

Л. Штерн

ДЕРЖАТВИДАН

М. ГОРЬКИЙ

Т В О Р И

У ШІСТНАДЦЯТИ
ТОМАХ

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КІЇВ — 1955

О. М. ГОРЬКИЙ

1926 г.

ЖИТТЯ БЛИМА САМГІНА

(СОРОК ЛІТ)

Повість

ЧАСТИНА ПЕРША

*Присвячується
Марії Ігнатіївні Закревській*

РОЗДІЛ 1

Іван Якимович Самгін любив оригінальне; тому, коли дружина народила другого сина, Самгін, сидючи біля постелі породіллі, став умовляти її:

— Знаєш що, Віро, дамо йому яке-небудь незвичайне ім'я? Набридли оті незчисленні Івани, Василі... Га?

Стомлена муками пологів, Віра Петрівна не відповіла. Чоловік на хвилину задумався, спрямувавши голубині очі свої у вікно, в небеса, де хмари, порвані вітром, нагадували і кригоплав на річці, і кошлаті купини на болоті. Потім Самгін почав заклопотано перераховувати, пробиваючи повітря коротеньким і пухлим пальцем:

— Христофор? Кирик? Вукол? Никодим?

Кожне ім'я він знищував викреслюючим жестом, а перебравши десятка з півтора незвичайних імен, вигукнув задоволено:

— Самсон! Самсон Самгін,— ось! Це не погано! Ім'я біблійного героя, а прізвище,— прізвище в мене своєрідне!

— Не тряси ліжка,— тихо попросила дружина.

Він попросив вибачення, поцілував їй руку, знесилена й незвичайно важку, усміхаючись, послухав злий свист осіннього вітру, жалібний писк дитини.

— Так, Самсон! Народ потребує героїв. Але... я ще подумаю. Може — Леонід.

— Ви стомлюєте Віру дурницями,— суворо зауважила, сповиваючи новонародженого, Марія Романівна, акушерка.

Самгін глянув на безкровне обличчя дружини, поправив її розкидане по подушці волосся незвичайного, золотистого, як місяць, кольору й безшумно вийшов із спальні.

Породілля видужувала повільно, немовля було кволе; побоюючись, що воно не виживе, товста, але завжди хвора мати Віри Петрівни квапила охрестити його; охрестили, і Самгін, провинно усміхаючись, сказав:

— Вірочко, в останню хвилину я вирішив назвати його Климом. Клим! Простонародне ім'я, ні до чого не зобов'язує. Ти — як, га?

Помітивши чоловікову ніяковість і загальне незадоволення домашніх, Віра Петрівна схвалила:

— Мені подобається.

Її слова були законом у сім'ї, а до несподіваних вчинків Самгіна всі звикли; він часто дивувався своєрідністю своїх дій, але і в сім'ї і серед знайомих мав репутацію щасливої людини, якій усе легко вдається.

Однак не зовсім звичайне ім'я немовляти з перших-таки днів життя помітно підкреслило його.

— Клим? — перепитували знайомі, розглядаючи хлопчика особливо уважно й ніби здогадуючись: чому ж Клим?

Самгін пояснював:

— Я хотів назвати його Нестор або Антипа, та, знаєте, оця безглузда церемонія, попи, «чи зрікаєшся сатани», «дунь», «плюнь»...

У домашніх теж були причини — в кожного своя — ставитися до новонародженого уважніше, ніж до його дворічного брата Дмитра. Клим був кволенький і це посилювало любов матері; батько почував себе винним у тому, що дав синові невдале ім'я, бабуся, вважаючи ім'я «мужицьким», думала, що дитину скривдили, а чадолюбний дід Климів, організатор і почесний опікун ремісничої школи для сиріт, захоплювався педагогікою, гігієною і, явно віддаючи перевагу кволенькому Климіві перед здоровим Дмитром, теж обтяжував онука посиленням піклуванням про нього.

Перші роки життя Кліма збіглися з роками одчайдушної боротьби за волю і культуру тих небагатьох людей, які мужньо й беззахисно поставили себе «між молодом і ковадлом», між урядом бездарного потомка талановитої німецької принцеси і безграмотним народом, що отупів у рабстві кріпацтва. Заслужено ненавидячи владу

царя, чесні люди заочно, з великою щирістю полюбили «народ» і пішли воскрешати, рятувати його. Щоб легше було любити мужика, його уявили істотою виняткової духовної краси, прикрасили вінцем невинного страдника, німбом святого, і оцінили його фізичні муки вище за ті моральні муки, якими жажлива російська дійсність щедро винагороджувала кращих людей країни.

Сумним гімном тієї пори був гнівний стогін найчутливішого поета епохи, і особливо підкреслено тривожно звучало запитання, з яким звертався поет до народу:

Чи прокинешся ти, повний сил?
Чи, скоряючись долі безжальній,
Все, що міг, ти давно вже зробив,
Вилив сльози у пісні печальній
І навіки духовно спочив?

Незчисленна кількість страждань, що їх зазнали борці за свободу творчості культури. Та арешти, тюрми, заслання до Сибіру сотень молоді дедалі більше розпалювали й загострювали її боротьбу проти величезного, бездушного механізму влади.

У цій боротьбі потерпіла й сім'я Самгіних: старший брат Іванів — Яків, просидівши майже два роки в тюрмі, був засланий на Сибір, намагався втекти з заслання і, спійманого, його перевели кудись у Туркестан; Іван Самгін теж не уникнув арешту й тюрми, а потім його виключили з університету; двоюрідний брат Віри Петрівни і чоловік Марії Романівни вмер на етапі по дорозі в Ялуторовськ, на заслання.

Весною 79 року клацнув сміливий постріл Соловйова, уряд відповів на нього азійськими репресіями.

Тоді кілька десятків рішучих людей, чоловіків і жінок, почали єдиноборство з самодержавцем, два роки полювали на нього, як на дикого звіра, нарешті вбили його і зараз-таки були зражені одним із своїх товаришів; він сам зробив спробу вбити Олександра Другого, але, здається, сам-таки й порвав проводи міни, що мала висадити в повітря поїзд царя. Син убитого, Олександр Третій, нагородив того, що вчиняв замах на його батька, званням почесного громадянина.

Коли герої були знищені, вони — як це завжди буває — виявилися винними в тому, що, збудивши надії, не змогли здійснити їх. Люди, що здаля прихильно стежили за нерівною боротьбою, були пригнічені поразкою тяжче,

ніж друзі борців, які залишилися живі. Багато хто з них негайно й розсудливо позачиняли двері будинків своїх перед уламками групи героїв, які ще вчора викликали захоплення, але сьогодні могли тільки скомпрометувати.

Поступово починалася скептична критика «значення особи в процесі творчості історії»,—критика, яка через десятки років поступилася місцем перед надмірним захопленням новим героєм, «білявою бестією» Фрідріха Ніцше. Люди швидко розумнішали і, погоджуючись із Спенсером, що «з свинцевих інстинктів не виробити золотої поведінки», зосереджували сили і таланти свої на «самопізнанні», на питаннях індивідуального буття. Швидко просувалися до прийняття лозунга: «наш час — не час широких завдань».

Найгеніальніший художник, який так напрочуд тонко почував силу зла, що здавався творцем його, дияволом, що викриває самого себе,— художник цей, у країні, де більшість панів була такими самими рабами, як їх слуги, істерично кричав:

«Смирися, горда людино! Терпи, горда людино!»

А слідом за ним не менш могутньо звучав голос іншого генія, владно й наполегливо запевняючи, що до волі веде тільки один шлях — шлях «непротівлення злу насильством».

Дім Самгіних був одним з тих уже не звичайних у ті роки домів, де хазяї не квапилися погасити все світло. Дім одвідували, хоч і не часто, якісь невеселі, незлагідні люди; вони сідали по кутках кімнат, у тінь, говорили мало, неприємно посміхаючись. Різні на зріст, по-різному одягнені, вони всі були дивно схожі один на одного, як солдати з однієї й тієї самої роти. Вони були «не тутешні», кудись їхали, з'являлися до Самгіна по дорозі, інколи залишалися ночувати. Вони й тим ще схожі були один на одного, що всі покійно слухали сердиті слова Марії Романівни і, як видно, боялися її. А батько Самгін боявся їх, маленький Клим бачив, що батько майже перед кожним з них провипно потирав м'які, ласкаві руки свої і дригав ногою. Один з таких, чорний, бородатий і, мабуть, дуже скупий, сердито сказав:

— У тебе в домі, Іване, безглуздо, як у вірменському анекдоті: все вдєсятеро більше. Мені на ніч дали навіть дві подушки і дві свічки.

Коло міських знайомих Самгіна значно звузилося, але все-таки вечорами в нього, за звичкою, збиралися люди, які ще не позбулися настрою вчорашнього дня. І кожного вечора з флігеля в глибині двору велично з'являлася Марія Романівна, висока, кошава, в чорних окулярах, із скривдженим обличчям без губ і в мереживній чорній шапочці на півсивому волоссі, з-під шапочки строго стирчали великі, сірі вуха. З другого поверху спускався квартирант Варавка, широкоплечий, рудобородий. Він був схожий на ломового візника, що раптом розбагатів і, купивши чужий тісний одяг, натягнув його на себе. Рухався важко, обережно, але все-таки дуже гучно човгав підошвами; ступні в нього були овальні, як тарілки для риби. Сідаючи до чайного стола, він спочатку дбайливо випробовував стілець, чи досить міцний? На ньому й навколо нього все потріскувало, рипіло, тряслося, меблі і посуд боялись його, а коли він проходив повз рояль — гули струни. З'являвся доктор Сомов, чорнобородий, похмурий; зупинившись у дверях, на порозі, він оглядав усіх опуклими, кам'яними очима, з-під брів, схожих на вуса, і питав хрипко:

— Живі, здорові?

Потім він сунув до кімнати, і за його широкою, сутулою спиною завжди була докторша, худенька, жовтолиця, з величезними очима. Мовчки поцілувавши Віру Петрівну, вона кланялась усім людям у кімнаті, наче іконам у церкві, сідала якнайдалі від них і сиділа, як на прийомі в дантиста, прикриваючи рот хусткою. Дивилася вона в той куток, де було темніше, і начебто чекала, що ось зараз з темряви хтось покличе її:

«Іди!»

Клим знав, що вона чекає смерті, доктор Сомов при ньому і при ній сказав:

— Ніколи не зустрічав людини, яка так безглуздо боїться смерті, як моя дружина.

Непомітно й несподівано, де-небудь у кутку, в темряві, з'являвся рудий чоловік, учитель Кліма і Дмитра, Степан Томилін; вбігала завжди схвильована панночка Таня Куликова, сухенька, з смішним носом, поїденим віспою; вона приносила книжки або зошити, списані ліловими словами, наскакувала на всіх і приглушено, півголосом квапила:

— Ну, давайте читати, читати!

Віра Петрівна заспокоювала її:

— Нап'ємось чаю, відпустимо прислугу і тоді...

— З прислугою обережно! — попереджав доктор Со-
мов, похитуючи головою, а на тім її, в кошлатому волоссі,
світилася сіра кругла порожнеча. Дорослі пили чай по-
серед кімнати, за круглим столом, під лампою з білим
абажуром, що його придумав Самгін: абажур відбивав
світло не вниз, на стіл, а на стелю; через це по кімнаті
розливалася нудна півтемрява, а в трьох кутках її було
темно, майже як уночі. В четвертому, освітленому настін-
ною лампою, біля кадки з величезним рододендроном,
містився дитячий стіл. Чорне, лапате листя рослини роз-
повзалось по стінах, на стеблах, прив'язаних мотузоч-
ками до цвяхів, повітряне коріння висіло в повітрі, як
довгі, сірі черви.

Солідний, товстенький Дмитро завжди сидів спиною
до великого стола, а Клим, стрункий, сухорлявенький,
острижений в кружок, «під мужика», сів обличчям до
дорослих і, уважно слухаючи їх розмову, чекав, коли
батько почне показувати його.

Майже шовечора батько, покликавши Кліма до себе,
стискав його стегна м'якими колінами й питав:

— Ну, то як же, мужичок: що найкраще за все?

Клим відповідав:

— Коли генерала ховають.

— А — чому?

— Музика грає.

— А що найгірше за все?

— Коли в мами голова болить.

— Ну, як? — переможно питав Самгін гостей, і його
смішне, кругле обличчя лагідно сяяло. Гості, усміхаю-
чись, хвалили Кліма, але йому вже не подобалися такі
демонстрації розуму його, він сам вважав відповіді свої
дурненькими. Вперше він дав їх років зо два тому. Те-
пер він покійно й навіть з охотою підкорявся забаві, ба-
чачи, що вона приємна батькові, але вже почував у ній
щось прикре, начебто він — іграшка: потиснуть її — пи-
щить.

З розповідей батька, матері, бабусі гостям Клим діз-
нався про себе чимало дивовижного й важливого: вияви-
лося, що він, будучи ще зовсім маленьким, помітно від-
різнявся від своїх ровесників.

— Прості, грубі іграшки подобалися йому більше,
ніж вигадливі й дорогі, — швидко-швидко і захлинаючись
словами, говорив батько; бабуся, поважно хитаючи си-

вою, пишно причесаною головою, підтверджувала, зітхаючи:

— Так, так, він любить просте.

І, в свою чергу, цікаво розповідала, що ще п'ятилітньою дитиною Клим зворушливо доглядав кволу квітку, яка випадково виросла в затіненому кутку саду, серед бур'янів; він поливав її, не звертаючи уваги на квіти в клумбах, а коли квітка все-таки загинула, Клим довго і гірко плакав.

Не слухаючи тещі, батько говорив крізь її слова:

— Значно охочіше грається з онуком няньчиним, ніж з дітьми свого кола...

Батько розповідав краще за бабусю і завжди щось таке, чого хлопчик не помічав за собою, не почував у собі. Іноді Климові навіть здавалося, що батько сам видумав слова і вчинки, про які говорить, видумав для того, щоб похвастатися сином, як він хвастася дивовижною точністю ходу свого годинника, своїм умінням грати в карти та багато чим іншим.

Але частіше Клим, слухаючи батька, дивувався: як він забув про те, що пам'ятає батько? Ні, батько не видумав, адже й мама теж каже, що в ньому, Климові, багато незвичайного, вона навіть пояснює, від чого це виникло.

— Він народився в тривожний рік: тут і пожежа, і арешт Якова, і ще багато чого. Ходила я ним важко, пологи були трохи передчасні, ось звідки його химерність, я думаю...

Клим чув, що вона говорить, ніби просячи вибачення або питаючи: чи так це? Гості погоджувалися з нею.

— Авжеж, це зрозуміло!

Одного разу, схвильований невдалою демонстрацією його розуму перед гостями, Клим спитав батька:

— Чому я — незвичайний, а Митя — звичайний? Він же теж народився, коли всіх вішали?

Батько пояснював дуже багатослівно й довго, але в пам'яті Клима залишилося тільки одне: є жовті квіти і є червоні, він, Клим, червона квітка; жовті квіти — нудні.

Бабуся, неласкаво і скося поглядаючи на зятя, вперто говорила, що на вдачу онука недобре впливає його смішне, мужицьке ім'я: діти називають Клима — клин, це ображає хлопчика, тому він і тягнеться до дорослих.

— Це дуже шкідливо, — говорила вона.

З усім цим ніколи не погоджувався Справжній Старик — дідусь Яким, ворог свого внука і всіх людей, високий, сутулий і нудний, як засохле дерево. В нього довге обличчя в подвійній бороді від вух до плечей, а підборіддя голе, брите, так само, як верхня губа. Ніс важкий, синюватий, очі дідові заросли сірими бровами. Його довгі ноги не згинаються, довгі руки з кривими пальцями ворухатся знехотя, неприємно, він одягнений завжди в довгий, коричневий сюртук, взутий у бархатні чоботи на хутрі і з м'якими підошвами. Він ходить з палицею, як нічний сторож, на кінці палиці шкіряний м'яч, щоб вона не стукала по підлозі, а ляскала й човгала в тон підошвам його чобіт. Він саме «справжній старик» і навіть сидить спираючись обома руками на палицю, як сидять старі на лавах міського саду.

— Все це — щонайшкідливіша дурниця,— бурчить він.— Ви всі псуєте дитину, видумуєте її.

Між дідом і батьком зразу ж розпалювалася суперечка. Батько доводив, що все хороше на землі — видумане, що видумувати почали ще мавпи, від яких народилася людина,— дід сердито совав палицею, викреслюючи на підлозі нулі, і кричав рипучим голосом:

— І-і дурниця...

Та ніхто не міг переспорити батька, з його смачних губ слова сипалися так швидко й рясно, що Клим уже знав: зараз дід відмахнеться палицею, випростається, великий, як кінь у цирку, коли він стане на задні ноги, і піде до себе, а батько крикне вслід йому:

«Ти, тату, мізантроп!»

Так завжди й було.

Клим дуже добре почував, що дід всіляко намагається принизити його, тоді як усі інші дорослі дбайливо підносять. Справжній Старик запевняв, що Клим просто кволенький, млявий хлопчик і що нічого незвичайного в ньому нема. Він грався поганими іграшками тільки тому, що гарні в нього відбирали меткі діти, він приятелював з няньчиним онуком, бо Іван Дронов дурніший за дітей Варавки, а Клим, розпещений усіма, самолюбний, вимагає особливої уваги до себе й знаходить її тільки в Івана.

Це дуже ображало, збуджувало неприязнь до дідуся і боязкість перед ним. Клим вірив батькові: усе добре видумане — іграшки, цукерки, книжки з картинками,

вірші — все. Замовляючи обід, бабуся часто каже кухарці:

— Відчепися! Видумай сама що-небудь.

І завжди треба що-небудь видумувати, інакше ніхто з дорослих не помічатиме тебе, і житимеш так, начебто тебе нема, або начебто ти не Клим, а Дмитро.

Клим не пам'ятав, коли саме він, помітивши, що його видумують, сам почав видумувати себе, але він добре пам'ятав свої найбільш вдалі видумки. Колись давно він спитав Варавку:

— Чому в тебе таке комашине прізвище? Ти — не росянини?

— Я — турок, — відповів Варавка. — Моє справжнє прізвище Бий — Непалицею Акопійкою — бей. Бей — це по-турецьки, а по-нашому означає — пан.

— Це зовсім не прізвище, а няньчина приказка, — сказав Клим.

Варавка схопив його і став підкидати до стелі, легко, наче м'яч. Скоро після того причепився неприємний доктор Сомов, від якого тхнуло горілкою і солоною рибою; довелось видумати, що його прізвище кругле, як барильце. Видумалось, що дідусь говорить ліловими словами. Але коли він сказав, що люди сердяться по-літньому і по-зимовому, метка донька Варавки, Ліда, сердито крикнула:

— Це я сказала, я перша, а не він!

Клим зніжковів, почервонів.

Видумувати було не легко, але він розумів, що саме за це всі в домі, крім Справжнього Старика, люблять його більше, ніж брата Дмитра. Навіть доктор Сомов, коли йшли кататися на човнах і Клим з братом випередили його, — навіть похмурий доктор, який ліниво ступав під руку з мамою, сказав їй:

— Ось, Віро, ідуть двоє, їх — десять, бо один з них — нуль, а другий — одиниця.

Клим зараз-таки догадався, що нуль — це кругленький, нудний братік, смішно схожий на батька. З того дня він став називати брата «жовтий нуль», хоч Дмитро був рожевошокий, блакитноокий.

Помітивши, що дорослі завжди чекають від нього чогось, чого нема в інших дітей, Клим старався, після вечірнього чаю, якомога довше посидіти з дорослими біля потоку слів, з якого він набирався мудрості. Уважно

слухаючи нескінченні суперечки, він добре навчився вихоплювати слова, які особливо дряпали його слух, а потім питав батька про значення цих слів. Іван Самгін з радістю пояснював, що таке мізантроп, радикал, атеїст, культуртрегер, а пояснивши і голублячи сина, хвалив його:

— Ти — розумний. Цікався, цікався, це корисно.

Батько був дуже приємний, але не такий цікавий, як Варавка. Трудно було зрозуміти, що говорить батько, він говорив так багато і швидко, що слова його придушували одне одного, а вся мова скидалася на те, як береється бульками піна на пиві чи квасі, здіймаючись з шийки пляшки. Варавка говорив небагато і словами великими, як на вивісках. На його червоному обличчі весело блискали маленькі, зеленуваті очиці, його рудувата борода пишністю своєю була схожа на лисячий хвіст, у бороді ворушилася велика, червона усмішка; усміхнувшись, Варавка смачно облизував губи свої довгим язиком, що масно блищав.

Безперечно, це був найрозумніший чоловік, він ніколи ні з ким не погоджувався і всіх навчав, навіть Справжнього Старика, який жив теж не в згоді з усіма, вимагаючи, щоб усі йшли одним шляхом.

— У Росії один шлях,— казав він, пристукуючи палцею.

А Варавка кричав до нього:

— Європа ми чи ні?

Він завжди говорив, що на мужику далеко не заїдеш, що є тільки один кінь, здатний зрушити воза,— інтелігенція. Клим знав, що інтелігенція — це батько, дід, мама, всі знайомі і, звичайно, сам Варавка, який може зрушити будь-якого важкого воза. Але було дивно, що доктор, теж дуже сильна людина, не погоджувався з Варавкою; сердито виражуючи чорні очі, він кричав:

— Це вже, знаєте, чорт знає що!

Марія Романівна, випростуючись, як солдат, суворо говорила:

— Соромтесь, Варавко!

А іноді вона урочисто виходила в найгарячіший момент суперечки, але, зупинившись у дверях, червона від гніву, кричала:

— Схаменіться, Варавко! Ви стоїте на межі зрадництва!

Варавка, сидячи на найміцнішому стільці, реготав, стілець під ним рипів.

Потираючи пухкі, теплі долоні, починав говорити батько:

— Дозволь, Тимофію! З одного боку, звичайно, інтелігенти-практики, вкладаючи свою енергію в справу промісловості і проникаючи в апарат влади... з другого боку, заповіти недавнього минулого...

— З усіх боків погано говориш,— кричав Варавка, і Клим погоджувався: так, батько погано говорить і завжди виправдуючись, наче нашкодив. Мати теж погоджувалася з Варавкою.

— Тимофій Степанович—має рацію!— рішуче заявляла вона.— Життя виявилось складнішим, ніж гадали. Багато цю, взяте нами на віру, конче треба переглянути.

Вона говорила не багате, спокійно і без незвичайних слів, і дуже рідко сердилася, але завжди це «по-літньому», галасливо й грізно, як мати Лідії, а «по-зимовому». Гарне обличчя її блідло, брови опускалися; рвучко підвівши важку, пишно причесану голову, вона спокійно дивилася поверх людини, що розгнівила її, і казала щонебудь коротеньке, просте. Коли вона так дивилася на батька, Климові здавалося, що відстань між нею і батьком збільшується, хоч обое не рушають з місць. Одного разу вона дуже «по-зимовому» розсердилася на вчителя Томиліна, який довго і нудно говорив про дві правди: правду-істину і правду-справедливість.

— Доволі! — тихо, але так, що всі замовкли, сказала вона.— Доволі марних жертв! Великодушність наївна... Час порозумнішати.

— Та ти з глузду з'їхала, Віро! — жахнулася Марія Романівна і швидко зникла, гучно тупаючи широкими, наче копита в коняки, каблуками черевиків.

Клим не пам'ятав, щоб мати коли-небудь ніяковіла, як це часто бувало з батьком. Тільки одного разу вона зніяковіла зовсім незрозуміло; вона підрублювала носовички, а Клим спитав її.

— Мамо, що означає: «не побажай жоги ближнього твого»?

— Спитай учителя,— сказала вона й, зразу ж почервонівши, поквапливо додала:

— Ні, спитай батька...

Коли говорили цікаве і зрозуміле, Климові було вигідно, що дорослі забували про нього, але якщо суперечки стомлювали його, він зараз нагадував про себе, і мати чи батько дивувалися:

— Як — ти ще тут?

Про дві правди сперечалися нудно. Клима спитав:

— А з чого дізнаються, коли правда, коли неправда?

— Га?— запитливо й підморгуючи вигукнув батько.— Дивіться-но!

Варавка, обнявши Клима, відповів йому:

— Правду, брат, впізнають по запаху, вона їдко тхне.

— Чим?

— Цибулею, хрінном...

Усі засміялись, а Таня Куликова сумно сказала:

— Ах, як це правдиво! Правда теж викликає сльози,—єе ж, Томилін?

Учитель мовчки, обережно відсунувся від неї, а в Тані порожевіли вуха, і, нахиливши голову, вона довго, нерухомо дивилася на підлогу, під ноги собі.

Клима досить рано став помічати, що в правді дорослих є щось неправдиве, видумане. У своїх розмовах вони особливо часто говорили про царя і народ. Коротеньке, дряпаюче слівце — цар — не викликало в нього ніяких уявлень, до того часу, поки Марія Романівна не сказала іншого слова:

— Вампір.

Вона сказала це, з такою силою струснувши головою, що окуляри її підскочили вище брів. Незабаром Клима дізнався й непомітно для себе звик думати, що цар — це військова людина, дуже лиха і хитра, недавно він «обманув увесь народ».

Слово «народ» було напрочуд містким, воно вміщувало найрізноманітніші почуття. Про народ говорили жалібно й шанобливо, радісно й заклопотано. Таня Куликова явно в чомусь заздрила народові, батько називав його страдником, а Варавка — тютієм. Клима знав, що народ — це мужики і баби, які живуть у селах, вони по середах приїжджають до міста продавати дрова, гриби, картоплю і капусту. Та цей народ він не вважав за той, справжній, що про нього так багато і дбайливо розмовляють, складають вірші, що його всі люблять, жаліють і одноставно бажають йому щастя.

Справжній народ Клима уявляв незчисленною юрбою

людей, величезних на зріст, нещасних і страшних, як потворний жебрак Вавилов. Це був високий дід з кучмою волосся, кучерявого, як на вівці, його обличчя заросло від очей до шиї брудно-сірою бородою, сизу гулю носа ледве помітно на обличчі, рота зовсім не видно, а на місці очей тьмяно блимають осколки мутного скла. Та коли Вавилов гримав під вікном: «Господи Ісусе Христе, сине божий, помилуй нас!» — в дрімучій бороді його розверзалася темна яма, в ній грізно стирчало три чорних зуби, і важко ворухився язик, товстий і круглий, як товкач.

Дорослі говорили про нього з жалем, милостиню давали йому шанобливо, Климові здавалося, що вони чимось завинили перед цим жебраком і, може, навіть трошки бояться його, так само, як боявся Клим. Батько захоплювався:

— Це скривджений Ілля Муромець, горда сила народна! — казав він.

А нянька Євгенія, кругла і товста, наче бочка, кричала, коли діти дуже пустували:

— Ось я Вавилова покличу!

Як вона розповідала, жебрак цей був великий грішник і лиходій, у голодний рік він продавав людям борошно з піском, з вапном, судився за це, витратив усі гроші свої, щоб підкупити суддів, і хоч міг би жити в скромній бідності, та ось старцєє.

— Це він зі злості, напоказ людям робить, — говорила вона, і Клим вірив їй більше, ніж батьковим розповідям.

Було дуже важко зрозуміти, що таке народ. Якось улітку Клим, Дмитро і дід їздили в село на ярмарок. Клима дуже здивувала величезна юрба святково вдягнених жінок і мужиків, здивувала велика кількість підпилих, дуже веселих і добродушних людей. Віршами, що їх батько примусив його вивчити й примушував читати при гостях, Клим спитав дідуся:

— А де ж справжній народ, який стогне по полях, по дорогах, по тюрмах, по острогах, під возом ночує в степу?

Старий засміявся і сказав, махнувши палицею на людей:

— Ось це він і є, дурнику!

Клим не повірив. Та коли горіли будинки на околиці міста, і Томилін привів Клима дивитися на пожежу, хлопчик повторив своє запитання. В густій юрбі глядачів ніхто

не хотів помпувати воду, поліцаї вихоплювали з юрби за комір людей, бідно одягнених, і кулаками гнали їх до машин.

— От народ! — пробурчав учитель, скрививши обличчя.

— Хіба це народ? — спитав Клим.

— Ну, а хто ж, по-твоєму?

— І пожежники — народ?

— Звичайно. Не ангели.

— Чому ж тільки пожежники гасять вогонь, а народ не гасить?

Томилін довго і нудно говорив про глядачів і діячів, але Клим, нічого не зрозумівши, спитав:

— А коли ж народ стогне?

— Я тобі потім розкажу про це, — обіцяв учитель і забув розказати.

Найзначніше й дуже неприємне розказав Климові про народ батько. У присмерку осіннього вечора він, папівроздягнений і м'якенький, як курча, вигідно лежав на дивані, — він умів лежати напрочуд вигідно. Клим, поклавши голову на шерстяні груди його, гладив долонею лайкові щоки батька, тугі, як новий гумовий м'яч. Батько спитав: що сьогодні говорила бабуся на уроці закону божого?

— Жертвоприношення Авраамове.

— Ага. Як же ти це зрозумів?

Клим розказав, що бог звелів Авраамові зарізати Ісаака, а коли Авраам хотів різати, бог сказав: не треба, краще заріж барана. Батько трохи посміявся, а потім, обнявши сина, роз'яснив, що цю історію треба розуміти:

— Але-го-рич-но. Бог — це народ, Авраам — вождь народу; сина свого він віддає в жертву не богові, а народові. Бачиш, як просто?

Так, це було дуже просто; але не сподобалося хлопчикові. Подумавши, він спитав:

— А ти кажеш, що народ — страдник?

— Еге ж! Тому він і вимагає жертв. Усі страдники вимагають жертв, усі й завжди.

— Навіщо?

— Дурнику! Щоб не страждати. Тобто, — щоб його, народ, навчили жити не страждаючи. Христос теж Ісаак,

бог-отець віддав його в жертву народові. Розумієш: тут та сама казка про жертвоприношення Авраамове.

Клим знову задумався, а потім обережно спитав:

— Ти — вождь народу?

Цього разу задумався батько, примруживши око. Але думав він недовго.

— Бачиш, ми всі — Ісааки. Атож. Наприклад: дядько Яків, якого заклано, Марія Романівна і взагалі — наші знайомі. Ну, не зовсім усі, але більшість інтелігентів зобов'язана приносити сили свої в жертву народові...

Батько говорив довго, та син уже не слухав його, і з цього вечора народ постав перед ним у новому освітленні, не менш туманному, ніж раніше, але в ще більш страшнуватому.

І взагалі, що дали, то все важче ставало розуміти дорослих, — важче вірити їм. Справжній Старик дуже пишався своєю школою для сиріт, цікаво розповідав про неї. Та ось він привіз онуків на різдвяну ялинку до цієї хвалевої школи, і Клим побачив кілька десятків худеньких хлопчиків, одягнених у смугасте, синє з білим, як одягають жінок-арештанток. Всі хлопчики були з голеними головами, у багатьох на обличчях золотушні виразки, і всі вони були схожі на олов'яних солдатиків, що ожили. Стоячи біля негарної ялинки в три ряди, у формі букви «п», вони дивилися на неї жадібно, злякано й нудно. З'явився товстенький чоловічок з голим черепом, з жовтим обличчям без вусів і без брів, теж начебто потворно розпухлий хлопчик; він змахнув руками, і всі смугасті одчайдушно заспівали:

— Ох ти, воле, моя воле,
Золотая ти моя!

Роззявивши роти, наче риби на суходолі, хлопчики хвалили царя:

Мабуть, знає наш рідненький
Про лихе життя й нужду,
Мабуть, бачив наш батенько
Прегірку нашу сльозу.

Це було дуже оглушливо, а коли хлопчики скінчили співати, стало дуже душно. Справжній Старик втирав хусткою спітніле обличчя своє. Климові здалося, що, крім поту, по щоках у діда течуть і сльози. Роздавання подарунків не стали чекати, в Клима заболіла голова. По дорозі він спитав дідуся:

— Вони люблять царя?

— Розуміється, — відповів дідусь, але зараз-таки сердито додав: — Вони м'ятні пряники люблять.

А помовчавши, додав ще:

— Вони їсти люблять.

Ніяково було подумати, що дід — хвастун, але Клим подумав це.

Бабуся, товста і поважна, в рудому кашеміровому капоті, дивилася на все крізь зологий лорнет і говорила тягучим, докірливим голосом:

— Бувало, у мене в домі...

Усе, що було в неї в домі, було чудове, казково гарне, за її словами, але дід не вірив їй і насмішкувато бурчав, розкидаючи сухими пальцями сиві баки свої:

— У вас, Софіє Кирилівно, було, як видно, райське життя.

Важкий бабусин ніс ображено червонів, і вона відпливала повільно, як хмара при заході сонця. Завжди в руці у неї французька книжка, з зеленою, шовковою закладкою, на закладці вишито чорні слова:

«Бог — знає, людина тільки догадується».

Бабусю ніхто не любив. Клим, бачачи це, догадався, що він не погано зробить, показуючи, що тільки він любить самотню стару. Він охоче слухав її оповідання про таємничий дім. Але в день свого народження бабуся повила Кліма гуляти і на одній з вулиць міста, в глибині великого двору, показала йому незграбну, сіру, ветху будівлю з п'ятьма вікнами, відокремленими трьома колонами, з розваленим ганком, з мезоніном на двоє вікон.

— Ось мій дім.

Вікна було забито дошками, подвір'я завалене безліччю напіврозбитих бочок і кошків для порожніх пляшок, засипане осколками скла з пляшок. Серед двору сидів собака, викусуючи з хвоста реп'яхи. І дідок з малюнка із набридлої Климіві «Казки про рибака і рибку» — такий самий кошлатий дідок, як собака, — сидячи на приступках ганку, жував хліб з зеленою цибулею.

Клим хотів нагадати бабусі, що вона розповідала йому не про такий дім, але, глянувши на неї, спитав:

— Ти за чим плачеш?

Бабуся не відповіла, витискуючи сльози з очей маленькою хусточкою, обшитою мереживом.

Авжеж, усе було не таке, як розповідали дорослі. Климові здавалося, що різницю ту розуміють тільки двоє — він і Томилін, — «особа невідомого призначення», як прозвав учителя Варавка.

В учителеві Клим бачив щось таємниче. Невеличкий на зріст, незграбний, з рудою, розколотою надвоє борідкою й мідного кольору волоссям до пліч, учитель дивився на все дуже пильно і начебто здаля. Очі в нього були незвичайні: на білках мутно-молочного кольору опуклі, золотаві зіниці здавалися наліпленими... Ходив Томилін у синьому пузирі сорочки з якоїсь дуже цупкої матерії, у важких, мужицьких чоботях, в чорних штанах. Обличчя його нагадувало ікону святого. Найцікавіші були неприємно червоні, боязкі руки вчителя. Перші дні знайомства Клим думав, що Томилін напівсліпий, він бачить усі речі не такими, які вони є, а більшими чи меншими, через те він і торкається їх так обережно, що було аж смішно бачити це. Але вчитель не носив окулярів, і завжди саме він читав уголос лілові зошити, перегортаючи нерішуче, начебто чекаючи, що папір спалахне під його розпеченими пальцями. Він жив у мезоніні Самгіна вже другий рік, ні в чому не змінюючись, так само, як не змінився за цей час самовар.

Після чаю, коли покоївка Малаша прибирала посуд, батько ставив перед Томиліним дві стеаринові свічки, всі сідали навколо стола, Варавка кривився, наче йому треба було вжити риб'ячого жиру, кривився й буркотливо питав:

— Що — знову читання премудростей сіятельного графа?

Потім він ховався за рояль, сідаючи там у шкіряне крісло, закурював сигару, і в димі від неї глухо звучали його слова:

— Легковажність. Пусте пан.

— Мислитель, — теж несхвально мугикав доктор, присьорбуючи пиво.

Доктор неприємний, на вигляд він начебто довго лежав у льоху, відволог там, обрис чорною пліснявою й розізлився на всіх людей. Він, мабуть, не розумний, навіть хорошої дружини не міг вибрати, дружина в нього маленька, негарна і зла. Говорила вона рідко, скупю; скаже два-три слова й надовго замовкне, дивлячись у куток. З нею не сперечалися і взагалі про неї забували, начебто її й не було; часом Климові здавалося: забувають про неї

навмисне, бо бояться її. Але її надірваний голос завжди тривожив Кліма, примушуючи чекати, що ця гостроноса жінка скаже якісь незвичайні слова, як вона це вже робила.

Одного разу Варавка раптом розсердився, ляснув важкою долонею по кришці рояля й промовив, наче диякон:

— Дурниця! Всяка розумна дія людини неминуче буде насильством над ближніми чи над самим собою.

Клим сподівався, що Варавка скаже ще:

— Амінь! — та він нічого не встиг сказати, бо забурчав доктор:

— Наївного вдає граф, Дарвіна не читав.

— Дарвін — диявол, — голосно сказала його дружина; доктор кивнув головою так, начебто його вдарили по потилиці, і тихенько буркнув:

— Валаамова ослиця...

На Варавку кричала Марія Романівна, але крізь її сердитий крик Клим чув упертий голос докторші:

— Він навчав, що закон життя — зло.

— Годі, Анно, — бурчав доктор, а батько почав сперечатися з учителем про якусь гіпогезу, про Мальтуса; Варавка підвівся й пішов, тягнучи за собою стрічку диму від сигари.

Варавка був найцікавіший і найзрозуміліший для Кліма. Він не приховував, що йому значно більше подобається грати в преферанс, ніж слухати читання. Клим почував, що й батько грає в карти охочіше, ніж слухає читання, але батько ніколи не признавався в цьому. Варавка вмів говорити так добре, що слова його лягали в пам'ять, як срібні п'ятачки в скарбничку. Коли Клим спитав його: що таке гіпотеза? — він зразу ж відповів:

— Це собачка, з яким полюють на істину.

Він був веселіший за всіх дорослих і всім давав смішні прізвиська.

Кліма послали спати раніше, ніж починалося читання або преферанс, але хлопчик завжди опирався, просив:

— Я посиджу ще трошки, трошечки!

— Ні, — як він любить товариство дорослих! — дивувався батько. Після цих слів Клим спокійно йшов до своєї кімнати, знаючи, що він зробив те, чого хотів, — примусив дорослих ще раз звернути увагу на нього.

Та інколи батько просив:

— Ану-бо, прочитай «Думки» від рядка:

Ти, життям у розкошах розпечений.

Клим простягав праву руку в повітрі, лівою тримався за пояс штанів і читав, накупившись:

Лестощами гидкими розбещений,
В ненажерстві, зальотах і грі,—
Пробудись!

Варавка реготав до сліз, мати неохоче усміхалася, а Марія Романівна по-пророчому, півголосом говорила їй:
— Він буде чесною людиною.

Клим бачив, що дорослі дедалі вище підносять його над іншими дітьми: це було приємно. Та інколи він уже почував, що увага дорослих трохи заважає йому. Бували години, коли він і хотів, і міг гратися так само до самозабуття, як вихрястий, горбоносий Борис Варавка, його сестра, як брат Дмитро і білобрисі доньки доктора Сомова. Так само, як усі вони, Клим п'янів від збудження і захоплювався іграми. Але тільки-но він помічав, що хтось із дорослих бачить його, він зразу ж тверезішав через побоювання, що захоплення грою зводить його в ряд звичайних дітей. Йому завжди здавалося, що дорослі стежать за ним, чекають від нього особливих слів і вчинків.

Разом з тим він помічав, що діти дедалі одвертіше не люблять його. Вони дивилися на нього з цікавістю, як на чужого, і так само, як дорослі, чекали від нього якихось фокусів. Але його химерні слівця і фрази збуджували в них насмішкуватий холодок, недовіру до нього, а часом і ворожість. Клим догадувався, що вони заздять його славі,— славі хлопчика виняткових здібностей, але все-таки це було прикро йому, викликало в нього то сум, то роздратування. Йому хотілося подолати недружелюбність товаришів, але він намагався робити це лише дедалі старанніше граючи роль, нав'язану дорослими. Він пробував командувати, навчати, і — викликав сердиту відсіч Бориса Варавки. Цей спритний, азартний хлопчик лякав і навіть відштовхував Кліма своєю владною вдачею. В його витівках було завжди щось небезпечне, важке, але він примушував підкорятися йому і в усіх іграх сам призначав собі перші ролі. Ховався в неприступних місцях, як кішка лазив по дахах, по деревах; спритний, він ніколи не давав

піймати себе і, доводячи супротивну партію гравців до знемоги, до відмовлення від гри, глузував з переможених:

— Що — програли, здається? Ех, ви...

Климові здавалося, що Борис ніколи ні про що не думає, задалегідь знаючи, як і що потрібно робити. Тільки одного разу, роздосадуваний млявістю товаришів, він почав мріяти:

— Влітку заведу собі добрих ворогів з притулкових хлопчиків або з іконописної майстерні й воюватиму з ними, а од вас — піду...

Клим почував, що маленький Варавка не любить його наполегливіше й одвертіше, ніж інші діти. Йому дуже подобалась Ліда Варавка, тоненька дівчинка, смуглява, оката, в розкошланій шапці чорного, кучерявого волосся. Вона чудово бігала, легко відскакуючи від землі, наче й не торкаючись її; крім брата, ніхто не міг ні спіймати, ні випередити її. І так само, як брат, вона завжди вибирала собі перші ролі. Вдарившись об що-небудь, роздряпавши собі руку, ногу, розбивши собі носа, вона ніколи не плакала, не скигילה, як це робили дівчатка Сомови. Та вона була майже хворобливо чутлива до холоду, не любила затінку, темряви, і в погану погоду нестерпно капризувала. Взимку вона засинала, як муха, сиділа в кімнатах, майже не виходячи гуляти, і сердито скаржилася на бога, який зовсім даремно робить прикрість їй, посилаючи на землю дощ, вітер, сніг.

Про бога вона говорила, наче про ласкавого й добре їй знайомого діда, який живе десь близько і може робити все, що хоче, але часто робить не так, як треба.

— Бога ж зовсім нема, — заявив Клим. — Це тільки діди й баби думають, що він є.

— Я — не баба, і Павля — теж молода ще, — спокійно відказала Ліда. — Ми з Павлею дуже любимо його, а мама сердиться, бо він несправедливо покарав її, і вона каже, що бог грається в людей, як Борис у своїх солдатиків.

Матір свою Ліда змальовувала мученицею, їй печуть спину розжареним залізом, впорскують під шкіру ліки і всіляко мордують її.

— Тато хоче, щоб вона поїхала за кордон, а вона не хоче, вона боїться, що без неї тато пропаде. Звичайно, тато не може пропасти. Але він не сперечається з нею, він

каже, що хворі завжди видумують які-небудь страшні нісенітниці, бо ж бояться померти.

З цією дівчинкою Климові було легко й приємно, так само приємно, як слухати казки няньки Євгенії. Клим розумів, що Лідія не бачить у ньому визначного хлопчика, в її очах він не росте, а залишається все таким самим, яким був два роки тому, коли Варавка найняла квартиру. Він шіяковів і досадував, бачачи, що дівчинка повертає його до дитячого, дурненького, але він не міг, не вмів переконати її в своїй визначності, це було вже тому важко, що Ліда могла говорити безупинно цілу годину, але не слухала його й не відповідала на запитання.

Нерідко вечорами, втомившись від гри, вона ставала тихенькою і, широко розплющивши лагідні очі, ходила по двору, по садку, обережно мацаючи землю пружинними ногами і ніби шукаючи чогось загубленого.

— Ходім, посидимо, — пропонувала вона Климові.

В кутку двору, між стайнею і мурованою стіною недавно спорудженого будинку сусідів, стояв, помираючи без сонця, великий берест, біля стовбура його було складено старі дошки і колоди, а на них, врівні з покрівлею стайні, лежав плетений з лози дідусів візок. Клим і Ліда влазили в цей візок і сиділи в ньому, розмовляючи. Мерзлякувата дівчинка тулилася до Самгіна, і йому було особливо млосно приємно почувати її міцне, дуже гаряче тіло, слухати задумливий і ламкий голосок.

Голос у неї бідний, двотоновий, Климові здавалося, що він коливається тільки між нотами фа і соль. І разом з матір'ю своєю Клим вважав, що дівчинка знає багато зайвого для свого віку.

— Про лелеку і капусту видумано, — говорила вона. — Це тому кажуть, що дітей родити соромляться, а все-таки родять їх мами, так само, як кішки, я це бачила і мені розказувала Павля. Коли в мене виростуть груди, як у мами і Павлі, я теж родитиму хлопчика і дівчинку, таких, як я і ти. Родити — треба, а то будуть усе одні й ті самі люди, а потім вони помруть і вже нікого не буде. Тоді помруть і кішки і кури, — хто ж нагодує їх? Павля каже, що бог забороняє родити тільки черницям і гімназисткам.

Особливо часто, багато і завжди щось нове Лідія розповідала про матір і про покоївку Павлю, рум'яну, веселу товстуху.

— Павля все знає, навіть більше, ніж тато. Буває, якщо тато поїхав до Москви, Павля з мамою співають тихеньких пісень і плачуть обидві, і Павля цілує мамині руки. Мама дуже багато плаче, коли нап'ється мадери, бо хвора і зла теж. Вона каже: бог зробив мене злою. І їй не подобається, що тато знайомий з іншими дамами і з твоєю мамою; вона не любить ніяких дам, тільки Павлю, а та ж не дама, а солдатова жінка.

Розповідаючи, вона міцно стискала пальці рук у кулачок і, похитуючись, розмірено вистукувала кулачком по колінах своїх. Голос її звучав дедалі тихіше, не так жваво, нарешті вона говорила ніби крізь дрімоту й викликала цим у Кліма сумне почуття.

— До того, як хворіти, мама була циганкою, і навіть є картина з неї в червоному платті, з гітарою. Я трохи повчуся в гімназії і теж співатиму з гітарою, тільки в чорному платті.

Інколи в Кліма виникало бажання заперечити дівчинці, посперечатися з нею, та він не зважувався на це, боячись, що Ліда розсердиться. Вважаючи її найцікавішою з усіх знайомих дівчаток, він пишався тим, що Лідія ставиться до нього краще, ніж інші діти. І коли Ліда раптом примхливо зраджувала його, запрошуючи в тарантас Любов Сомову, Клим почував себе скривдженим, покинутим і ревнував аж до злих сліз.

Дівчатка Сомови здавались йому такими самими неприємними і дурними, як їх батько. Погодки, вони обидві коротенькі, товсті, з обличчями круглими, наче блюдечка чайних чашок. Старша, Варя, відрізнялася від сестри своєї тільки тим, що хворіла раз у раз і не так часто, як Любов, крутилася перед очима в Кліма. Меншу Варавка прозвав Білою Мишею, а діти називали її Люба Клоун. Біле обличчя її здавалось обсіпане борошном, блакитнуватосірі, водянисті очі ховалися в рожевих подушечках опухлих повік, безбарвних брів майже не видно на шкірі дуже опуклого лоба, лляне волосся лежало на черепі, як приліплене, вона заплітала його в смішну кіску, з жовтою стрічкою на кінці. Вона була весела, Клим підозрівав, що веселість що придумано негарною й нерозумною дівчинкою. Видумувала вона дуже багато і завжди невдало. Придумала нудну гру «Що з ким буде?»: нарізавши паперу дрібними квадратами, вона писала на них різні слова, скручувала квадратики в тугі трубоч-

ки й примушувала дітей виймати з її поділлка по три трубочки.

— Обручка, дзвін, вовк, — читала Лідія свої жеребки, а Люба говорила їй старечим, гугнявим голосом ворожки:

— Ти, люба панночко, вийдеш заміж за попа й житимеш у селі.

Лідія сердилась:

— Ти не вмєєш ворожити! Я теж не вмєю, але ти — бїльше.

На квиточках у Кліма були слова:

— Місяць, сон, цибуля.

Люба Клоун затиснула папірці в кулак, подумала з хвилинку, кусаючи пухлі губи, і закричала:

— Ти побачиш уві сні, що поцілував місяць, обпїєся й заплакав; це уві сні!

— Дурниця, але — влучно! — схвалив Борис.

З усіх казок Андерсена Сомовї особливо подобалась «Пастушка і сажотрус». Тихими годинами вона просила Лїдію читати цю казку вголос і, слухаючи, тихо, безсоромно плакала. Борис Варавка бурчав, насуплюючись:

— Перестань. Ще добре, що вони не розбилися.

І смїшна туга за фарфоровим сажотрусом і все в цїй дївчинцї здавалося Клімовї фальшивим. Він невиразно підозрївав, що вона намагається показати себе такою ж особливою, як він, Клим Самгїн.

Якось пїзнього вечора Люба, схвильовано вбїгши з вулиці у двір, де галасливо гралися дїти, зупинилась і, високо піднявши руку, гукнула в небо:

Слухайїте, слухайте...

Усі примовкли, уважно дивлячись у синювате небо, але нїхто нїчого не почув. Клим, зрадївши, що якийсь фокус не вдався Любї, почав дражнити її, притупуючи ногою:

— Не вмїла обманути, нїкого не обманула!

Але дївчинка, відштовхнувши його, напружено скривила борошнїсте обличчя своє й поквапливо промовила:

Надїв мїй тато вчора шляпу
І схожий став на бїлий гриб,
Я просто не впїзнала тата...

Замовкла, прикривши очі, а потїм з досадою докорила Клімовї:

— Це ти сплутав усе...

— Він завжди сунеться поперед усіх, як сліпий, — суворо сказав Борис і почав підказувати рими:

— Стриб? Риб? Диб?

Клим, бачачи, що всі незадоволені, ще більше незлюбив Сомову і ще раз відчув, що з дітьми йому важче, ніж з дорослими.

Варя була нудніша за сестру і так само негарна. На скронях у неї синенькі жилки, совині очі похмурі, рухи млявого тіла — незграбні. Говорила вона півголосом, обережно й тягучо, якимись пом'ятими словами; важко було зрозуміти, про що вона говорить. Кліма дуже дивувало, чому Борис так уважно упадає коло Сомових, а не коло вродливої Аліни Телепневої, подруги його сестри. В непогожі дні діти збиралися в квартирі Варавок, у великій неохайній кімнаті, яка могла бути залогом. В ній стояв величезний буфет, фісгармонія, широчезний диван, оббитий шкірою, посеред неї — овальний стіл і важкі стільці з високими спинками. Варавки жили в цій квартирі вже третій рік, але здавалось, що вони оселилися тільки вчора, всі речі стояли не на своїх місцях, речей було недосить, кімната здавалась порожньою, незатишною.

Найчастіше діти гралися в цирк; за арену цирку правив стіл, а стайні містилися під столом. Цирк — улюблена Борисова гра, він був директором і дресирувальником коней, новий товариш Ігор Туробоев удавав акробата і лева, Дмитро Самгін — клоуна, сестри Сомови й Аліна — пантера, гієна і левиця, а Лідія Варавка грала роль приборкувачки звірів. Звірі виконували свої обов'язки чесно й серйозно, хапали Лідію за спідницю, за ноги, намагалися повалити її й загризти. Борис одчайдушно кричав:

— Не вищіть, як поросята! Лідко, бий їх болячіше!

Климові найчастіше накидали принизливі обов'язки конюха, він витягав з-під стола коней, звірів і підозрівав, що цю службу покладають на нього навмисне, щоб принизити. І взагалі гра в цирк не подобалась йому, як і інші гри, крикливі, що скоро набридали. Відмовляючись від участі в грі, він ішов у «публіку», на диван, де сиділи Павла і сестра-жалібниця, а Борис бурчав:

— Ех, капризун! Павла, поклич Дронова, чорт його...

Сидячи на дивані, Клим стежив за грою, але більше, ніж діти, його цікавила Варавка-мати. В кімнаті, яскраво освітленій великою висячою лампою, напівлежала в ши-

рокій постелі, серед безлічі подушок, наче в сніговій кучурі, чорноволося жінка з великим носом і величезними очима на темному обличчі. Здала кошлата голова жінки була схожа на вузлуватий, обпалений корінь дерева, який ще тліє. Глафіра Ісаївна безперервно курила товсті, жовті цигарки, дим густо йшов з рота, з ніздрів її, здавалося, що й з очей теж іде дим.

— Клим! — кликала вона чоловічим голосом. Клим боявся її; він підходив обережно і, шаркнувши ногою, схиливши голову, зупинявся за два кроки від ліжка, щоб темна рука жінки не дістала його.

— Ну, що у вас там? — питала вона, тикаючи кулаком у подушку. — Як — мати? В театрі? Варавка — з ними? Ага!

«Ага» вона вимовляла з погрозою і відштовхувала хлопчика пронизливим поглядом чорних очей.

— Ти — хитрий, — говорила вона. — Тебе недаремно хвалять, ти — хитрий. Ні, я не віддам Лідії заміж за тебе.

У великій кімнаті Борис кричав, тупаючи ногами:

— Оркестр! Мамо ж — оркестр!

Глафіра Ісаївна брала гітару чи інший інструмент, схожий на качку з довгою, потворно-прямо витягнутою шиєю; одчайдушно дзвеніли струни, Клим вважав цю музику злою, як усе, що робила Глафіра Варавка. Інколи вона раптом починала співати густим голосом, у ніс і теж злобно. Слова її пісень були дивно поламані, зв'язок їх незрозумілий, і від цього виючого співу в кімнаті робилося ще похмурніше, незатишніше. Діти, забившись на диван, слухали мовчки й покійно, але Лідія шепотіла провишно:

— Вона може краще, та сьогодні не в голосі.

І питала, дуже ласкаво:

— Ти сьогодні не в голосі, мамо?

Материна відповідь була невиразна, буркотлива.

— От бачите, — говорила Лідія, — вона не в голосі.

Клим думав, що коли ця жінка одужає, вона зробить що-небудь страшне, але доктор Сомов заспокоїв його. Він спитав доктора:

— Глафіра Ісаївна скоро встане?

— Разом з усіма, в день страшного суду, — ліниво відповів Сомов.

Коли доктор говорив що-небудь погане, сумне, — Клим вірив йому.

Якщо діти занадто галасували й тупотіли, знизу, від Самгіних, приходив Варавка-батько і кричав, стоячи в дверях:

— Тихше, вовки! Жити не можна. Віра Петрівна боїться, що ви провалите стелю.

— На абордаж! — командував Борис і всі кидалися на його батька, вилазили на спину, на плечі, на шию йому.

— Приросли? — питав він.

— Готові.

Варавка вимагав від дітей слова честі, що вони не лоскотатимуть його, і потім починав бігати рясю навколо стола, тупаючи так, що брязкотів посуд у буфеті й жалібно дзвеніли хрустальні підвіски лампи.

— Знищуй його! — кричав Борис, і починався найулюбленіший момент гри: Варавку лоскотали, він вив, вищав, реготав, його маленькі гострі очі злякано викочувалися; відриваючи від себе дітей одного по одному, він кидав їх на диван, а вони, знову наскакуючи на нього, тикали пальцями йому в ребра, під коліна. Клим ніколи не брав участі в цій грубій і небезпечній грі, він стояв осторонь, сміявся і слухав густі вигуки Глафіри:

— Так його, так!

Здаюся, — вив Варавка й валився на диван, душаючи своїх ворогів. З нього брали викуп тістечками, цукерками. Ліда причісувала його розкошлане волосся, бороду, послинивши пальця собі, пригладжувала кошлаті батькові брови, а він, нареготавшись до знемоги, смішно відсалпувався, витирав хустиною пітне обличчя й жалібно докоряв:

— Ні, ви нечесні люди...

Потім він ішов до кімнати дружини. Вона, скрививши губи, шипіла навстріч йому, її чорні очі, сердито розширюючись, ставали глибшими, страшнішими; Варавка говорив знехотя й неголосно:

— Що? Ну, це вигадки. Облиш. Гаразд. Я не старий.

Словечко «вигадки» було дуже зрозуміле Климові й загострювало його неприязнь до хворої жінки. Так, вона, звичайно, вигадує щось лихе. Клим бачив, що Глафіра Ісаївна неохайна, не ласкава з дітьми й часто брутальна. Можна було думати, що Борис і Лідія тільки тоді цікаві їй, коли вони роблять які-небудь небезпечні вправи, ризкуючи переламати собі руки і ноги. В ці хвилини вона

прицілювалася до дітей, насупивши густі брови, міцно стиснувши лілові губи, схрестивши руки і вчепившись пальцями в кощаві плечі свої. Клим був певен, що якби діти попадали, забилися, — мати почала б радісно сміятися.

Борис бігав у порваних сорочках, розкуйовджений, невмитий. Ліда одягалася гірше за Сомових, хоч батько її був багатший за доктора. Клим дедалі більше цинив дружбу дівчинки, — йому подобалось мовчати, слухаючи її милі балачки, — мовчати, забуваючи про свій обов'язок говорити розумне, не дитяче.

Та, коли з'явився красиво, схоже на картинку, одягнений франт Ігор Туробоев, неприємно ввічливий, але такий же моторний, меткий, як і Борис, — Ліда відійшла від Кліма й стала ходити за новим товаришем покійно, як собачка. Цього не можна було зрозуміти, тим більше не можна, що першого ж дня знайомства Борис посварився з Туробоевим, а через кілька днів вони люто, до сліз і крові, побилися. Клим уперше побачив, як люто б'ються хлопчики, стежив за їхніми створеними злобою обличчями, за оголеними намаганням ударити один одного найболючіше, слухав їхнє верещання, хрипіння — все це так вразило його, що кілька днів після бійки він боязко обминав їх, а себе, що не вмів битися, відчув ще раз хлопчиком особливим. Ігор і Борис незабаром стали друзями, хоч завжди сперечалися, сварились і кожен з них уперто, не жаліючи себе, старався показувати, що він сміливіший, дужчий за товариша. Борис поводився наче обпечений, щось судорожне з'явилося в ньому, начебто він, кваплячись переграється в усі ігри, боїться, що не встигне зробити цього.

Коли з'явився Туробоев, Клим відчув себе відсунутим ще далі, його поставили поряд з братом Дмитром. Але добродушного, незграбного Дмитра любили за те, що він дозволяв командувати собою, ніколи не сперечався, не ображався, терпляче й невміло грав найнепомітніші, не вигідні ролі. Любили й за те, що Дмитро вмів, якимось несподівано й на заздрість Климові, опановувати увагу дітей, розповідаючи їм про гнізда пташок, про нори і лігва звірів, про життя бджіл і ос. Розповідав він півголосом, таємничо, і на широкому обличчі його, в добрих сірих очах, таїлася радісна усмішка.

— Цей Вуд — кращий за Майн-Ріда, — казав він і зітхав: — А ще є Брем...

Туробоев і Борис вимагали, щоб Клим підкорявся їхній волі так само, як його брат; Клим поступався перед ними, але посеред гри заявляв:

— Я більше не граю.

І відходив геть. Він хотів показати, що його покірність була тільки поблажливістю розумного, що він хоче і вміє бути незалежним і стояти над усіма милими дурницями. Та цього ніхто не розумів, а Борис жваво кричав:

— Іди до дідька, ти набрид!

Його рябе, гостроносе обличчя рясно вкривалося червоними плямами, очі гнівно блискали; Клим боявся, що Варавка вдарить його.

Лідія дивилася на нього скоса і хмурилася, Сомови і Алина, бачивши зраду Лідії, переморгувались, перешіптувались, і все це сповнювало душу Клима їдким сумом. Та хлопчик тишив себе здогадом: його не люблять, бо він найрозумніший, а за цією втіхою, як тінь її, виникали гордощі, з'являлося бажання повчати, критикувати; він вважав ігри нудними і питав:

— Невже не можна видумати чого-небудь веселішого?

— Видумуй, але не заважай, — сердито сказала Ліда й одвернулася від нього.

«Яка брутальна стала», — гірко подумав Клим.

Він виробив собі ходу, що, уявляв він, мала надати йому поважності, ступав, не згинаючи ніг і сховавши руки за спину, як це робив учитель Томилін. На товаришів він поглядав, трохи примружившись.

— Чого ти так бундючишся? — спитав його Дмитро.

Клим зневажливо усміхнувся й не відповів, він не любив брата і вважав його дурником.

Туробоев, холодненький, чистенький і ввічливий, теж дивився на Клима, примружуючи темні, целаскаві очі, дивився визивно. Його занадто гарне обличчя особливо сердито кривилося, коли Клим підходив до Лідії, але дівчинка розмовляла з Климом неухважно, поквапливо, притупуючи ногами й дивлячись у той бік, де Ігор. Вона дедалі щільніше зросталася з Туробоевим, ходили вони, взявшись за руки; Климові здавалося, що, навіть захоплюючись грою, вони граються одне для одного, не бачачи, не почувуючи нікого більше.

Коли гралися в піжмурки і Ліда ловила дітей, Ігор навмисно попадався в її сліпі руки.

— Неправильно! — кричав Клим, і всі погоджувалися, — так, неправильно! А Туробоев, високо підвівши гарні брови свої, переконливо говорив:

— Але ж, панове, вона кволенька.

— Ні, — обурювалась Ліда. — Все-таки — ні!

— Але теж кволенька, — ображено заявила Люба Клоун, а я Туробоев, зав'язавши собі очі, вже кидався ловити.

Трапилося, що Дмитро Самгін, рятуючись від Лідиних рук, перекинув стілець під ноги їй, дівчинка вдарилася коліном об ніжку стільця, охнула, — Ігор, збліднувши, схопив Дмитра за горло:

— Дурень! Нечесно граєшся.

А коли було помічено, що Іван Дронов уважно заглядає під спіднички дівчаток, Туробоев рішуче зажадав, щоб Дронова не запрошували гратися.

Іван Дронов не тільки сам називав себе на прізвиське, але й бабусю свою примушував звати себе — Дронов. Кривоногий, з випнутим животом, з приплюснутим, плоским черепом, широким лобом і великими вухами, він був якось підкреслено, але принадно негарний. На його широкому обличчі, посеред якого червоненька гулька носа була ледве помітна, блищали вузьенькі очіці, тьмяноблакитні, дуже бистрі і жадібні. Жадібність була найпомітнішою властивістю Дронова; з незвичайною жадібністю він втягав мокреньким носом повітря, наче задихаючись через брак його. Жадібно і з разючою швидкістю їв, гучно плямкаючи, прицмокуючи товстими, яскравими губами. Він казав Климові:

— Я — людина бідна, мені треба багато їсти.

За вимогою діда Якіма Дронов разом з Климом готувався до гімназії і на уроках Томиліна виявляв теж судорожну покvapливість, Климові й вона здавалась жадібністю. Питаючи вчителя чи відповідаючи йому, Дронов говорив дуже швидко і якось так всмоктуючи слова, наче вони, гарячі, пекли йому губи і язик. Клим кілька разів допитувався в товариша, нав'язаного йому Справжнім Стариком:

— Чого ти такий жадібний?

Дронов шморгав носом, скошував набік неспокійні очіці свої й не відповідав.

Але в добру хвилину, таємничо притишивши високий різкий голос свій, він сказав:

— В мене голодного чевряка посадовлено.

— Черв'яка, — поправив Клим.

— То — черв'як, а це — чевряк.

І швиденьким шепотом він розповів, що тітка його, відьма, зачарувала його, увігнавши в живіт йому черв'яка черевака, на те, щоб він, Дронов, весь вік мучився від не-вситимого голоду. Він розказав також, що родився в той рік, коли батько його воював з турками, потрапив у полон, пристав до турецької віри і тепер живе багатю; що відьма тітка, дізнавшись про це, вигнала з дому матір і бабусю, і що мати дуже хотіла піти до Туреччини, та бабуся не пустила її.

Помітивши, що Дронов називає голодного черв'яка — чевряком, череваком, черевоїдом, Клим не повірив йому. Але слухаючи таємничий шепіт, він з подивом бачив перед собою іншого хлопчика, плоске обличчя няньчиного внука ставало кращим, очі його не бігали, в зіницях розпалювався голубуватий вогник радості, незрозумілої Климові. За вечерею Клим переказав оповідання Дронова батькові, — батько теж незрозуміло зрадів.

— Чуєш, Віро? Яка фантазія, га? Я завжди казав, що це дуже злібний хлопчина...

Але мати, не слухаючи батька, — як вона часто робила, — коротко й сухо сказала Климові, що Дронов усе це видумав: тітки-відьми не було в нього; батько помер, його засипало землею, коли він копав колодязь, мати працювала на сірниковій фабриці й померла, коли Дронову було чотири роки, після її смерті бабуся найнялася за няньку до брата Миті; от і все.

— Так, Віро, — сказав батько, — але все-таки зверни увагу...

Дмитро Самгін широко усміхнувся й промовив:

— Клим теж любить брехати.

Батько повернувся до нього:

— Ти сказав грубо, Митю. Треба відрізняти брехню від фантазії...

Тут прийшов Варавка, за ним з'явився Справжній Старик, почали сперечатися, і Клим ще раз почув чимало такого, що зміцнило його в праві й необхідності видумувати себе, а разом з тим викликало в ньому цікавість до Дронова, — цікавість, схожу на ревності. Другого ж дня він спитав Івана:

— Ти навіщо набрехав про тітку? Тітки ж не було.

Дронов сердито глянув на нього і, скосивши очі, відповів:

— А ти — не базікай, чого не розумієш. Через тебе мені бабуся вуха наскубла... Балабончик!

Кожного ранку, о дев'ятій годині, Клим і Дронов ішли в мезонін до Томиліна й до полудня сиділи в маленькій кімнаті, схожій на комірчину, куди було безладно вкинуто три стільці, стіл, залізний умивальник, скрипуче дерев'яне ліжко і безліч книжок. В кімнаті цій завжди було жарко, задушливо смерділо котями й голубиним послідом. З півкруглого вікна було видно верхівки дерев у саду, прикрашені памороззю чи снігом, схожим на клапті вати; за деревами здіймалася сіра пожежна каланча, на ній повілюю й нудно ходив кружка чоловік у сірому кожусі, за каланчею — порожнеча небес.

Учитель зустрічав дітей мовчазною, невиразною усмішкою; в будь-яку пору дня він здавався людиною, що тільки-но прокинулася. Він зараз-таки лягав горілиць на ліжко, ліжко тужно рипіло. Запустивши пальці рук в руду, нечесану кучму твердого й рівного волосся, задерши до стелі розколоту мідну борідку, не дивлячись на учнів, він питав і розкозував тихим голосом, розбірливими словами, але Дронов вважав, що вчитель говорить «з-під печі».

Інколи, найчастіше під час уроку історії, Томилін підводився й ходив по кімнаті, сім кроків від стола до дверей і назад, ходив, нахиливши голову, дивлячись на підлогу, човгав розтоптаними туфлями й ховав руки за спину, стиснувши пальці так міцно, що вони аж червоніли.

Клим Самгін бачив, що Томилін навчає Дронова охочіше й щиріше, ніж його.

— Отже, Ваню, що зробив Олександр Невський?— питає він, зупинившись коло дверей і обсмикуючи сорочку.

Дронов швидко й чітко відповідає:

— Святий, благовірний князь Олександр Невський покликав татар і з їхньою допомогою почав бити руських...

— Зажди, що таке? Звідки це? — здивувався учитель, ворущачи кошлатими бровами й смішно роззявивши рота.

— Ви сказали.

— Я? Коли?

— В четвер...

Учитель помовчав, пригладжуючи волосся долоньями, потім, ступаючи до стола, сказав суворо:

— Цього не треба пам'ятати.

У нього була звичка розмовляти з самим собою вголос. Часто, розказуючи історію, він задумувався на хвилинку, на дві, а помовчавши, починав говорити дуже тихо й незрозуміло. В такі хвилини Дронов штовхав Кліма ногою і, підморгуючи на вчителя лівим оком, неспокійнішим за праве, усміхався кривенькою усмішкою; губи в Дронова були риб'ячі, тупі, тверді, як хрящі. Після уроку Клим питав:

— Ти чого штовхався?

— Хи, хи,— захлинався Дронов.— Набрехав він на Невського, святий з татарами приятелювати не стане, дзуськи! Через те й пам'ятати не дозволив, що набрехав. Добрий учитель: вчить, а пам'ягати не дозволяє.

Говорячи про Томиліна, Іван Дронов завжди притишував голос, обережно озирався й хихикав, а Клим, слухаючи його, почував, що Іван не любить учителя з радістю і що йому подобається не любити.

— Ти думаєш — він з ким говорить? Він з чортом говорить.

— Чортів нема,— суворо заявив Клим.

Дронов зневажливо заглянув у вічі йому, плюнув через ліве плече своє, але сперечатися не став.

Ревниво стежачи за ним, Самгін бачив, що Дронов прагне випередити його в успіхах і легко досягає цього. Бачив, що меткий хлопчик не любить усіх дорослих взагалі, не любить їх з таким самим задоволенням, як не любив учителя. Товсту, ласкаву бабусю свою, що якомсь навіть шалено няньчилася з ним, він доводив до сліз, підсипаючи в табакерку їй попелу або перцю, розпускав петлі панчіх, згинав в'язальні спиці, кидав клубок шерсті кошенятам або змашував шерсть олією, клеєм. Стара біла його, а попобивши, хрестилася в куток на ікони й благала з слізьми:

— Мати божа, прости, Христа ради, за кривду сироті!

Пстім, ткнувши внукові шматок пирога чи цукерку, говорила, зітхаючи:

— На, Дронов, їж, шибайголово. Мучитель мій.

— Батько в тебе смішний,— казав Дронов Климові.— Справжній батько — він страшний, ух!

Коло Віри Петрівни Дронов вертівся, як ласкавий собачка. Клим помітив, що няньчин онук боїться її так само, як дідуся Якіма, і що особливо страшний йому Варавка.

— Чортяка,— називав він інженера й розказував про нього: Варавка спочатку був візником, а потім — конокрадом, з того й розбагатів. Це оповідання так здивувало Кліма, що він аж зацікавився, він знав, що Варавка син поміщика, народився в Кишиневі, вчився в Петербурзі і Відні, потім приїхав сюди до міста й живе тут уже сьомий рік. Коли він обурено розказав це Дронову, той, труснувши головою, пробурмотів:

— Відень — е, звідти — стільці, а Кишинів, може, тільки в географії.

Клим нерідко відчував, що він тупіє від химерних вихваток Дронова, від його явної, грубої брехні. Інколи йому здавалося, що Дронов бреше тільки для того, щоб глузувати з нього. Ровесників своїх Дронов не любив, мабуть, чи не більше, ніж дорослих, особливо після того, як діти відмовились гратися з ним. Під час ігор він виявляв багато хитромудрих витівок, але був боягузливий і грубий з дівчатками, з Лідією пайбільше. Зневажливо називав її циганкою, щипав, намагався повалити її так, щоб їй було соромно.

Коли діти гралися в дворі, Іван Дронов, знехтуваний, сидів на приступках кухонного ганку, впираючись ліктями в коліна, а вилицями в долоні, і затуманеними очима дивився на гру паненят. Він радісно вищав, коли хто-небудь падав або, вдарившись, кривився з болю.

— Души його! — заохочував він, бачивши, як Варавка бореться з Туробоевим. — Підчепи його!

Якщо гралися в саду, Дронов стояв біля ґрат, спираючись на них животом, засунувши обличчя між перекладками, стояв, погукуючи:

— Хапай її! Он вона сховалася за вишнею. Забігай зліва...

Він всіляко намагався заважати тим, що грались, навмисно поволі ходив по двору, дивлячись у землю.

— Копійку загубив, — скаржився він, похитуючись на кривих ногах, стараючись зіткнутися з тими, що гралися. Вони налітали на нього, збивали з ніг, тоді Дронов, сядячи на землі, пхикав і загрожував:

— Я поскаржуся...

Тежнів зо два, зо три з Дроновим дуже приятелювала Люба Сомова, вони разом гуляли, ховалися по кутках, таємничо й жваво розмовляючи про щось, та скоро Люба, увечері, прибігши до Лідії в сльозах, гнівно закричала:

— Дронов — дурень!

І, кинувшись у куток дивана, затуливши обличчя руками, повторила:

— Ой, який дурень!

Нікому не сказавши, що трапилось, Лідія, густо почервонівши, побігла до кухні і, повернувшись звідти, оголошила переможно і люто:

— Він дістав!

Три дні після того Дронов ходив з гулею на лобі, над лівим оком.

Так, Іван Дронов був неприємний, навіть огидний хлопчик, але Клим, бачивши, що батько, дід, учитель захоплюються його здібностями, почував у ньому суперника, ревнував, заздрив, засмучувався. А все-таки Дронов вабив його, і часто недобрі почуття до цього хлопчика зникали перед спалахами цікавості й симпатії до нього.

Були хвилини, коли Дронов раптом розквітав і ставав несхожим сам на себе. Його опановувала задумливість, він весь витягався, випростувався і лагідним голосом тихо розповідав Климові дивні напівсни, напівказки. Розказував, що з колодязя в кутку двору виліз величезний, але легкий і прозорий, як тінь, чоловік, переступив через ворота, пішов вулицею і коли проходив повз дзвіницю, вона, потемнівши, хитнулася праворуч і ліворуч, як тонке дерево під ударом вітру.

А недавно, перед тим, як мав зійти місяць, по небу літав величезний чорний птах, підлетить до зірки й склюне її, підлетить до другої і її склюне. Я не спав, на підвіконні сидів, потім страшно стало, ліг у постіль, загорнувся з головою, і так, знаєш, було жалко зірок, от, думаю, завтра вже небо порожнє буде...

— Видумуєш ти,— сказав Клим не без заздрості.

Дронов не відказав йому. Клим розумів, що Дронов видумує, але він так переконливо спокійно розказував про свої видіння, що Клим почував бажання сприйняти брехню, як правду. Кінець кінцем Клим не міг збагнути, як саме ставиться він до цього хлопчика, який дедалі дужче і вабив і відштовхував його.

Вступний іспит до гімназії Дронов склав блискуче, Клим — не склав. Це так дійняло його, що, прийшовши додому, він уткнувся головою в коліна матері й заривав. Мати ласкаво заспокоювала його, сказала багато милих слів і навіть похвалила:

— Ти — честолюбний, це добре.

Увечері вона посварилася з батьком, Клим чув її сердиті слова:

— Тобі час зрозуміти, що дитина — не іграшка...

А через кілька днів хлопчик відчув, що мати стала уважнішою, ласкавішою, вона навіть спитала його:

— Ти мене любиш?

— Так,— сказав Клим.

— Дуже?

— Так,— впевнено повторив він. Міцно притиснувши голову його до м'яких і запашних грудей, мати суворо сказала:

— Треба, щоб ти дуже любив мене.

Клим не пам'ятав, чи питала його мама про це раніше. І самому собі він не міг би відповісти так упевнено, як відповідав їй. З усіх дорослих мама найтрудніша, про неї майже нема чого думати, як про сторінку зошита, на якій ще нічого не написано. Всі в домі покійно скорялися їй, навіть Справжній Старий і вперта Марія Романівна — Тираномашка, як, позаочі, називає її Варавка. Мати рідко сміється і мало говорить, у неї суворе обличчя, задумливі, голубуваті очі, густі, темні брови, довгий, гострий ніс і маленькі, рожеві вуха. Вона заплітає своє місячне волосся в довгу косу й викладає її на голові в три круги, це робить її дуже високою, значно вищою за батька. Руки в неї завжди гарячі. Цілком ясно, що більше за всіх мужчин їй подобається Варавка, вона охочіше розмовляє з ним і усміхається до нього значно частіше, ніж до інших. Усі знайомі кажуть, що вона напрочуд кращає.

Батько теж непомітно, але чимало змінився, став ще метушливішим, скубе темненькі вуса свої, чого раніше не робив; голубині очі його засліплено кліпають і дивляться так задумливо, начебто батько забув щось і не може згадати. Говорити він став ще більше й крикливіше, оглушливіше. Він говорить про книги, пароплави, ліси і пожежі, про дурного губернатора і душу народу, про революціонерів, які прикро помилилися, про дивну людину Гліба Успенського, який «усе бачить наскрізь». Він завжди говорить про що-небудь нове і так, начебто боїться, що завтра хтось заборонить йому говорити.

— Дивовижно! — кричить він.— Чудово!

Варавка прозвав його: Ваня з Святком.

— Митець ти дивуватися, Іване!— говорив Варавка, граючись своєю пишною бородою.

Він одвіз дружину за кордон, Бориса вирядив до Москви, в чудову школу, де вчився Туробоев, а за Лідією звідкись приїхала оката стара жінка з сивими вусами й повезла дівчинку в Крим, лікуватися виноградом. З-за кордону Варавка вернувся помолоділим, ще більш на-смішкуювато веселим; він став начебто легшим, але на ходу тупав ногами дужче і часто зупинявся перед дзеркалом, милуючись своєю бородою, підстриженою так, що її схожість з лисячим хвостом стала помітніша. Він навіть почав говорити віршами. Клим чув, як він казав матері:

Коли із мороку омапи
Словами віри і пошани
Пронашу душу вивів я.

— звичайно, я був у той час ідіотом...

— Це навряд чи правдиво і дуже грубо, Тимофію Степановичу,— сказала мати. Варавка свиснув, наче хлопчисько, потім промовив чітко:

— Ніжної правди нема.

Майже кожного вечора він сварився з Марією Романівною, потім з нею почала сперечатися й Віра Петрівна; акушерка, підвівшись на ноги, випростувалась і, суворо хмурячись, казала їй:

— Віро, схаменись!

Батько неспокійно підбігав до неї й кричав:

— Хіба Англія не доводить, що компроміс — необхідна умова цивілізації...

Акушерка суворо говорила:

— Облиште, Іване!

Тоді батько підкочувався до Варавки:

— Погодься, Тимофію, що в певний момент еволюція вимагає рішучого удару...

Варавка відсував його короткою, дужою рукою й кричав, усміхаючись:

— Ні, Маріє Романівно, ні!

Батько йшов до стола пити пиво з доктором Сомовим, а підпилий доктор бурчав:

— Надсон має рацію: догоріли вогні і в... як там?

— Облетіли квітки,— додавав батько, співчутливо кивнувши лисуватим черепом, задумливо пив пиво, мовчав і робився непомітним.

Марія Романівна теж якось раптом посивіла, змарніла й зігнулася; голос у неї спав, звучав глухо, розбито і вже не так владно, як раніше. Завжди одягнена в чорне, її постать навівала сум; сонячними днями, коли вона йшла по двору або гуляла в саду з книжкою в руках, тінь її здавалася важчою й густішою, ніж тіні всіх інших людей, тінь тяглася за нею, як продовження її спідниці, і знебарвлювала квіти, траву.

Суперечки з Марією Романівною закінчилися тим, що одного разу ранком вона пішла з двору слідом за возом своїх речей, пішла, не попрощавшись ні з ким, ступаючи велично, як завжди, тримаючи в одній руці саквояж з інструментами, а другою притискаючи до плоских грудей чорного, зеленоокого kota.

Звикнувши стежити за дорослими, Клим бачив, що серед них почалось щось незрозуміле, тривожне, начебто всі вони сідають не на ті стільці, на яких звикли сидіти. Учитель теж став не схожим на себе. Як і раніше, він дивився на всіх тими самими смішними очима людини, яку тільки що розбудили, але тепер він дивився ображено, похмуро і так ворухив губами, наче хотів закричати, та не наважувався. А на Климову матір він дивився зовсім так само, як дідусь Яким на фальшиву асигнацію в десять карбованців, що її хтось підсунув йому. І говорити до неї він став нешанобливо. Увечері, зайшовши до вітальні, коли мама збиралася грати на роялі, Клим почув грубі слова Томиліна:

— Неправда, я бачив, як він...

— Тобі чого, Климе?— швидко спитала мати, учитель сховав руки за спину й пішов, не глянувши на учня.

А через кілька днів, уночі, вставши з постелі, щоб зачинити вікно, Клим побачив, що вчитель і мати йдуть до ріжкою саду; мама відмахується від комарів кінцем блакитного шарфа, учитель, струшуючи мідним волоссям, курить. Світло місяця було таке маслянисто густе, що навіть дим цигарки забарвлювався в золотистий тон. Клим хотів крикнути:

«Мамо, а я ще не сплю»,— та раптом Томилін, зачепившись за щось, упав на коліно, підняв руки, потряс ними, ніби загрожуючи, заричав і обхопив ноги матері. Вона похитнулася, відштовхнула кошлату голову й швидко пішла геть, розриваючи шарф. Учитель, важко переважившись з колін навпочіпки, підвівся, вчепився в своє

жорстке волосся, пригладжуючи його, і ступив слідом за мамою, розмахуючи рукою. Тут Клим злякано покликав:

— Мамо!

Спинившись, вона підвела голову й пішла до будинку, обминувши вчителя, як стовп ліхтаря. Біля Климової постелі вона стала з обличчям незвичайно суворим, майже незнайомим, і сердито почала докоряти:

— От, не спиш, хоч уже дванадцята година, а ранком тебе не побудишся. Тепер тобі доведеться вставати раніше, Степан Андрійович не житиме в нас.

— Тому що обіймав тебе за ноги? — спитав Клим.

Витираючи шарфом обличчя своє, мати заговорила вже не сердито, а тим упевненим голосом, яким вона пояснювала незрозумілу плутанину в нотах, даючи Климові уроки музики. Вона сказала, що вчитель скинув зі спідниці її гусінь, та й годі, а за ноги не обіймав, це було б непристойно.

— Ох, хлопчику, хлопчику мій! Ти все видумуєш, — сказала вона, зітхаючи.

Не бажаючи, Клим побачила по очах його, що він їй не вірить, Клим заплющив очі. З книжок, з розмов дорослих він уже знав, що мужчина стає на коліна перед жінкою тільки тоді, коли закоханий в неї. Зовсім не треба ставати на коліна, щоб скинути зі спідниці гусінь.

Мати ніжно гладила гарячою рукою його обличчя. Він не став говорити більше про вчителя, він тільки зауважив: Варавка теж не любить учителя. І відчув, що рука в матері здригнулася, важко втиснувши голову його в подушку. А коли вона пішла, він, засинаючи, подумав: «Як це дивно! Дорослі вважають, що він видумує саме тоді, коли він каже правду».

Томилін перебрався жити в закуток, в маленький, вузький завулок, заткнутий сипім будиночком; над ганком будиночка була вивіска:

Кухар і Кондитер

приймає замовлення на весілля, бали і поминки.

У кухаря Томилін оселився теж у мезоніні, тільки світлішому й чистішому. Та він за кілька днів забруднив кімнату купами книжок; здавалося, що він перебрався з усім своїм колишнім житлом, з його порохом, задухою, тихим

рипінням підлоги, висушеної літньою спекою. Під очима в учителя набухли синюваті опухи, золотисті іскри в зіницях згасли, і весь він якось жалібно розшарпався. Тепер, весь час уроків, він не вставав з своєї неохайної постелі.

— У мене болять ноги,— сказав він.

«Забив коліна тоді, в саду»,— догадався Клим.

Провадити урок Томилін став нетерпляче, в тихому голосі його звучало роздратування; часом, заплющивши нудні очі, він довго мовчав і раптом питав здалеку:

— Ну, зрозумів?

— Ні.

— Подумай.

Клим думав, але не про те, що таке дієприслівник і куди тече ріка Аму-Дар'я, а про те, чому, за віщо не люблять цю людину. Чому розумний Варавка говорить про нього завжди насмішкувато й образливо? Батько, дідусь Яким, всі знайомі, крім Тані, обминали Томиліна, як сажотруса. Тільки одна Таня часом питала:

— А ви, Томилін, як думаете?

Він відповідав їй коротко й неуважно. Він про все думав не так, як люди, і особливо впертенько звучала мідь його слів, коли він сперечався з Варавкою.

— По суті,— казав він.

— По суті, по суті,— передражнював Варавка.— Чорт би її забрав оту вашу суть! Значно важливіший той факт, що Карл Великий видавав закони про розплід курей і торгівлю яйцями.

Учитель відказав читаючим голосом:

— Для справи свободи пороки деспота куди безпечніші, ніж його чесноти.

— Фанатизм! — закричав Варавка, а Таня зраділа:

— Ой, ні, це напрочуд правдиво! Я запишу...

Вона записала ці слова на обгортці Климового зошита, але забула списати їх з нього, і, не потрапивши до ями її пам'яті, вони згоріли в печі. Це Варавка говорив:

— Ану-бо, Таню, пошпортайтеся у сміттевій ямі вашої пам'яті.

Багато про що треба було думати Климові, і цей обов'язок ставав дедалі важчим. Все навколо розширювалось, розросталося, тиснулося в його душу так само вперто і грубо, як богомольці в церкву Пречистої, де була чудотворна ікона божої матері. Ще недавно речі, звичні для

ока, стояли на своїх місцях, не збуджуючи цікавості до них, а тепер вони чимось вабили до себе, тоді як інші, цікаві й улюблені, втрачали свою принадність. Навіть дім розростався. Клим був певен, що в домі нема нічого незнайомого йому, але раптом з'являлося щось нове, непомічене раніше. В напівтемному коридорі, над шафою для одягу, з картини, яка раніше була просто темним квадратом, стали дивитися задумливі очі сивої старої жінки, повитої п'ятою. На горищі, в старовинній, окованій залізом скрині, він виявив безліч цікавих, хоч і поламаних речей: рамки для портретів, фарфорові фігурки, флейту, величезну книгу французькою мовою з картинами, на яких змальовано китайців, товстий альбом з портретами смішно й погано причесаних людей, обличчя одного з них було зовсім закреслено синім олівцем.

— Це герої Великої Французької революції, а цей пан — граф Мірабо,— пояснив учитель і, усміхаючись, спитав:— Серед непотрібних речей знайшов, кажеш?

І, перегортаючи сторінки альбома, він повторив задумливо:

— Так, так — минуле... Непотрібне...

Клим виявив у домі навіть цілу кімнату, майже до стелі набиту поламаними меблями й безліччю речей, колишнє призначення яких уже було незрозумілим, навіть таємничим. Начебто всі ці запорошені речі раптом, юрбою вбігли до кімнати, налякані, можливо, пожежею; з жахом вони нагромадились одна на одну, ламаючись, розбиваючись, переламали одна одну й померли. Було сумно дивитися на цей хаос, було жалко поламаних речей.

Наприкінці серпня, рано-вранці, з'явилася невміта, непричесана Люба Клоун; тупаючи ногами, ридаючи, задихаючись, вона сказала:

— Швидше йдіть до нас, хутчій — мама збожеволіла.

І, впавши на коліна перед диваном, вона сховала голову під подушку.

Климова мати зараз-таки пішла, а дівчинка, скинувши подушку з голови, сидячи на підлозі, стала розказувати Климові, жалібно дивлячись на нього мокрими очима.

— Я ще вчора, коли вони лялись, бачила, що вона збожеволіла. Чому не тато? Він завжди п'яний...

Скочивши на ноги, вона схопила Кліма за рукав.

— Ходімо туди...

Клим не пам'ятав, як він добіг до квартири Сомових,

його тягла Люба. У напівтемній спальні,— вікна її було закрито віконницями,— на розкошланій, розірваній постелі судорожно крутилася Софія Миколаївна, ноги і руки в неї було зв'язано рушниками, вона лежала горілиць, сіпаючи плечима, згинаючи коліна, билася головою об подушку й ричала:

— Ні!

Очі її, страшно викотившись, розширилися до розміру п'ятикопійчаних монет, вони дивилися на вогонь лампи, були червоні, як розжарене вугілля, під одним оком горіла дряпина, кров текла з неї.

— Ні! — глухо кричала докторша.

І трохи голосніше:

— Ні, ні!

Її судороги ставали дужчими, голос звучав зліше й гостріше, доктор стояв у головах ліжка, притулившись до стіни, і кусав, жував свою чорну щетинисту бороду. Він був щеристою розстебнутий, розхристаний, штани його трималися на одній підтяжці, другу він накрутив на кисть лівої руки й смикав її догори, штани підстрибували, ноги в доктора тремтіли, наче в п'яного, а мутні очі так кліпали, що, здавалося, повіки теж клацають, як зуби в його дружини. Він мовчав, начебто рот його назавжди заріс бородою.

Другий доктор, старий Вільямсон, сидів коло стола, мружачись на світло свічки, і обережно писав щось, Віра Петрівна розколочувала в склянці каламутну воду, бігала покоївка з грудкою льоду на тарілці й молотком у руці.

Раптом хвора вигнулася дугою і, змахнувши руками, впала на підлогу, вдарилася головою й поповзла, рухаючи тілом, наче ящірка, і переможно скрикуючи:

— Ага? Н-ні...

— Держіть її, що ви?— закричала Климова мати, доктор важко відклеївся від стіни, підняв дружину, поклав на постіль, а сам сів на ноги їй, сказавши комусь:

— Дайте ще рушників.

Дружина, підстрибнувши, вдарила його головою у вилицю, він зіскочив з ліжка, а вона знову завалилася на підлогу й почала розв'язувати собі ноги, хропучи:

— Ага, ага...

Клим ховався в кутку між дверима і шафою, Варя Сомова, стоячи ззаду, поклавши підборіддя на плече йому, шепотіла:

— Це ж пройде? Пройде, еге ж?

Повз них бігала Люба з рушниками, звискуючи:

— Господи, господи...

І раптом, тупнувши ногою, спитала сестру:

— Варко, а де ж чай?

Климова мати оглянулась на гомін і суворо крикнула:

— Діти — геть!

Вона наказала їм побігти по Таню Куликову, — всі знайомі цієї дівчини покладали на неї обов'язок брати активну участь в їх драмах.

Діти швидко пішли на окраїну міста, Клим пригнічено мовчав, ступаючи позаду сестер, і крізь тяжкий переляк свій чув, як старша Сомова докоряла сестрі.

— Мати збожеволіла, а ти кричиш — чаю.

— Мовчи, індичко.

— Ти жадібна й безсоромна...

— А ти — праведниця?

Спинившись на мить, вона сказала Климові:

— Не хочу йти з нею — ходімо гуляти.

Клим безвільно пішов поруч неї і через кілька кроків спитав:

— Ти любиш твою маму?

Люба нахилилась, підняла жовтий листок тополі і, зітхнувши, сказала:

— А я — не знаю. Може, я ще нікого не люблю.

Втираючи запорошеним листком опухлі повіки, сліпо спотикаючись, вона говорила далі:

— Батько скаржитесь, що любити важко. Він навіть кричав на маму: зрозумій, дурна, я ж тебе люблю. Бачиш?

— Що? — спитав Клим, та Люба, мабуть, не чула його запитання.

— А вони одружені чотирнадцять років...

Вважаючи, що Люба говорить дурниці, Клим перестав слухати її, а вона все говорила про щось нудно, як доросла, і вимахувала гілочкою берези, яку підняла з панелі. Несподівано для себе, вони вийшли на берег річки, сіли на колоди, але колоди були вогкі й брудні. Люба забруднила спідницю, розсердилась і пройшла по колодах на човен, прив'язаний до них, сіла на кормі, Клим пішов слідом за нею. Довго сиділи мовчки. Розглядаючи спотворений відбиток свого обличчя, Люба вдарила по ньому гілочкою, почекала, поки він знову виник у зеленуватій воді, вдарила ще й одвернулась.

— Яка негарна... Я ж негарна?

Не діставши відповіді, вона спитала:

— Чому ти мовчиш?

— Не хочеться говорити.

— Що я негарна?

— Ні, про все не хочеться говорити.

— Просто — тобі соромно сказати правду, — заявила Люба. — А я знаю, що потвора, і в мене ще погана вдача, це і тато і мама кажуть. Мені треба піти в черниці... Не хочу більше сидіти тут.

Схопилась і, швидко пробігши по колодах, зникла, а Клим ще довго сидів на кормі човна, дивлячись у ліниву воду, пригнічений нудьгою, якої ще не зазнавав, нічого не бажаючи, але догадуючись, крізь нудьгу, що недобре бути схожим на людей, яких він знав.

Коли він прийшов додому, мати зустріла його тривожним вигуком:

— Господи, як ти мене лякаєш!

Климові здалося, що ці слова стосуються не його, а господа.

— Ти злякався? — допитувалася мати. — Ти даремно пішов туди. Чого?

— Що з нею зробили? — спитав Клим.

Мати сказала, що Сомови посварилися, що в дружини доктора сильний нервовий припадок і її довелося вирядити до лікарні.

— Це — не небезпечно. Вони обое — люди нездорові, їм довелося багато страждати, вони передчасно постаріли...

З її розповіді виходило так, що доктор з дружиною — люди зламані, і Клим згадав кімнату, набиту непотрібними речами.

— Це — не небезпечно, — повторила мати.

Та Клим чомусь не повірив їй і мав рацію: через дванадцять днів дружина доктора померла, а Дронов, по секрету, сказав йому, що вона вистрибнула з вікна і вбилася. В день похорону, ранком, приїхав батько, він говорив промову над могилою докторші і плакав. Плакали всі знайомі, крім Варавки, він, стоячи осторонь, курих сигару й лаявся з жебраками.

Доктор Сомов з кладовища прийшов до Самгіних, швидко напився і, п'яний, кричав:

— Я її любив, а вона мене ненавиділа й жила для того, щоб мені було погано.

Климів батько багатослівно втішав доктора, а той, піднявши чорний і волохатий кулак на рівень вуха, стрясав ним і говорив, заливаючись п'яними слізьми:

— П'ятнадцять років жив з людиною, не маючи з нею жодної спільної думки, і любив, любив її, га? І — люблю. А вона ненавиділа все, що я читав, думав, говорив.

Клим чув, як Варавка півголосом сказав до матері:

— Дивіться, що видумав.

— В цьому є частина істини, — так само тихо відповіла мати.

Доктора повели спати до мезоніна, де жив Томилін. Варавка, тримаючи його під руки, штовхав у спину головою, а батько йшов попереду з запаленою свічкою. А через хвилину він убіг до їдальні, розмахуючи свічником, загубивши свічку, говорячи чомусь півголосом:

— Віро — іди, бабусі поганю!

Виявилося, що бабуся померла. Сидячи на ганку кухні, вона годувала курчат і раптом, не ойкнувши, впала мертва. Було дуже дивно, але не страшно бачити її велике, широке в стегнах тіло, що вклонилося землі, голову, повернуту набік, вуха, притиснуте до землі, наче воно слухало землю. Клим дивився на її синю щоку, в розплющене, серйозне око і, не почувавши страху, дивувався. Йому здавалося, що бабуся так добре звикла жити з книжкою в руках, із зневажливою усмішкою на товстому, поважному обличчі, з незмінною любов'ю до бульйону з курки, що цим життям вона може жити нескінченно довго, нікому не заважаючи.

Коли безформне тіло, схоже на величезний клунок поношеного одягу, внесли в дім, Іван Дронов сказав:

— Добре померла.

І зараз же додав, звертаючись до своєї бабусі:

— Ось, — учися, нянько!

Нянька була єдиною людиною, що пролила тихі слізки над труною покійної. Після похорону, за обідом, Іван Якимович Самгін сказав коротку й подячну промову про людей, які вміють жити, не заважаючи ближнім своїм. Яким Васильович Самгін, подумавши, промовив:

— Здається, і мені пора до прабатьків.

— Не дуже він певен цього, — шепнув Варавка в рожеве вухо Вірі Петрівні. Обличчя матері було не сумне, а якесь незвичайно ласкаве, суворі очі її світилися лагідно. Клим сидів з другого боку її, чув цей шепіт і бачив, що

смерть бабусі нікого не засмутила, а для нього була навіть корисною: мати віддала йому затишну бабусину кімнату з вікном у сад і молочнібілою кахляною грубою в кутку. Це було дуже добре, бо жити в одній кімнаті з братом ставало неспокійно й неприємно. Дмитро довго працював, заважаючи спати, а недавно до нього став ходити безцеремонний Дронов, і часто вони бурмотіли, шаруділи майже до півночі.

Туго застебнутий в довгенький, нижче колін, мундирчик, Дронов схуд, втягнув живіт і, гладенько пострижений, став схожим на карлика-солдата. Розмовляючи з Климом, він розгортав полі мундира, засував руки в кишені, широко розставляв ноги і, задерши рожевий гудзик носа, питав:

— Ти що, Самгін, погано вчишся? А я вже третій учень...

Розправляючи плечі, ворущачи ліктями, він упевнено сказав:

— Побачиш,— я кращим за Ломоносова буду.

Дід Яким влаштував так, що Кліма все-таки прийняли до гімназії. Та хлопчик вважав, що його скривдили учителі на екзамені, на переекзаменовці і мав уже упередження проти школи. В перші ж дні, після того, як він надів форму гімназиста, Варавка, перегорнувши підручники, недбало жбурнув їх геть:

— Так само безглуздо, як ті книжки, по яких учили нас.

Потім він довго і смішно розповідав про дурість і злобу вчителів, і в пам'ять Климіві особливо міцно вклеїлось його порівняння гімназії з сірниковою фабрикою.

— Дітей, як дерев'яні скалочки, змазують речовиною, що легко запалюється й швидко згоряє. Виходять препогані сірники, далеко не всі спалахують і далеко не кожним можна запалити що-небудь.

Климіві передувала репутація хлопчика виняткових здібностей, вона викликала загострену й недовірливу увагу вчителів і цікавість учнів, які сподівалися побачити в новому товариші щось на зразок маленького фокусника. Клим зразу ж відчув себе в знайомому, але дуже тяжкому стані людини, зобов'язаної бути такою, якою її хочуть бачити. Але він уже майже звик до цієї ролі, очевидно, неминучої для нього так само, як неминучої

ранкові обтирання тіла холодною водою, як порція риб'ячого жиру, суп за обідом і набридлива чистка зубів на ніч.

Інстинкт самозахисту підказав йому деякі правила поведінки. Він згадав, як Варавка повчав батька:

— Не забувай, Іване, що коли людина говорить мало,— вона здається розумнішою.

Клим вирішив говорити якомога менше й триматися осторонь від скаженого табуна маленьких бузувірів. Їхня настирлива цікавість була безжальна, і в перші дні Клим почував себе спійманим птахом, в якого вискубують пір'я, перше ніж скрутити йому шию. Він почував небезпеку загубити себе серед одноманітних хлопчиків; майже нерозрізненні, вони всмоктували його, намагалися зробити непомітною часткою своєї маси.

Тоді, зляканий цим, він сховався під захист пудьги, повивши нею себе, як хмарою. Він ходив солідною ходою, заклавши руки за спину, як Томилін, маючи вигляд хлопчика, що захоплений чимось дуже серйозним і далеким від пустощів і бурхливих ігор. Час від часу життя допмагало йому задумуватися щиро: в середині вересня, дощової ночі, доктор Сомов застрелився на могилі своєї дружини.

Штучна його задумливість була подвійно корисна йому: хлопчики скоро дали спокій нудному чоловічкови, а вчителі пояснювали нею той факт, що на уроках Клим Самгін часто був неуважним. Так пояснювали його неуважність майже всі вчителі, крім єдиного дідка з китайськими вусами. Він викладав російську мову і географію, хлопчики прозвали його Недороблений, бо ліве вухо в старого було менше за праве, хоч так непомітно, що навіть коли Климові показали це, він не зразу переконався, що вуха в учителя неоднакові. Хлопчик з перших-таки уроків відчув, що старий не вірить у нього, хоче спіймати його на чомусь і висміяти. Кожного разу, викликавши Клима, старий розправляв вуса, складав бужкові губи свої так, ніби хотів свиснути, кілька секунд розглядав Клима крізь окуляри і нарешті ласкаво питає:

- Отже, Самгін, чим багатий Озерний край?
- Рибою.
- Хіба? Може, там ліся є?
- Є.
- І що ж: риба на деревах сидить?

Клас реготав, учитель усміхався, показуючи темні зуби в золоті.

— Що ж ти, геніальний мій, так погано вивчив урок, га?

Повертаючись на парту, Клим бачив ряди кулястих стрижених голів, з вискаленими зубами, різнобарвні очі блискалі сміхом. Бачити це було прикро до сліз.

Хлопчики вважали, що Недороблений навчає весело, Клим визначав його дурним, злим і переконувався, що в гімназії вчитися нудніше й важче, ніж у Томиліна.

— Ти чому не граєшся? — наскакував на Кліма під час перерв Іван Дронов, розпалений аж червоний, сяючий, щасливий. Він справді йшов у рядах перших учнів класу і перших пустунів у всій гімназії, здавалося, що він квапиться погратись у всі ігри, від яких його відштовхували Туробоев і Борис Варавка. Повертаючись із гімназії з Климом і Дмитром, він самовпевнено посвистував, безцеремонно висміював невдачі братів, але часом питав Кліма:

— Ти сьогодні до Томиліна підеш? Я теж піду з тобою.

І, з'являючись до рудого вчителя, він впинався в нього, закидаючи запитаннями з закону божого, найнуднішого предмета для Кліма. Томилін вислухував запитання його з усмішкою, відповідав обережно, а коли Дронов ішов собі, він, помовчавши з хвилину, зо дві, питав Кліма словами Глафіри Варавки:

— Ну, що у вас там, дома?

Питав так, начебто сподівався почути щось незвичайне. Він дедалі більше обростав книгами, в кутку, в ногах ліжка, купа їх здіймалася майже до стелі. Розтягаючись на ліжку, він повчав Кліма:

— Благородними металами називаються ті з них, які майже або зовсім не окисляються. Ти запам'ятай це, Климе. Благородні, духовно стійкі люди теж не окисляються, тобто не піддаються ударам долі, нещастю, і взагалі...

Такі додатки до науки подобалися хлопчикові більше, ніж сама наука, і він краще запам'ятовував їх, а Томилін був дуже щедрий на додатки. Говорив він, ніби читаючи написане на стелі, обклеєній глянсுவатим, білим, але вже дуже поживклим папером, покресленим сіткою тріщин.

— Складна речовина при нагріванні втрачає частину ваги, проста зберігає або збільшує її.

Помовчавши, він додавав:

— Ось, наприклад, ти вже недосить простий для твоїх літ. Твій брат більше дитина, хоч і старший за тебе.

— Але Митя дурний,— нагадав Клим.

Так само, як завжди, механічно спокійно, учитель говорив:

— Так, він дурний, але — по літах. Всякому вікові відповідає певна доза дурості і розуму. Те, що називається складністю в хімії,— цілком законне, а те, що вважають за складність у характері людини, часто буває тільки її вигадкою, її грою. Наприклад — жінки...

Він знову мовчав, начебто заснувши з розплющеними очима. Клим бачив збоку фарфоровий, блискучий білок, це нагадало йому мертве око доктора Сомова. Він розумів, що, міркуючи про вигадку, учитель розмовляє сам з собою, забувши про нього, учня. І часто Клим чекав, що ось зараз учитель скаже щось про матір, про те, як він у саду обіймав її ноги. Але вчитель говорив:

— Корисна вигадка ставиться у формі запитання, у формі догадки: може, це — так? Заздалегідь чесно допускається, що, може, це й не так. Вигадки шкідливі завжди мають форму ствердження: це саме так, а не інакше. Звідси помилки і хиби і... взагалі. Еге ж.

Клим слухав цю мову уважно й дуже намагався закріпити її у пам'яті своїй. Він почував вдячність до вчителя: людина, ні на кого не схожа, яку ніхто не любив, говорила з ним, як з дорослим і рівнею. Це було дуже корисно: запам'ятовуючи не зовсім звичайні учителеві фрази, Клим пускав їх в оборот, як свої, і цим закріплював за собою репутацію розумного.

Та часом рудий лякав його: забуваючи про присутність учня, він говорив так багато, довго й незрозуміло, що Климові треба було кашлянути, вдарити каблуком об підлогу, впустити книжку і цим нагадати вчителю про себе. Однак і це не завжди будило Томиліна, він говорив далі, обличчя його кам'яніло, очі напружено викочувались, і Клим чекав, що ось зараз Томилін закричить, як доктора дружина:

«Ні. Ні».

Особливо моторошно було, коли вчитель, говорячи, підносив праву руку на рівень обличчя свого і обскубував у повітрі пальцями щось невидиме,—так кухар Влас обскубував рябчиків чи іншу дичину.

В такі хвилини Клим голосно казав:

— Уже пізно.

Томилін, глянувши в присмерк за вікном, погоджувався:

— Так, на сьогодні досить.

І простягав учневі волохаті пальці з чорними обідками нігтів. Хлопчик ішов, обтяжений не стільки знаннями, скільки роздумами.

Зимовими вечорами приємно було йти по хрусткому снігу, уявляючи, як дома, за чайним столом, батько і мати будуть здивовані новими синовими думками. Вже ліхтарник з драбиною на плечі легко бігав від ліхтаря до ліхтаря, розвішуючи в синьому повітрі жовті вогні, приємно подзвонювали в зимовій тиші лампові стекла. Бігли коні візників, потрушуючи шершавими головами. На перехресті вулиць стояв кам'яний поліцай, проводжаючи сивими очима маленького, але поважного гімназиста, який, не кваплячись, переходив з рогу на ріг.

Тепер, коли Клим більшу частину дня перебував поза домівкою, багато що вислизало з-під його погляду, що звук спостерігати, та все ж він бачив, що в домі стає дедалі неспокійніше, всі люди стали інакше ходити і навіть двері грюкають дужче.

Справжній Старий, обережно переставляючи задерев'янілі ноги свої, занадто міцно тикає палицею в підлогу, кашляє так, що в нього тремтять вуха, а обличчя і шия забарвлюються в колір спілої сливи; пристукуючи палицею, він каже до матері, крізь сердитий кашель:

— Користуючись його лагідною вдачею, добродійко... користуючись дитячою довірливістю Івана, ви, добродійко...

Мати півголосом застерегла його:

— Говоріть не так голосно, в ідальні хтось є...

— Я повинен сказати вам, Віро Петрівно...

— Будь ласка, я слухаю вас.

Мати підійшла до дверей ідальні й щільно причинила їх.

Батько дедалі частіше їздить у ліс, на завод або до Москви, він став неуважним і вже не привозив Климові подарунків. Він дуже облисів, у нього збільшився лоб, лоб душив на очі, вони стали опуклішими і нудно виляняли, згасла їх голубувата теплота. Ходити став смішно підстрибуючи, тримаючи руки в кишенях і насвистуючи вальси. Мати дедалі частіше дивилася на нього, як на гостя, що

вже набрид, але не догадується, що йому час іти. Вона стала одягатися чепурніше, по-святковому, ще більш гордо випрямилась, зміцніла, поповнішала, вона говорила лагідніше, хоч усміхалася так само рідко і скупю, як і раніше. Клим був дуже здивований, а потім і ображений, помітивши, що батько відскочив від нього до Дмитра і що в нього з Дмитром є якісь секрети. Жаркого літнього вечора Клим застав батька і брата в саду, в альтанці; батько, посміюючись незвичайним ікаючим сміхом, сидів поряд з Дмитром, міцно пригорнувши його до себе; обличчя в Дмитра було заплакане; він зразу ж схопився й пішов, а батько, витираючи хусточкою краплини сліз з штанів своїх, сказав Климові:

— Засмутився.

— Чого він плакав?

— Він? Він... за декабристами. Він прочитав «Російських жінок» Некрасова. Так. А я йому тут про декабристів розказав, він і розчулився.

Неохоче й небагато поговоривши про декабристів, батько схопився й пішов, насвистуючи і викликавши в Кліма ревниве бажання перевірити його слова. Клим зразу же увійшов до братової кімнати й застав Дмитра, який сидів на підвіконні.

Обхопивши ноги, він поклав підборіддя на коліна, ворухив щелепами й не чув, як увійшов брат. Коли Клим спитав у нього про книжку Некрасова, виявилось, що її нема в Дмитра, але батько обіцяв подарувати її.

— Ти плакав за російськими жінками? — допитувався Клим.

Дмитро дуже здивувався.

— Що-о?

— Чого ти плакав?

— Ох, іди до дідька, — жалібно сказав Дмитро і стрибнув з підвіконня в сад.

Дмитро дуже виріс, схуд, на круглому, товстому обличчі його виступили гострі вилиці, задумуючись, він неприємно, як дід Яким, ворухив щелепою. Задумувався він часто, на дорослих дивився недовірливо, спідлоба. Залишаючись таким самим негарним, яким був, він став спритнішим, легшим, але в ньому з'явилося щось грубувате. Він дуже подружився з Любою Сомовою, навчив її кататися на ковзанах, охоче підкорявся її примхам, а коли Дронов образив чимось Любу, Дмитро лото, але

спокійно й беззлобно наскуб Дронову чуба. Кліма він перестав помічати, так само, як раніше Клім не помічав його, а на матір дивився ображено, начебто вона покарала його без провини.

Сестри Сомови жили у Варавки, під наглядом Тані Куликової: сам Варавка поїхав до Петербурга клопотатися про реалізацію, а звідти мав поїхати за кордон ховати дружину. Майже щовечора Клім ішов нагору й завжди заставав там брата, що грався з дівчатками. Втомившись гратися, дівчатка сідали на диван і вимагали, щоб Дмитро розказав їм що-небудь.

— Смішне, — просила Люба.

Він сідав у кутку, під стіною, на ручку дивана і, обережно усміхаючись, смішив дівчаток, розказуючи про вчителів і гімназистів. Часом Клім заперечував йому:

— Це було не так!

— Ну, хай не так! — байдуже погоджувався Дмитро, і Клімові здавалося, що коли брат розказує навіть саме так, як було, він однаково не вірить у те, що каже. Він знав безліч дурних і смішних анекдотів, але розказував не сміючись, а ніби навіть ніяковіючи. Взагалі в ньому з'явилася незрозуміла для Кліма заклопотаність, і людей на вулицях він розглядав таким допитливим поглядом, начебто вважав за потрібне зрозуміти кожного з шістдесяти тисяч жителів міста.

Був у Дмитра товстий зошит у чорній цератяній обгортці, він записував у нього або наліплював вирізані з газет кумедні дрібниці, дотепи, коротенькі віршики і читав дівчаткам, теж якимось недовірливо, нерішуче.

— «На одоевському міському кладовищі привертає до себе увагу така епітафія на пам'ятнику «купчисі Полікарповій»:

Сталася її кончина і без мужа і без сина.
Там, в Кропивні, гримів бал;
Та ніхто того не знав.
Телеграму про смерть її дістали
І з весілля враз помчали.
Тут лежить дружина й мати
Ольга, що ж би їй сказати
Для душі почесне?
Царство їй небесне».

— Як це безглуздо! — обурювалася Лідія.

— Зате — смішно, — кричала Люба. — Нема нічого кращого за смішне.

По широкому обличчю сестри її поволі розпливалася лінива усмішка.

Часом приходила Віра Петрівна, нуднувато питала:

— Граєтесь?

Зискочивши з дивана, Лідія підкреслено ввічливо присідала перед нею, Сомови галасливо ластились, Дмитро ніяково мовчав і невміло намагався сховати свій зошит, але Віра Петрівна питала:

— Записав що-небудь нове? Прочитай.

Дмитро читав, закривши обличчя зошитом:

При синьому морі урядник стоїть,
А синее море шумить та й шумить,
Урядник від злості лютусь,
Що шуму ніяк не вгамує.

— Це — закресли! — наказувала мати й велично йшла з одної кімнати до другої, щось підраховуючи, вимірюючи. Клим бачив, що Лідія Варавка проводить її неприязним поглядом, покусує губи. Кілька разів йому вже хотілося спитати дівчинку:

«За що ти не любиш мою маму?»

Але він не наважувався; після того, як поїхав Туробоев, Ліда знову ласкаво підійшла до нього.

Одного разу Клим прийшов додому з уроку в Томиліна, коли вже скінчили пити вечірній чай, в їдальні було темно і в усьому домі так незвичайно тихо, що хлопчик, роздягшись, спинився в передпокої, бідно освітленому маленькою стінною лампою, і став лякливо прислухатися до цієї підозрілої тиші.

— Облич, здається, хтось прийшов, — почув він сухий шепіт матері; чийсь ноги важко човгнули по підлозі, брязнули знайомим звуком мідні дверцята кахлевої грубки і знову настала тиша, підхожуючи вслухатися в неї. Шепіт матері здивував Кліма, вона нікому не говорила ти, крім батька, а батько вчора поїхав на лісопильний завод. Хлопчик обережно просунувся до дверей їдальні, назустріч йому зітхнули тихі, стомлені слова:

— Боже, який ти ненаситний... нетерплячий...

Клим заглянув у двері: перед квадратною пащею груби, повною червоного жару, в низенькому, улюбленому матеріному кріслі, розкинувся Варавка, обнявши матір за талію, а вона сиділа на колінах у нього, похитуючись сюди й туди, наче маленька. В бородатому обличчі Варав-

ки, освітленому відблиском жару, було щось страшне, маленькі очиці його теж блискали, наче жарини, а з голови матері на спину її гарно спадали золотими ручаями місячні коси.

— О, ти, — тихо зітхнула вона.

У цих позах було щось таке, що збентежило Кліма, він відхитнувся, наступив на свою калошу, калоша підстрибнула й лягнула.

— Хто там? — сердито крикнула мати й неймовірно швидко опинилася в дверях. — Ти? Ти пройшов через кухню? Чого так пізно? Змерз? Хочеш чаю...

Вона говорила швидко, ласкаво, навіть човгала ногами й рипіла стулкою дверей, відчиняючи й зачиняючи її; потім, узявши Кліма за плече, з надмірною силою увіпхнула його в їдальню, засвітила свічку. Клим оглянувся, в їдальні нікого не було, в дверях суміжної кімнати була густа п'ятьма.

— Чого ти дивишся? — спитала мати, заглянувши в обличчя йому.

Клим нерішуче відповів:

— Мені здалося, тут хтось був...

Мати, здивовано звівши брови, теж оглянула кімнату.

— Ну, хто ж міг бути? Батька — нема. Лідія з Митею і Сомовими на ковзанці. Тимофій Степанович у себе — чуєш?

Так, нагорі важко тупали. Мати сіла до стола перед самоваром, помацала пальцями боки його, налила чаю в чашку і, поправляючи пишні коси свої, говорила далі:

— Я тут сиділа перед грубою, задумалась. Ти тільки цієї хвилини прийшов?

— Так, — збрехав Клим, зрозумівши, що треба збрехати.

Граючись щипцями для цукру, мати замовкла, з легкою усмішкою дивлячись на лякливий вогонь свічки, відображений міддю самовара. Потім, відкинувши щипці, вона поправила мереживний комір капота й непотрібно голосно розказала, що Варавка купує в неї бабусину сядибу, хоче будувати великий дім.

— Він, як видно, тільки що прийшов, але я все-таки піду поговорю з ним про це.

І, поцілувавши Кліма в лоб, вона пішла. Хлопчик устав, підійшов до грубки, сів у крісло, змахнув попіл з ручки його.

«Мама хоче перемінити чоловіка, тільки їй ще соромно»,— догадався він, дивлячись, як на червоних жаринах спалахують і гаснуть блакитні, прозорі вогники. Він чув, що жінки чоловіків і чоловіки жінок міняють досить часто. Варавка здавна подобався йому більше, ніж батько, та було ніяково й сумно дізнатися, що мама, така серйозна, поважна мама, яку всі шанували і якої боялись, каже неправду і так невміло каже. Відчувши потребу втішити себе, він повторив:

«Їй соромно ще».

Це було єдине пояснення, яке він міг знайти, але тут пам'ять підказала йому сцену з Томиліним, він безтямно задумався, розглядаючи цю сцену, і заснув.

Події в домі, відвертаючи Кліма від засвоєння шкільної науки, не так дуже хвилювали його, як тривожила гімназія, де він не знаходив собі гідного місця. Він розрізняв у класі три групи: десяток хлопчиків, які й учились і поводитися зразково; потім злих і невгамовних пустунів, серед них деякі, як-от Дронов, вчилися теж відмінно; третя група складалася з бідних, хирлявих хлопчиків, заляканих і боязких, з невдах, осміяних усім класом. Дронов казав Клімові:

— Ти з цими не приятелюй, це все боягузи, плаксії, ябедники. Он той, руденький, — жидок, а отого, косоного, скоро виключать, він бідний і не може платити. У цього старший братік калоші крав і тепер сидить у колонії для злочинців, а он той, тхір, незаконнонароджений.

Клим Самгін учився запопадливо, але не дуже успішно, пустощі вважав не гідними себе, та й не вмів пустувати. Він скоро помітив, що якісь невідчутні поштовхи наближають його саме до цієї групи забракованих. Але серед них він почував себе ще більше не на місці, ніж у зухвалій компанії товаришів Дронова. Він бачив себе розумнішим за всіх у класі, він уже прочитав немало таких книг, про які його ровесники не мали й уявлення, він почував, що навіть хлопчики старші за нього більше діти, ніж він. Коли він розказував про прочитані книжки, його слухали недовірливо, без зацікавлення й багато чого не розуміли. Інколи він і сам не розумів: чому це цікава книжка, яку він прочитав, втрачає в його переказі все, що йому сподобалось?

Одного разу незаконнонароджений, вилицюватий і по-

хмурий хлопчик, прізвище якого було Іноков, спитав Кліма:

— Ти читав Івангое?

— Айвенго, — поправив Клім. — Це написав Вальтер Скотт.

— Дурень, — зневажливо сказав Іноков. — Чого ти всіх поправляєш?

І, криво усміхнувшись, попередив:

— Гляди, виростеш — учителем будеш.

Хлопчики засміялись. Вони поважали Інокова, він був на два класи старший за них, але приятелював з ними і мав індійське ім'я Вогненне Око. А може, він лякав їх своєю похмурістю, гострим і пильним поглядом.

Розпещений ласкавою увагою дому, Клім тяжко відчував зневажливу недоброчливість учителів. Деякі були фізично неприємні йому: математик хворів хронічним нежитом, оглушливо й грізно чхав, бризкаючи на учнів, потім зі свистом видував повітря носом, примружуючи ліве око; історик входив до класу обережно, як напівсліпий, і підкрадався до парт завжди з таким обличчям, начебто хотів дати ляпаса всім учням двох перших парт, підходив і тягнув тоненьким голосом:

— Н-ну-ус...

Його прозвали — Гнус.

Майже в кожному учителеві Клім виявляв несимпатичне й вороже йому, всі ці неохайні люди в потертих мундирах дивилися на нього так, ніби він був винен у чомусь перед ними. І хоч він скоро переконався, що учителі ставляться так дивно не тільки до нього, а майже до всіх хлопчиків, все-таки їх гримаси нагадували йому гидливу міну матері, з якою вона дивилася в кухні на раків, коли п'яний продавець перекинув кошик і раки, брудненькі, сухувато шарудячи, розлізлись по підлозі.

Та вже весною Клім помітив, що Ксаверій Ржига, інспектор і викладач стародавніх мов, а за ним і деякі вчителі стали дивитися на нього лагідніше. Це сталося після того, як під час великої перерви хтось кинув двічі камінням у вікно кабінету інспектора, побив шибки і зламав якусь незвичайну квітку на підвіконні. Провинного ретельно шукали й не могли знайти.

На четвертий день Клім спитав усезнаючого Дронова, хто побив шибки.

— А тобі навіщо? — недовірливо спитав Дронов.

Вони стояли на повороті коридора, за рогом його, і Клим раптом побачив, як повільно повзла по білій стіні тінь рогатої голови інспектора. Дронов стояв спиною до тіні.

— Не знаєш? — став дразнити Клим товариша. — А хвастаєш: я все знаю. — Тінь припинила свій рух.

— Звичайно — знаю: Іноков, — півголосом сказав Дронов, коли Клим досить роздражнив його.

— Йому треба чесно признатися в цьому, бо через нього терплять інші, — повчально сказав Клим.

Дронов подивився на нього, кліпнув і, плюнувши на підлогу, сказав:

— Признається — виключать.

Нетерпляче задзеленчав дзвінок, запрошуючи в класи.

А другого дня, ідучи додому, Дронов сказав Климові:

— Знаєш, хтось виказав його.

— Кого? — спитав Клим.

Кого, кого, — чого ти когокаєш? Інокова.

— Ах, я й забув.

— Зараз-таки після перерви вчора його й схопили. Виженуть. Дізнатися б, хто доніс, сволога.

Клим справді забув свою розмову з Дроновим, а тепер, зрозумівши, що це він виказав Інокова, злякано задумався: чому він зробив це? І, подумавши, вирішив, що карикатурна тінь голови інспектора збудила в ньому, Климові, раптове бажання зробити неприємність хвастовитому Дронову.

— Це ти винен, ти базікав, — сердито сказав він.

— Коли це я базікав? — огризнувся Дронов.

— А на перерві, мені?

— То не ти ж виказав? У тебе й часу не було для того, Інокова зразу ж з класу покликали.

Вони зупинилися один проти одного, як півні, готові побитися. Та Клим відчув, що сваритися з Дроновим не слід.

— Може, підслухали нас! — миролюбно сказав він, і так само миролюбно відповів Дронов:

— Нікого не було. Це який-небудь однокласник Інокова доніс...

Пішли мовчки. Почуваючи вину свою, Клим подумав, як спокутувати її, але, нічого не придумавши, зміцнився в бажанні зробити Дронову неприємне.

Весною мати перестала мучити Кліма уроками музики й запопадливо почала грати сама. Вечорами до неї приходив із скрипкою червонолиций, лисий адвокат Маков, невесела людина в темних окулярах; потім приїхав тріскучою брочкою Ксаверій Ржига з віолончеллю, худий, кривоногий, з очима сови на кошавому, голеному обличчі, над його жовтими скронями здіймались, як роги, два сірі чубки. Коли він грав, язик його чомусь висовувався й лежав на дряблій голеній губі, відкриваючи у верхній щелепі два золоті зуби. А говорив він високим голосом дячка, завжди що-небудь особливо пам'ятне і так, що не можна було зрозуміти, серйозно він говорить чи жартує.

— Скажу, що учні були б значно кращі, якби не мали вони живих батьків. Кажу так тому, що сироти—покірні,—вирікав він, піднісши вказівного пальця на рівень синюватого носа. Про Кліма він сказав, поклавши суху руку на голову йому й звертаючись до Віри Петрівни:

— У сина вашого рицарське, чесне серце, це — так!
А самого Кліма повчав:

— Щоб пізнати науки — слід спостерігати, зіставляти, і тоді ми оголюємо серцевину суцього.

Спостерігати Клім умів. Він вважав за потрібне шукати в товаришах вади; він навіть непокоївся, не знаходячи їх, але непокоїтися доводилось рідко, у нього виробилась точна мірка: все, що йому не подобалось чи збуджувало почуття заздрості, — все це було погане. Він уже навчився не тільки зірко помічати в людях смішне і дурне, а й майстерно вмів підкреслити вади одного в очах іншого. Коли приїхали на канікули Борис Варавка і Туробоев, Клім перше за всіх помітив, що Борис, мабуть, зробив щось дуже погане і боїться, щоб про це не дізналися. Він схуд, під очима його лягли синюваті тіні, погляд став неуважним, неспокійним. Так само, як і раніше, невтомний в іграх, винахідливий у пустоцах, він занадто легко дратувався, на рябому обличчі його спалахували дрібні, червоні плями, очі блискали задирливо й злобно, а усміхаючись, він так вискалював зуби, наче хотів укусити. В азартній, невгамовній біганині його Клім почував щось небезпечне і став ухилятися від ігор з ним. Він помітив також, що Ігор і Лідія знають Борисову таємницю, вони втрюх часто ховаються по кутках, заклопотано перешіптуючись.

І ось увечері, зараз після того, як листоноша приніс листа, вікно в кабінеті Варавки-батька з тріском розчинилося, і пролунав сердитий вигук:

— Борисе, іди сюди!

Борис і Лідія, сидючи на ганку кухні, плели з мотузочків сіть, Ігор вирізував з дерев'яної лопати тризубець, — гадалося влаштувати бій гладіаторів. Борис підвівся, обсмикнув поділ блузи, туго підтягнув пасок і швидко перехрестився.

— Я — з тобою, — сказав Туробоев.

— І я? — запитливо промовила Лідія, але брат леденько відштовхнув її, сказав:

— Не смій.

Хлопчики пішли. Лідія залишилась, відкинула мотузочки й підняла голову, прислухаючись до чогось. Незадовго перед цим сад був рясно побризканий дощем, на освіженому листі весело блискали при західному промінні різнобарвні краплі. Лідія заплакала, стираючи пальцем зі щік сльозинки, губи в неї тремтіли, і все обличчя болісно кривилось. Клим бачив це, сидючи на підвіконні в своїй кімнаті. Він злякано здригнувся, коли над головою його розлігся лютий крик Борисового батька:

— Ти брешеш!

Син відповів теж пронизливим криком:

— Ні. Він — негідник!

Потім почувся спокійний, як завжди, голос Ігоря:

— Дозвольте, я розкажу.

Вікно нагорі зачинили. Лідія встала й пішла по саду, завмисне торкаючись гілок чагарника так, щоб краплі дощу падали їй на голову й обличчя.

— Що зробив Борис? — спитав її Клим. Він уже не вперше питав її про це, та Лідія й цього разу не відповіла йому, а тільки глянула, як на чужого. У нього виникло бажання стрибнути в сад і наскубти їй вуха. Тепер, коли повернувся Ігор, вона знову перестала помічати Кліма.

Після цієї сцени і Варавка і мати почали упадати коло Бориса так, начебто він тільки що одужав від небезпечної хвороби або зробив якийсь героїчний і таємничий подвиг. Це драгувало Кліма, інтригувало Дронова й створило в домі неприємний настрій якоїсь прихованості.

— Чорт, — бурмотів Дронов, почухуючи пальцем ніс, — гривеника дав би, щоб дізнатися, чого він наколобродив? Ух, не люблю цього парубійка...

Коли Клим, приголубившись до матері, спитав її, що трапилось з Борисом, вона відповіла:

— Його дуже скривдили.

— Чим?

— Цього тобі не треба знати.

Клим глянув на суворе обличчя її й безнадійно замовк, відчуваючи, що давня неприязнь до Бориса стає гострішою.

Одного разу йому вдалося підглядіти, як Борис, стоячи в кутку за сараєм, мовчки плакав, затуливши обличчя руками, плакав так, що його хитало з боку на бік, а плечі тремтіли, наче в сльозоточивої Варі Сомової, яка жила безмовно і як тінь своєї меткої сестри. Клим хотів підійти до Варавки, але не наважився, та й приємно було бачити, що Борис плаче, корисно дізнатися, що роль скривдженого не така вже й приємна, як це здавалося.

Раптом дім спорожнів; Варавка вирядив дітей, Туробоева, Сомових під наглядом Тані Куликової кататися на пароплаві Волгою. Климові, звичайно, теж запропонували їхати, але він солідно спитав:

— А як же я готуватимуся до переекзаменовки?

Цим запитанням він хотів тільки нагадати про своє серйозне ставлення до школи, але мати і Варавка чомусь поспішили погодитися, що їхати йому не можна. Варавка навіть, узявши його за підборіддя, схвально сказав:

— Молодець! Але все-таки ти не дуже бентежся тим, що науки в'яжуть у зубах в тебе, — всі талановиті люди вчилися погано.

Діти поїхали, а Клим майже цілу ніч проплакав від прикрості. З місяць він прожив сам з собою, як перед дзеркалом. Дронов зранку зникав з дому на вулицю, де він владно командував групою дівчорі, ходив з ними купатися, водив у ліс по гриби, посилав у наскоки на садки і городи. Якись крикливі люди приходили скаржитися на нього няньці, але вона зовсім уже оглухла і, не кваплячись, умирала в маленькій, напівтемній кімнатці за кухнею. Слухаючи скаржників, вона перекочувала голову по засмальцьованій подушці й бурмотіла, доброзичливо обіцяючи:

— Ну, ну, господь усе бачить, господь усіх покарає.

Скаржники добивалися до пані; сувора, пряма, вона виходила на ганок і, мовчки послухавши боязку, плутану мову, теж обіцяла:

— Добре, я його покараю.

Але — не карала. І тільки один раз Клим чув, як вона крикнула у вікно, на двір:

— Іване, якщо ти крастимеш огірки, тебе виженуть з гімназії.

Її і Варавку Клим дедалі менше бачив, здавалося, що вони й одно з одним граються в хованки; кілька разів на день Клим чув запитання, звернені до нього або до Малаші, покоївки:

— Ти не знаєш, де мати, — в саду?

— Тимофій Степанович прийшов?

Зустрічаючись, вони усміхалися одно до одного, і усмішка матеріна була незнайома Климові, навіть неприємна, хоч очі її, потемнішавши, стали ще кращими. А у Варавки якимось жадібно й потворно вивалювалася з бороди його важка, м'ясиста губа. Новим і неприємним було й те, що мати стала напахуватися занадто багато й такими міцними духами, що коли Клим, ідучи спати, цілував їй руку, пахощі ці щипали ніздрі йому, майже викликаючи сльози, наче злий запах хрину. Інколи, вечорами, якщо не було музики, Варавка ходив під руку з матір'ю в їдальні або у вітальні й бурчав у бороду :

— О-о-о! О-о-о!

Мати усміхалась.

А коли грали, Варавка сідав на своє місце в крісло за роялем, закурював сигару і вузькими щілинами примружених очей розглядав крізь дим Віру Петрівну. Сидів нерухомо, здавалося, що він дрімає, димів і мовчав.

— Добре? — питала його Віра Петрівна, усміхаючись.

— Так, — відповідав він тихо, наче боячись розбудити когось. — Так.

А одного разу сказав:

— Це — найпрекрасніше, бо це завжди — любов.

— Та — ні ж! — відказував Ржига. — Не завжди.

І, високо піднявши руку зі смичком, він говорив про музику доти, поки адвокат Маков не перебив його:

— А моя дружина, покійниця, не любила музики.

Зітхнувши, він додав, неголосно, буркотливо:

— Зовсім нездатний зрозуміти жінку, яка не любить музики, тоді як навіть кури, перепілки... гм.

Мати спитала його:

— Ви давно овдовіли?

— Дев'ять років. Я був одружений сімнадцять місяців. Так.

Потім знову почав грати на скрипці.

Вслухаючись у розмови дорослих про чоловіків, жінок, про родинне життя, Клим підмічав у тоні цих розмов щось неясне, часом провинне, часто насмішкувате, начебто говорилося про сумні помилки, про те, чого не слід було робити. І дивлячись на матір, він питав себе: чи й вона говоритиме так само?

«Не говоритиме», — впевнено відповідав він і усміхався.

В ласкаву хвилину Клим спитав її:

— Це в тебе роман з ним?

— О господи, тобі рано думати про такі речі! — схвильовано й сердито сказала мати. Потім утерла червоні губи свої хусточкою й додала лагідніше:

— Ти бачиш: він — сам і я теж. Нам нудно. Тобі теж нудно?

— Ні, — сказав Клим.

Але йому було нудно до отупіння. Мати так мало звертала уваги на нього, що Клим перед сніданком, обідом, чаєм теж став ховатися, як ховалися вона і Варавка. Він почував маленьку приємність, чуючи, що покоївка, бігаючи по двору, по саду, кличе його.

— Куди ти зникаєш? — здивовано, а інколи з тривогою питала мати.

Клим відповідав:

— Я задумався.

— Про що?

— Про все. Про уроки теж.

Уроки Томиліна ставали дедалі нуднішими, менш зрозумілими, а сам учитель якось неприродно розрісся в ширину і осів до землі. Він переодягся в білу сорочку з вишиваним коміром, на його голих, мідного кольору ногах блищали туфлі з зеленого сап'яну. Коли Клим, не розуміючи чого-небудь, заявляв про це йому, Томилін, не сердячись, але з явним здивуванням, зупинявся серед кімнати й говорив майже завжди одне й те саме:

— Ти зрозумій насамперед от що: основна мета всякої науки — твердо встановити ряд найпростіших, легкозрозумілих і втішливих істин. От.

І, барабанячи пальцями по підборіддю, розглядаючи стелю білками очей, він вів далі однотонно:

— Одною з таких істин є Дарвінова теорія боротьби за життя, — пам'ятаєш, я тобі і Дронову розказував про

Дарвіна? Теорія ця встановлює неминучість зла і ворожечі на землі. Це, брат, найбільше вдала спроба людини зовсім виправдати себе. Так... Пам'ятаєш дружину доктора Сомова? Вона ненавиділа Дарвіна безумно. Припустімо, що саме ненависть, піднесена до безумства, і створює всеохоплюючу істину...

Стоячи, він говорив найнезрозуміліше, багатослівно, викликаючи досаду. Тепер Клим слухав учителя не дуже уважно, у нього був свій клопіт: він хотів зустріти дітей так, щоб вони зразу побачили — він уже не такий, яким вони залишили його. Він довго думав — що треба зробити для цього, і вирішив, що він найбільше вразить їх, коли почне носити окуляри. Сказавши матері, що в нього стомлюються очі і що в гімназії йому порадили купити консерви, він другого ж дня обтяжив свого гострого носа вагою двох скелець димчастого кольору. Крізь ці скельця все на землі здавалося обсіпаним легким шаром сіруватого пилу, і навіть повітря, не втрачаючи прозорості своєї, стало сіреним. Дзеркало переконало Клима, що окуляри зробили тонке обличчя його й поважним і ще розумлішим.

Але тільки-но діти повернулися, Борис, потиснувши Климові руку й не випускаючи з своїх міцних пальців, глузливо сказав:

— Дивіться: ось — мартишка на старості літ.

Люба Сомова жалісливо крикнула:

— Ой, яким же ти став совенятком!

Туробоев ввічливо усміхався, але його усмішка теж була образлива, а ще образливішою була байдужість Лідії; поклавши руку на плече Ігореві, вона дивилася на Клима, наче не бажаючи впізнати його. Потім вона, стомлено зітхнувши, спитала:

— Заболіли очі? Чому у тебе завжди що-небудь болить?

— У мене ніколи нічого не болить, — обурено сказав Клим, боячись, що зараз заплаче.

Але з цього дня він захворів на гостру ворожість до Бориса, а той, швидко збагнувши це почуття, став наполегливо розпалювати його, висміюючи майже кожен крок, кожне слово Климова. Прогулянка пароплавом, очевидно, не заспокоїла Бориса, він залишився таким самим нервовим, яким приїхав з Москви, так само підозріло й сердито блискали його темні очі, а інколи раптом його

опанувала дивна розгубленість, втома, він припиняв гру і йшов собі кудись.

«Плакати», — догадувався Клим з приємною злістю.

Усе так само обережно й уважно упадали коло Бориса сестра і Туробоев, голубила його Віра Петрівна, смішив батько, всі терпляче зносили його примхи і раптові вибухи гніву. Клим змучився, намагаючись розгадати таємницю, випитуючи у всіх, та Люба Сомова сказала дуже докторально:

— Це — від нервів, розумієш? Такі біленькі ниточки в тілі і тремтять.

Туробоев пояснив не краще:

— У нього була неприємність, але я не хочу говорити про це.

Лідія, нарешті, запропонувала, насупившись і кривлячи губи:

— Забожись, що Борис ніколи не дізнається, що я сказала тобі!

Клим щиро поклявся берегти таємницю і жадібно вислухав боязку, безладну розповідь:

— Бориса виключили з військової школи за те, що він відмовився виказати товаришів, що зробили якісь пустощі. Ні, не за те, — поквапливо виправила вона, озируючись. — За це його посадили до карцера, а один учитель все-таки сказав, що Боря ябедник і доніс; тоді, коли його випустили з карцера, хлопчики вночі відшмагали його, а він, на уроці, штрикнув учителя циркулем у живіт, і його виключили.

Схлипнувши, вона додала:

— Він і себе хотів убити. Його навіть лікував божевільний лікар.

Чорні очі її незвичайно рясно спітніли слізьми, і ці сльози здалися Климові теж чорними. Він зніжковів — Лідія так рідко плакала, а тепер, у сльозах, вона стала схожа на інших дівчаток і, втративши свою незрівняність, викликала в Клима почуття, близьке до жалості. Її розповідь про брата не зворушила й не здивувала його, він завжди сподівався від Бориса незвичайних вчинків. Скинувши окуляри, він спідлоба дивився на Лідію, не знаючи слів, щоб утішити її. А утішити хотілось, — Туробоев уже поїхав до школи.

Вона стояла, притулившись спиною до тонкого стовбура берези, і штовхала його плечем, з напівголого в'ятя

повільно падало жовте листя, Лідія втоптувала його в землю, змахуючи пальцями незвичні сльози зі щік, і було щось гидливе у швидких рухах її засмаглої руки. Обличчя її теж засмагло до кольору бронзи, тоненьку, струнку постать гарно облягала синя сукня, обшита червоною тасьмою, в ній було щось незвичайне, дивне, як у дівчаток з цирку.

— Йому — соромно? — спитав нарешті Клим, — труснувши головою, Лідія сказала півголосом:

— А так! Ти подумай: от він закохається в яку-небудь дівчинку і йому треба буде розказати все про себе, а — як же розкажеш, що відшмагали?

Клим тихо погодився:

— Так, про це не можна...

— Він навіть перестав приятелювати з Любою, і тепер усе з Варєю, бо Варя мовчить, як диня, — задумливо говорила Лідія. — А ми з татом так боїмося за Бориса. Тато навіть уночі встає і дивиться — чи спить він? А вчора твоя мама приходила, коли вже було пізно, всі спали.

Задумливо схиливши голову, вона пішла собі, втискуючи каблучками в землю жовте листя. І, тільки-но вона сховалась, Клим відчув себе добре озброєним проти Бориса, здатним щедро заплатити йому за всі його глузування; почувати це було радісно. Вже наступного дня він не міг стриматися, щоб не показати Варавці що радість. Він привітався з ним недбало, сунувши йому руку й зразу ж сховавши її в кишеню; він поблажливо усміхнувся в обличчя ворогові і, не сказавши йому ані слова, пішов собі. Та в дверях їдальні, оглянувшись, побачив, що Борис, спираючись руками на край стола, задерши голову й прикусивши губу, дивиться на нього злякано. Тоді Клим усміхнувся ще раз, а Варавка за два стрибки підскочив до нього, схопив за плечі і, струснувши, спитав неголосно, хрипко:

— Чого смієшся?

Його покопирсане віспою обличчя стало рябим, він вишкірив зуби, а руки його тремтіли на плечах у Кліма.

— Пусти, — сказав Клим, уже боячись, що Борис ударить його, але той, тихенько і ніби упрохуючи, повторив:

— З чого смієшся? Кажі!

— Не з тебе.

І, вивернувшись з-під рук Бориса, Клим пішов не оглядаючись, сховавши голову в плечі.

Ця сцена, налякавши, примусила його обережніше ставитися до Варавки, але все-таки він не міг відмовитися від того, щоб інколи не подивитись у вічі Борисові поглядом людини, яка знає його ганебну таємницю. Він добре бачив, що його насмішкуваті погляди хвилюють хлопчика, і це було приємно бачити, хоч Борис усе так само зухвало глузував, слідкував за ним дедалі підозріліше й кружляв коло нього яструбом. І небезпечна ця гра швидко довела Кліма до того, що він забув обережність.

Одного з тих теплих, але сумних днів, коли осіннє сонце, прощаючись із збіднілою землею, немов хоче нагадати про літню, животворну силу свою, діти гралися в саду. Клим був жвавіший, ніж завжди, а Борис настроений благодушніше. Весело дуріли Лідія і Люба, старша Сомова збирала букет з яскравого листя клена і горобини. Піймавши якогось запізнілого жука й подаючи його двома пальцями Борисові, Клим сказав:

— На, битий.

Каламбур* виник сам собою, несподівано і примусив Кліма засміятися, а Борис, неприродно захропівши, широко розмахнувшись, дав йому ляпаса одного, другого, а потім стусаном збив його з ніг і стрімголов побіг, дико виючи.

Клим теж кричав, плакав, загрожував кулаками, сестри Сомови умовляли його, а Лідія стрибала перед ним і, задихаючись, говорила:

— Як ти смів? Ти — підлий, ти божився. Ах, я теж підла...

Вона побігла. Сомови одвели Кліма на кухню, щоб змити кров з його рззбитого обличчя; сердито зсунувши брови, увійшла Віра Петрівна, але зараз же злякано крикнула:

— Боже мій, що таке з тобою? Око — ціле?

Швидко вмивши обличчя синові, вона одвела його до кімнати, роздягла, вклала в постіль і, закривши опухле око його компресом, сіла на стілець, повчально говорячи:

— Дrajити скривдженого — це не схоже на тебе. Треба бути великодушним.

* Цей каламбур не можна віддати українською мовою. В оригівалі Клим сказав: «На, секомое» (насекомое — комаха).— *Перекл.*

Почуваючи, що всі ворожі до нього, всі на боці Бориса, Клим пробурмотів:

— А ти казала — не треба, що це — дурниця.

— Що — дурниця?

— Великодушність. Казала. Я ж пам'ятаю.

Нахилившись до нього, суворо дивлячись в його праве, відкрите око, мати сказала:

— Ти не повинен думати, що розумієш усе, що кажуть дорослі...

Клим заплакав, скаржачись:

— Мене ніхто не любить.

— Це — безглуздо, любий. Це безглуздо, — повторила вона й задумалась, гладячи його по щоці легкою, запашною рукою. Клим замовк, чекаючи, що вона скаже: «Я люблю тебе», — та вона не встигла зробити цього, прийшов Варавка, тримаючи себе за бороду, сів на постіль, жартівливо кажучи:

— Навіщо ж ви б'єтеся, люті іспанці?

Та хоч він говорив жартома, очі в нього були сумні, неспокійно кліпали, плекану бороду зібгано. Він дуже старався розвеселити Кліма, читав тоненьким голосом віршики:

Драми, дами, храми, рами,
Мурахи, гіпопотами,
І скриньки, і солов'ї —
Нісенітниці самі.

Мати усміхалась, дивлячись на нього, але й у неї очі були сумні. Нарешті, засунувши руку під ковдру, Варавка став лоскотати п'яти й підошви Климові, примусив його розсміятися і зразу ж пішов разом з матір'ю.

А на другий день увечері вони влаштували пишне свято примирення, — чай з тістечками, з цукерками, музикою і танцями. Перед початком свята вони примусили Кліма і Бориса поцілуватися, але Борис, цілуючи, міцно зціпив зуби й заплющив очі, а Клим відчув бажання вкусити його. Потім Климові запропонували прочитати вірші Некрасова «Рубання лісу», а гарненька подруга Лідії Алина Телепнева сама визвალася читати, відійшла до рояля і, захоплено закотивши очі, стала розповідати півголосом:

Люди сплять, мій любий друже, пізній час,
Тільки зорі з неба дивляться на нас,
Та й вони не бачать нас у час оцей
І не чують, чує тільки соловей.

Лукаво усміхаючись, вона проказала дальші вірші ще тихіше:

Але й він не чує, гучно він співа,
Тільки серце чує радісні слова,
І від щастя серце в захваті тремтить.
В цю розкішну, млосну, неповторну мить...

Вона була гарненька, наче картинка з коробки з-під цукерок. Її кругле личко, обсіпане кучериками волосся шоколадного кольору, яскраво зашарілось, синюваті очі сяяли не по-дитячому лукаво, і, коли вона, закінчивши читати, гарно зробила реверанс і плавно підійшла до стола,— всі зустріли її здивованою мовчанкою, потім Варавка сказав:

— Чудово, га? Віро Петрівно,— як воно?

Трохи піднявши долонею бороду, закрив нею обличчя і, крізь волосся, додав:

— Ось як рано починається жінка, га?

Віра Петрівна, сварячись на нього пальцем, зашипіла:

— Шш...

І, прошепотівши йому кілька слів, що примусили Варавку прохненно розвести руками, вона стала питати:

— Де ти навчилася так читати?

Дівчинка, почервонівши від гордості, сказала, що в домі її батьків живе стара актриса й учить її.

Лідія зараз же заявила:

— Тату, я теж хочу вчитися в актриси.

Клим сидів зажурений, його забули похвалити за читання, Аліну він вважав дурненькою і, незважаючи на красу її, такою самою непотрібною, нецікавою, як Варя Сомова.

Все йшло дуже добре. Віра Петрівна грала на роялі улюблені п'єси Бориса і Лідії — «Музичну табакерку» Лядова, «Тройку» Чайковського та ще кілька таких самих простеньких і милих речей, потім до рояля сіла Таня Куликова і, натхненно підстрибуючи на табуреті, почала барабанити вальс. Варавка з Вірою Петрівною танцювали навколо стола; Клим уперше бачив, як легко танцює цей широкий, важкий чоловік, як спритно примушує він матір крутитися в повітрі, відриваючи її від підлоги. Всі діти дружно й захоплено аплодували танцюристам, а Борис закривав:

— Тату, ти — чудовий!

Клим помітив, що ворога його зробили м'якшим му-

зика, танці, вірші, він і сам почував себе надзвичайно легким і зворушеним загальним настроєм негомінкої й ясної радості.

— Діти, — кадриль! — скомандувала мати, втираючи скроні мереживною хусткою.

Лідія, все ще сердячись на Кліма, не дивлячись на нього, послала брата за чимось нагору, — Клим через хвилину пішов за ним, скоряючись раптовому поштовхові бажання сказати Борисові щось хороше, дружне, може, попросити пробачення в нього за свою вихватку.

Коли він вибіг до половини сходів, Борис показався на початку їх, з туфлями в руці; спинившись, він так зігнувся, наче хотів стрибнути на Кліма, але потім почав ступати зі східця на східець поволі, і Клим почув його хрипкий шепіт:

— Не смій підходити до мене, ти!

Клим злякався, побачивши нахилене й наче готове впасти на нього обличчя з загостреними вилицями й висунутим наперед, як у собаки, підборіддям; схопившись рукою за поруччя, він теж поволі став спускатися вниз, чекаючи, що Варавка кине́ться на нього, але Борис пройшов мимо, повторивши голосніше, крізь зуби:

— Не смій.

Похоловши з ляку, Клим стояв на сходах, у нього лоскотало в горлі, сльози котилися з очей, йому захотілося втекти в сад, надвір, сховатися; він підійшов до дверей ганку, — вітер кропив двері осіннім дощем. Він постукав у двері кулаком, подряпав їх нігтем, відчуваючи, що в грудях щось зламалося, зникло, спустошивши його. Коли, перемигши себе, він увійшов до їдальні, там уже танцювали кадриль, він відмовився танцювати, підставив до роля стілець і став грати кадриль у чотири руки з Танею.

Трудні, важкі дні настали для нього; він жив у страху перед Борисом і в ненависті до нього. Ухиляючись від ігор, він похмуро стирчав по кутках і, з жадібним напруженням стежачи за Борисом, чекав, як великої радості, чи не впаде Борис, чи не заб'ється? А Варавка, бавлячись собою, кидав гнучке тіло своє з боку на бік судорожно, як п'яний, але завжди так, наче кожен рух його, кожен стрибок були заздалегідь безпомилково розраховані. Всі захоплювалися його спритністю, невтомністю, його вмінням вносити в гру захоплення і жвавість. Клим чув, як мати сказала півголосом батькові Бориса:

— Яке талановите тіло!

Того року зима запізнилася, лише в другій половині листопада сухий, лютий вітер скував річку сизою кригою й подряпав неодягнену в сніг землю глибокими тріщинами. У поблідлому, вимороженому небі біле сонце поквапливо описувало коротку криву, і здавалося, що саме від цього знебарвленого сонця на землю ллється безжалісний холод.

Одної неділі Борис, Лідія, Клим і сестри Сомови пішли на ковзанку, тільки-но розчищену біля міського берега річки. Великий овал сизуватого льоду було обставлено ялинками, мотузок, зсуканий з лика, зв'язував їх стовбури. Зимове сонце, червоніючи, спускалося за річкою в чорний ліс, лілові відблиски падали на лід. Людей каталося багато.

— Це мішок з картоплею, а не ковзанка,— примхливо заявив Борис.— Хто зі мною на річку? Варя?

— Так,— сказала огрядна, безбарвна Сомова.

Вони підлізли під мотузок, схопились за руки й швидко помчали поперек річки, до лук. Услід їм мідні труби солдатського оркестру гучно й недоладно видували бравурний марш. Любу Сомову схопив і потяг її знайомий, виключений з гімназії Іноков, кавалер непоказно й легко одягнений в суконну сорочку, заправлену за пояс штанів, занадто широких для нього, в кошлатій, овечій шапці набакир. Подивившись на річку, де Сомова і Борис швидко й ніби в повітрі мчали, похитуючись, до розбухлого, червоного сонця, Лідія запропонувала Климові бігти за ними, та коли воки підлізли під мотузок і неквапливо покотились, вона крикнула:

— Ой, дивись...

Та Клим уже бачив, що Борис і Сомова зникли.

— Впали,— сказав він.

— Ні,— прошепотіла Лідія, штовхнувши Клима плечем так, що він припав на коліно.— Дивися,— провалились...

І вона швидко побігла вперед, де, майже при березі, на червоному тлі заходу судорожно підстрибували дві чорні кулі.

— Хутчій! — кричала Лідія, віддаляючись.— Поясок! Кинь їм поясок! Гукай...

Клим швидко випередив її, мчав з такою швидкістю, аж очам його, широко розплющеним, було боляче.

Навстріч незабгаєнно, неприродно повзла, розширюючись, темна яма, повна схвильованої води, він чув холодне хлюпання й бачив дві дуже червоні руки; розчепірюючи пальці, ці руки хапалися за край льоду, лід обламаувався й хрустів. Руки мигтіли, наче обскубані крила химерної птиці, між ними підстрибувала гладенька й блискуча голова з величезними очима на закривавленім обличчі; підстрибувала, зникала, і знову над водою тремтіли маленькі, червоні руки. Клим чув хрипке виття:

— Пусти! Пусти, дурна... Та пусти!

Не більше як п'ять-шість кроків відділяли Кліма від краю ополонки, він круто повернувся і впав, дуже вдарившись ліктем об лід. Лежачи на животі, він дивився, як вода, незвичайного кольору, густа і, мабуть, дуже важка, хлюпала Борисові на плечі, на голову. Вона відривала руки його від льоду, мінячись, перехлюпувала через голову йому, ляпала в обличчя, у вічі, все обличчя Борисове дико волато, здавалося навіть, що й очі його кричать: «Руку... дай руку...»

— Зараз, зараз,— бурмотів Клим, намагаючись розстебнути палюче-холодну пражку пояска.— Тримайся, зараз...

Був момент, коли Клим подумав — як добре було б побачити Бориса з таким спотвореним, зляканим обличчям, таким безпорадним і нещасним не тут, а дома. І щоб усі бачили його, який він у цю хвилину.

Та він подумав про це крізь переляк, що стиснув його знесилоючим холодом. Насилу відстебнувши поясок ниючою рукою, він кинув його у воду,— Борис піймав кінець пояска, потягнув його і легко присунув Кліма по льоду ближче до води,— Клим, заверещавши, заплющив очі й випустив з руки поясок. А розплющивши очі, він побачив, що темнолілова, важка вода дедалі частіше, дужче хлюпає по плечах Бориса, по його голій голові і що маленькі, мокрі руки, червоно поблискуючи, присуваються ближче, обламаючи лід. Судорожним рухом усього тіла Клим відповз далі від цих небезпечних рук, але тільки-но він відповз, руки і голова Борисові зникли, на схвильованій воді гойдалася тільки чорна, каракульова шапка, плавали свинцеві грудочки льоду і здіймалися горбки води, червонуваті в промінні заходу.

Клим глибоко, полегшено зітхнув, все це страшне тривало нестерпно довго. Та хоч він і отупів від страху,

все-таки його здивувало, що Лідія тільки допіру підкотилася до нього, схопила його за плечі, вдарила коліном у спину й пронизливо закричала:

— Де... де вони?

Клим дивився, як вода, заспокоюючись, текла в один бік, граючись Борисовою шапкою, дивився й бурмотів:

— Вона його втопила... Він кричав — пусти, лаяв її. Поясок він вирвав...

Лідія, заверещавши, впала на лід.

Лід скрипів під ковзанами, чорні постаті людей мчали до ополонки, чоловік у кожушку совав у воду довгу жердину й горлав:

— Розійдіться! Попровалюєтесь. Тут глибоко, панове, тут машина працювала, хіба не знаєте?

Клим став на ноги, хотів підвести Лїду, але його підбили, він знову впав на спину, забив потилицю, вусатий солдат схопив його за руку й повіз по льоду, гукаючи:

— Розганяй усіх!

А мужик, розбовтуючи жердиною воду, кричав інше:

— Освічене панство, розпоряджайтись, а закону не знаїте...

І особливо вразило Кліма чиєсь серйозне, недовірливе запитання:

— Та чи був хлопчик, може, хлопчика й не було?

«Був!» — хотів крикнути Клим і не міг.

Опам'ятався він дома, в постелі, в лютій гарячці. Над ним розпливаючись, схилялось материне обличчя, з чужими очима, маленькими й червоними.

— Витягли їх? — спитав Клим, помовчавши, подивившись на сивого чоловіка в окулярах, що стояв посеред кімнати. Мати поклала на лоба йому приємно-холодну долоню й не відповіла.

— Витягли? — повторив він.

Мати сказала:

— Він щось шепче.

— Марення, — оглушливо вимовив сивий чоловік.

Клим пролежав у постелі сім тижнів, хворіючи на запалення легенів, за цей час він дізнався, що Варвару Сонову поховали, а Бориса не знайшли.

На сімнадцятому році свого віку Клим Самгін був струнким юнаком середнього зросту, він пересувався по землі неквапливою, солідною ходюю, говорив небагато, стараючись висловлювати свої думки точно і просто, підкреслюючи слова помірними жестами дуже білих рук з довгими кистями й тонкими пальцями музиканта. Його сухувате, гостроносе обличчя прикрашували димчастого кольору окуляри, прикриваючи недовірливий блиск голубуватих холодних очей, а негусте, але жорстке волосся, острижене, за формою, коротко, і акуратний мундир підкреслювали його солідність. Не відзначаючись успіхами в науках, він приваблював учителів вихованістю й доброзвичайністю. Сидів у шостому класі, але з своїми однокласниками поведився як чужий: приятелі в нього були в сьомому й восьмому.

Відомо було, що отець Тихон, законовчитель, який славився проникливістю розуму, сказав на засіданні педагогічної ради про Кліма:

— Струна розуму його настроєна благозвучно й високо. Особливо ж ціну в ньому обережне й скептичне ставлення до тих дурниць, якими наше юнацтво так схильне захоплюватися на шкоду собі.

Ксаверій Ржига, що не старів, а тільки ще більше зсохся, казав Климові:

— Не маючи сумніву в розсудливості твоїй, скажу, одначе, що ти маєш товаришів, які здатні компрометувати тебе. Такий, назву, Іван Дронов і такий є Макаров. Сказав.

Клим коректно й мовчки поклонився інспекторові. Він знав своїх товаришів, звичайно, краще, ніж Ржига, і хоч не мав до них особливої симпатії, але обидва вони дивували його. Дронов усе так само невтомно й жадібно всмоктував у себе все, що можна всмоктати. Учився він відмінно, його вважали окрасою гімназії, але Клим знав, що учителі ненавидять Дронова так само, як Дронов по-тай ненавидів їх. Явно Дронов поведився не тільки з учителями, а й навіть з деякими учнями, синами впливових осіб, запобігливо, але крізь його улесливу мову, грайливі усмішки раз у раз проривалися то дошкульні, то зневажливі слівця людини, що твердо знає справжню ціну собі.

Отець Тихон так характеризував його:

— Оний Дронов, Іван, поводить себе подібно до шпи-гуна в землі Ханаанській.

Приплюснутий череп, мабуть, заважав Дронову рости догори, він ріс у ширину. Залишаючись низеньким чоло-вічком, він ставав широкоплечим, його кості незграбно стирчали вправо, вліво, кривизна ніг стала помітнішою, він рухав ліктями так, наче завжди протискувався крізь тісний натовп. Клим Самгін вважав, що горб не тільки не зіпсував би химерної постаті Дронова, а навіть надав би їй викінченості.

Дронов жив у мезоніні, де колись мешкав Томилін, і кімната була завалена картоном, листами з гербарію, зразками мінералів і книжками, що їх Іван брав у рудого вчителя. Він не втратив потягу до фантазування, але це тепер уже не личило йому. Климові навіть здавалося, що, фантазуючи, Дронов силує себе. Не забувши свого наміру бути «кращим за Ломоносова», він, інколи, хвастовито нагадував про це. Клим вважав, що голова Дронова стала такою самою всепоглинаючою сміттевою ямою, як голова Тані Куликової, і дивувався із здатності Дронова ненаситно поглинати «розумову поживу», як казав письменник Нестор Катін, що квартирував у флігелі. Але до подиву в Кліма часом долучалося чудне почуття: начебто Дронов обкрадав його. Дронов перестав шморгати носом і почав якось заклопотано, розгублено рохкати:

— Рохх... Ти думаєш, як утворилося око? — питав він. — Перше око? Лазила якась сліпа істота, черв'як, чи що. — як же вона прозріла, га?

— Не знаю, — відповідав Клим, живучи в інших думках, а Дронов судорожно догадувався:

— Напевно — від болю. Тикалася переднім кінцем, головою в різні перепони, відчувала біль ударів, і на місці їх утворилося зорове чувствилище, га?

— Можливо, — напівпогоджувався Клим.

— Це я відкрию, — обіцяв Дронов.

Він читав Бокля, Дарвіна, Сеченова, апокрифи і твори отців церкви, читав «Родовідну історію татар» Абдул-газі Багодур-хана і, читаючи, кивав головою, ніби ви-кльовуючи з сторінок книжки химерні факти і думки. Самгін у здавалося, що від цього ніс його ставав помітнішим, а обличчя ще більш плоским. В книжках нема тих дивних запитань, які хвилюють Івана, Дронов сам

видумує їх, щоб підкреслити оригінальність свого розуму.

— Лошак,— називав його Макаров, не вимовляючи звука «л».

Макаров теж був окрасою гімназії й героєм її: протягом двох років він провадив з викладачами вперту боротьбу за гудзик. У нього була звичка крутити гудзики мундира; відповідаючи урок, він тримав руку під підборіддям і крутив гудзика, він завжди метлявся в нього, і часто, відриваючи його на очах учителя, він ховав гудзика до кишені. Його карали за це, йому казали, що коли комір мундира здушує шию, треба розпустити комір. Це не допомагало. У нього взагалі було багато вад, він не погоджувався стригти волосся, як слід було по закону, і на гулястому черепі його стирчали на всі боки двобарвні чубки, темнорусяві і світліші; здавалося, що він, незважаючи на свої вісімнадцять років, уже сивіє. Відомо було, що він п'є, курить, а також грає на більярді в брудних трактирах.

Він перевівся з іншого міста в п'ятий клас; уже третій рік, тішачи учителів успіхами в науках, бентежив і дратував їх своєю поведінкою. Середнього зросту, стрункий, дужий, він ходив легкою, ковзною ногою, наче артист цирку. Обличчя в нього було не російське, горбоносе, різко окреслене, але його пом'якшували карі, по-жіночому ласкаві очі й невесела усмішка гарних яскравих губ; верхня губа вже заросла темним пушком.

Клим не розумів дружби цих занадто різних людей. Дронов поряд з Макаровим здавався ще потворнішим і, як видно, почував це. Він говорив з Макаровим задержувато звискуючи і тоном людини, яка, чогось побоюючись, готова захищатися, бундючно випинаючи груди, відкидав голову, жваві очиці його зупинялися насторожено, недовірливо й ніби чекаючи незвичайного. А в ставленні Макарова до Дронова Клим спостерігав гостру цікавість, поєднану з прикрою неухважністю більш досвідченого й видюшого до напівсліпого; такого ставлення до себе Клим не допустив би.

Підсовуючи Макарову книжку Дрепера «Католицизм і наука», Дронов вимогливо верещав:

— Тут доводиться, що монахи були ворогами науки, а тимчасом Джордано Бруно, Кампанелла, Морус...

— Пошли-но ти все це до дідька,— радив Макарів, розкурюючи цигарку.

— Я хочу знати правду,— заявляв Дронов, дивлячись на Макарова підозріло й неприязно.

— Про неї довідайся в Томиліна або в Катіна, вони тобі скажуть,— байдуже, з димом, сказав Макарів.

Одного разу Клим спитав:

— Тобі подобається Дронов?

— Подобається? Ні,— рішуче відповів Макарів.— Але в ньому є щось дразливо незрозуміле для мене, і я хочу зрозуміти.

Потім, подумавши, він сказав неухважно:

— З такою пикою, як у нього, важко жити.

— Чому?

— Н-ну... Йому треба добре одягатися, ходити в особливому капелюсі. З паличкою ходити. Бо — як же дівчата? Головне, брат, дівчата. А вони люблять, щоб з паличкою, з шаблею, з віршами.

Сказавши, Макарів став тихенько насвистувати крізь зуби.

Клим Самгін легко засвоював чужі думки, коли вони спрощували людину. Спрощуючі думки дуже полегшували необхідність мати на все свій погляд. Він вивчився майстерно ставити свою думку між «так» і «ні», і це закріплювало за ним репутацію людини, що вміє думати незалежно, жити коштом свого розуму. Після відгуку Макарова про Дронова він остаточно вирішив, що шукання Дроновим правди — прагнення ворони прикрасити себе павиним пір'ям. Сам живучи в тривожному струмені цього прагнення, він добре знав силу й обов'язковість його.

Він вважав товаришів дурнішими за себе, але в той самий час бачив, що обидва вони талановитіші, цікавіші за нього. Він знав, що мудрий піп Тихон говорив про Макарова:

— Юнак — блискучий. Та одначе не слід забувати до тепного вислову знаменитого Ганса Христіана Андерсена:

Позолога як зітреться,
Свиляча шкіра зостанеться.

Климові дуже хотілося стерти позологу з Макарова, вона засліплювала його, хоч він і помічав, що товариш часто піддається незрозумілій тривозі, яка пригнічувала його. А Іван Дронов здавався йому азартним гравцем,

який квапиться всіх обіграти, орудуючи фальшивими картами. Іноді Клим щиро дивувався, бачачи, що товариші ставляться до нього краще, довірливіше, ніж він до них, очевидно, вони вважали його розумнішим, досвідченішим за них. Та це чесне здивування виникало ненадовго й тільки в ті нечасті хвилини, коли, втомившись завжди спостерігати себе, він почував, що йде шляхом важким і небезпечним.

Макаров сам стер позолоту з себе; це сталося, коли вони сиділи в ограді церкви Пречистої на Горі, милуючись заходом сонця.

Був один з тих казкових вечорів, коли російська зима з підкоряючою, вельможною щедрістю розгортає всі свої холодні красоти. Іній на деревах виблискував рожевуватим кришталем, сніг іскрився райдужним пилом самоцвітів, за ліловими лисинами річки, оголеної вітром, на луках лежав пишний парчевий покрив, а над ним — синя тиша, якої, здавалося, ніщо й ніколи не сколихне. Ця чуйна тиша повивала все, що було видно, ніби чекаючи, навіть вимагаючи, щоб сказано було щось особливо значне.

Випустивши в морозне повітря блакитний струмінь диму цигарки, Макаров раптом спитав:

— Віршів не пишеш?

— Я? — здивувався Клим.— Ні. А ти?

— Почав. Виходять погано.

І якось зразу, ображено, грубо й безсоромно він став розказувати:

— Ось уже майже два роки ні про що не можу думати, тільки про дівчат. До повій іти не можу, до цього ще не дійшов. Тягне до онанізму, хоч руки відрубай. Є, брат, у цьому потязі щось прикре, хоч плач, якась огида до себе. З дівчатами почуваю себе ідіотом. Вона мені про книжки, про всяку поезію, а я думаю про те, які в неї груди і що от поцілувати б її та й умерти.

Він кинув недокурену цигарку, вона увіткнулась у сніг, як свічка, вогнем догори, оздоблюючи холодну прозорість повітря кучерявим струменем блакитного диму. Макаров дивився на нього й говорив півголосом:

— Безглуздо, як два вчителі. А головне, прикро, бо— нездоланно. Ти ще не зазнавав цього? Скоро зазнаєш.

Він устав, роздушив підшвою цигарку і казав далі, стоячи й розглядаючи примруженими очима хрест на церкві, що червоно виблискував:

— Дронов десь вичитав, що тут діє «дух породи», що «так хоче Венера». Чорт би їх забрав, породу і Венеру, яке мені діло до них? Я не бажаю почувати себе псом, у мене від цього нудьга й думки про самогубство, ось у чому річ!

Клим слухав з напруженою цікавістю, йому було приємно бачити, що Макаров малює себе безсилим і безсортним. Тривога Макарова була ще невідома Климові, хоч він, часом, ночами, відчуваючи бентежні вимоги тіла, задумувався над тим, як розіграється його перший роман, і вже знав, що героїня роману — Лідія.

Макаров посвистав, засунув руки в кишені пальта, мерзлякувато зіщулювся.

— Люба Сомова, кирпата й дурненька, я її не люблю, тобто вона мені не подобається, а все-таки я себе відчуваю залежним від неї. Ти знаєш, дівчата дуже прихильні до мене, але...

«Не всі», — в думці закінчив Клим, згадавши, як неприязно ставилася до Макарова Лідія Варавка.

— Ходімо, холодно, — сказав Макаров і похмуро спитав: — Ти чого мовчиш?

— Що я можу сказати? — Клим знизав плечима. — Банальність: неминучого — не минути.

Кілька хвилин ішли мовчки, порипуючи снігом.

— Навіщо це так рано починається? Тут, брат, є якийсь глум... — тихо й роздумливо сказав Макаров.

Клим відгукнувся не зразу:

— Шопенгауер, мабуть, має рацію.

— А може, має рацію Толстой: одвернись від усього і дивись в куток. А коли одвернешся від кращого в собі, га?

Клим Самгін промовчав, йому дедалі приємніше було слухати сумну мову товариша. Він навіть пожалкував, коли Макаров раптом попрощався з ним і, оглянувшись, ступив у двір трактиру.

— Пограю на більярді, — сказав він, сердито стукнувши хвірткою.

Минулі роки не внесли в життя Климове подій, що особливо глибоко хвилювали б його. Все робилося дуже просто. Поволі і цілком природно зникали, одно по одному, люди. Батько дедалі частіше виїжджав кудись, він якось зменшувався, танув і нарешті зовсім зник. Перед цим він став говорити менше, не так упевнено, навіть

начебто вагаючись у доборі слів; почав запускати бороду, вуса, але рудувате волосся на обличчі в нього росло горизонтально, і коли верхня губа стала схожа на зубну щітку, батько зняковів, поголився, і Клим побачив, що обличчя батькове жалісно обм'якло, постаріло. Варавка говорив з ним словами, що підганяли:

— Н-ну, Іване Якимовичу, то як воно, га? Продали лісопилку?

Вуха в батька багровіли, слухаючи Варавку, а відповідаючи йому, Самгін дивився в плече його й притупував ногою, як гострильник ножів, ножиць. Нерідко він повертався додому п'яний, ішов до матері в спальню і там довго було чути його виючий голосок. Ранком перед останнім своїм від'їздом він увійшов до Климової кімнати, теж на підпитку, супроводжуваний напученням матері:

— Прощу тебе,— будь ласка, без драматичних монологів.

— Ну, любий Климє,— сказав він голосно й відважно, хоч губи в нього тремтіли, а опухлі, червоні очі кліпали засліплено.— Справи примушують мене виїхати надовго. Я житиму у Філіандії, у Виборзі. От як. Митя теж зі мною. Ну, прощай.

Обнявши Кліма, він поцілував його в лоб, у щоки, поплескав по спині й додав:

— Дідусь теж з нами. Так. Прощай. Ш... шануй матір, вона гідна...

Не сказавши, чого саме гідна мати, він махнув рукою й почухав підборіддя. Климові здалося, що він хотів долонею закрити пухлий рот свій.

Коли дідусь, батько і брат, який попрощався з Климом грубо й вороже, поїхали, дім не спорожнів від того, але через кілька днів Клим згадав невірющі слова, сказані на річці, коли тонув Борис Варавка:

«Та — чи був хлопчик? Може, хлопчика й не було?»

Жах, що його відчув Клим у ті хвилини, коли червоні, чіпкі руки, висовуючись з води, тяглися до нього, Клим міцно забув; сцена загибелі Бориса згадувалася йому дедалі рідше і лише як неприємне сновидіння. Та в словах скептичної людини було щось настирливе, начебто вони хотіли затвердитися кумедним, підморгуючим прислів'ям:

«Може, хлопчика й не було?»

Клим любив такі прислів'я, невизначно почувачи їхню слизьку двозначність і помічаючи, що саме їх охоче

зважають за мудрість. Ночами, в ліжку, перед тим як заснути, згадуючи все, що чув за день, він одсівав незрозуміле й неяскраве, як лушпиння, ретельно зберігаючи в пам'яті найдобріші зерна різних премудростей, щоб, при нагоді, скористатися ними й ще раз підкріпити репутацію юнака вдумливого. Він умів сказати чуже так обережно, мимохідь і в той же самий час недбало, начебто те, що він сказав, було лише мізерною частиною скарбів його розуму. І були вдалі хвилини успіху, згадуючи які, він сам милувався собою з таким самим подивом, з яким люди милувалися ним.

Та майже завжди, слідом за цим, Клим розгублено, з досадою, близькою до злої зневіри, згадував про Лідію, яка не вміє чи не хоче бачити його таким, як бачать інші. Вона днями й тижнями начебто навіть і зовсім не бачила його, наче він для неї безплотний, безбарвний, не існує. Виростаючи, вона ставала дедалі чуднішою й важчою дівчинкою. Варавка, усміхаючись у лисячу бороду великою червоною усмішкою, казав:

— У матір вдалася. Та теж уміла видумувати. Видумає і — вірить.

Дієслово — видумувати, слово — видумка батько Лідії вимовляв частіше, ніж усі інші знайомі, і це слово завжди заспокоювало, зміцнювало Кліма. Завжди, але не у випадку з Лідією, випадку, який розбуркав у нього дуже складне почуття до цієї дівчинки.

Влітку, на другий рік після смерті Бориса, коли Лідії минуло дванадцять років, Ігор Туробоев відмовився вчитись у військовій школі й повинен був їхати в якусь іншу, до Петербурга. І ось, за кілька днів до його від'їзду, під час сніданку, Лідія рішуче заявила батькові, що вона любить Ігоря, не може без нього жити й не хоче, щоб він учився в іншому місті.

— Він повинен жити і вчитися тут, — сказала вона, пристукнувши по столу маленьким, але міцним кулачком. — А коли мені буде п'ятнадцять років і шість місяців, ми повінчаємось.

— Це дурниця, Лідко, — суворо сказав батько. — Я забороняю...

Не побажавши дізнатися, що він забороняє, Лідія встала з-за стола й пішла, раніше ніж Варавка встиг зупинити її; у дверях, схопившись за одвірок, вона сказала:

— Це діло боже...

— Яка екзальтована дівчинка,— зауважила мати, схвально дивлячись на Кліма,— він сміявся. Засміявся й Варавка.

Та раніше ніж вони закінчили снідати, з'явився Ігор Туробоев, блідий, з синцями під очима, коректно розшаркався перед матір'ю Кліма, поцілував їй руку і, зупинившись перед Варавкою, дуже дзвінко оповістив, що він любить Ліду, не може їхати до Петербурга й просить Варавку...

Не дослухавши його мови, Варавка зареготав, розхитуючи своє величезне тіло, рипів стільцем, Віра Петрівна поблажливо усміхалась, Клім дивився на Ігоря з неприємним подивом, а Ігор стояв нерухомо, але здавалося, що він усе витягається, росте. Почекавши, поки Варавка нареготався, він усе так само дзвінко сказав:

— І прошу вас сказати моему татові, що коли цього не буде, я уб'ю себе. Прошу вас вірити. Тато не вірить.

Кілька секунд чоловік і жінка мовчали, презираючи, потім мати показала Клімові очима на двері; Клім пішов до себе збентежений, не розуміючи, як поставитись до цієї сцени. З вікна своєї кімнати він бачив: Варавка, люто струшуючи бородою, вивів Ігоря за руку на вулицю, потім вернувся разом з маленьким, сухорлявеньким батьком Ігоря, лисим, у сірій тужурці й сірих штанах з червоними лампасами. Вони довго ходили по доріжці в саду, сиві вуса в Туробоева безперервно тремтіли, він говорив щось хрипким, зірваним голосом, Варавка глухо мукав, часто втираючи хусточкою червоне обличчя, і кивав головою. Прийшла мати й суворо наказала Клімові:

— Тобі час на урок, до Томиліна, ти, звичайно, не розказуватимеш йому про ці дурощі.

Коли Клім вернувся з уроку й хотів пройти до Лідії, йому сказали, що не можна, Лідію замкнено в її кімнаті. Було надзвичайно нудно й напружено тихо в домі, але Клімові здавалося, що зараз щось упаде з страшним гуркотом. Нічого не впало. Мати і Варавка кудись пішли, а Клім вийшов у сад і став дивитися у вікно кімнати Лідії. Дівчинка не з'являлася у вікні, мигтіла тільки розкошлана голова Тані Куликової. Клім сів на лаву й довго сидів, ні про що не думаючи, бачачи перед собою тільки обличчя Ігоря і Варавки, бажаючи, щоб Ігоря добре відшмагали, а Лідію... Він довго міркував, як тре-

ба покарати її, і не знайшов для дівчинки кари, яка не була б прикрою й для нього.

Мати і Варавка повернулися пізно, коли він уже спав. Його розбудив сміх і гомін, що вони здійняли в їдальні. Сміялись вони, наче п'яні. Варавка все намагався співати, а мати кричала:

— Та не так! Не так, кажу!..

Потім вони перейшли до вітальні, мати заграла щось веселе, але раптом музика урвалася. Клим задрімав і був розбуджений важкою біганиною нагорі, а потім почувися крики:

— От диявольська комедія! Лідії — нема. Тетяна хропе, а Лідії — нема! Віро, ти розумієш?

Клим схопився з постелі, швидко одягнувся й вибіг до їдальні, але в ній було темно, лампа горіла тільки в материній спальні. Варавка стояв на дверях, тримаючись за одвірки, наче розп'ятий, він був у халаті і в туфлях на босу ногу, мати поквапливо куталася в капот.

Климові звеліли розбудити Дронова й шукати Лідію в саду, у дворі, де вже провинно й неголосно гукала Таня Куликова:

— Лідо? Ну, що за дурість! Лідусю!

Клим почував себе невимовно дивно, цього разу йому здавалося, що він бере участь у видумці, яка незрівнянно цікавіша за все, що він знав, цікавіша й страшніша. І ніч була дивна, гасав гарячий вітер, струшуючи дерева, душив усі запахи сухим, теплим пилом, по небу сунули хмари, шохвилини гасячи місяць, усе коливалося, виявляючи моторошну нестійкість, навіваючи тривогу. Сонний і сердитий, ходив кривими ногами Дронов, спотикався, позіхав, плював; він був у смугастих, тикових підштанках і темній сорочці, постать його зникала на тлі кущів, а голова плавала в повітрі, наче пузир.

— Напевне, вона до Туробоевих у сад втекла, — висловив припущення Дронов.

Так, вона була там, сиділа на спинці чавунної садової лавки, під навісом кущів. Зібгана темрявою тоненька постать дівчинки безформно стиснулася, і було в ній щось, що здаля нагадувало великого, білого птаха.

— Лідо! — вигукнув Клим.

— Чого ти горлаєш, як поліцай, — сказав Дронов півголосом і, грубо відштовхнувши Кліма плечем, запропонував Ліді:

— Чого ж тут сидіти, ходімо додому.

Клима обурила грубість Дронова, здивував його лагідний голос і звертання до Лідії на ви, наче до дорослої.

— Його били, так? — спитала дівчинка, не ворушачись, не беручи простягнутої руки Дронова. Слова її звучали розбито, так говорять дівчатка після того, як наплачуться.

— Я впала, як сліпа, коли лізла через огорожу, — сказала вона, схлипнувши. — Як дурна. Я не можу йти...

Клим і Дронов зсадили її, поставили на землю, але вона, ойкнувши, повалилася, наче лялька, хлопчики ледве встигли підтримати її. Коли вони повели її додому, Лідія розказала, що впала вона не перелазячи через огорожу, а намагаючись влізти по ринві у вікно до кімнати Ігоря.

— Я хотіла знати, що він робить...

— Спить, — сказав Дронов.

Лідія піднесла руку до рота і, висмоктуючи кров з-під зламаних нігтів, замовкла.

У дворі Варавка в халаті й татарській тюбетейці заричав на дочку:

— Ти що ж це робиш?

Але раптом злякано схопив її на руки, підняв:

Що з тобою?

Тоді дівчинка голосом, що його звуку Клим довго не міг забути, сказала:

— Ах, тату, ти нічого не розумієш! Ти не можеш... Ти не любив маму!

— Шш! Збожеволіла, — зашипів Варавка й побіг з нею в дім, загубивши сап'янову туфлю.

— Розігралася коза, — тихенько сказав Дронов, усміхаючись. — Ну, що ж, піду спати...

Але не пішов, а, сівши на приступці кухонного ганку, почухуючи плече, пробурмотів:

— Придумала гру...

Клим ходив по двору, поглиблено роздумуючи: невже все це тільки гра й видумка? З відчиненого вікна на другому поверсі долинали буркотливі голоси Варавки, матері; зі сходів швидко скотилася Таня Куликова.

— Не замикайте воріт, я по лікаря, — сказала вона, вибігаючи на вулицю.

Дронов бурмотів сердито й глузливо:

— Мене Ржига примусив Іліаду й Одиссею прочитати.

От — дурниця! Ахіллеси, Патрокли! — бовдури. Нудота! Одіссея краща, там Одіссею усіх без бійки обдурих. Шахрай, хоч би й на сьогодні.

— Климе — спати! — суворо гукнула Віра Петрівна з вікна.— Дронов, розбуди двірника і теж — спати.

Через кілька днів цей роман став відомий у місті, гімназисти питали Кліма:

— Яка вона?

Клим відповідав стримано, йому не хотілося розказувати, але Дронов жваво базікав:

— Негарна, тому й закохалась, гарна — не закохається, дзуськи!

Клим слухав його базікання з досадою, але сподіваючись, що Дронов, можливо, скаже щось, що розв'яже непорозуміння, яке дуже бентежило Кліма.

— Я кажу їй: ти ще дівча,— розказував Дронов хлопчикам.— І йому теж кажу... Ну, йому, звичайно, цікаво; всякому цікаво, коли в нього закохуються.

Досадно було слухати, як Дронов бреше, але, бачивши, що ця брехня робить Лідію героїнею в гімназистів, Самгін не заважав Іванові. Хлопчики слухали серйозно, і очі деяких дивилися з тим чудним сумом, який уже був знайомий Клімові з фарфорових очей Томиліна.

Лідія звихнула ногу й одинадцять днів лежала в постелі. Ліву руку в неї теж було забинтовано. Перед від'їздом Ігоря, товста, задихана Туробоева, страшно вирячивши очі, привела його попрощатися з Лідією; закохані, обнявшись, плакали, заплакала й мати Ігоря.

— Це смішно, а— добре,— говорила вона, обережно втираючи хусточкою вирячені очі.— Добре, бо не сучасно.

Варавка похмуро промугикав якесь важке й незнайоме слово.

Дітей заспокоїли, сказавши їм: так, вони наречений і наречена, це вирішено; вони повинчаються, коли виростуть, а до того часу їм дозволяють писати листи одно одному. Клим скоро переконався, що їх обманули. Лідія писала до Ігоря щодня і, віддаючи листи Ігоревій матері, нетерпляче чекала відповідей. Та Клим помітив, що листи Лідії потрапляють до рук Варавки, він читає їх його матері, і вони обоє сміються. Лідія стала несамовитіти, тоді їй сказали, що Ігоря віддано до такої суворої школи, де начальство не дозволяє хлопчикам листуватися навіть з їхніми родичами.

— Це — як монастир, — брехав він, а Климові хотілося крикнути до Лідії:

«Твої листи в кишені в нього».

Та Клим бачив, що Лідія, слухаючи оповідання батькові, стиснувши губи, не вірить їм. Вона шарпає хустку або край свого гімназичного фартуха, дивиться на підлогу або набік, ніби соромлячись глянути в широке, туго налите кров'ю бородаче обличчя. Клим усе-таки сказав:

— Ти знаєш, що вони тебе обманюють?

— Мовчи! — крикнула Лідія, тупнувши ногою. — Це не твоє діло, не тебе обманюють. І тато не обманює, а тому що боїться...

Почервонівши, сердита, вона втекла.

В гімназії її вважали одною з перших пустунок, а вчилася вона недбало. Як брат її, вона вносила в ігри багато жвавості і, як це знав Клим із скарг на неї, багато чогось капризного, допитливого і навіть злого. Стала ще богомільнішою, ретельно відвідувала церковні відправи, а в хвилини задумливості її чорні очі дивилися на все таким пронизливим поглядом, що Клим торопів перед нею.

До нього вона ставилася майже так само зневажливо й глузливо, як до всіх інших хлопчиків, і вже не вона Климові, а він їй пропонував:

— Хочеш — ходімо, поговоримо?

Вона рідко й не дуже охоче погоджувалась на це і вже не розказувала Климові про бога, про кішок, про подруг, а задумливо слухала його розповіді про гімназію, міркування про вчителів і хлопчиків, про книжки, які він прочитав. Коли Клим оголосив їй новину, що він не вірить у бога, вона сказала недбало:

— Це — дурниця. У нас в класі теж є дівчинка, яка каже, що не вірить, але це тому, що вона горбата.

За три роки Ігор Туробоев ні разу не приїжджав на канікули. Лідія мовчала про нього. А коли Клим спробував заговорити з нею про невірного коханого, вона холодно зауважила:

— Про кохання можна говорити тільки з одною людиною...

До п'ятнадцяти років Лідія витягнулась, залишаючись усе такою самою тоненькою й легкою, пружно підстрибуючи на ходу. Вона стала трохи незграбною, на плечах і стегнах у неї випнулися кістки, і хоч уже різко визначилися груди, але вони були гострі, як лікті, і неприємно

кололи очі Климіві; загострився ніс, потемнішали густі й суворі брови, а спухлі губи стали неспокійно яскравими. Обличчя її було добре відоме Климіві, тим тривожніше дивувався він, коли бачив, що крізь завчені ним риси цього обличчя таємничо проступає інше, чуже йому. Часом його було так ясно видно, що Клим ладен був спитати дівчину:

«Це ви?»

Інколи він питав:

— Що з тобою?

— Нічого,— відповідала вона з легким подивом.—

А що?

— У вас змінилося обличчя.

— Хіба? Як саме?

На це запитання він не вмів відповісти. Інколи він казав їй ви, не помічаючи цього, вона теж не помічала.

Його особливо бентежив погляд очей її прихованого обличчя, саме він перетворював її на чужу. Погляд цей, гострий і зіркий, чогось чекав, шукав, навіть вимагав і раптом, стаючи зневажливим, холодно відштовхував. Було дивно, що вона розігнала усіх своїх кішок і що взагалі в її ставленні до тварин з'явилася якась хвороблива гидливість. Чуючи іржання коня, вона здригалась і кривилася, туго закутуючи груди шаллю; собаки викликали в неї огиду; навіть півні, голуби були явно неприємні їй.

І думки в неї стали так само різко окреслені, незграбні, як її тіло.

— Вчитися — нудно,— говорила вона.— І навіщо знати те, чого я сама не можу зробити або чого ніколи не побачу?

Одного разу вона сказала Климіві:

— Ти багато знаєш. Мабуть, це дуже незручно.

Таня Куликова, домоправителька Варавки, доброзичливо й покійно усміхаючись усьому на світі, говорила про Лідію, як мати Климіві про свої пишні коси:

— Мука моя.

Але говорила без досади, а лагідно й любовно. На скронях у неї з'явилося сиве волосся, на змарнілому обличчі — усмішка людини, яка розуміє, що вона народилася невдало, невчасно, нікому не цікава й дуже винна у всьому цьому.

У флігелі оселився веселий письменник Нестор Миколайович Катін з дружиною, сестрою і клаповухою со-

бакою, яку він назвав Мрія. Справжнє прізвище письменника було Пимов, але він обрав собі псевдонім, жартівливо пояснюючи це так:

— Адже в нас не вимовляють: Нестор, а — Нестер, і мені доводилося б підписувати оповідання — Нестерпимов. ЖАх. До того ж тепер у моді брати псевдоніми за іменами дружин: Вірин, Валин, Сашин, Машин...

Був він мохнатенький, носив кучеряву борідку, шия в нього була прикрашена кучериками темного волосся, і навіть на кистях рук, на згинах пальців росли кущики темної шерсті. Жвавий, дуже рухливий, навіть трохи метушливий чоловік і невтомний балакун, він нагадував Климові батька. На його волохатому обличчі маленькі оченята блищали жваво, а Клим усе-таки чогось підозрівав, що чоловік цей хоче здаватися веселішим, ніж він є. Говорячи, він нахилив голову свою до лівого плеча, ніби прислухаючись до слів своїх, і вушна раковина в нього тихенько здригалася.

Він вживав церковнослов'янські слова: аще, ібо, паче, дондеже, поелику, паки і паки; цим він явно, але не дуже успішно старався розсмішити людей. Він захоплено розказував про красу лісів і полів, про патріархальність сільського життя, про витривалість молодичь і розум мужиків, про душу народу, просту і мудру, і про те, як цю душу отрує місто. Йому часто доводилося пояснювати слухачам невідомі їм слова: паморха, мурцівка, мороки, сугрів, і він не без гордоців заявляв:

— Я народну мову знаю краще за Гліба Успенського, він плутає сільське з міщанським, а мене на цьому не спіймаєш, ні!

Нестор Катін ходив у косоворотці, підперезаній вузьким поясочком, штани заправляв у чоботи, волосся стриг кружком «а la мужик»; він був схожий на майстрового, який добре заробляє й любить жити весело. Майже кожного вечора до нього приходили серйозні, задумливі люди. Климові здавалося, що всі вони дуже горді й чимось скривджені. Пили чай, горілку, закушуючи огірками, ковбасою й маринованими грибами, письменник якось дивно скручувався, розгортався, бігав по кімнаті й говорив:

— Так, так, Стьопо, література відколосалась від життя, зраджує народ; тепер пишуть гарненькі дрібнички для забавки ситим; чуття на правду втрачено...

Стьопа, чоловік широкоплечий, сіробородий, голубокий, завжди сидів осторонь від людей, меланхолійно колотив ложкою чай у склянці і, згідливо покиваючи головою, мовчав годину, другу. А потім раптом, розмірено, тьмяним голосом, він говорив про вимоги народної душі, про обов'язки інтелігенції й особливо багато про зраду дітьми священних заповітів батьків. Клим помітив, що знавець обов'язків інтелігенції ніколи не їсть м'якуша з хліба, а тільки скоринку, не любить тютюнового диму, а горілку п'є, не приховуючи огиди до неї, ніби тільки з обов'язку.

— Твоя правда, Несторе, забувають, що народ є субстанція, тобто первопричина, а тепер висувають вчення про класи, німецьке вчення, гм.

Макаров вважав, що в цій людині є щось таке, що нагадує мамку, він так часто говорив це, що й Климові стало здаватися,— авжеж, Стьопа, незважаючи на його бороду, чимось схожий на грудасту жінку, яка зобов'язана молоком своїм годувати чужих дітей.

Неділями у Катіна збиралася молодь, і тоді серйозні розмови про народ замінювалися співами, танцями. Рябий семінарист Сабуров, повільно поводячи руками в прокуреному повітрі, начебто стоячи плив і приємним баритонем переконливо радив:

— «Йди на Во-олгу...»

— «Чий стогін»,— не дуже рівно підхоплював хор. Дорослі співали урочисто, покайно, різкий тенорок письменника звучав їдко, в повільній пісні було щось церковне, панахидне. Майже завжди після співів галасливо танцювали кадрили, і найбільше галасував письменник, водночас удаючи і оркестр, і дирижера. Притупуючи коротенькими, товстими ногами, він майстерно грав на невеличкій, дешевій гармонії й хвацько командував:

— Кавалери наскрізь дам! Кидай свою, хапай чужу!

Це всіх смішило, а письменник, розпалюючись ще більше, співав під гармонію і в ритм кадрилі:

Раз прибігли в хату діти,
Тягнуть, кваплячись, вітя:
«Тату, тату, наші сіті
Витягли з води мерця!»

Варавка сердито назвав ці розваги:

— Риб'ячі танці.

Климові здавалося, що письменник розважається з великим напруженням і навіть одчайдушно; він підстрибував, здригався й пітнів. Удаючи хвацьку людину, викрикуючи не свої слова, він чесно намагався розсмішити тих, що танцювали, і, коли досягав цього, полегшено ухкав:

— Ух!

Потім знову починав смішити безглуздими словами, комічними стрибками й підморгував до своєї дружини, яка до самозабуття, з напівсонною усмішкою на ляльковому обличчі, виконувала фігури кадрили.

— Ех ти, м'яка! — гукнув до неї чоловік.

Дружина, кругленька, рожева й вагітна, була невичерпно ласкава з усіма. Маленьким, але милим голосом вона, разом з сестрою своєю, співала українські пісні. Сестра, мовчазна, з довгим носом, жила, заплющивши очі, начебто боялася побачити щось страшне, вона мовчки, акуратно наливала чай, частувала закусками, і лише зрідка Клим чув її густий голос:

— Це — так! — Або: — Цьому важко повірити.

Вона рідко вимовляла що-небудь інше, крім цих двох фраз.

Клим почував себе непогано у кумедних і нових для нього людей, у кімнаті, обклеєній веселенькими, світлими шпалерами. Все навколо було неохайне, як у Варавки, але простодушне. Часом з'являвся Томилін, він проходив по двору поволі, урочистим кроком, не дивлячись у вікна Самгіних; увійшовши до письменника, мовчки потискував руки людям і сідав у кутку біля грубки, нахиливши голову, прислухаючись до суперечок, до співів. Поквапливо вбігала Таня Куликова, її незначне обличчя, яке насилу можна було запам'ятати, темніло, коли вона бачила Томиліна, як темніють від старості фаянсові тарілки.

— Як живете? — питала вона.

— Нічого, — відповідав Томилін тихо й ніби з досадою.

Разів зо два, зо три приходив сам Варавка, подивився, послухав, а дома сказав Климові й доньці, махнувши рукою:

— Звичайна російська квасоварня. Балаган, у якому показують фокуси, що вийшли з моди.

Клим подумав, що це сказано влучно, і з того часу йому здавалося, що у флігель виметено з дому все те,

про що сперечалися в домі років з десять тому. Та він усе-таки розумів, що бувати в письменника йому корисно, хоч інколи й нудно. Було трохи схоже на гімназію, з тією одночасно різницею, що вчителі не дратувалися, не кричали на учнів, а викладали істину з незаперечною й гарячою вірою в її силу. Віра ця звучала майже в кожному слові, і хоч Клим не захоплювався нею, все ж він виносив з флігеля не тільки деякі думки й влучні слівця, але й ще щось, не зовсім виразне, чого він потребував; він оцінював це як знання людей.

Макаров зосереджено пив горілку, закушував хрусткими, солоними огірками і часом шепотів у вухо Климові щось сердите:

— Заповіді батьків! Мій батько заповідав мені: учись добре, негіднику, бо вижену, босяком будеш. Ну ось, я — вчусь. Тільки не думаю, що тут чогось навчишся.

Біля молоді упадали, але це її обтяжувало; Макаров, Люба Сомова, навіть Клим сиділи мовчки, пригнічено, а Люба одного разу зауважила, зітхнувши:

— Вони так розмовляють, начебто великий дощ, я йду під зонтиком і не чую, про що думаю.

Тільки Іван Дронов вимогливо й якимось занадто верескливо ставив питання про інтелігенцію, про значення особи в процесі історії. Знавцем усіх цих питань був чоловік, схожий на мамку; з усіх письменникових друзів він здавався Климові найглибше скривдженим.

Перше ніж відповісти на запитання, чоловік цей оглядав усіх у кімнаті ясними очима, обережно крякав, потім, нахилившись уперед, витягав ший, показуючи за лівим вухом своїм лису, кістяну гулю завбільшки як невелика картоплина.

— Це питання найглибшого, загальнолюдського значення,— починав він високим, але трохи стомленим і тьмяним голосом; письменник Катін, застережливо піднявши руку і брови, теж оглядав присутніх поглядом, який красномовно командував:

«Струнко! Увага!»

— Але ніде в світі питання це не ставиться так гостро, як у нас, в Росії, бо в нас є категорія людей, яких не міг створити навіть висококультурний Захід,— я кажу саме про російську інтелігенцію, про людей, чия доля — тюрма, заслання, каторга, катування, шибениця, — не

поспішаючи, говорив цей чоловік, і в тоні його мови Клим завжди почував щось дивне, начебто промовець не намагався переконати, а безнадійно умовляв. Слова каторга, катування, шибениці він уживав так часто й просто, наче це були звичайні, ходові слівця; Клим звик чути їх, не почувавши страшного змісту цих слів. Макаров, дедалі скептичніше поглядаючи на всіх, шепотів:

— Говорить так, начебто все це було за триста років до нас. Скисло молоко в Мамки.

З кутка пильно, білими очима, на Мамку дивився Томилін і неголосно, інколи питав:

— Ви обвинувачуєте Маркса в тому, що він викреслив особу з історії, але хіба не те ж саме зробив в «Війні і мирі» Лев Толстой, якого вважають анархістом?

Томилині не любили й тут. Йому відповідали скупко, недбалю. Клим вважав, що рудому вчителю подобається це і він навмисно дратує всіх. Одного разу письменник Катін, вилаявши статтю в якомусь журналі, кинув журнал на підвіконня, але книжка впала на підлогу; Томилині сказав:

— А ст ікони ви, невіруючий, все-таки не жбурнули б так, а в книжці ж більше душі, ніж в іконі.

— Душі? — збентежено й сердито перепитав письменник і ніяково, але сердитіше додав:

— До чого тут душа? Це стаття публіцистична, заснована на даних статистики. Душа!

Письменник був палким мисливцем і любив захоплюватися природою. Жмурачись, усміхаючись, підкреслюючи слова безліччю дрібних жестів, він розказував про незаймані берізки, про задумливу тишу лісових ярів, про скромні квіти польові і дзвінкий спів пташиний, розказував так, ніби він перший побачив і почув усе це. Ворушачи в повітрі долонями, як риба плавцями, він розчулювався:

— І всюди непереможне життя, все поривається вгору, в небо, порушуючи закон тяжіння до землі.

Томилині спитав, потираючи руки:

— Як же це ви, заявляючи так красномовно про свою любов до живого, убиваєте зайців і птахів тільки заради приємності вбивати? Як це поєднується?

Письменник повернувся боком до нього й сказав буркотливо:

— Тургенєв і Некрасов теж полювали. І Лев Толстой замолоду і взагалі — багато хто. Ви толстовець, чи що?

Томилін усміхнувся й викликав співчутливу усмішку в Кліма; для нього ставав дедалі повчальнішим незалежний чоловік, який тихо й уперто, ні з ким не погоджуючись, умів говорити чіткі слова, що добре лягали в пам'яті. Судорожно розмахуючи руками, червоніючи до пліч, письменник розповідав російську історію, змальовуючи її як важкий і нескінченний ланцюг смішних, підлих і безглузких анекдотів. Із смішного й безглузкого він сам-таки перший сміявся, а говорячи про підлі жорстокості влади, притуляв до грудей собі кулак і вертів ним проти серця. Завжди було ніяково бачити, що після полум'яної промови своєї він випивав чарку горілки, закушуючи скоринкою хліба, густо намазаною гірчицею.

— Читайте «Історію міста Глупова» — ось справжня і чесна історія Росії,— повчав він.

Макаров слухав мову письменника, не дивлячись на нього, міцно стиснувши губи, а потім говорив товаришам:

— Чого він хвастається тим, що живе під наглядом поліції? Наче це його п'ятірка за поведінку.

Іншого разу, спостерігаючи, як викручується і корчиться письменник, він сказав Лідії:

— Бачите, з якими труднощами народжується істина? Нахмурившись, Лідія відсунулась від нього.

Вона рідко бувала у флігелі, після першого ж візиту вона, просидівши весь вечір поруч з ласкавою й безмовною дружиною письменника, здивовано заявила:

— Чого вони так кричать? Здається, що ось зараз почнуть бити один одного, а потім сідають до стола, п'ють чай, горілку, ковтають гриби... Письменникова дружина весь час гладила мене по спині, наче я — кішка.

Лідія здригнулась і, зморщивши лоба, майже з огидою додала:

— І ще отой її живіт... не терплю вагітних!

— Всі ви — злі! — вигукнула Люба Сомова.— А мені ці люди подобаються, вони наче кухарі на кухні перед великим святом — великоднем або різдвом.

Клим глянув на негарну дівчинку несхвально, він став помічати, що Люба розумнішає, і це було чомусь неприємно. Але йому дуже сподобалося спостерігати, що Дронов стає менше самовпевнений і сум виступає на його схудлому, заклопотаному обличчі. До його верескливих

запитань прилучалася тепер нота роздратування, і він за-надто довго й голосно реготав, коли Макаров, пояснюючи йому щось, пожартував:

— Ну, що, Іване, почуваш, як науки юнаків мордують?

— А все-таки, братці, що ж таке інтелігенція? — допитувався він.

Докторально, словами Томиліна Клим відповів:

— Інтелігенція — це кращі люди країни, — люди, яким доводиться відповідати за все погане в ній...

Макаров зараз же підхопив:

— Значить, це ті праведники, заради яких бог погоджувався змилюватись над Содомом, Гоморрою чи іншим чимось, безпутним? Роль — не для мене... Ні.

«Добре сказав», — подумав Клим і, щоб залишити останнє слово за собою, згадав слова Варавки:

— Є й інший погляд: інтелігент — висококваліфікований робітник — та й годі.

Але й тут Макаров догадався:

— Схоже на стиль Варавки.

Почуття прихованої неприязні до Макарова зростало в Кліма. Макаров, посвистуючи голосно й зухвало, дивився на все очима людини, яка щойно з'явилася з великого міста до маленького, де їй не подобається. Він часто й легко говорив фрази і слова не менш цікаві, ніж Варавка і Томилін. Клим щиро старався розвинути в собі здатність створювати свої слова, але майже завжди чув, що його слова звучать далекою луною чужих. Повторювалося те саме, що було з книгами: оповідання Климіві про прочитане були докладні, точні, але яскраве зникало. А Макаров навіть чуже вмів сказати вчасно і влучно.

Одного разу він ішов з Макаровим і Лідією на концерт піаніста, — з дверей палацу губернатора два франти урочисто вивели попід руки потворно товсту стару губернаторшу й не дуже вміло, з труднощами, стали підсаджувати її в коляску.

Зітхнувши, Макаров сказав Лідії:

— Пушкін має рацію: «Солодка увага жінок — майже єдина мета наших зусиль».

Лідія обережно чи неохоче усміхнулася, а Клим ще раз відчув, як його вколола заздрість.

Його дратували незрозумілі взаємини між Лідією і Макаровим, тут було щось підозріле: Макаров, розбеще-

ний увагою гімназисток, придивлявся до Лідії з невластивою йому серйозністю, хоч говорив з нею так само насмішкувато, як з поклонницями його, а Лідія явно і, часом, у формі дуже гострій, підкреслювала, що Макаров неприємний їй. А разом з тим Клим Самгін помічав, що випадкові зустрічі їх частішають, думалось навіть: вони й письменників флігель відвідують тільки для того, щоб побачитися одному з одним.

Особливо впевнила його в цьому дивна сцена в міському саду. Він сидів з Лідією на лаві в алеї старих лип; кошлате сонце спускалося в хаос синюватих хмар, розпалюючи їх важку пишність багровим вогнем. На річці гойдалися червонуватомідні відсвіти, червонів дим фабрики за річкою, яскраво розгорялися червоним золотом шибки кіоска, в якому продавали морозиво. Осінній, сумний холодок пестив щоки Самгіна.

Клим почував себе негаразд, збентежено; розфарбована річка нагадувала йому про загибель Бориса, в пам'яті настирливо звучало:

«Чи був же хлопчик? Може, хлопчика й не було?»

Він дуже хотів сказати Лідії що-небудь значне й приємне, він уже кілька разів пробував зробити це, та все-таки не вдалося вивести дівчину з глибокої задуми. Чорні очі її невідривно дивилися на річку, на багрові хмари. Клим чомусь згадав легенду, яку розказав йому Макаров.

— Ти знаєш,— спитав він,— Климент Александрійський запевняв, що ангели, сходячи з небес, мали романи з дочками людськими.

Не відводячи очей від далини, Лідія сказала байдуже і тихо:

— Комплімент святого не дорого коштує, я думаю...

Її байдужість збентежила Кліма, він замовк, роздумуючи: чому ця негарна, примхлива дівчина так часто бентежить його? Тільки вона й бентежила.

Раптом з'явився Макаров, в обшарпаній шинелі, в кашкеті, зсунутому на потилицю, в стоптаних чоботях. Він мав вигляд людини, яка тільки що втекла звідкись, дуже втомилася і тепер їй усе байдуже.

«Покладається на свою зухвалу піку»,— подумав Клим.

Мовчки сунувши товаришеві руку, він помотав нею в повітрі й несподівано, але не смішно віддав Лідії честь, по-солдатськи приклавши пальці до кашкета. Закурив

цигарку, потім спитав Лідію, мотнувши головою на пожежу заходу:

— Гарно?

— Звичайно,— відповіла вона, встала й пішла собі, сказавши:

— Я йду до Алини...

Пружинною ходою своєю вона відійшла кроків з двадцять. Макаров неголосно промовив:

— Яка тоненька. Голка. Дивне прізвище — Варавка...

Раптом Лідія круто повернулася й знову сіла на лаву, поруч з Климом.

— Передумала.

Макаров поправив кашкет, усміхнувся, зігнув спину.

І зараз же почалося щось, що дуже тяжко здивувало Кліма: Макаров і Лідія заговорили так, начебто вони дуже посварилися одно з одним і раді з нагоди посваритися ще раз. Дивилися вони одно на одного сердито, говорили, не приховуючи наміру зачепити, образити.

— Гарне — це те, що мені подобається,— зарозуміло казала Ліда, а Макаров глузливо заперечував:

— Та що ви? Чи не мало цього?

— Цілком досить для того, щоб бути гарним.

Сидячи між ними, Клим сказав:

— Спенсер визначає красу...

Та його не почули. Перебиваючи одно одного, вони штовхали його. Макаров, скинувши кашкет, двічі боляче вдарив козирком його Кліма по коліну. Двобарвне, вихрясте волосся його піднялось і надало горбоносому обличчю незнайомого Климові, майже хижого виразу. Ліда, смикаючи рукав Климової шинелі, вискалювала зуби негарною усмішкою. У неї на щоках спалахнули червоні плями, вуха стали яскравочервоними, руки тремтіли. Клим ще ніколи не бачив її такою злою.

Він почував себе в принизливому стані людини, на яку не зважають. Кілька разів хотів устати й піти, але сидів, здивовано слухаючи Лідію. Вона не любила читати книжки,— звідки вона знає те, про що говорить? Вона взагалі була не балакуча, уникала суперечок і тільки з пишною красунею Алинсю Телепневою та з Любою Сомовою розмовляла годинами, розказуючи їм,— півголосом і гидливо кривлячись,— про щось, мабуть, таємниче. До гімназистів вона ставилась теж гидливо й не приховувала цього. Климові здавалося, що вона вважає себе старшою за своїх

ровесників років на десять. А от з Макаровим, який, на думку Кліма, поведився з нею зухвало, вона сперечається з роздратуванням, що межує з люттю, як сперечаються з людиною, яку треба подолати й принизити.

— Час додому, Лідо,— сказав він, сердито нагадуючи про себе.

Лідія зараз же встала, войовничо випросталась.

— Ви невдало оригінальнічаєте, Макаров,— промовила вона поквалливо, але начебто лагідніше.

Макаров теж устав, поклонився й одвів руку з кашкетом набік, як це роблять погані актори, граючи французьких маркізів.

У відповідь йому дівчина поворухила бровами й швидко пішла геть, узявши Кліма під руку.

— Чого ти так розсердилась?— спитав він; поправляючи волосся, що закрило їй вухо, вона сказала обурено:

— Терпіти не можу таких... як це? Нігілістів. Хизується, курить. Волосся рябе, а ніс кривий... Кажуть, він дуже брудний хлопчисько?

Але, не чекаючи відповіді, вона зараз же відзначила позитивну якість того, кого засудила:

— На ковзанах він катається чудово.

Після цієї сцени Клим відчув щось схоже на пошану до дівчини, до її розуму, який він несподівано відкрив. Почуття це посилювали поштовхи недовіри з боку Лідії, неувважності, з якою вона слухала його. Інколи він боязко думав, що Лідія може на чомусь піймати, якимось викрити його. Він давно вже помічав, що ровесники небезпечніші за дорослих, вони хитріші, недовірливіші, тоді як само впевненість дорослих незбагненно зв'язана з простодушністю.

Але, побоюючись Лідії, він не почував неприязні до неї, навпаки, дівчина викликала в нього бажання сподобатися їй, подолати її недовіру. Він знав, що не закоханий у неї, і нічого не видумував у цьому напрямі. Він був ще вільний від бажання залицятися до дівчат, і сексуальні емоції не дуже хвилювали його. Звичайні, численні романи гімназистів з гімназистками викликали в нього тільки поблажливу усмішку; для себе він вважав такий роман неможливим, будучи певен, що юнак, який ходить в окулярах і читає серйозні книги, повинен бути смішним у ролі закоханого. Він навіть перестав танцювати, вважаючи, що танці нижче за його гідність. Із знайомими

дівчатами поведився сухо, з холодною ввічливістю, засвояною від Ігоря Туробоева, і коли Алина Телепнева з захопленням розказувала, як Люба Сомова цілувалася на ковзанці з телеграфістом Іноким, Клим набундючено мовчав, боячись, що його запідозрять у цікавості до романтичних дурниць. Тим жорстокіше він був вражений, відчувши себе закоханим.

Почалося це з того, що одного разу, спізнившись на урок, Клим Самгін швидко йшов крізь густу каламуть лютневої заметілі й раптом, недалеко від жовтого будинку гімназії, наскочив на Дронова, — Іван стояв на панелі, тримаючи в одній руці ремінь ранця, закинутого на спину, другу руку, з кашкетом у ній, він опустил уздовж тіла.

— Виключили, — пробурмотів він. На голові, на обличчі в нього розтавав сніг, і здавалося, що вся шкіра на обличчі, від лоба до підборіддя, сочиться слізьми.

— За що? — спитав Клим.

— Сволота.

Клим порадив:

— Надінь кашкета.

Іван підняв руку повільно, начебто кашкет був чавунний; в нього насипало снігу, він так, зі снігом, і надів його на голову, але через хвилину знову скинув, струснув і пішов, уривчасто кажучи:

— Це — Ржига. І — піп. Шкідливий вплив нібито. І взагалі — каже — ти, Дронов, у гімназії явище випадкове й небажане. Шість років учили і — ось... Томилін доводить, що всі люди на землі — випадкове явище.

Клим йшов додому, пліч-о-пліч з Дроновим, уважно слухаючи, але не дивуючись, не співчуваючи, а Дронов усе бурмотів, насилу знаходячи слова, вишкрябуючи їх.

— Голову зняли, сволота! Шкідливий вплив! Просто — Ржига спіймав мене, коли я цілувався з Маргаритою.

— З нею? — перепитав Клим, уповільнивши ходу.

— Атож... А він сам, Ржига...

Та Клим уже не слухав, він тепер був здивований і неприємно, і неприязно. Він згадав Маргариту, швачку, з круглим, блідим обличчям, з густими тінями в западинах глибоко посаджених очей. Очі в неї непевного, жовтуватого кольору, погляд напівсонний, стомлений, їй, мабуть, уже під тридцять років. Вона шиє й латає білизну материну, Варавчину, його; вона працює «по домах».

Було прикро дізнатися, що Дронов і щодо жінки встиг забігти поперед нього.

— Що ж вона? — спитав Клим і спинився, не знаючи, що сказати далі.

— Тільки б не дали вовчого білета,— бурчав Дронов.

— Вона дозволяє тобі?

— Хто?

— Маргарита.

Дронов знизав плечем, наче відштовхуючи когось, і сказав:

— Ну, яка ж баба не дозволить?

— І давно ти з нею? — допитувався Клим.

— Ех, відчепись,— сказав Дронов, круто звернув за ріг і зараз же зник у білій каші снігу.

Клим пішов додому. Йому не вірилося, що ця скромна швачка могла охоче цілувати Дронова, певніше, він цілував її силоміць. І — жадібно, звичайно. Клим аж здригнувся, уявивши, як Дронов, цілуючи, плямкає, цмокає.

Дома, роздягаючись, він почув, що мати, у вітальні, розучує якусь незнайому йому п'єсу.

— Чого так рано? — спитала вона.

Клим розказав про Дронова й додав:

— Я не пішов на урок, там, напевно, хвилюються. Іван учився відмінно, багатьом допомагав, у нього немало друзів.

— Це розумно, що не пішов,— сказала мати; сьогодні вона, в новому блакитному капоті, була особливо молода й поважно гарна. Покусавши губи, глянувши в дзеркало, вона запропонувала синові:

— Посидь зі мною.

І, походжаючи по кімнаті легкою, плавною ходою, вона заговорила дуже лагідно:

— Ржига попередив мене, що з Іваном доведеться по-вестися суворо. Він приносив у клас якісь заборонені книжки й непристойні фотографії. Я сказала Ржизі, що в книжках, напевно, нема нічого серйозного, це просто хвастощі Дронова.

Клим солідно вставив свої слова:

— Так, хвастощі, або звичайний у дітей і підлітків потяг до пістоletів...

— Дуже влучно,— похвалила мати, усміхаючись.— Але поєднання шкідливих книжок з непристойними картинками, це вже виявляє натуру зіпсовану. Ржига дуже

добре каже, що школа — установа, де провадиться відбір людей, здатних так чи інакше прикрасити життя, збагатити його. І — от: чим би міг прикрасити життя Дронов?

Клим усміхнувся.

— Трохи дивно, що Дронов і той пшарпаний, напівбожевільний Макаров — твої товариші. Ти такий не схожий на них. Ти повинен знати, що я вірю в твою розумність і не боюся за тебе. Я думаю, що тебе тягне до них їх удавана талановитість. Та я певна, що ця талановитість — тільки жвавність і спритність.

Клим згідливо кивнув головою, йому дуже сподобалися материні слова. Він визнавав, що Макаров, Дронов та ще деякі гімназисти розумніші за нього на словах, але сам був певен, що він розумніший за них, не на словах, а якось інакше, солідніше, глибше.

— Звичайно, і спритність — має вагу, але — сумніву, вона часто перетворюється на недобросовісність, чемно кажучи, — казала мати, і слова її дедалі більше подобалися Климові. Він устав, міцно обняв її за талію, але зараз-таки одвів свою руку, раптом і вперше почувачучи в матері жінку. Це так збентежило його, що він забув ласкаві слова, які хотів сказати їй, він навіть зробив рух в бік від неї, але мати сама поклала руку на плечі йому й пригорнула до себе, кажучи щось про батька, Варавку, про мотиви розриву з батьком.

— Я повинна була сказати тобі все це давно, — чув він. — Але, знову кажу, знаючи, який ти спостережливий і вдумливий, я вважала це зайвим.

Клим поцілував її руку.

— Так, мамо, — про це нема чого говорити. Ти знаєш, я дуже поважаю Тимофія Степановича.

Він переживав хвилювання, нове для нього. За вікном безшумно кипіла густа, біла каламуть, у м'якому, безбарвному присмерку в кімнаті всі речі начебто задумались, зблякли; Варавка любив картини, фарфор, після того, як пішов батько, все в домі невпізнанно змінилося, стало затишніше, краще, тепліше. Струнка жінка з сухуватим, гордим обличчям з'явилася перед юнаком незвідано близькою. Вона говорила з ним, як з рівнею, щиро, подружньому, а голос її звучав незвичайно лагідно й виразно.

— Мене непокоїть Лідія, — говорила вона, ступаючи нога в ногу з сином. — Це дівчинка ненормальна, з тяжкою спадковістю з боку матері. Згадай її історію з Туро-

боевим. Звичайно, це дитяче, але... І в мене з нею не ті взаємини, яких я бажала б.

Заглянувши в очі синові, вона, усміхаючись, спитала:

— Ти — не закоханий у неї? Трошки, га?

— Ні,— рішуче відповів Клим.

Поговоривши ще трохи про Лідію в тоні несхвальному, мати спитала його, спинившись проти дзеркала:

— Тобі, мабуть, невістачає кишенькових грошей?

— Цілком досить...

— Любий мій,— сказала мати, обнявши його, поцілувавши в лоб.— У твої літа можна вже не соромитися деяких бажань.

Тут Клим зрозумів суть її запитання про гроші, густо почервонів і не знайшов, що сказати їй.

Пообідавши, він пішов у мезонін до Дронова, там уже стояв, притулившись до грубки, Макаров, пускаючи в стелю струмені диму, розгладжуючи пальцем темні тині на верхній губі, а Дронов, підгорнувши під себе ноги, сів на ліжку в позі кравця й верескливо загрожував комусь:

— Брежете! В університет я все-таки пролізу.

Зараз-таки слідом за Климом двері знову відчинились, на порозі стала Лідія, примружилась і спитала:

— Тут коптять рибу?

Дронов грубо крикнув:

— Зачиніть двері, не літо.

А Макаров, мовчки поклонившись дівчині, прикурив від недокурка цигарки другу.

— Який поганий тютюн,— сказала Лідія, проходячи до вікна, заліпленого снігом, спинилася там боком до всіх і стала розпитувати Дронова, за що його виключили; Дронов відповідав їй знехотя, сердито. Макаров ворушив бровами, кліпав очима і пильно, крізь запону диму, придивлявся до темнокоричневої фігурки дівчини.

— Навіщо ти, Іване, даєш читати дурні книжки? — заговорила Лідія.— Ти дав Любі Сомовій «Що робити?», але ж це дурний роман! Я пробувала читати його і — не могла. Він весь не вартий двох сторінок «Першого кохання» Тургенева.

— Дівчата люблять кисло-солодке,— сказав Макаров і сам, мабуть, зникновівши від невдалої вихватки, став посилено здувати попіл з цигарки. Лідія не відповіла йому. В тому, що вона говорила, Клим чув її бажання зачепити

когось і несподівано відчув зачепленим себе, коли вона задержувато сказала:

— Мужчина, який поступається жінкою іншому, звичайно, — ганчірка.

Клим поправив окуляри й повчально нагадав:

— Одначе, коли взяти історію взаємин Герцена...

— Красномоєвця «З того берега»? — спитала Лідія. Макаров засміявся і, ткнувши цигаркою в кашлю грубки, розмашисто кинув недокурок до дверей.

— Що це веселить вас? — визивно спитала дівчина, і через кілька хвилин перед Климом повторилася та сцена, яку він уже спостерігав у міському саду, але тепер Макаров і Лідія розігрували її в гострішому тоні.

Напружено вслухаючись в їхню суперечку, Клим чув, що хоч вони кричать слова звичайні, відомі йому, та зв'язок між цими словами невловний, а зміст їх перекручується кожним з суперечників по-своєму. Здавалося, що, присуті, сперечатися їм нема про що, але вони сперечалися роздратовано, почервонівши, розмахуючи руками; Клим чекав, що ось-ось вони образять одно одного. Швидкі, різкі жести Макарова неприємно нагадали Климові судорожне мигтіння рук тонучого Бориса Варавки. Окате обличчя Лідії зробилося тим новим, незнайомим обличчям, що збуджувало невиразну тривогу.

«Ні, вони не закохані, — міркував Самгін. — Не закохані, це ясно!»

Дронов, сидячи на ліжку, поглядав на тих, що сперечалися, бистрими очима й тихенько похитувався; плоску фізіюномію його часом кривила поблажлива усмішка.

Лідія якось раптом схопилася з місця й пішла, дуже стукнувши дверима, Макаров витер долонею пітний лоб і нудно сказав:

— Сердита.

Закуривши цигарку, він додав:

— Розумна. Ну, до побачення...

Дронов усміхнувся вслід йому й звалився боком на ліжку.

— Ламаються, прикидаються, — заговорив він тихо й заплющив очі. Потім грубувато спитав Клима, який сидів за столом:

— А Лідія — чув? Задирливо сказала: в коханні — нема милосердя. Га? Ух, багатьом вона шиї поскручує.

Грубий тон Дронова не обурював Кліма після того, як Макаров одного разу сказав:

— Ванька, по суті, добра душа, а грубіянить тільки тому, що не сміє говорити інакше, боїться, що безглуздо буде. Грубіянство в нього — ознака ремесла, як дурний шолом пожежника.

Прислухаючись до виття хуги в димарі, Дронов вів далі тим самим нудним голосом:

— Є в мене знайомий телеграфіст, учить мене в шахи грати. Знаменито грає. Не старий ще, років з сорок, чи що, а лисий, як ось грубка. Він мені сказав про баб: «З ввічливості говориться — баба, а якщо чесно сказати — раба. За законом природи належить їй родити, а вона воліє блудити».

І раптом, схопившись, наче вколотий, він сказав, стукаючи кулаком у стіну:

— Брешете, чорти! В університет я потраплю, Томилін обіцяв допомогти...

Терпляче послушавши, як Дронов лаяв Ржигу, вчителів, Клим недбало спитав:

— Як же в тебе вийшло з Маргаритою?

— Що — вийшло? — не зразу озвався Дронов.

— Ну, оте, — кохання?

— Кохання, — повторив Дронов задумливо й опустивши голову. — Так і вийшло: спочатку — цілувались, а потім усе інше. Це, брат, дурниця...

Він знову заговорив про гімназію. Клим послушав його й пішов, не дізнавшись про те, про що хотілося знати.

Він почував себе наче приліпленим, прив'язаним до думок про Лідію і Макарова, про Варавку і матір, про Дронова і швачку, але йому здавалося, що ці настирливі думки живуть не в ньому, а поза ним, що їх збуджує тільки цікавість, а не що-небудь інше. Було щось непримиренно прикре в тому, що існують взаємини і настрої, незрозумілі для нього. Міркування про жінок стали найістотнішими для нього, в них зосередилося все справжнє й найважливіше, а все інше відступило кудись набік і набуло дивного характеру напівсну, напів'яви.

Напівсном здавалося й усе, чим шумно жили у флігелі. Там з'явився довговолосий чоловік з тонким, блідим і нерухливим обличчям, він був ніяк, нічим не схожий на мужика, але одягнений по-мужицькому в сірий, з доморобного сукна каптан, узутий у важкі валянки по коліна,

ходив у плоскінній синій сорочці й таких самих штанях. Розмахуючи тонкими руками, притискуючи їх до запалих грудей, він тримав голову так дивно, наче його, колись, дуже вдарили в підборіддя, відтоді він, мимоволі змахнувши головою, вже не може опустити її й назавжди змушений дивитися догори. Він умовляв людей зрестися порочного міського життя, іти на село й орати землю.

— Стара штука! — говорив чоловік, схожий на мамку, відмахуючись; письменник вторував йому:

— Пробували. Обпеклися.

Чоловік, переодягнений мужиком, говорив тоном священика з амвона:

— Сліпці! Ви йшли туди корисливо, з проповіддю зла і насильства, я кличу вас на діло добра і любові. Я кажу священними словами учителя мого: опростіться, будьте дітьми землі, відкиньте всю облудну брехню, придуману вами, яка засліплює вас.

З кутка, від грубки, чути було голос Томиліна:

— Ви хочете, щоб ювеліри кували лемеші до плугів? Але — чи не буде таке спрощення — здичавінням?

Клим чув, що голос учителя став гучнішим, слова його звучали впевненіше й гостріше. Він дедалі більше обростав волоссям і, видимо, все біднішав, піджак у нього був протертий на ліктях майже до дір, на штанях, ззаду, було вшито темносірий трикутник, ніс загострився, обличчя стало голодним. Криво усміхаючись, він часто струшував головою, руде волосся, спадаючи на щоки, плуталося з волоссям бороди, обома руками він терпляче відкидав його за вуха. Він спокійніше, ніж усі, сперечався з переодягненим по-мужицькому чоловіком і з другим, лисим, червонолицим, який запевняв, що справжнє, рятівне для народу діло — сироваріння і бджільництво.

Клима пригнічувала ряснота суперечностей і впертість, з якою кожен з людей захищав свою істину. Чоловік, одягнений як мужик, суворо й по-апостольськи впевнено говорив про Толстого і два лики Христа — церковний і народний, про Європу, яка гине від надмірної хтивості і злиденності духу, про помилки науки, — науку він особливо зневажав.

— У ній криються всі основи наших помилок, в ній — отрута, яка руйнує душу.

З дивана, з розірваної оббивки якого бородато висо-

вувалися клапті, підскакував маленький кошлатий чоловік у пенсне, і басом, заглушуючи всі голоси, кричав:

— Варварство!

— Справді, — підтверджував письменник.

Томилін з цікавістю питає:

— Невже ви вважаєте можливим і рятівним для нас повернення до світогляду халдейських пастухів?

— Кустар! Швейцарія, — ось! — хрипкватим голосом переконував лисий чоловік дружину письменника. — Скотарство. Сир, масло, шкури, мед, ліс і — геть фабрики!

Хаос криків і слів завжди заглушувався потужним басом чоловіка в пенсне; він був теж письменник, складав науково-популярні брошури. Він був дуже маленький, тому величезна голова його у вихрах темного волосся здавалася чужою на вузьких плечах, обличчя, стиснуте волоссям, ледве накресленим, і взагалі в ньому, у всій його постаті було щось недокінчене. Та його прегустий бас мав неймовірну силу і, як вода жарини, легко заливав усі крики. Вискакуючи на середину кімнати, розхитуючись, наче п'яний, він описував у повітрі руками кола й еліпси і говорив про мавпу, доісторичну людину, про механізм Всесвіту так упевнено, начебто він сам створив Всесвіт, посіяв у ньому Чумацький Шлях, розмістив сузір'я, запалив сонця й пустив у рух планети. Його всі слухали уважно, а Дронов — жадібно, трохи роззявивши рота й не кліпаючи очима — дивився в невиразне обличчя промовця з таким напруженням, начебто сподівався, що ось зараз буде сказано щось таке, що назавжди розв'яже всі питання.

Обличчя чоловіка, одягненого як мужик, залишалося нерухливим, навіть ще більше кам'яніло, а вислухавши промову, він зараз-таки починав з високої ноти і з амвона:

— Хоч астрономи здавна славляться домислами своїми про тайни небес, та вони навівають тільки жах, не кажучи про те, що вони заперечують буття духа, який створив усе суще...

— Не всі, — вставив Томилін. — Візьміть Фламмаріона.

Але, не слухаючи чи не чуючи заперечень, толстолиць майстерно — як вважав Клим — змальовував моторошну картину: безмежна, безмовна п'тьма, в ній, золотими черв'ячками, тремтять, звиваються Чумацькі Шляхи, виникають і зникають світи.

— І серед незчисленного нагромадження зір, вкраплених у непереможну пільму, загубилася нікчемна земля наша, притулок печалей і страждань; ану-бо, уявіть її і жах самотності вашої на ній, жах вашої нікчемності в чорній порожнечі, серед люто палаючих сонць, приречених на згасання.

Клим вислухував ці страхіття досить спокійно, лише інколи неприємний холодок перебігав по шкірі в нього на спині. Те, як говорили, цікавило його більше, ніж те, про що говорили. Він бачив, що головатий, недокінчений письменник говорить про механізм Всесвіту з захватом, але й чоловік, що одягся як мужик, змальовує жах самотності землі у Всесвіті теж з насолодою.

На Дронова ці розмови дуже впливали. Він шулився, скорочувався і, оглядаючись, пошепки питав Кліма чи Макарова:

— Когрий, по-твоєму, має рацію, га?

Судорожно чухав нігтем ліву брову й бурчав:

— Н-ну, чорт... Треба вчитися. На гімназичні копійки не проживеш.

Макарова теж не задовольняли палкі суперечки в Катіна.

— І знають багато і сказати вміють, і все це значне, та хоч і світить, а — не гріє. І — не головне...

Дронов швидко спитав:

— А що ж головне?

— Безглуздо питаєш, Іване! — відповів Макаров з досадою. — Якби я це знав, — я був би наймудрішим з мудреців...

Пізно вночі, після тривалого бою на словах, вони, утрюх, пішли проваджати Томіліна, і Дронов поставив перед ним своє запитання:

— Чия правда?

Ступаючи поволі, поглядаючи фарфоровими очима на зорі, Томілін знехотя заговорив:

— Цьому запитанню нема місця, Іване. Це — неминуче зіткнення двох звичок мислити про світ. Звички ці здавна з нами і зовсім непримиренні, вони завжди поділятимуть людей на ідеалістів і матеріалістів. Чия правда? Матеріалізм — простіший, практичніший і оптимістичніший, ідеалізм — гарний, але безплідний. Він — аристократичний, вимогливий до людини. У всіх системах мислення про світ приховані, більш чи менш уміло, елементи песимізму; в

ідеалізмі їх більше, ніж у системі, що протистоїть йому.

Помовчавши, він ще уповільнив лінивий свій крок, потім — сказав:

— Я — не матеріаліст. Але й не ідеаліст. А всі ці люди...

Він махнув рукою за плече собі:

— Вони — малограмотні. Тому вони — віруючі. Вони грубо, невміло повторюють стародавні думки. Звичайно, всяка думка має безперечну цінність. При серйозному ставленні до неї, вона, навіть і неправильно сформульована, може стати збудником нескінченного ряду інших, як зоря, вона розкидає проміння своє на всі боки. Та абсолютна, чиста цінність думки негайно зникає, коли починається процес практичної експлуатації її. Капелюхи, зонтики, нічні ковпаки, окуляри і клізми — ось що виготовляється з чистої думки силою нашого тяжіння до спокою, ладу і рівноваги.

Зупинившись на мить, він показав рукою за плече собі.

— Хоч Байрон писав вірші, але в нього нерідко натрапляєш на глибокі думки. Одна з них: «Той, хто думає, менш реальний, ніж його думка». Вони, там, не знають цього.

Закінчив він буркотливо, сердито:

— Людина — це орган природи, що мислить, іншого значення вона не має. Через людину матерія прагне пізнати саму себе. В цьому — все.

Коли довели Томіліна до його квартири й попрощалися з ним, Дронов сказав:

— Задаватися почав, наче його на архієрея висвятили. А на штанах — латка.

Усі ці думки, слова, враження доходили до свідомості Кліма крізь інше. Пам'ять, наче намагаючись звільнитися від зайвого вантажу одноманітних картин, настирливо воскрешала їх. Начебто пам'ять з таємничою силою розросталася кущем, який цвіте квітками, що дивитися на них трохи соромно, дуже цікаво й приємно. Його дивувало, як багато він бачив таксо, що вважають за непристойне, безсоромне. Досить було на хвилину заплющити очі, і він бачив стрункі ноги Аліни Телешневої, яка незграбно впала на ковзанці, бачив голі, схожі на дині, груди сонної покоївки, матір на колінах у Варавки, письмен-

ника Катіна, який цілував товстенькі коліна напіводягненої дружини його, що сиділа на столі.

Німа і м'якенька, наче кішка, дружина письменникова вечорами безперервно наливала чай. Щороку вона була вагітна, і раніше це відштовхувало Кліма від неї, збуджуючи в ньому почуття гидливості: він був згоден з Лідією, яка різко сказала, що у вагітних жінках є щось брудне. Але тепер, після того як він побачив її голі коліна і обличчя, п'яне з радості, ця жінка, що одноманітно-ласкаво усміхалася до всіх, збуджувала цікавість, в якій уже не було місця для гидливості.

Навіть носата її сестра, яка заклопотано ходила коло гостей, наче покоївка, що провинилась і мусить догодити хазяям, навіть ця дівчина, непомітна, як Таня Куликова, привертала увагу Кліма своїм бюстом, що туго натягав її ситцьову, строкату кофточку. Клим чув, як письменник Катін кричав на неї:

— Я не винен у тому, що природа створює дівчат, які нічого не вміють робити, навіть гриби маринувати...

Тоді цей півнячий крик здався Климові смішним, а тепер носата дівчина з вуграми на обличчі здавалася йому несправедливо скривдженою й симпатичною, не тільки тому, що тихі, непомітні люди взагалі були приємні: вони не питали ні про що, нічого не вимагали.

Якось увечері Клим поніс письменникові нову книжку журналу. Катін зустрів його, розмахуючи зібганим листом, радісно гукаючи:

— Чи знаєте ви, юначе, що через два-три тижні сюди приїде ваш дядько з заслання? Нарешті, потроху злітаються старі орли!

В стіні, тріснувши, лопнули шпалери, в щілину трохи відчинених дверей висунулося злякане обличчя своячениці письменника.

— Почалося, — сказала вона і зараз же зникла.

— Дружина родить, підождіть, вона в мене скоро! — поквалливо пробурмотів Катін і зник у вузьких, обклеєних шпалерами дверях, схопивши з стола дешевеньку бронзову лампу. Клим залишився в компанії півдюржини віденських стільців, біля стола, заваленого книжками й газетами; другий стіл стояв посеред кімнати, на ньому височів погаслий самовар, стояв немитий посуд, лежала розібрана рушниця, двостволка. Коло стіни притулився чорний диван з вилізлим з нього клоччям, а над ним портрети

Чернишевського, Некрасова, в золотому багеті сидів огрядний Герцен, поклавши одну ногу на коліно собі, поряд з ним — суворе, бородате обличчя Салтикова. Від усього цього віяло на Кліма сумною вбогістю, не тією, яка перешкоджала письменникові вчасно платити за квартиру, а якоюсь іншою, невігойною, такою, що лякає, але в той самий час і розчулює.

Хвилини через десять письменник вискочив із стіни, сів на ріг стола й похвастався:

— Напрочуд легко родить, а діти — не живуть!

І, нахилившись, опираючись рукою на стіл, він півголосом, поквапливо заговорив:

— Яків Самгін один з тих матросів корабля російської історії, що наповнюють вітрила його своєю енергією, щоб прискорити хід корабля до берегів свободи і правди.

Послідовно він назвав Якова Самгіна стерновим, ковалем, апостолом і, збуджено повторивши: «Злітаються, злітаються орли!» — схопився і зник за дверима, звідки долинав дедалі голосніший стогін.

Клим поспішно пішов, побоюючись, що письменник питає його про надруковане в журналі оповідання своє; оповідання було не краще за інші твори Катіна, в ньому змальовувалось по-дитячому простодушних мужиків, вони, як завжди, сподівалися, що прийде божа правда, це обіцяв їм сільський учитель, людина, яка чесно мислила і яку вороже переслідували двоє: безжалісний глитаї і хитрий піп.

Дома Клим сказав матері про те, що повертається дядько, вона мовчки й запитливо глянула на Варавку, а той, нахиливши голову над тарілкою, байдуже сказав:

— Так, так, ці люди, що їм історія наказала податися у відставку, вертаються потроху з «далеких мандрівок». У мене в конторі служить троє таких. Повинен визнати, що з них добрі працівники...

— Але? — спитала мати, Варавка відповів:

— Це — потім.

Клим зрозумів, що Варавка не хоче говорити при ньому, визнав це неделікатним, запитливо глянув на матір, але не зустрів її очей; вона дивилася, як Варавка, стомлений, скудовчений, сердито поглинає шинку. Прийшов Ржига, за ним — адвокат, майже до півночі вони і мати прекрасно грали, музика сп'янила Кліма зворушенням, якого він ще не зазнавав, настроїла його так

лірично, що коли, прощаючись з матір'ю, він поцілував руку їй, то, скоряючись силі якогось нового почуття до неї, прошепотів:

— Рідна моя, любя.

Мати міцно обняла його, мовчки погладила по щоці, поцілувала в лоб гарячими губами.

Коли він ліг у постіль, його зразу ж опанувало те непереможне, чим він жив. Згадалась його недавня розмова з Макаровим; коли Клим сказав йому про роман Дронова з швачкою, Макаров пробурмотів:

— Он як? Тварюка...

Він вимовив ці три слова без досади й заздрості, не гидуючи, не дивуючись і так, що останнє слово прозвучало, як зайве. Потім усміхнувся й розказав:

— Квартирохазяїн мій, листоноша, вчиться грати на скрипці, бо любить свою матусю й не хоче засмучувати її одруженням. «Дружина все-таки чужа людина,— каже він.— Певна річ, я одружуся, але вже після того, як матуся помре». Щосуботи ходить він до публічного дому і потім до лазні. Грає вже п'ятий рік, та все самі вправи і певен, що, не перегравши всіх вправ, п'єси грати «шкідливо для слуху у руки».

Макаров замовк, нахмурився.

— Це до чого? — спитав Клим.

— Не знаю,— відповів Макаров, уважно розглядаючи дим від цигарки.— Є тут якийсь зв'язок з Ванькою Дроновим. Хоч — бреше Ванька, напевно, нема в нього ніякого романа. А от похабними фотографіями він торгував, це правда.

Труснувши головою, він говорив далі неголосно й озлоблено:

— Ослячий настрій. Все — нічого не варте, крім одного. Почуваєш себе не людиною, а тільки одним з органів людини. Прикро й огидно. Начебто якийсь інспектор повчає: ти півень і йди до призначених для тебе курей. А я — хочу і не хочу до курки. Не хочу вправи грати. Ти, розумний, почуваш що-небудь таке?

— Ні,— рішуче збрехав Клим.

Помовчали. Макаров сидів, зігнувшись, поклавши ногу на ногу. Клим уважно подивився на нього й спитав:

— Як же ти ставишся до жінки?

— Зі страхом божим,— похмуро сказав Макаров, встав, схопив кашкет.

— Піду куди-небудь.

Згадавши цю сцену, Клим з роздратуванням задумався про Томиліна. Ця людина повинна знати й повинна була сказати щось таке, що заспокоювало б, розв'язувало б, усувало б сором і страх. Кілька разів Клим — обережно, а Макаров — напористо й різко намагались розпочати з учителем розмову про жінку, але Томилін був такий дивно глухий до цієї теми, що викликав у Макарова сердите зауваження:

— Прикидається, рудий чорт!

— Мабуть, обпікся,— сказав Дронов, усміхаючись, і ця усмішка, примусивши згадати сцену в саду, викликала в нього підозру:

«Невже — бачив, знає?»

Тільки одного разу, поступившись перед упертим натиском Макарова, учитель сказав на ходу й не дивлячись на юнаків:

— Про жінку треба говорити віршами, без приправи ця пожива не йде. Я — не люблю віршів.

Звівши очі до стелі, він порадив:

— Читайте «Метафізику кохання» Шопенгауера, в ній знайдете все, що вам треба знати. Недурною ілюстрацією до неї є «Крейцерова соната» Толстого.

Вони, троє, дедалі рідше відвідували Томиліна. Його звичайно заставали за книжкою, читав він — спираючись ліктями на стіл, затиснувши долонями вуха. Інколи — лежав на ліжку, зігнувши ноги, тримаючи книжку на колінах, в зубах у нього стирчав олівець. Коли стукали в двері, він не відповідав, хоч би стукали три, чотири рази.

— Я — не жінка,— пояснив він, потім додав: — Не голий.

І, подумавши, додав ще:

— Не жонатий.

Ступаючи по кімнаті, він повчав:

— У світі ідей необхідно розрізняти тих суб'єктів, які шукають, і тих, які ховаються. Для перших краще треба знайти певний шлях до істини, куди б він не вів, хоч у прірву, хоч до знищення шукача. Другі бажать тільки сховати себе, свій страх перед життям, своє нерозуміння його таємниць, сховатися у вигідній ідеї. Толстовець — комічний тип, але він дуже викінчено дає уявлення про людей, що ховаються.

Клим бачив, що Макаров, зігнувшись, стежить за

ногами вчителя так, начебто чекає, коли Томилін спіткне-
ться. Чекає нетерпляче. Вимогливо й голосно ставить за-
питання, немов бажаючи розбудити заснулого, але відпо-
відей не дістає.

Слухаючи спокійний, задумливий голос наставника,
розглядаючи його, Клим догадувався: яка та жінка, що
могла б покохати Томиліна? Мабуть, негарна, незначна,
як Таня Куликова або сестра дружини Катіна, що втра-
тила надію на кохання. Та ці міркування не перешко-
джали Климові ловити мідії парадокси й афоризми.

— Шлях до істинної віри лежить через пустелю не-
вір'я,— чув він.— Віра, як вигідна звичка, незрівнянно
шкідливіша за сумнів. Припустімо, що віра, в найяскраві-
ших її виявах, почуття ненормальне, може, навіть психіч-
на хвороба: ми бачимо віруючих істериками, фанатиками,
як Савонарола чи протопоп Аввакум, у кращому разі —
це недоумкуваті, як, наприклад, Франціск Ассізький.

Часом Дронов ставив запитання соціального характе-
ру, але вчитель або не відповідав йому, або говорив не-
охоче й незрозуміло. З усіх його розмов Клим запам'ятав
лише одне міркування:

— Помилково гадати, що енергія людей, з'єднаних в
організації, партії,— збільшується в своїй силі. Навпаки:
покладаючи свої бажання, надії, відповідальність на вож-
дів, люди тим самим знижують і температуру і зростання
своєї особистої енергії. Ідеальне втілення енергії — Ро-
бінзон Крузо.

Найпершим від цих одкровень стомлювався Макаров.

— Ну, нам пора,— казав він грубувато. Томилін по-
тискував руки теплою й вологою рукою, мляво усміхався
й ніколи не запрошував їх до себе. Макаров поведився з
Томиліним дедалі менш шанобливо; а одного разу, ідучи
сходами від нього, сказав наче навмисно голосно:

— Рудий нагадує мені тарантула. Я не бачив цієї ко-
махи, але в старовинному «Природознавстві» Горизонтова
сказано: «Тарантули тим корисні, що, будучи настояні на
олії, є найкращими ліками від їхніх-таки укусів».

Його сердитий жарт примусив Дронова сміятися не-
приємно ікаючим сміхом.

Згадуючи все це, Клим раптом почув у вітальні незро-
зуміле, поквапливе шарудіння і тихе гудіння струн, на-
чебто віолончель Ржиги, відпочивши, згадала свій спів уве-
чері й тепер намагалася повторити його для самої себе.

Ця думка, незвичайна для Кліма, промайнувши, поступилася місцем страхові перед незрозумілим. Він прислухався: було ясно, що звуки народжувались у вітальні, а не нагорі, де часом, навіть пізно вночі, Лідія тривожила струни рояля.

Клим засвітив свічку, взяв у праву руку гімнастичну гиру й пішов до вітальні, почувуючи, що ноги в нього тремтять. Віолончель звучала голосніше, шарудіння було чутніше. Він зразу ж догадався, що в інструменті — миша, обережно поклав його верхньою декою на підлогу й побачив, як з-під неї викотилося мишеня, маленьке, мов чорний тарган.

В п'ятмі материного кабінету вертикально й туго натяглася світла смуга вогню, світло зі спальні.

«Не спиць. Розкажу їй про мишеня».

Та, підійшовши до дверей спальні, він одхитнувся: світло нічної лампи освітлювало обличчя матері і голу руку, рука обіймала волохату шию Варавки, його розкошлана голова притискалася до материного плеча. Мати лежала горілиць, трохи роззявивши рота і, мабуть, міцно спала; Варавка волого схропував і чомусь здавався меншим, ніж він був удень. У всьому цьому було щось стидке, бентежне, але й зворушливе.

Вернувшись до себе, Клим ліг у постіль, глибоко схвилюваний. Перед ним, одна за одною, попливли в п'ятмі постаті товстенької Люби Сомової, красуні Аліни з її примхливо закопленою губою, сміливим поглядом синюватих очей, лінивими рухами й густим, владним голосом. Найкраще знайома постать Лідії затмарювала подруг її: думаючи про неї, Клим губився в почутті дуже складному й незрозумілому для нього. Він розумів, що Лідія негарна, навіть часто неприємна, але він чув до неї непереможний потяг. Його нічні думки про дівчат набували відчутного характеру, збуджуючи в тілі тривожене, майже хворобливе напруження, воно примусило Кліма згадати застрашливу книжку професора Тарновського про згубний вплив онанізму, книжку, яку мати давно вже передбачливо й непомітно підсунула йому. Схопившись з постелі, він засвітив лампу, взяв жовтеньку книжку Меншикова «Про любов». Книжка виявилася нудною і не про ту любов, яка хвилювала Самгіна. За вікном вітер струшував дерева, шелест їх викликав уявлення про політ незчисленної зграї птахів, про шелестіння спідниць

під час танців на гімназичних вечорах, що їх улаштував Ржига.

Заснув Клим на світанку, прокинувся пізно, стомленим і нездоровим. Неділя, вже закінчується пізня обідня, гудуть дзвони, за вікном хлюпотить квітневий дощ, одноманітно звучить бляха ринви. Клим ображено подумав:

«Невже я повинен почувати те саме, що чуває Макаров?»

Про Макарова вже не можна було думати, не думаючи про Лідію. При Лідії Макаров стає збудженим, говорить голосніше, зухваліше й глузливіше, ніж завжди. Але різке обличчя його стає лагіднішим, очі блискають веселіше.

— Правда, що Макарова хочуть виключити з гімназії за пияцтво? — байдуже питала Лідія, і Клим розумів, що байдужість її фальшива.

Двері обережно відчинилися, увійшла нова покоївка, товста, дурна, з кирпатим носом і безбарвними очима.

— Матуся питають: чи кофій пити будете? Бо скоро снідати.

Білий фартух туго облягав їй груди. Клим подумав, що груди в неї, мабуть, такі ж самі тверді і жорсткі, як литки.

— Не буду,— сердито сказав він.

Він раптом визнав, що роман Лідії з Макаровим найбезглуздіший з усіх романів гімназистів з гімназистками, і спитав себе:

«Може, я зовсім і не закоханий, а непомітно для себе піддався атмосфері закоханості й видумав усе, що чуваю?»

Та це міркування, не заспокоївши його, тільки чомусь нагадало божевільне базікання підпилого Макарова; похитуючись на стільці, намагаючись причесати пальцями неслухняні, двобарвні вихри, він говорив важким, п'яним язиком:

— Фізіологія вчить, що тільки дев'ять з наших органів перебувають у стані прогресивного розвитку і що в нас є органи відмираючі, рудиментарні,— розумієш? Може, фізіологія — бреше, а може, в нас є й відмираючі почуття. Уяви, що потяг до жінки — почуття агонізуюче, через те воно таке хворобливе, настирливе, га? Уяви, що людина хоче жити за теорією Томіліна, га? Мозок, де міститься досліджуючий, творчий дух, чорт би його за-

брав, уже починає розуміти кохання, як забобон, га? І може, онанізм, мужолозтво,— по суті їх є поривання до визволення від жінки? Ну? Ти як думаєш?

Він питав тоді, коли Кліма ще не тривожили ці питання, і п'яні слова товаришеві збуджували в нього лише почуття огиди. Але тепер слова «визволення від жінки» здалися йому не дурними. І майже приємно було нагадати собі, що Макаров п'є дедалі більше, хоч стає начебто спокійнішим, а іноді таким поглиблено задуманим, начебто його раптом уражала сліпота і глухота. Клим помітив, що Макаров, закуривши цигарку, не гасить сірника, а дбайливо дає йому догоріти в попільниці до кінця або чекає, поки він догорить у його пальцях, обережно тримаючи його за обгорілий кінець. Багаторазово обпечена шкіра на двох пальцях у нього потемнішала й затверділа, наче в слюсаря.

Клим не питав, навіщо він робить це, він взагалі волів спостерігати, а не випитувати, пам'ятаючи невдалі спроби Дронова і влучні слова Варавки:

«Дурні ставлять запитання частіше, ніж допитливі люди».

Тепер Макаров носився з книжкою якогось анонімного автора, під заголовком «Тріумфи жінок». Він так палко й красномовно розхвалював її, що Клим узяв у нього цю товстеньку книжку, уважно прочитав, але не знайшов у ній нічого вартого захоплення. Автор нудно розповідав про любов Овідія і Корінни, Петрарки і Лаури, Данте і Беатріче, Бокаччіо, Фіаметти; книга була заповнена прозаїчними перекладами елегій і сонетів. Клим довго і підозріло міркував: що саме в усьому цьому захоплювало товариша? І, не виявивши нічого, він спитав Макарова.

— Ти не зрозумів? — здивувався той і, розгорнувши книжку, прочитав одну з перших фраз авторової передмови:

— «Перемога над ідеалізмом була в той самий час перемогою над жінкою». Ось — правда! Рівень культури визначається ставленням до жінки,— розумієш?

Клим ствердно кивнув головою, а потім, глянувши в різке обличчя Макарова, в його гарні зухвалі очі, зразу ж зміркував, що «Тріумфи жінок» потрібні Макарову заради цинічних вільностей Овідія і Бокаччіо, а не заради Данте і Петрарки. Безперечно, що ця книжка потрібна лише для того, щоб настроїти Лідію на певний лад.

«Як усе просто, по суті»,— подумав він, дивлячись спідлоба на Макарова, який гаряче говорив про трубадурів, про турніри, дуелі.

Коли Клим вийшов до їдальні, він побачив матір, вона марно намагалася відчинити вікно, а посеред кімнати стояв бідно вдягнений чоловік, у брудних і довгих, по коліна, чоботях, стояв він, закинувши голову, роззявивши рота, і сипав на язик, висунутий, вигнутий човником, білий порошок з папірця.

— Це — дядько Яків, — поквапливо сказала мати. — Будь ласка, відчини вікно!

Клим підійшов до дядька, поклонився, простягнув руку й опустив її: Яків Самгін, тримаючи в одній руці склянку з водою, пальцями другої скручував з папірця кульку і, облизуючи губи, дивився в обличчя племінникові неприродно блискучим поглядом сірих очей з розпухлими повіками. Ковтнувши води, він поставив склянку на стіл, кинув паперову кульку на підлогу і, потиснувши руку племінникові темною, кошавою рукою, спитав глухо:

— Це — другий? Клим? А Дмитро? Ага. Студент? Природник, звичайно?

— Говори голосніше, я глухну від хінци, — попередив Яків Самгін Кліма, сів до стола, відсунув ліктем посуд, накреслив пальцем на скатерці коло.

— Значить, явочної квартири — нема? І гуртків — нема? Дивно. Що ж тепер роблять?

Мати знизала плечима, звела брови в одну лінію. Не дочекавшись її відповіді, Самгін сказав Климові:

— Дивуєшся? Не бачив таких? Я, брат, прожив двадцять років у Ташкенті і в Семипалатинській області, серед людей, яких, мабуть, можна назвати дикунами. Еге ж. Мене, в твої роки, називали «l'homme qui rit»*.

Клим помітив, що дядько вимовив: «Льбом».

— Канави копав. Арики. Там, брат, лихоманка.

Оглянувши їдальню, дядько міцно потер щоку.

— Гм, розбагатів Іван. Як це він? Торгує?

І, ще раз обвівши кімнату мацаючим поглядом, він знебарвив її в Климових очах:

— Наче буфет на вокзалі.

Він вніс у їдальню дух прілої шкіри та ще якийсь ін-

*«Людина, що сміється» (франц.). — Ред.

ший, такий самий важкий. На кістках його плечей висів широкий піджак залізного кольору, розстебнутий на грудях, він показував сірувату сорочку з грубого полотна; на зморщеній шиї, під гострим кадиком, червона, шовкова хустка згорнулася джгутом, хустка була старенька й посіклася на згортках. Землистого кольору обличчя, сиві рідкі голки підстрижених вусів, голий, закоптілий череп з рештками кучерявого волосся на потилиці, за темними, шкіряними вухами,— все це робило його схожим на старого солдата і на розстриженого ченця. Але зуби його блищали біло й молодо, і погляд сірих очей був ясний. Цей трохи неухажаний, але вдумливо пригадуючий погляд з-під густих брів і глибоких зморщок лоба здався Климові поглядом людини напівбезумної. Взагалі дядько був якимось лякливо випадковим і чужим, в ідальні меблі втратили при ньому свій солідний вигляд, зблякли картини, багато що, обважнівши, зробилося зайвим і незручним. Запитання дядькові звучали, як запитання екзаменатора, мати була схвильована, відповідала коротко, сухо й ніби провинно.

— Ну, що ж, які у вас в гімназії гуртки? — чув Клим і, будучи погано обізнаним, невпевнено, проте шанобливо, як Ржизи, відповідав:

— Толстовці. Потім — економісти... трохи.

— Розкажи! — наказав дядько.— Толстовці — секта? Я чув: влаштовують колонії на селах.

Він хитнув головою.

— Це — було. Ми це робили. Я ж сектантів знаю, був пропагандистом серед молоканів у Саратовській губернії. Про мене, кажуть, Степняк писав — Кравчинський — знаєш? Гусев — це я й є.

Добре, що він, питаючи, не чекав відповідей. Та все ж про толстовців він став допитуватися наполегливо:

— Ну, що ж вони роблять? Ну — колонії, а — далі?

Клим скоса глянув на матір, яка сиділа біля вікна; хотілося спитати: чому не подають снідати? Але мати дивилась у вікно. Тоді, побоюючись сконфузитися, він сказав дядькові, що у флігелі живе письменник, який може розповісти про толстовців і про все краще, ніж він, а він так завантажений науками, що...

— Нам науки не заважали,— докірливо зауважив дядько, накопивши сиву губу, і почав розпитувати про письменника.

— Катін? Не знаю.

Йому дуже сподобалося, що письменник живе під наглядом поліції, він усміхнувся:

— Ага, значить — з чесних. За мого часу чесно писали Омудевський, Нефедов, Бажин, Станюкович, Засодимський, Левітов був, це базака, Слепцов — з усячинкою... Успенський теж. Їх було двоє, Успенських, один — меткіший, другий — так собі. З усмішечкою.

Він задумався і раптом спитав матір:

— Забув я: Іван писав мені, що він з тобою розійшовся. З ким же ти живеш, Віро, га? З багатим, видно? Адвокат, чи що? Ага, інженер. Ліберал? Гм... А Іван — у Німеччині, кажеш? А чому не в Швейцарії? Лікується? Тільки лікується? Здоровий був. Та — в принципах не міцний. Це всі знали.

Говорив він голосно, наче глухий, його сиплуватий голос звучав владно. Короткі материні відповіді теж ставали дедалі голоснішими, здавалося, що ще кілька хвилин — і вона почне кричати.

— Тобі скільки — тридцять п'ять, сім? Моложава, — говорив Яків Самгін і, раптом замовкнувши, вийняв з кишені піджака порошок, проковтнув його, запив водою і, твердо поставивши склянку на стіл, наказав Климові:

— Ану, проведи мене до письменника. За моїх часів письменники дещо важили...

По двору дядько Яків ішов повільно, оглядаючись, як людина, що заблудилася, згадує щось давно забуте.

— Дім — Іванів, власний?

— Дідусів. Але його купив Варавка...

— Хто?

Клим не знав, як відповісти, тоді дядько, глянувши в обличчя йому, відповів сам:

— Розумію — материн сожитель. Чого ж ти зніяковів? Це — річ звичайна. Жінки люблять це — пишність та все таке. Який ти, брат, франт, — раптом закінчив він.

Катін зустрів Самгіна шанобливо, як батька, і захоплено, наче юнак. Усміхаючись, кланяючись, він трусив обома руками темну руку й покvapливо говорив:

— Я вас з вікна побачив і зразу відчув: це — він! Мені Сараханов писав з Саратова...

Дядько Яків, усміхаючись, оглянув убоге житло, і Клим зразу ж помітив, що темне, зморщене обличчя його стало начебто світлішим, молодшим.

— Ну, ну,— казав він, сідаючи на ветхий диван.— Он як. Еге ж. У Саратові дехто є. В Самарі якісь... не розумію. Сімбірськ — як нежила хата.

Він перелічив ще кілька приволзьких міст і нарешті спитав:

— Ну, а у вас як? Говоріть голосніше й не швидко, я погано чую, хіна оглушує,— попередив він і, немов не сподіваючись, що його зрозуміють, підняв руки й пошарпав пальцями мочки своїх вух; Клим подумав, що ці обпалені сонцем вуха повинні тріщати від дотику до них.

Письменник почав розказувати про життя інтелігенції тоном людини, яка побоюється, що її можуть у чомусь обвинуватити. Він ніяково усміхався, розводив руками, називав напівзнайомі Климові прізвища друзів своїх і зажурено додавав:

— Теж служить у земстві, статистик.

— В земстві — це добре,— схвалив дядько Яків, але додав: — Та цього мало.

Потім, випнувши кадик, сказав зітхнувши:

— Здичавіли ви.

— Це тепер називається порозумнішанням,— провинно пояснив Катін.— Є навіть оповідання на тему зради минулого, так зветься: «Порозумнішав». Боборикін написав.

— Боборикін — базіка! — рішуче заявив дядько, піднявши руку.— Ви його не наслідуйте, ви — молодий. Не можна наслідувати Боборикіна.

Тихо відчинилися двері, боязко увійшла дружина письменника, він скочив, схопив її за руку:

— Ось — дружина, Катерина, Катя.

Яків Самгін приязно оглянув жінку, усміхнувся:

— Попівна, га?

— Еге ж.

— Вигляд. Не помилишся. І діти є?

— Все помирають.

— Гм... А що тепер читає молодь?

Катін заговорив тихіше, не так жваво. Климові здалося, що, незважаючи на радість, з якою письменник зустрів дядька, він боїться його, як учень наставника. А хрипкуватий голос дядька Якова подужчав, у словах його з'явилися багато рокочучих звуків.

Климові хотілося піти звідси, але він вважав, що було б негарзд залишити дядька. Він сидів у кутку біля

грубки, дивлячись, як дружина письменника ходить навколо стола, розставляючи безшумно чайний посуд і поглядаючи на гостя зляканими очима. Вона аж здригнулася, коли дядько Яків сказав:

— Революцію не роблять з антрактами.

Клим зрадів, коли прийшла покоївка й покликала його снідати. Дядько Яків відмахнувся від запрошення:

— Я живлюся тільки вареним рисом, чаєм, хлібом. І — хто ж це снідає о другій годині? — спитав він, глянувши на стінний годинник.

Дома в їдальні ходив Варавка, нахмурившись, розчісуючи бороду чорним гребінцем; він зустрів Кліма запитанням:

— А дядько?

— Він живиться тільки вареним рисом.

Мовчки сіли до столу. Мати, зітхнувши, спитала:

— Як він тобі подобається?

Вгадавши настрої, Клим відповів:

— Чудний...

Мати, відкинувшись на спинку стільця, примружила очі, кажучи:

— Наче привид.

— Голодуючий індус, — підтримав її син.

— Йому не більше як п'ятдесят, — вголос міркувала мати. — Він був веселий, танцюрист, балакун. І раптом пішов у народ, до сектантів. Здається, в нього був невдалий роман.

Варавка витер бороду, щедро налив усім вина в склянки.

— У них у всіх невдалий роман з історією. Історія — це Мессаліна, Кліме, вона любить зв'язки з юнаками, але — короткі. Не встигне молоде покоління вволю погратися, помріяти з нею, як уже на його місце стають нові коханці.

Він міцно витер бороду серветкою і напористо почав навчати, що історію роблять не Герцени, не Чернишевські, а Стефенсони і Аркрайти, і що в країні, де народ вірить у домовиків, чаклунів, а землю копирсає дерев'яним ралом, віршиками нічого не зробиш.

— Насамперед потрібен добрий плуг, а потім уже — парламент. Зухвалі слівця дешево коштують. Треба говорити словами, які, приборкуючи інстинкти, будили б розум, — покрикував він, дедалі більше чомусь дратую-

чись і багровіючи. Мати заклопотано мовчала, а Клим мимоволі порівнював її мовчання з переляком дружини письменника. В раптовому роздратуванні Варавки теж було щось спільне із збудженим тоном Катіна.

— Я думаю примістити його в мезоніні,— тихо сказала мати.

— А — Дронов? — спитав Варавка.

— Ага... Не знаю, як...

Варавка знизав плечима.

— Як хочеш.

Але дядько Яків відмовився жити в мезоніні.

— Мені не можна лазити по сходах, у мене ноги болять,— сказав він і оселився в письменника в маленькій кімнатці, де жила сестра дружини його. Сестру влаштували в комірчині. Мати вважала, що з боку дядька Якова безтактно жити не в неї. Варавка погодився.

— Демонстрація...

Дядько Яків справді поводився не зовсім звичайно. Він не заходив у дім, вітався з Климом неухважно і як з незнайомим; він ходив по двору, як по вулиці, і, високо піднявши голову, випнувши кадик, прикрашений сивою щетиною, дивився у вікна очима чужого. Виходив він з флігеля майже завжди опівдні, в гарячі години, повертався надвечір, задумливо схиливши голову, засунувши руки в кишені товстих штанів кольору верблюдячої шерсті.

— Стара сокира,— сказав про нього Варавка. Він не приховував, що незадоволений з присутності Якова Самгіна у флігелі. Щодня він грубувато говорив про нього що-небудь глузливе, що явно пригнічувало матір і навіть впливало на покоївку Феню, вона дивилася на квартирантів флігеля та гостей їхніх так боязко й вороже, начебто люди ці здатні були підпалити будинок.

Бентежений нудьгою за жінкою, Клим почував, що він тупіє, линяє, стає одержимим, як Макаров, і до ненависті задрив Дронову, який хоч і дістав вовчий білет, але на чомусь заспокоївся і, ставши на службу в контору до Варавки, далі вперто готувався до екзамену зрілості в Томиліна.

Не знаючи, що робити з собою, Клим часом ішов у флігель, до письменника. Там з'явилися якісь нові люди: носата фельдшерка Ізаксон; маленький дідок, з очима, схованими за темні окуляри, раз у раз потирив пухлі руки, вигукуючи:

— Підписуюсь!

Приходив майстровий, зважаючи на руки — слюсар; він теж найчастіше говорив одні й ті самі слова:

— Це нам потрібне, як собаці п'ята нога.

Віконниці було причинено, шибки — запнуто, але дружина письменника все-таки часом підходила до вікон і, трохи піднявши завіску, дивилася в чорний квадрат. А сестра її вибігала надвір, виглядала за ворота, на вулицю, і Клим чув, як вона, півголосом, заспокійливо сказала сестрі:

— Нікого, ні душі.

Клим майже не дослухався до розмов і суперечок, уже знайомих йому, вони його не займали, не цікавили. Дядько теж не говорив нічого нового, він був, мабуть, менше, ніж інші, говіркий, думки його були прості, зводились до одного:

— Треба підіймати народ.

Клим ішов до флігеля тоді, коли він дізнавався чи бачив, що туди пішла Лідія. Це означало, що там буде й Макаров. Та, спостерігаючи за дівчиною, він переконувався, що її притягає ще щось, крім Макарова. Сидячи де-небудь у кутку, вона куталась, незважаючи на димпу задуху, оранжовою хусткою й дивилася на людей, міцно стиснувши губи, суворим поглядом темних очей. Климові здавалося, що в цьому погляді та й взагалі в усій поведінці Лідії з'явилося щось нове, майже смішне, якась удавана вдовина серйозність і печаль.

— Що ти скажеш про дядька? — спитав він і дуже здивувався, почувши чудну відповідь:

— Схожий на Іоанна Предтечу.

Якось весняної ночі, вийшовши з флігеля, гуляючи з Климом у саду, вона сказала:

— Дивно, що існують люди, які можуть думати не тільки про себе. Мені здається, що в цьому є щось безумне. Або — штучне.

Клим глянув на неї майже з досадою; вона сказала якраз те, що він почував, але для чого не знайшов ще слів.

— І потім, — казала далі дівчина, — у них все якось перевернуто. Мені здається, що вони говорять про любов до народу з ненавистю, а про ненависть до влади — з любов'ю. Принаймні я так чую.

— Але, певна річ, це не так, — сказав Клим, сподіва-

ючись, що вона питає: «А як же?» — і тоді він зумів би відзначитися перед нею, він уже знав, чим і як він відзначиться. Та дівчина мовчала, задумливо походжаючи, міцно кутаючи груди хусткою; Клим не наважився сказати їй те, що хотів.

Він вважав, що Лідія говорить занадто серйозно й розумно для її літ, це було неприємно, а вона дедалі частіше дивувала його цим.

Через кілька днів він знову відчув, що Лідія обікрала його. В ідальні після вечері мати, чомусь дуже наполегливо, стала розпитувати Лідію про те, що говорять у флігелі. Сидячи біля відчиненого вікна в сад, боком до Віри Петрівни, дівчина відповідала неохоче й не дуже ввічливо, але раптом, круто повернувшись на стільці, вона заговорила вже трохи роздратовано:

— Батько теж боїться, що мене ці люди чимось заразять. Ні. Я думаю, що всі їхні розмови і суперечки — тільки гра в хованки. Люди ховаються від своїх пристрастей, від нудьги; може, — від пороків...

— Браво, донько моя! — вигукнув Варавка, розкинувшись у кріслі, увіткнувши в бороду сигару. Лідія говорила далі тихіше й спокійніше:

— Треба забути про себе. Цього хоче багато хто, я думаю. Не такі, звичайно, як Яків Якимович. Він... я не знаю, як це сказати... він кинув себе ідеї в жертву зразу й назавжди...

— Як сліпий у яму впав, — додав Варавка, а Клим, почувачи, що він зблід від досади, роздумував: чому це трапляється так, що всі забігають поперед нього? Слова Томиліна, що люди ховаються одно від одного в ідеях, особливо подобались йому, він вважав їх правдивими.

— Це каже Томилін, — з досадою сказав він.

— Я не сказала, що це мною придумано, — озвалась Лідія.

— Ти чула це від Макарова, — наполягав Клим.

— То — що ж?

— Дядько Яків — жертва історії, — покvapливо сказав Клим. — Він — не Іаков, а — Ісаак.

— Не розумію, — сказала Лідія, підвівши брови, а Клим, розсердившись на себе за слова, на які ніхто не звернув уваги, сердито пробурмотів:

— Коли Макаров п'яний, він говорить несусвітну

дурнищу. Він навіть любов називає рудиментарним почуттям.

Варавка несамовито зареготав, розмахуючи сигарою. Віра Петрівна, поблажливо усміхаючись, зауважила:

— Йому невідоме поняття «рудиментарний».

Лідія подивилася на них і тихо пішла до дверей. Климові здалося, що вона ображена батьковим сміхом, а Варавка охкав, утираючи сльози:

— Хо-хо... ох, діти, діти!

Климові хотілося піти за Лідією, посперечатися з нею, але Варавка, втомившись реготати, звернувся до нього і, ситим голосом, заговорив про школу:

— Не того вас навчають, що ви повинні знати. Краєзнавство — ось наука, яку слід викладати з перших-таки класів, якщо ми хочемо бути нацією. Русь усе ще не нація і, боюся, що їй доведеться збовтати себе ще раз так, як її було збовтано на початку сімнадцятого століття. Тоді ми будемо нацією — мабуть.

Пожвавлюючись, він говорив про те, що стани ставляться один до одного іронічно й вороже, як племена різних культур, кожен з них певен, що всі інші не можуть зрозуміти його й спокійно миряться з цим, а всі разом гадають, що населення трьох суміжних губерній за всіма навичками, звичаями, навіть говіркою — інші люди й гірші, ніж вони, жителі ось цього міста.

Климові було нудно. Він не вмів думати про Росію, народ, людство, інтелігенцію, все це було далеко від нього. З шістдесяти тисяч жителів міста він знав шістдесят або сто одиниць і був певен, що добре знає все місто, тихе, курне, дерев'яне на три чверті. Перед містом ліниво текла каламутнувата річка, над ним сходило сонце з боку монастирського кладовища і, не кваплячись, завершивши свій шлях, сідало за бойнями, на городах. Не поспішаючи нікуди, смиренно жили дворяни, купці, міщани, ремісники, що їх доглядали духовенство й чиновники.

І що більше спостерігав він охочих до суперечок і незгод, то підозріліше ставився до них. У нього виникав невиразний сумнів щодо права і спроб цих людей розв'язувати завдання життя й накидати ці розв'язання йому. Для цього повинні існувати інші люди, більш солідні, менш азартні і вже в усякому разі не напівбезумні, як змучений дядько Яків.

Томилін став для Кліма єдиною людиною поза сумнівами і найбільше людиною. Він прирік себе думати про все і нічого не міг чи не хотів робити. Він не намагався загнuzдати слухача своїми думками, а тільки розказував про те, що думає, і, як видно, мало цікавився, чи слухають його. Жив він, нікому не заважаючи, не вимагаючи, щоб до нього навідувались, як цього вимагають фамільярні люб'язності й усмішечки письменника Катіна. До нього можна було ходити і не ходити; він не викликав ні симпатії, ні антипатії, тоді як люди з флігеля збуджували тривожну цікавість разом з невиразною неприязню до них. Кінець кінцем треба було визнати, що Макаров мав рацію, коли сказав про цих людей:

— Тут кожен намагається вимуштрувати мене, як собаку для полювання за дичиною.

Клим теж почував це намагання і, вважаючи його корисливим, загрозовим для його особистої свободи, він вивчився відмовчуватися або напівпогоджуватися кожного разу, коли зазнавав натиску того чи іншого виро-чителя.

Його сексуальні емоції, розпалювані щасливими усмішечками Дронова, набирали дедалі тяжчого характеру: це вже помітив був Варавка; якимось раз, ідучи коридором, він почув, що Варавка каже до матері:

— В його роки я був закоханий у рідну тітку. Не турбуйся, він — не романтик і не дурний. Жалко, що в нас покоївка — потвора...

Цинізм нагадування про покоївку покоробив Кліма, неприємно було й те, що нудьгу його помічено, однак загалом спокійно сказані слова Варавки щось дозволяли. Днів через два мати і Варавка пішли до театру; Лідія і Люба Сомова — до Аліни; Клим лежав у своїй кімнаті, в нього боліла голова. В домі було тихо, потім, якимсь раптом, у ідальні почувся неголосний сміх, щось лунко, як ляпас, ляснуло, пересунули стілець, і два жіночі голоси тихо заспівали. Клим безшумно встав, обережно прочинив двері: покоївка і швачка Рита танцювали вальс навколо стола, на якому сяяв, наче мідний ідол, самовар.

— Раз, два, три, — півголосом навчала Рита. — Не штовхай коліньми. Раз, два... — Покоївка, схиливши голову, заклопотано дивилася собі на ноги, а Рита, побачивши через її плече Кліма в дверях, відштовхнула її і,

кланяючись йому, поправляючи розкошлане волосся обома руками, сказала жваво й оглушливо:

— Ох, пробачте...

— Будь ласка, будь ласка,— покvapливо заговорив Клим, сховавши руки в кишені.— Я навіть можу пограти вам — хочете?

Зніжковіла покоївка, схопивши самовар, побігла, швачка почала прибирати з стола посуд на піднос, сказавши:

— Ні, навіщо ж...

Клим неясно пам'ятав усе те, що сталося. Він діяв у стані страху і раптового сп'яніння; схопивши Риту за руку, він тяг її до себе в кімнату, благаючи пошепки:

— Будь ласка... будь ласка...

Вона, тихенько посміюючись, виривала гарячу руку свою з його рук і йшла поруч з ним, говорячи теж пошепки:

— Що це ви? Хіба можна?

А потім, зіскочивши з ліжка, нахилилась над ним і, стискаючи щоки його долонями, тричі поцілувала його в губи, задихаючись і шепочучи:

— Ах ви, ви, ви!

Опам'ятавшись, Клим здивувався: як усе це просто. Він лежав на постелі, і його похитувало; здавалося, що тіло його зробилося легшим і дужчим, хоч було насичене приемною втомою. Йому здалося, що в гарячому шепоті Рити, в трьох останніх поцілунках її були і похвала і подяка.

«А я ж нічого не обіцяв»,— подумав він і зараз-таки спитав себе:

«Чим платить їй Дронов?»

Спогад про Дронова трохи прохолодив його, тут було щось темненьке, двозначне й подвійно смішне. Наче виправдуючись перед кимось, Клим Самгін майже вголос сказав собі:

«Звичайно, я більше не дозволю собі цього з нею».— Та через хвилину вирішив інакше: «Скажу, щоб вона більше не сміла з Дроновим...»

Він хотів засвітити лампу, встати, подивитися на себе в дзеркало, та думки про Дронова зв'язували, загрожуючи якимись неприємностями. Одначе Клим без особливих зусиль придушив ці думки, нагадавши собі про Макарова, про його похмурі тривоги, про нікчемні «Тріумфи жінок», «рудиментарне почуття» та інші смішні дурниці, якими

жила ця людина. Нема сумніву — Макаров все це вдумав для самоприкраси і, напевне, він потай розпутствує більше за інших. Вже коли він п'є, то повинен і розпутствувати, це ясно.

Ці думки дозволяли Климові думати про Макарова з презирливою усмішкою, він скоро заснув, а прокинувся, почувавши себе іншою людиною, начебто виріс за ніч і виросло в ньому почуття своєї значності, пошани й довіри до себе. Щось веселе шумувало в ньому, навіть хотілося співати, а весняне сонце дивилося у вікно до нього в кімнату начебто прихильніше, ніж учора. Він усе-таки волів приховати від усіх новий свій настрій, поведився стримано, як завжди, і думав про швачку вже ласкаво, вдячно.

Днів через п'ять, пережитих у приємній свідомості зробленого ним так просто серйозного кроку, покоївка Феня обережно всунула в руку йому маленький зім'ятий конверт з блакитною незабудкою, відтиснутою на ріжку його; на атласному папері, теж з незабудкою, Клим, не без гордоців, прочитав:

«Якщо не забули, приходьте завтра, коли віддзвонять до всеношної.

Тупий ріг, будинок Веселого, спитайте Мар. Ваганову».

Маргарита зустріла його так, начебто він прийшов не вперше, а вдесьте. Коли він поклав на стіл коробку цукерок, кошачок тістечок і поставив пляшку портвейну, вона спитала, лукаво усміхаючись:

— Значить — хочете чай пити?

Обнявши її, Клим сказав:

— Я хочу, щоб ти кохала мене.

— Та я — не вмю! — відповіла жінка, сміючись дуже добрим сміхом.

Напрочуд просто було з нею й навколо неї в маленькій, чистій кімнаті, повній дивно п'яного запаху. В кутку біля стіни, головами до вікна, що виходило на низенький дах, стояло ліжко, накрите білою пікейною ковдрою, біла завіска закривала шибки вікон; з-за даху виглядали блідо-рожеві віти квітнучих яблунь і вишень. Оса билася в шибку. На комоді, накритому плетеною скатеркою, стояло дзеркало без рами, акуратно були розставлені коробочки, слоїчки; в кутку світилася срібна риза ікони, а куток біля дверей був запнутий яскравим шматком коленкору.

Все було надзвичайно спокійне, тихе, дзижчання осі — потрібне, все здавалося віддаленим від дійсного і звичного для Кліма на незмірні версти.

Маргарита говорила півголосом, лінивенько розтягаючи пусті слова, ні про що не питаючи. Клим теж не знаходив, про що можна говорити з нею. Почуваючи себе дурним і трохи ніяковіючи від цього, він усміхався. Сидячи на стільці пліч-о-пліч з гостем, Маргарита заглядала в обличчя йому поглинаючим поглядом, наче згадуючи про щось, це дуже хвилювало Кліма, він обережно гладив плече їй, груди й не наважувався на більше. Випили по дві чарки портвейну, тоді Маргарита спитала:

— Ну, в постільку?

Зараз-таки вставши й роздягаючись, дбайливо порадила:

— Ти теж зовсім роздягнися, так краще буде...

А через годину, сидячи на постелі, спустивши ноги на підлогу, гола, вона, розглядаючи шкарпетку Климову, сказала, стомлено позіхнувши:

— Треба заштопати.

Клим дрімав.

Після п'яти, шести побачень він почував себе в Маргарити більш дома, ніж у своїй кімнаті. В неї не треба було стежити за собою, вона не вимагала від нього ні розуму, ні стриманості, взагалі нічого не вимагала й непомітно збагачувала його багато чим, що він сприймав, як цінне для нього.

Він став дивитися на знайомих дівчат іншими очима, помітив, що в Люби Сомової стесані стегна, спідниця на них висить плоско, а ззаду занадто надулась, хода в Люби горобина, стрибаюча. Товстенька й незграбна, вона часто говорила про кохання, розказувала про романи, її личко, що погарнішало, збуджено рум'янилось, у добрих сірих очах світилося тихе розчулення старенької, що розповідає про чудеса, про життя святих, великомучеників. Це виходило в неї наївно, навіть часом так зворушливо, що Клим вважав потрібним заохочувати її, про всякий випадок, ласкавими усмішками, але думав:

«Блаженненька. Дурненька».

Її розповіді майже завжди дратували Лідію, але інколи смішили й її. Сміялась Лідія обережно, невпевнено й різкими звуками, а посміявшись трохи, оглядалася, нахмурившись, наче обвинувачена в недоладному вчинку.

Сомова приносила романи, давала читати їх Лідії, але, прочитавши «Мадам Боварі», Лідія сказала сердито:

— Все, що тут правдиве,— гидота, а що добре — брехня.

До «Анни Кареніної» вона поставилася ще гостріше: — Тут усі — коні, і ця Анна, і Вронський, і всі інші. Сомова обурилася:

— Боже мій, яка ти невігласка, яка потвора! Ти якась ненормальна!

Клим теж знаходив у Лідії ненормальне; він навіть став трохи боятися її занадто пильного, випитуючого погляду, хоч вона дивилась так не тільки на нього, а й на Макарова. Проте Клим бачив, що її ставлення до Макарова робиться дедалі дружелюбнішим, а Макаров розмовляє з нею вже не так насмішкувато й задирливо.

Дуже дивувала Кліма дружба Лідії з Алиною Телепневою, яка, стаючи сліпучо гарною, явно й дедалі більше дурнішала, як це виявив Клим після слів матері, що сказала:

— Ця дівчинка була б кращою й розумнішою, якби вона не була такою красунею.

Клим зразу ж визнав, що це сказано правдиво. Краса була безперервним джерелом безперервної тривоги для дівчини, Алина ставилася до себе, наче до скарбу, що його дав хтось їй на короткий час і погрозив відібрати зразу ж, як тільки вона чим-небудь зіпсує чарівне обличчя своє. Нежить був для неї серйозною хворобою, вона злякано питала:

— Ніс у мене дуже червоний? Очі тьмяні, га?

Нікчемний прищик на обличчі вкидав її в журбу, так само як задирка чи укус комара. Вона боялась потовстішати, схуднути, боялася грому.

— Нехай будуть блискавки,— казала вона.— Це навіть гарно, але я зовсім не зношу, коли наді мною тріщить небо.

Вона виробила собі обережну, плавну ходу і трималась так рівно, наче на голові в неї стояв посуд з водою. На ковзанці, боячись упасти, вона каталася сама осторонь і поволі або ж з найдосвідченішими ковзанярами, що в їх спритності і силі була певна. Єдиною рисою, яка подобалася Климові в цій дівчині, було її вміння влаштуватися спокійно і зручно, вона завжди вибирала собі найвигідніше місце, особливо ласкавий до неї промінь

сонця. Трохи смішна була її перебільшена охайність, майже хвороблива огида до пилу, сміття, вуличного бруду; перш ніж сісти, вона пильно оглядала стілець, крісло, непомітно обмахуючи хусточкою сидіння; потримавши в руках яку-небудь річ, вона зразу ж витирала пальці. Іла вона так акуратно й зосереджено, що Макаров сказав їй:

— Побожно їсте, Алиночко! Навіть і не їсте, подібно нам, смертним, а — причащаєтесь.

Не глянувши на нього, Алина спокійно відповіла:

— Лікар порадив мені пережовувати ретельно.

Інколи поскоювання Аліни за красу свою викликали в неї припадки роздратування, майже злоби, як у покоївки на хазяйку, занадто вимогливу. І, мабуть, від цих побоювань чарівно ласкаві, синюваті очі Аліни дивилися запитливо, а довгі вії, здригаючись, надавали поглядові виразу благаючого.

Вона була нудна, розмовляла тільки про вбрання, танці, про поклонників, але й про це вона говорила без захоплення, як про нуднуватий обов'язок. До неї вже залучився сивий артилерист, генерал, удівець, стрункий і гарний, з розумними очима, залицявся товариш прокурора Ішполитов, маленький чоловічок з чорними вусами на смуглявому обличчі, веселий і спритний.

— Ні, я не хочу заміж, — низьким, грудним голосом говорила вона, — я буду актрисою.

Вона непогано, співучо, але якось надмірно солодко читала вірші Фета, Фофанова, мрійно співала циганські романси, але романси звучали в неї без душі, слова віршів безживно, не чітко, зім'яті її оксамитним голосом. Клим був певен, що вона не розуміє значення слів, які повільно виспіває.

— Лялька, якою жалко гратися, — сказав про неї Макаров недбалю, як завжди говорив про дівчат.

Клим подивився скося на нього, його дедалі гостріше колола задрість, коли він чув, як влучно люди визначають одно одного, а Макаров досадно часто говорив влучні слівця.

Як в усіх людях, Клим і в Аліні хотів би знайти щонебудь штучне, видумане. Часом вона питала його:

— Я сьогодні бліда, еге ж?

Він розумів, що Алина питає лише для того, щоб зайвий раз звернути увагу на себе, та це здавалося йому природним, виправданим і навіть збуджувало в нього

співчуття до дівчини. Воно підсилилося після материних слів, які підказали йому, що красу Алинину можна розуміти, як кару, що заважає їй жити, жене майже щоп'ять хвилин до дзеркала й примушує дівчину дивитися на всіх людей, як на дзеркала. Інколи він невиразно догадувався, що між ним і нею є щось спільне, але вважаючи цей згодом принизливим для себе, не намагався подумати про нього серйозно.

Він бачив, що Макаров і Лідія різко розходяться в оцінці Алини. Лідія ставилася до неї дбайливо, навіть з ніжністю, почуттям, якого Клим не помічав раніше в Лідії. Макаров не дуже дошкульно, але вперто висміював Алину. Лідія сварилася з ним, Сомова, що бігала по уроках, мирила їх, читаючи довгі, цікаві листи свого друга Інокова, який, покинувши службу на телеграфі, поїхав з артілью сергацьких рибалок на Каспій.

Взагалі дома жилося тяжкувато, нудно, але разом з тим і неспокійно. Мати з Варавкою вечорами заклопотано й сердито щось рахували, сухо шарудячи паперами. Варавка, ляскаючи долонею по столу, скаржився:

— Ідіоти, навіть украсти не вміють!

Климові більше подобалася та нудьга, якої він знавав у Маргарити. Ця нудьга не обтяжувала його, а заспокоювала, притуплюючи думки, роблячи непотрібними усякі вигадки. Він відпочивав у швачки від необхідності триматися, як солдат на параді. Маргарита викликала в нього своєрідну цікавість простотою її почуттів і думок. Інколи, мабуть, не підозріваючи, що йому нудно, вона співала слабкеньким, нязкаючим глосом нечужані пісні:

Ой, не спитья, не лежитья,
І сон мене не бере,
Я б пішов до Рити в гості,
Та не знаю, де живе.

Попросив би товариша —
Хай товариш поведе,
Та товариш кращий мене,
Боюсь, Риту відіб'є.

— Яка дурна пісня, — сказав Клим, позіхнувши, а співачка повчально відповіла:

— Тим і хороша, любчику! Всі пісні — дурні, всі — про кохання, тим і хороші.

Вона взагалі охоче повчала Клима, і це розважало

його. Він бачив, що дівчина ставиться до нього по-материнськи дбайливо, це теж було кумедно, але й зворушувало трохи. Клим дивувався з некористолюбності Маргарити, в нього непомітно склалася думка, що всі дівчата цього ремесла — жадібні. Та коли він приносив солодощі і подарунки Риті, вона, беручи їх, докоряла йому:

— Дивачок! Адже за гроші, що ти витрачаєш на мене, ти міг би знайти дівчину кращу й молодшу за мене!

Вона сказала це так просто й переконливо, що Клим не наважився запідозрити її в брехні.

Але, говорячи про дівчину кращу за неї, вона хвасталася, гладячи долонями груди і стегна:

— Бачиш, яка в мене шкіра? Не у всякої панночки буває така.

На стіні, над комодом, було прибито двома цвяшками маленьку фотографію без рами; переламана впоперек, вона зображала молодого чоловіка, гладенько причесаного, з густими бровами, дуже вусатого, в галстуці, зав'язаному пишним бантом. Очі йому було виколото.

— Це хто? — спитав Клим.

Якусь мить Маргарита уважно, примружившись і ніби згадуючи, дивилась на фотографію, тоді сказала:

— Іконописець.

— А навіщо йому очі виколото?

— Осліп, дурень,— відповіла Рита і, зітхнувши, не побажала більше відповідати на дальші розпитування Климові, а запропонувала:

— Ну, в постільку?

В ніжну хвилину він наважився нарешті спитати її про Дронова; він розумів, що повинен спитати її про це, хоч і почував, що чим далі, тим більше запитання це втрачає свою обов'язковість і значення. В цьому крилося щось таке, що бентежило його, нечистоплотне. Коли він спитав, Рита здивовано підвела брови:

— Хто це?

— Не прикидайся,— Клим хотів сказати це слово суворо, але не зумів і навіть усміхнувся.

Підвівшись з подушки, Рита сіла і, надіваючи сорочку, прикривши нею обличчя, заговорила співчутливо:

— Ах, це Ваня, який живе у вас в мезоніні! Ти думаєш — я з ним тягалася, з отаким: ні з очей, ні з плечей? Погано ти видумав.

Натягаючи панчохи на білі з голубими жилками ноги

свої, вона говорила далі поквалливо, але невизразно і чомусь часто зітхаючи:

— Жалко його. Це ж при мені піп його вигнав, я в той день працювала в попа. Ваня вчив дочку його і чогось наробив, покоївку вщипнув, чи що. Він і мене пробував хапати. Я погрозила, що поскаржуся попаді, відчепився. Він усе-таки кумедний, хоч і злий.

Іншим тоном і тихіше вона доказала:

— Вигнали з гімназії. Наскубли б вуха — та й годі!

Клим хотів вірити їй, він повірив, і тінь Дронова, яка все-таки трохи заважала йому, — зникла.

Юнак давно вже зрозумів, що чистенька постілька біля стіни була для цієї дівчини жертovníком, на якому Рита священнодіяла, невтомно і майже побожно. Після розмови про Дронова, що заспокоїла його, у Кліма виникло бажання робити для Рити, якомога частіше, приемне їй, та їй були приемні тільки солодові медяники і поцілунки, які часом стомлювали його. І вже був день, коли її спонукливе запрошення: «Ну, в постільку», — раптом викликало в нього темне роздратування, якусь незрозумілу образу. Він майже сердито став питати її, чому вона не читає книжок, не ходить до театру, не знає нічого кращого за постільку, але Рита, як видно, не збагнувши його тону, спитала спокійно, розплітаючи коси:

— А куди інакше життя подіти? Подумай-но. І — нема куди.

Потім розказала, що до театру вона ходить:

— Якщо там грають веселі комедії, водевілі. Драмів я не люблю. До церкви ходжу, до Пречистої, там хор — кращий, ніж у соборі.

Часом Клим, стомлений і почувавши незадоволення собою, обережно міркував:

«Ось оце і є — кохання?»

Чомусь неможливо було погодитися, що Лідія Варавка створена для такого кохання. І важко було уявити, що тільки це кохання лежить в основі прочитаних ним романів, віршів, у корені мук Макарова, який ставав дедалі сумнішим, менше пив і говорити став менше, та й свистів тихіше.

Потім для Кліма настали дні, коли він, після побачень з Маргаритою, почував себе таким спустошеним, отупілим, що це лякало його; тоді він примушував себе йти до джерел мудрості, до Томиліна або у флігель.

З Томиліним щось трапилося; він переодягся в кольорові сорочки «фантазія», носив замість галстука шнурок з китицями, ходив у сірому піджаку і в якихось, бузкового кольору, дуже широких штанах. Все це здавалося на тілі в нього чужим і ще більше підкреслювало вогненну рудуватість підстриженого волосся, яке над вухами стирчало горизонтально і здійсалося над його білим лобом. Особливо помітні були запонки на обшлагах — великі, важкі, місячні серпички. Говорив Томилін голосніше, але начебто не так упевнено, часто робив паузи і, поглядаючи в рукав піджака, крутив запонки. І начебто в Томиліна разом з костюмом з'явилися нові думки. Клим почував, що думки ці аж лякають його своєю грубою оголеністю, яку можна було зрозуміти, як безстрашність і як безсоромність. Часом ці голі думки Клим уявляв собі у формі клубків їдконого диму, клаптів хмар; вони розпливаються в теплому повітрі тісної кімнати і сірою, бруднуватою пилюгою вкривають книги, стіни, шибки вікон і самого мислителя.

Зважаючи на долоні один з п'яти величезних томів Моріса Кар'єра «Мистецтво в зв'язку з загальним розвитком культури», він казав:

— Якийсь італієць запевняє, що геніальність — одна з форм безумства. Можливо. Взагалі людей з перебільшеними здібностями важко визнати нормальними людьми. Візьмімо ненажер, любострасників і... мислителів. Так, і мислителів. Цілком можливо, що надмірно розвинений мозок є така сама потворність, як розширений шлунок або надмірно великий фалос. Тоді ми побачимо щось спільне між Гаргантюа, Дон-Жуаном і філософом Іммануїлом Кантом.

Це зіставлення сподобалося Климові, як завжди подобались йому спрощуючі думки. Він помітив, що й сам Томилін здивований своїм відкриттям, як видно — випадковим. Жбурнувши важку книгу на ліжко, він ворухив бровами, дивлячись у вікно, закинувши руки за шию, під свою плоску потилицю.

— Так, — сказав він, кліпнувши. — Я повинен іти вниз, чай пити. Гм...

Дедалі частіше і якимось похмуро Томилін став говорити про жінок, про жіноче і часом це в нього виходило скандально. Так, коли у флігелі письменник Катін палко запевняв, що краса — це правда, рудий сказав своїм зви-

чайним тоном людини, яка точно знає справжнє обличчя істини:

— Ні, краса саме — неправда, вона вся, наскрізь, видумана людиною для самовтіхи, так само як милосердя та ще багато що...

— А природа? А краса форм у природі? Візьміть Геккеля,— переможно кричав письменник,— у відповідь йому поповзли байдужі слова:

— Природа — хаотичне нагромадження різного безладдя і потворностей.

— Квіти! — не здавався письменник.

— У природі нема таких троянд і тюльпанів, які створено людьми Англії, Франції, Голландії.

Суперечка ставала дедалі роздратованішою, сердитішою, і що більше підносилися голоси незгодних, то упертіше, похмуріше говорив Томилін. Нарешті він сказав:

— Краса найпотрібніша нам, коли ми наближаємося до жінки, як тварина до тварини. В цій галузі взаємин краса виникла з почуття сорому, з небажання людини бути схожою на цапа, на кролика.

Він сказав кілька слів ще грубіших і заглушив ними суперечку, викликавши загальну ніяковість, ехидні усмішки, іронічний шепіт. Дядько Яків, хворий, напівлежачи на дивані в купі подушок, спитав півголосом, здивовано:

— Він божевільний?

Письменник, усміхаючись, щось прошепотів йому, але дядько, труснувши лисою головою, промовив:

— Спізнився. Нігілісти міркували розумніше.

Дядько, як видно, був чимось задоволений. Його спалене обличчя посвітлішало, стало кощавішим, але очі дивилися добродушніше, він часто усміхався. Клим знав, що він збирається виїхати до Саратова й жити там.

У флігелі Клим себе почував дедалі більше не на місці. Все, що говорилося там про народ, про любов до народу, було з дитячих літ відоме йому, всі слова звучали порожньо, нічого не зачіпаючи в ньому. Вони обтяжували нудьгою, і Клим привчив себе не чути їх.

Його дуже зацікавили одверто злі погляди Дронова, спрямовані на вчителя. Дронов теж змінився, якимсь раптом. Незважаючи на його вміння стежити за людьми, Климові завжди здавалося, що люди змінюються раптово, стрибками, як хвилинна стрілка химерного годинника, що

Його недавно купив Варавка: поступовості в русі його хвилиної стрілки не було, вона перестрибувала з ризику на ризик. Так само й людина: ще вчора вона була такою самою, як півроку тому, а сьогодні раптом у ній з'явилася якась нова риса.

У темносиньому піджаку, в чорних штанах і тупоносих черевиках постать Дронова набула комічної солідності. Та обличчя його змарніло, очі стали нерухомішими, зіниці потьмяніли, а в білках з'явилися червоненькі жилки, наче в людини, яка мучиться від безсоння. Питав він не так жадібно і багато, як раніше, говорив менше, слухав неухважно і, притиснувши лікті до боків, зчепивши пальці, крутив великими, як старий. Дивився на все якимось збоку, часто і стомлено відсапувався, і здавалося, що говорить він не про те, про що думає.

Кожного разу після побачення з Ритою Климові хотілося спіймати Дронова на брехні, але зробити це означало б виявити зв'язок зі швачкою, а Клим розумів, що він не може пишатися своїм першим романом. До того ж трапилось щось таке, що глибоко вразило його: якимось увечері Дронов безцеремонно зайшов до його кімнати, стомлено сів і заговорив похмуро:

— Слухай-но, Варавка хоче перевести мене на службу до Рязані, а це, брат, не годиться мені. Хто там, у Рязані, готуватиме мене в університет? Та ще — безплатно, як Томилін?

Він узяв зі стола прес-пап'є, скляний ромб, і, підставляючи його під косе проміння сонця, стежив за райдужними плямами на стіні, на стелі, говорячи далі:

— А потім — Маргарита. Не вигідно мені їхати від неї, вона мене, як то кажуть, обшиває й обмиває. Та й прихильний я до неї. І розумію, що я для неї — не мармелад.

Він скривився й навів райдужну пляму на фотографію Климової матері, на її обличчя: в цьому Клим відчув щось образливе. Він сидів біля стола, але, почувши ім'я Рити, швидко й необережно скочив на ноги.

— Не пустуй, — сухо сказав він, мружачись, начебто промінь сонця потрапив в очі йому; Дронов недбало кинув прес на стіл, а Клим, намагаючись говорити байдуже, спитав:

— Ти все ще живеш з нею?

— А чому ж не жити?

Клим сів на край стола, розглядаючи Дронова; в спокійному тоні, яким він говорив про Риту, Клим чув щось підозріле. Тоді, дуже по-дружньому й прикидаючись наївним, він став докладно розпитувати про дівчину, а до Дронова повернулась його хвастовитість, і через хвилину Клим відчув бажання крикнути йому:

«Забирайся геть!»

— Вона — хороша, — говорив Дронов.

Клим повернувся до нього спиною, а Дронов, раптом, нахмурившись, перескочив на іншу тему:

— Томиліна я скоро почну ненавидіти, мені вже й тепер часом хочеться вдарити його по вуху. Мені треба знати, а він навчає не вірити, запевняє, що алгебра — довільна, і чорт його не зрозуміє, чого йому треба! Товче, що людина повинна розірвати павутину понять, зітканих розумом, вискочити кудись, в безмежність свободи. Виходить якось так: гуляй голім! Який дідько крутить ручку цього кофейного млинка?

Клим сказав крізь зуби:

— Дуже розумна людина.

— Розумна? — явно висловив сумнів Дронов, сердито глянувши на годинник і підвівся:

— То ти поговори з Варавкою.

Без нього в кімнаті стало краще. Клим, стоячи біля вікна, обскубував листя бегонії й кривився, пригнічений гнівом, приниженням. Почувши в передпокої голос Варавки, він зразу вийшов до нього; стоячи перед дзеркалом, Варавка розчісував гребінцем лисячу бороду й робив гримаси:

— До Рязані, до Рязані! — сердито відповів він на Климове запитання. — Або — на всі чотири сторони. Не проси!

— Я й не думав просити за нього, — сказав Клим з гідністю.

Варавка обняв його за стан і повів до себе в кабінет, кажучи:

— Цей парубійко набрид мені. Працює погано, неуважний, зухвалий. І занадто любить балакати з моїми піднаглядними.

— Так, — сказав Клим солідно, — його тягне до них, він так часто буває у флігелі.

Всадовивши його в крісло біля величезного робочого стола, Варавка говорив далі:

— Не розумію, що тебе тягне до таких типів, як Дронов чи Макаров. Вивчаєш, так?

Завжди насмішуватий, часто — різкий, Варавка вмів говорити і вкрадливо, з дружньою переконливістю. Клим уже не раз почував, як легко ця людина примушує його висловлювати дещо зайве, і намагався говорити з вітчимом ухильно, обережно. Та, як завжди, і цього разу Варавка непомітно привів його до необхідності сказати, що Лідія занадто часто зустрічається з Макаровим і що взаємини їх дуже схожі на роман. Це сказалося само собою, дуже просто: двоє серйозних людей, розумово рівних, дбайливо розмовляли про людей юних і невірноважених, непокоячись за їхнє майбутнє. Було б навіть незручно промовчати про чудні взаємини Лідії і Макарова.

Варавка заплющив на кілька секунд ведежі очі, засунув руку під бороду й швидким жестом розпушив її, як віяло. Потім, м'ясисто усміхаючись, сказав:

— Романтизм. Хвороба віку. Тебе вона обмине, я певен. Лідія — в Криму, восени вона поїде до театральної школи.

— Але ж Макаров теж буде в Московському університеті, — нагадав Клим.

Варавка не відповів, обстригаючи нігті, шматочки їх летіли на стіл, захарашений паперами. Далі, вийнявши записну книжечку, він поставив у ній якісь знаки олівцем, спробував засвистати щось — не вийшло.

— Ти буваєш у флігелі? — спитав він і, зразу ж ляснувши по-дружньому Клима по коліну, заговорив: — Моя порада: не ходи туди! Звичайно, там — люди невинні, нешкідливі, і вся їхня словесність сходить до того, щоб переіменити шкіру. Та — про них є й інша думка. Якщо в державі існує політична поліція — повинні бути й політичні злочинці. Хоч тепер політика не в моді, так само як турнюри, але все-таки існує інерція й існують старовіри. Революція в Росії можлива лише як мужицький бунт, тобто як явище культурно безплідне, руйнівне...

Потім він довго говорив про повстання декабристів, назвавши його «сверідною трагічною буфонадою», справу петрашевців — «змовою базік з ремесла», але раніше ніж він устиг перейти до народників, велично увійшла мати, в бузковій сукні, в мереживах, з довгою ниткою перлів на грудах.

— Пора! — суворо сказала вона. — А ти ще не переодягся.

— Пробач! — провинно вигукнув Варавка, схоплюючись і покvapливо вибігаючи. — Ми так цікаво розмовляли.

Климіві завжди було приємно бачити, що мати править цим чоловіком як істотою нижчою за неї, як конем. Подивившись услід Варавці, вона зітхнула, потім, розгладивши напаханим пальцем брови синові, спитала:

— Про що говорили?

— Здається, я зробив нетактовно, — признався Клим, думаючи про Дронова, але розказавши про Лідію і Макарова.

— Як же інакше? — злегка здивувалася мати. — Ти повинен був попередити батька її.

— Готовий, — сказав Варавка, з'являючись у дверях; одягнений в сюртук, він здавався особливо дебелим.

Вони пішли. Клим залишився в настрої людини, яка не розуміє: треба чи не треба розв'язувати завдання, що раптом вишикло перед нею? Відчинив вікно, в кімнату линуло жирне повітря вечора. Маленька, сиза хмарка повивала серп місяця. Клим вирішив:

«Піду до неї».

Вирішив, та — задумався; раптовому бажанню йти до Маргарити заважало почуття якоїсь незручності, побоювання, що він, не стерпівши, спитає її про Дронова і раптом виявиться, що Дронов казав правду. Цієї правди не хотілося.

З флігеля виходили, один за одним, темні люди з клунками, чемоданами в руках, письменник вів під руку дядька Якова. Клим хотів вибігти надвір, попрощатися, але залишився біля вікна, згадавши, що дядько давно вже не помічає його серед людей. Письменник підсадив дядька в екіпаж чорного візника, дядько крикнув:

— А де пакет?

— У мене, — голосно відповів письменник.

Екіпаж важко покотився в присмерк вулиці.

Дядько натягав капелюх на голову, не оглядаючись назад, до воріт, де дружина письменника, сестра її та ще двоє якихось людей, розмахуючи хусточками й капелюхами, радісно кричали:

— Прощайте!

Усе це — і присмерк — нагадало Климіві сцену з

якось нецікавого роману — проводи дівчини, яка вирішила служити гувернанткою, щоб підтримати зубожілу сім'ю свою.

Клим зітхнув, послухав, як тиша поглинає гуркіт екіпажа, хотів подумати про дядька, вставити його в рамку якихось дуже значних слів, але в голові в нього ніло, наче комар, прикрив запитання:

«А що, як Дронов сказав правду?»

Запитання це, не пускаючи до Маргарити, не дало думати ні про що, крім неї. Посидівши нудну годину в темряві, він пішов до себе, засвітив лампу, глянув у дзеркало, воно показало йому обличчя, майже незнайоме — ображене, зім'яте міною нерозуміння. Він зразу ж погасив світло, роздягся в темряві й ліг у постіль, закутавши голову простиралом. Та через кілька хвилин він переконав себе, що конче треба сьогодні ж, зараз-таки спіймати Маргариту на брехні. Не засвічуючи лампи, він одягнувся й пішов до неї, настроївшись войовничо, ступаючи твердо. Як завжди, Маргарита зустріла його знайомим вигуком:

— Ага, прийшов!

Його вже давно пригнічували ці слова, він ніколи не чув у них ні радості, ні задоволення. І дедалі соромніші були одноманітні пестоші її, завчені нею, мабуть, на весь вік. Часом потреба в цих пестошах уже трохи обтяжувала Кліма, навіть захитала його повагу до себе.

Та на цей раз знайомі слова прозвучали по-новому безбарвно. Маргарита тільки що прийшла з лазні, сиділа біля комода, перед дзеркалом, розчісуючи вологі, потемнілі коси. Червоне обличчя її здавалося гнівним.

Розмашисто, з усмішечкою на губах, але тремтячою від злості рукою Клим поляскав її по гарячому, розпареному плечу, та вона, відхиляючись, сказала сердито:

— Боляче. Що ти?

І зразу ж заговорила діловитим тоном:

— Ось яка новина: я йду на добре місце, в монастир, у школу, там дівчаток шити навчатиму. І квартиру мені там дадуть, при школі. Значить — прощай! Мужчинам туди не можна ходити.

Спустивши сорочку до колін, витираючи рушником шию, груди, вона не попросила, а наказала:

— Витри-но спину мені.

Побачивши її голою, юнак відчув, що запас його войовничості зник. Але наказ дівчини витерти їй спину зди-

вував і обуривав його. Ніколи вона не зверталася до нього з проханнями про такі послуги, і він не пам'ятав випадку, коли б чемність примусила його зробити Риті послугу, подібну до тієї, що вона вимагала. Він сидів і мовчав. Дівчина спитала:

— Лін?

Тоді, скоряючись злобі, що спалахнула, він сказав негласно й презирливо:

— Ти брехала мені, Дронов твій коханець...

Він зразу ж зрозумів, що сказав це не так, як слід було, не тими словами. Маргарита, взуваючи нові черевики, сиділа зігнувшись, спиною до нього. Вона відповіла не зразу і спокійно:

— Ось як просто зійшлося.

І спитала:

— Це Фенька сказала тобі?

Клим відчув, що запитання це штовхнуло його в груди. Судорожно барабанячи пальцями по мідній пряжці свого застібка, він чекав: що іще скаже вона? Але Маргарита, застібаючи гачком гудзики черевиків, нічого не говорила.

— Мені Дронов сам сказав,— грубо оповістив Клим.

Вона встала і, невисоко піднявши спідницю, критично подивилася на свої ноги. І знову сіла на стілець, полегшено зітхнувши, повторила:

— От як добре зійшлося. А я тут з тиждень думаю: як сказати, що не можу більше з тобою?

Клим почував, що вона примушує його дурнішати, майже розгублено він спитав:

— Навіщо ти брехала?

Дівчина відповіла рівним голосом, дивлячись у вікно і ніби думаючи не те, що каже:

— Мені твоя матуся гроші платила не для того, щоб правду тобі казати, а щоб ти з вуличними дівками не гуляв, не заразився б.

Відчувши враження опіку, Клим закричав:

— Брешеш! Мати не могла...

— Тисне,— тихенько сказала Рита, висунувши ногу з-під поділка, і, вилаявши когось «падлюкою», говорила й далі повчально і байдуже:

— На матусю — не сердься, вона для тебе дбайлива. У всьому місті я знаю тільки трьох матерів, які так про синів дбають.

Клим чув її недоладні слова крізь гудіння в голові, в нього тремтіли ноги, і, якби Рита говорила не так байдуже, він подумав би, що вона глузує з нього.

«Значить, мати найняла її,— міркував він.— Платила їй, тому ця ласкуда й була некорислива».

— Хоч вона й горда і скривдила мене, а все-таки скажу: мати вона незвичайна. Тепер, коли вона відмовила мені, щоб Ваню не посилати в Рязань.— ти вже до мене більше не ходи. І я до вас працювати не піду.

Останню фразу вона вимовила загрозово, начебто думаючи, що без її роботи Самгіни і Варавки стануть найнещаснішими людьми.

Климові хотілось відстебнути ремінь і хльоснути дівчину по обличчю, все ще червоному й пітному. Та він почував себе знесиленим цією безглуздою сценою і теж почервонілим від образи, від сорому, од пліч до вух. Він пішов, не глянувши на Маргариту, не сказавши їй ані слова, а вона провела його докірливим вигуком:

— Ху, як недобре, а був звічливий..

Він довго ходив по вулицях, потім сидів у міському саду, міркуючи: що робити? Хотілося побити Дронова або розказати йому, що Маргариту наймають, як повію, хотілося сказати матері щось дуже сильне, що збентежило б її. Та ці бажання перебігали поверх упертої, тривалої думки про Маргариту. Він звик ставитися до неї поблажливо, іронічно і вперше думав про дівчину з усією серйозністю, на яку був здатний. Образ Маргарити незбагнено двоївся. Згадувалися її безперечно чесні пестощі, немудрі і часто смішні, але щирі слова, ті безглузді, ніжні слова кохання, які примусили одного з героїв Мопассана зректися своєї коханої. Які ж пестощі дарувала вона Дронову, які слова шепотіла йому? З тупим подивом він згадував піклування дівчини про радість його тіла, потім питав себе: як могла вона брехати так непомітно і спритно? А згадавши її слова про трьох дбайливих матерів, подумав, що, можливо, на піклуванні Маргарити, крім нього, було ще двоє таких самих, як він? У нього промайнула дивна, чужа думка:

«Повія чи сестра-жалібниця?»

Та ця думка зразу ж зникла, як тільки він згадав, що Рита, як видно, любила тільки четвертого — негарного, неприємного Дронова.

Міркування ці, дедалі більше збуджуючи почуття гід-

ливості, образи, робились обтяжливо нестерпними, але відштовхнути їх Клим не мав сили. Він сидів на чавунній лаві, обличчям до темної, пустинної річки, вода в ній тьмяно поблискувала, наче величезний лист покрівельної бляхи, текла вона ліниво, безшумно і здавалася далекою. Ніч була темна, не місячна, на воді жовтими цятками жиру відображалися зорі. За спиною в себе Клим чув кроки людей, сміх і гомін, хитренький тенорок проспівав на мотив «La donna e mobile»*:

Голос твій вміє
Ніжно співати,
Значить — для голосу
Сид грошенята...

Гнітюча пошлість переможно звучала в цій пісенці. Клим раптом чогось злякався, схопився й швидко пішов додому.

Мати і Варавка поїхали на дачу за містом. Алина теж жила на дачі, Лідія і Люба Сомова — в Криму. Клим залишився в домі, щоб доглядати за ремонтом його і вчитися у Ржиги латині. Наодинці з самим собою не було потреби грати звичну роль, і Клим дуже повільно оправлявся від удару, завданого йому. Все думалося про Маргариту, та ці думки, повільно втрачаючи гостроту, хоч ставали й не такими прикрими, але більш незрозумілими. Вони освітлювали дівчину якимось інакше. Клим уже не думав, що розум у Маргарити німий, пам'ять воскрешала її повчальні слова, і йому здалося, що найчастіше вони були забарвлені озлобленням проти жінок. Так, одного разу, зіскочивши з ліжка й витираючи губкою пітне тіло своє, Маргарита сказала схвально:

— Це дуже добре тобі, що ти не гарячий. Наша сестра гарячих любить розпекти та й спалити на попіл. Багато хто через нас гине.

Іншим разом вона лагідно переконувала:

— Ти бабському коханню — не вір. Ти пам'ятай, що баба не душею, а тілом кохає. Баби — хитрі, ух! Лихі. Вони навіть і одна одної не люблять, подивися-но на вулиці, як вони злобно та заздрісно дивляться одна на одну, це — через жадібність усе: кожна злоститься, що, крім неї, ще й інші на землі живуть.

Вона навіть почала була розповідати йому якийсь

* Початок арії «Серце красуні» з опери Верді «Ріголетто». — *Ред.*

роман, але Клим задрімав, і з усього роману в нього залишилося в пам'яті лише кілька слів.

— А чого треба було їй? Тільки відбити його в мене. Мовляв — бачила, яка я за тебе спритніша?

Тепер, коли її повчання спливали перед ним, він дивувався, що їх так рясно, що вони такі одноманітні, і ладен був думати, що Рита говорила з ним, може, на вимогу її сумління, для того, щоб натяками попередити його про свій обман.

«Я — хочу виправдати її?» — питав він себе. Та зразу ж перед ним з'являлося плоске обличчя Дронова, його хвастовиті усмішечки, безсоромні слова його розповідей про Маргариту.

«Якби впасти з нею в річку, вона втопила б мене, як Варя Сомова Бориса», — розлючено подумав він.

Але й зі злістю думаючи про Риту, він відчував, що в ньому зростає принизливе бажання піти до неї, а це ще більше злило його. Він знайшов вихід для злоби своєї, спрямувавши її на робітників.

Навскіс, майже проти дому Самгіних, каменярі розбирали стару, казарменого вигляду двоповерхову споруду, з маленькими, похмурими вікнами, колись пофарбовану жовтою фарбою; Варавка придбав цей будинок для купецького клубу. Працювало чоловік з двадцять запрошених людей, а з них особливо вирізнялися двоє: кучерявий, губатий парубок з круглими очима на волохатому обличчі, сірому від пилу, і маленький дідок у синій сорочці, в довгому фартусі. Чавунні парубкові руки безладно кришили ломом міцно злежану цеглу старої стіни; силу парубок мав велику, він грався, хвастався нею, а дідок підточував його, звискуючи:

— Вали-и, Мотю! Троці, Мотю,— скоро шабаш!

Десятник, рудобородий, огрядний дядько, умовляв:

— А ти не пустуй, Миколайовичу! Навіщо трощити цеглу?

Дідок відповідав жартами:

— Та хіба ж це я? Це ж Мотя! Ех, Мотю, хай тобі біс,— сила ти!

І сам старався вдарити ломом не проміж цеглин, не по вапні, що зв'язувала їх, а по цілому. Десятник знову кричав звично, але байдуже, що стара цегла придатна для діла, вона більша, тривкіша за нову,— дідок згідливо звискував:

— Правда-а! Батьки, діди наші працювали ліпше за нас! Ех! Мотя-а!

Всі робітники розбирали стіну з захопленням, але дідок, здавалося Климові, перейшов якусь межу і, несамо-витіючи, був огидний. А Мотя працював сліпо, машино-подібно, і коли йому вдавалося відколоти кілька цеглин зразу, він оглушливо ухкав, робітники сміялися, свистіли, а дідок люто й моторошно вищав:

— Валяй-і!

«Ідіоти!» — думав Клим. Йому згадувалися безмовні сльози бабусі перед руїнами її будинку, згадувалися вуличні сцени, бійки майстрових, бешкети п'яних мужиків біля дверей базарних трактирів на міській площі проти гімназії і знову сльози бабусі, сердито-глузливі слівця Варавки про народ п'яний, хитрий і лінивий. Здавалося навіть, що після історії з Маргаритою всі люди стали гіршими: і богомільний, благообразний старий двірник Степан і мовчазна, товста Феня, яка невтомно пожирала все солодке.

«Народ», — думав він, внутрішньо усміхаючись, слухаючи, як пам'ять підказує йому палкі промови про любов до народу, про необхідність працювати для його освіти.

Клим ішов до Томиліна порозмовляти про народ, ішов з таємною надією виправдати свою антипатію. Але Томилін сказав, труснувши мідною головою:

— Широ цікавитися народом можуть промисловці, честолюбці і соціалісти. Народ — це тема, що не цікавить мене.

Томилін, як видно, багатішав, він не тільки чистіше одягався, а й стіни його кімнати швидко обростали новими книжками на трьох мовах: німецькій, французькій і англійській.

— По-російськи читати нема чого, — пояснював він. — По-російськи цікаво почувають, але думають невдало, залежно, не оригінально. Російське мислення глибоко чуттєве і тому грубе. Думка тільки тоді плідотворна, коли нею рухає сумнів. Російському розумові чужий скептицизм, так само як розумові індуса і китаєця. У нас всі прагнуть вірити. Однаково в що, хоч би в спасенність невір'я. У Христа. В хімію. В народ. А прагнення віри — є прагнення спокою. У нас нема людей, що прирекли себе на тривогу незалежної роботи мислення.

Не всі ці вислови подобалися Климові, багато які з

них були органічно неприйнятні для нього. Але він чесно старався пам'ятати все, що говорив Томилін у такт човганню своїх повстяних туфель, а часом босих підшов:

— Нема людей, що їм істина була б потрібна заради неї самої, заради насолоди нею. Я повторюю: людина хоче істини, бо прагне спокою. Цю потребу цілком задовольняють так звані наукові істини, що їх практичного значення я не заперечую.

Одного разу, прийшовши до вчителя, він був зупинений вдовою домохазяїна, — кухар помер від запалення легенів. Сидячи на ганку, жінка гілкою акації відганяла мух від круглого обличчя свого, що масно блищало. Їй було вже років під сорок, огрядна, з бюстом мамки, вона встала перед Климом, прикривши двері широкою спиною своєю, і, усміхаючись очима віщі, сказала:

— Пробачте, він пише і нікого не велів пускати. Навіть отця Іннокентія не пустила. До нього ж бо тепер священики ходять: семінарський і від Пречистої.

Говорила вона півголосом, захлинаючись словами, її овечі очі сяяли радістю, і Клим бачив, що вона ладна розповідати про Томиліна довго. З чемності він послухав її хвилини зо три і попрощався з нею, коли вона сказала, зітхнувши:

— Спочатку я його жаліла, а тепер уже боюся.

Часто і завжди якимось невчасно з'являвся Макаров, запорошений, у парусиновій блузі, підперезаний широким паском, в капцях на голих ногах. Двобарвне волосся його відросло, висіло кучмою, це робило його схожим на монастирського послушника. Обличчя обвітрилось і засмагло, на вухах, на носі лупилася шкіра, наче луска в риби, а в очах загусла печаль. Та часом очі його розпалювались незнайомо для Кліма і навівали йому невиразне побоювання. Він поводився з Макаровим обережно, приховуючи своє обурення бродяжницькою неохайністю його костюма й поблажливу іронію до його набридлих розмов. Макаров ходив пішки по селах, монастирях, розповідав про це, як про мандрівку по чужій стороні, та про що б він не розповідав, Клим чув, що він думає й говорить про жінок, про кохання.

— Ти — що ж, вивчаєш народ?

— Себе, звичайно. Себе, за заповітом стародавніх мудреців, — відповідав Макаров. — Що означає — вивчати народ? Пісні записувати? Дівки співають найганебнішу

нісенітницю. Старі згадують якісь панахиди. Ні, брат, і без пісень не весело,— закінчив він і, розгладжуючи пальцями зім'яту цигарку, яка здавалася набитою пилом, вів далі:

— Мені інколи здається, що толстовці, мабуть, мають рацію: найрозумніше, що можна зробити, це, як сказав Варавка,— повернутися в дурні. Може, справжня мудрість по-собачому проста і даремне ми заносимось кудись?

Клим знав, що на ці запитання він міг би відповісти тільки словами Томиліна, відомими Макарову. Він мовчав, думаючи, що, якби Макаров наважився на зв'язок з якою-небудь дівчиною, подібною до Рити, всі його тривоги зникли б. А ще краще, якби цей кошлатий красунь відбив швачку в Дронова й перестав крутитися коло Лідії. Макаров ніколи не питав про неї, та Клим бачив, що, розповідаючи, він часом, схиливши голову на плече, дивиться в куток стелі, прислухаючись.

«Думає — приїхала»,— догадувався Клим насмішкувато, але з досадою.

А Макаров задумливо бурмотів:

— Інколи здається, що розуміти — безглуздо. Я кілька разів почував у полі; лежиш горілиць, не спитись, дивишся на зорі, згадуючи книжки, і раптом — ударить,— отак, знаєш, притисне: а що, коли велич і неосяжність всесвіту тільки — безглуздя і чиєсь невміння влаштувати світ зрозуміліше, простіше?

— Здається, це з Томиліна,— нагадав Клим.

Макаров подумав, подимів цигаркою.

— Однаково — звідки. Але виходить так, що людина недоступна для свого ж розуму.

Макаровське незадоволення світом дратувало Кліма, здавалося йому нерозумною грою в філософа, грубим наслідуванням Томиліна. Він сказав сердито й не дивлячись на товарища:

— Років через два-три ми перестанемо думати про ці...

Він хотів сказати дурниці чи дрібниці, але стримався і сказав:

— Так наївно...

Погасивши цигарку об підощву своїх сандалів, Макаров спитав:

— У дурні підемо?

Потім, попросивши в Кліма три карбованці, зник.

Подивившись у вікно, як легко і жваво він іде через двір, Клим захотів показати йому кулака.

В суботу він поїхав на дачу і, підїжджаючи до неї, ще здаля побачив на терасі матір, що сиділа в кріслі, а біля колонки тераси Лідію в білому платті, в малиновому шарфі на плечах. Він мимоволі здригнувся, підтягнувся, і хоч кінь біг не кваплячись, сказав візникові:

— Тихіше.

Він навіть трохи сторопів, коли Лідія, без усмішки потиснувши його руку, глянула в обличчя йому бистрим, неласкавим поглядом. За два місяці вона дуже змінилася, смугляве обличчя її потемнішало ще більше, високий, трохи різкий голос звучав соковитіше.

— Море зовсім не таке, як я думала,— говорила вона до матері.— Це просто велика, рідка нудьга. Гори — кам'яна нудьга, обмежена небом. Ночами уявляєш, що гори лізуть на будинки і хочуть зіпхнути їх у воду, а море вже готове схопити будинки...

Віра Петрівна, подивившись на дорогу до лісу, нагадала:

— Ночами не думають, а сплять.

— Там погано спиться, заважає прибій. Каміння скрегоче, наче зуби. Море жвакає, як мільйон свиней...

— Ти все така сама... нервова,— сказала Віра Петрівна; з паузи Клим догадався, що вона хотіла сказати щось інше. Він побачив, що Лідія стала зовсім дорослою дівчиною, погляд її був нерухомий, можна було подумати, що вона чогось напружено чекає. Говорила вона з невластивою їй поквалливістю, ніби бажаючи швидше вговорити все, що треба.

— Не розумію, чому всі погодилися говорити, що Крим гарний.

Упертість її, як видно, дратувала матір. Клим помітив, що вона стиснула губи, а кінчик носа її, почервонівши, тремтить.

— Більшість людей тільки шукає красу, лише дехто створює її,— почав говорити він.— Можливо, що в природі зовсім нема краси, так само як у житті — істини; істину і красу створює сама людина...

Не дослухавши його, Лідія сказала:

— Ти — постарів. Тобто — змужнів.

Віра Петрівна встала й пішла до кімнати, сказавши на ходу надмірно голосно:

— Ти дуже оригінально сказав про красу, Климе...

Залишившись на самоті з Лідією, він здивовано відчув, що не знає, про що говорити з нею. Дівчина пройшлася по терасі, потім спитала, дивлячись у ліс:

— Батько пішов на полювання?

— Атож.

— Сам?

— З мужиком. З одним з сімох, що їх весною губернатор наказав відшмагати.

— Хіба? — спитала Лідія. — Там теж десь бунтували мужики. По них навіть стріляли... Ну, я піду, стомилась.

Спускаючись з тераси в маленький гайок тонких беріз, вона сказала, не дивлячись на Клима:

— А Люба стала за компаньйонку до хворої на туберкульоз дівчини.

Пішла в березову хащу, залишивши Клима обуреним її байдужістю до нього. Він сів у крісло, де сиділа мати, взяв жовтеньку французьку книжку, роман Мопассана «Сильна, як смерть», ляснув нею по коліну й занурився в потік безладних думок. Звичайно, ця дівчина не для такого кохання, як Ритине кохання. Неможливо уявити тендітне, тонке тіло її голим і в бурхливих судорогах. Потім, згадавши почервонілий ніс матері, він згадав її фрази, якими вона в попередній його приїзд на дачу обмінялася з Варавкою тут, на терасі.

Клим сидів у себе в кімнаті й чув, як мати сказала начебто з радістю:

— Боже мій, у тебе починається лисина.

Варавка відповів:

— А я ось не помічаю сивого волосся на скронях у тебе. Мої очі — чемніші.

— Ти розсердився? — здивовано спитала мати.

— Ні, звичайно. Але є слова, які не дуже радісно чути від жінки. Тим більше від жінки, дуже обізваної зі звичаями французької галантності.

— Чому ти не сказав — коханої?

— І коханої, — додав Варавка.

Клим згадав слова Маргарити про матір і, жбурнувши книжку на підлогу, глянув у гай. Біла, тонка постать Лідії зникла серед беріз.

«Цікаво: як вона зустрінеться з Макаровим? І — чи зрозуміє, що я вже пізнав таємницю стосунків між жінкою і жінкою? А якщо догадається — чи піднесе це мене

в її очах? Дронов казав, що дівчата і жінки безпомилково за якимись ознаками впізнають юнака, що втратив невинність. Мати сказала про Макарова: по очах видно,— це юнак розпутний. Мати дедалі частіше починає свої сухі фрази ім'ям бога, хоч богомільна тільки з пристойності».

Погойдуючись у кріслі, Клим почував себе збовтаним і нездатним придумати нічого, що пояснило б йому тривогу, викликану приїздом Лідії. Потім він раптом зрозумів, що боїться, коли б Лідія не дізналася про його роман з Маргаритою від покоївки Фені.

«Якби мати не підкупила цю дівку, Маргарита відштовхнула б мене,— подумав він, стиснувши пальці так, що вони аж хруснули.— Незвичайна мати...»

Лідія вернулася з прогулянки непомітно, а коли сіли вечеряти, виявилось, що вона вже спить. І другого дня з ранку до вечора вона все якось неспокійно сновигала, відповідаючи на запитання Віри Петрівни не дуже ввічливо і так, начебто вона хотіла посперечатися.

— Ти читала це? — спитала Віра Петрівна, показуючи їй книжку Мопассана.

— Так. Це нудна річ.

— Хіба? Я не вважаю.

— Дивна звичка — читати,— заговорила Лідія.— Те саме, що жити чужим коштом. І всі один одного питають: читав, читала, читали?

— Бог знає, що ти кажеш,— зауважила Віра Петрівна трохи ображено, а Лідія, усміхаючись, говорила:

— Така горобина розмова. І це ж бо неправда, що любов «сильна, як смерть».

Тут уже засміялась Віра Петрівна:

— Он як? Ти — знаєш?

— Я бачу. Люблять по п'ять разів і — живуть.

Клим заклопотано мовчав, чекаючи, що вони посваряться, і почувавши, що він торопів перед Лідією.

Пізно увечері він поїхав до міста. Старенький розбитий вагон дачного поїзда хитався й підстрибував, наче селянський віз. За вікном поволі плив чорний потік лісу, в небі спалахували блискавиці. Кліма тривожило передчуття якихось неприємностей. В його роздуми про себе вдерлася дивна дівчина і владно примушувала думати про неї, а це було важко. Вона не піддавалась його прагненню збагнути зміст гри її почуттів і думок. А треба, щоб

вона і всі люди були зрозумілі, як цифри. Треба дійти до якихось певних меж і поставити себе в них, викривши й відкинувши по дорозі всі вигадки, що заважають жити легко і просто,— ось чого треба.

Через день Лідія приїхала з батьком. Клим ходив з ними по сміттю і стружках навколо будинку, обліпленого риштованням, на якому працювали штукатури. Гуркотіла бляха на даху під ударами покрівельників; Варавка, сердито струшуючи бородою, лаявся і втискував у пам'ять Климові свої завжди незвичайні слівця:

— Працюють, наче трунарі, нашвидку, сяк-так.

Голублячись до батька, що було незвичним для неї, ідучи з ним під руку, Лідія говорила:

— Ти, тату, ладен ціле місто збудувати.

— Ладен! — погодився Варавка.— З десяток міст збудував би. Місто — це, люба, вулик, у місті нагромаджується мед культури. Нам необхідно всмоктати в міста половину сільської Росії, тоді ми й почнемо жити.

Побалакавши з дочкою, з Климом, він вилаяв робітників, потім щедро дав їм на чай і поїхав кудись, а Лідія пішла до себе нагору, притаїлася там, а за вечірнім чаєм стала дражнити Таню Куликову запитаннями:

— Чому це цікаво?

Таня Куликова сивіла, сохла, линяла, ніби намагаючись стати зовсім невидимою.

— Як ви, молодь, мало читаєте, як мало знаєте! — журилася вона.— Наше покоління...

— Покоління — від дієслова поколіти? — спитала Лідія.

Та грубуватість, яку Клим знав у ній в дитинстві, тепер набувала форм, що бентежили його своєю різкістю. Говорити з Лідією було майже неможливо, вона і йому ставала те саме запитання:

— А чому це має бути цікавим мені? А навіщо це треба знати?

За чаєм, за обідом вона раптом задумувалась і хвилинами сиділа, наче глухоніма, а потім, здригнувшись, неприродно жвавішала і знову дражнила Таню, запевняючи, що коли Катін пише оповідання з народного побуту, він узувається в личаки.

— Це конче потрібно для натхнення.

Пильно стежачи за нею, бачачи її нахмурені брови, зосереджено шукаючи погляд темних очей, слухаючи

занадто бурхливе виконання ліричної музики Шопена і Чайковського, Клим догадувався, що вона зачепилася за щось таке, що дуже дратує її, саме зачепилася, як за кущ шипшини.

«Закохана? — запитливо міркував він і не хотів вірити в це. — Ні, закоханою вона поводитися б, напевно, не так».

У серпні, похмурого вечора, повернувшись з дачі, Клим застав у себе Макарова; той сидів посеред кімнати на стільці, зігнувшись, спираючись ліктями на коліно, запустивши пальці в розкошлане волосся; біля ніг у нього лежав зім'ятий, вилянялий на сонці кашкет. Клим відчинив двері тихо, Макаров не поворухнувся.

«П'яний», — подумав Клим і докірливо сказав: — Гарний!

Макаров, не виймаючи пальців з волосся, тяжко підвів голову; обличчя в нього було змарніле, вилиці начебто розпухли, білки червоні, але погляд блищав тверезо.

— З похмілля? — спитав Клим.

Макаров підняв кашкет, поклав його на коліно, притиснув ліктем і знову опустив голову, додумуючи щось.

Клим спитав, чи давно він повернувся з Москви, чи вступив до університету, — Макаров помацав кишеню штанів своїх і відповів негolosно:

— Позавчора. Вступив.

— На медичний?

— Відчепись.

Посидівши ще з хвилину, він підвівся й пішов до дверей не своєю ходою, ліниво човгаючи ногами.

— До неї? — спитав Самгін, показавши очима на стелю. Макаров теж подивився вгору і, схопившись за одвірок, відповів:

— Ні. Прощай.

Бачачи, як повільно й непевно він ступає, Клим подумав з поєднаним почуттям страху, жалоців і зловтіхи:

«Заразився?»

До кімнати вбігла Феня, злякано кажучи:

— Панночка просить подивитися за ним, не пускати його нікуди.

Безглуздо вирячивши очі, вона проспівала:

— Що було-о!

Клим пішов нагору, назустріч сходами бігла Лідія, говорячи оглушливим шепотом:

— Навіщо ти випустив його? Навіщо?

При світлі стінної лампи, що скупо освітлювала голову дівчини, Клим бачив, що підборіддя в неї тремтить, руки судорожно кутають груди хусткою і, нахилиючись уперед, вона ось-ось впаде.

— Дожени, приведи! — вже кричала вона, тупаючи.

Зляканий і як уві сні, Клим побіг, вискочив за ворота, прислухався; було вже темно й дуже тихо, але звуку кроків не чути. Клим побіг у бік тієї вулиці, де жив Макаров, і скоро в присмерку, під липами біля церковної огорожі, побачив Макарова, — той стояв, тримаючись однією рукою за дерев'яну балясину огорожі, а друга рука його була занесена на рівень голови, і хоч Клим не бачив у ній револьвера, але, збагнувши, що Макаров зараз вистрілить, крикнув:

— Не смій!

Він був уже за два кроки від Макарова, коли той промовив п'яним голосом:

— Алілуйя! І — все до дідька...

Клим устиг штовхнути його й відсахнувся, злякавшись, коли сухо клацнув постріл, а Макаров, опустивши руку з револьвером, тихенько ойкнув.

Згодом, малюючи собі цю сцену, Клим згадував, як Макаров похитувався, наче вирішуючи, на який бік упасти, як поволі роззявляючи рота, він злякано дивився незвичайно круглими очима й бурмотів:

— От... от і...

Клим обняв його за стан, втримав на ногах і повів. Це було дивно: Макаров заважав іти, штовхався, але ступав швидко, він майже біг, а йшли до воріт дому страшенно довго. Він скреготав зубами, шепотів, присвистуючи:

— Облиш, облиш мене.

А в дворі, біля ганку, на якому стояли три жіночі поstattі, невиразно пробурмотів:

— Я знаю — безглуздо...

Докірливо похитуючи гладенькою головою, Таня Куликова плаксиво заскиглила:

— Чи не соромно...

— Мовчи! — наказала Лідія. — Фекло, — по лікаря!

І, підхопивши Макарова під руку, спитала півголосом:

— Куди ти вистрілив... гімназист?..

Клим чув, що спитала вона озлоблено, навіть з презирством.

У себе в кімнаті, при світлі, Клим побачив, що лівий

бік блузи в Макарова потемнів, мокро блищить, а з стільця на підлогу капають чорні краплі. Лідія мовчки стояла перед ним, підтримуючи йому голову, що падала на груди, Таня, швидко стелячи постіль Климову, схлипувала.

— Роздягни,— наказала Лідія. Клим підійшов, у нього паморочилася голова від солодкого, масного запаху.

— Ні, перше покладімо на постіль,— командувала Лідія. Клим заперечливо мотнув головою, напівнепритомний вийшов до вітальні і там упав у крісло.

Коли він, опам'ятавшись, вернувся до своєї кімнати, Макаров, голий до пояса, лежав на його постелі, над ним нахилився незнайомий сивий лікар і, засукавши рукава, копирсав груди йому довгою, блискучою голкою, говорячи:

— Що ж це ви, молодь, усе пустуете, стріляєте?

На скронях, на опуклому лобі в Макарова блищав піт, ніс загострився, наче в мертвого, він закусив губи й міцно заплющив очі. В ногах ліжка стояла Феня з мідним тазом у руках і Куликова з бинтами, з марлею.

— Пушкіни, Лермонтови стрілялись інакше,— бурмотів лікар.

Клим вийшов до їдальні, там, біля стола, дивлячись на вогонь свічки, сиділа Лідія, схрестивши руки на грудях, простягнувши ноги.

— Небезпечно? — спитала вона крізь зуби й не глянувши на Кліма.

— Не знаю.

— Лікар, здається, грубий?

Клим не відповів, наливаючи води в склянку, а напившись води, сказав:

— Ось. Через тебе вже стріляються.

Лідія тихо, але суворо попросила:

— Облиш.

Замовкли, прислухаючись. Клим стояв біля буфета, міцно витираючи руки хусточкою. Лідія сиділа нерухомо, вперто дивлячись на золотий списик свічки. Дрібні думки долали Кліма. «Лікар говорив з Лідією шанобливо, як з дамою. Це, звичайно, тому, що Варавка грає в місті дедалі визначнішу роль. Знову в місті почнуть говорити про неї, як говорили про дитячий її роман з Туробоевим. Неприємно, що Макарова покладали на моє ліжко. Краще б одвести його нагору. І йому спокійніше».

Думки були недоречні. Клим знав це, але ні про що інше не думалося.

Прийшов лікар і, потираючи руки, сповістив:

— Нну-у, все гаразд, як тільки може бути. Револьвер був поганенький, куля вдарилася об ребро, здається, поміяла його, пройшла крізь ліву легеню й зупинилася під шкірою на спині. Я її вирізав і подарував сміливцеві.

Говорячи, він пильно, з усмішкою, дивився на Лідію, але вона не помічала цього, збиваючи напливи на свічці ручкою чайної ложки. Лікар дав кілька порад, вклонився їй, але вона й цього не помітила, а коли він пішов, сказала, дивлячись у куток:

— Вночі чергуватимемо я і Таня. Ти йди, спи, Климе.

Клим був радий піти, він не розумів, як триматися, що треба говорити, і почував, що скорботний вираз обличчя його перетворюється на гримасу нервової втоми.

Пролежавши в Климовій кімнаті чотири доби, на п'яту Макаров став просити, щоб його відвезли додому. Ці дні, повні тяжких і тривожних вражень, Клим прожив дуже важко. Першого ж дня ранком, зайшовши до хворого, він застав там Лідію,— очі в неї були червоні, недобре блищали, розглядаючи сіре, змучене обличчя Макарова з запалими очима; губи його, потемнівши, сухо шепотіли щось, часом він скрикував, скреготів зубами, вискалюючи їх.

— Марить,— пошепки сказала вона, махнувши рукою на Кліма.— Іди собі!

Та Клим на хвилину затримався в дверях і почув задиханий, хрипкий голос:

— Я — не винен... Я — не можу.

Лідія знову, тоном наказу, повторила:

— Іди собі!

Надвечір Макарову стало краще, а на третій день він, кволо усміхаючись, говорив Климові:

— Пробач, брат! Набруднив я тобі тут...

Він був сконфужений, дивився на Кліма з темних ям під очима неприємно пильно, наче згадуючи щось і чомусь не вірячи. Лідія поводитися явно фальшиво і, здається, сама розуміла це. Вона говорила дурниці, недоречно сміялась, дивувала незвичайною для неї розв'язністю і раптом, роздратовуючись, починала висміювати Кліма:

— У тебе смаки старого; тільки діди і баби чіпляють так багато фотографій.

Макаров мовчав, дивився в стелю й здавався новим, чужим. І сорочка на ньому була чужа, Клімова.

Коли, приїхавши з дачі, Віра Петрівна і Варавка вислухали докладну розповідь Кліма, вони зразу ж почали півголосом сперечатися. Варавка стояв біля вікна боком до матері, тримав бороду в кулаці й кривився, наче в нього боліли зуби, мати, сидючи перед трюмо, розчісувала свої пишні коси, струшуючи головою.

— Лідія занадто кокетлива,— говорила вона.

— Ну, це ти видумала! Ані сліду кокетства.

— Способи кокетства — різні.

— Знаю, але...

— Макаров розбещений юнак, Клим це знає.

— Ти несправедлива до Лідії...

Клим слухав, не кажучи й слова. Мати говорила дедалі гордовитіше, Варавка розсердився, заплямкав, замуликав і пішов. Тоді мати сказала Клімові:

— Лідія — хитра. В ній я почуваю щось хижке. З таких, холодних, виходять авантюристики. Будь обережний з нею.

Клим давно знав, що мати не любить Лідії, але так рішуче вона вперше говорила про неї.

— Я, певна річ, розумію твої товариські почуття, але було б розумніше вирядити цього до лікарні. Скандали, при нашому становищі в товаристві... ти розумієш, звичайно... О, боже мій!

Нагорі тупотів, як слон, Варавка, і було чути його глухий крик:

— Забороняю! Дур-рниці!

Потім внутрішніми сходами збігла Лідія, з вікна Клим бачив, що вона промчала до саду. Терпляче вислухавши ще кілька материних зауважень, він теж пішов у сад, певний, що знайде там Лідію ображеною, в сльозах і йому треба буде втішати її.

Та вона сиділа на лаві, біля альтанки, заклавши ногу на ногу, і зустріла Кліма запитанням:

— Ти не стрілятимешся через кохання,— ні?

Спитала вона так спокійно й грубовато, що Клим подумав:

«Невже матирина правда?»

— Як доведеться, — відповів він, знизавши плечима.

— Ні, не стрілятимешся! — впевнено повторила вона і, як у дитинстві, запропонувала:

— Посидьмо.

Потім, глянувши на нього збоку, вона задумливо промовила:

— Ти, мабуть, будеш розпутним. Я думаю — вже? Еге ж?

Спантеличений Клим не встиг відповісти, — обличчя Лідії здригнулось, перекривилось, вона струснула головою і, схопивши її руками, зашепотіла з розпачем:

— Як це жахливо! І — навіщо? Ну от народилась я, народився ти — навіщо? Що ти думаєш про це?

Клим набрав поважного вигляду, збираючись говорити багато і розумно, але вона схопилась і пішла геть, сказавши:

— Не треба. Мовчи.

Коли вона зникла, Кліма потягло за нею, уже не з тим, щоб говорити розумне, а просто, щоб іти поруч неї. Це був такий дужий порив, що Клим схопився, пішов, та у дворі пролунав негучний, але соковитий вигук Аліни:

— Невже? Ага, я ж казала...

Клим постояв, потім знову сів, думаючи: так, мабуть, Лідія, а може, і Макаров знають інше кохання, це кохання викликає в матері, у Варавки, як видно, дуже ревниві і задрі почуття. Ні той, ні та навіть не навідалися до хворого. Варавка викликав карету «Червоного Хреста», і коли санітари, схожі на кухарів, несли Макарова двором, Варавка стояв біля вікна, тримаючи себе за бороду. Він не дозволив Лідії проводити хворого, а мати, здається, навмисно пішла з дому.

Надворі Макаров зразу пояснішав, пожвавішав і, дивлячись в прозоре, холоднувате небо, тихо сказав:

— Чудово.

Лежачи в кареті, кривлячись від сильних поштовхів, він погладив правою рукою по коліну Кліма.

— Ну, брат, спасибі тобі. А кровопускання це, мабуть, корисне, заспокоює.

І, кволо посміхнувшись, додав:

— Тільки ти — не пробуй: боляче та й соромно трохи.

Він заплющив очі, і, потонувши в темних ямах, вони зробили обличчя його ще моторошніше сліпим, ніж воно буває в сліпих від народження. На зарослому травною маленькому подвір'ячку лялькового будинку, який кокетливо сховав свої троє вікон за палісадником, Макарова зустрів потворно високий, худий чоловік з обличчям клоуна, з

мітлою в руках. Він кинув мітлу, підбіг до носилок, переламався над ними й смішним голосом заговорив, штовхаючи санітарів, Клима:

— Ех, Костю, ай-яй-ай! Коли нам Лідія Тимофіївна сказала, ми так і обмерли. Потім вона потішила нас, небезпеки нема, каже. Ну, слава богу! Зараз же усе вимили, вичистили. Матусю! — закричав він і, схопивши довгими пальцями за лікоть Клима, відрекомендувався:

— Злобін, Петро, поштово-телеграфний, дуже радий.

З дверей сарайчика вилізла огрядна, червоношока стара жінка в сірому платті, схожому на рясу, насилу нагнулась, поцілувала в лоб Макарова і пустила сльозу, буркотливо кажучи:

— Ну й дурненький!

Клим відчув себе зворушеним. Дивно було бачити, що такий довгий чоловік і така величезна стара жінка живуть у ляльковому будиночку, в чистеньких кімнатах, де багато квітів, а біля стіни на маленькому, овальному столику урочисто лежить скрипка у футлярі. Макарова покляла на постіль в затишній, сонячній кімнаті, Злобін незграбно сів на стілець і сказав:

— А я, знаєш, з цієї нагоди, навіть дозволив собі п'єску вивчити «Сувенір де-Вільна» — дуже мила! Три вечори цигикав.

Кирпатий, блакитноокий, підстрижений йоржиком і вже напівсивий, він здавався Климові дедалі більш схожим на клоуна. А огрядна його матуся, похитуючись, як корова ходила з кімнати в кімнату, зносячи на стіл перед постільлю Макарова карафки, склянки, ходила й бурчала:

— Ну й — що доброго? Знущаєтесь із себе, молоді люди, а потім нудьгувати будете.

Вона запропонувала Климові чаю, Клим чемно відмовився, потиснув руку Макарову, який, мовчки усміхаючись, дивився на Злобіних.

— Приходь, будь ласка, — попросив Макаров, Злобіни в один голос повторили:

— Будь ласка.

Клим вийшов на вулицю, і йому стало сумно. Кумедні друзі Макарова, мабуть, дуже його люблять, і жити з ними — затишно, просто. Простота їхня примусила його згадати про Маргариту — ось у кого він добре відпочив би від безглузких тривог цих днів. І, задумавшись про неї, він раптом відчув, що ця дівчина непомітно виросла в

його очах, але виросла десь осторонь від Лідії й не затуляючи її.

Коли в лінію його міркувань вдиралась Лідія, він уже не міг думати ні про що, крім неї. По суті, він і не думав, а стояв перед нею й розглядав дівчину безтямно, так само як часом дивився на рух хмар, течію річки. Хмари і хвилі, стираючи, змиваючи всякі думки, викликали в нього такий самий бездумний, німотний настрій напівгіпнозу, як ця дівчина. Та коли він бачив її перед собою не в пам'яті, а в плоті, в нього виникала майже ворожа цікавість до неї; хотілося стежити за кожним її кроком, знати, що вона думає, про що говорить з Алиною, з батьком, хотілося спі-ймати її на чомусь.

Через кілька днів Лідія мимохідь, але задирливо, як здалося Климові, спитала його:

— Чому ти не зайдеш до Макарова?

Він сказав, що дуже занепокоєний ставленням до нього педагогічної ради, частина членів її, не наважуючись видати йому атестат зрілості, вимагає переекзаменовки.

— Ну, Ржига влаштує це,— недбало сказала Лідія, а потім, примруживши очі, тихенько засміялась і додала:

— Не примушуй думати, ніби ти жалієш, що перешкодив товаришеві вбити себе.

Вона пішла, перш ніж він устиг відповісти їй. Звичайно, вона жартувала, це Клим бачив по обличчю її. Та і в формі жарту слова її схвилювали його. Звідки, з яких спостережень могла виникнути в неї така образлива думка? Клим довго, напружено шукав у собі: чи з'являвся в нього жаль, про який догадується Лідія? Не знайшов і вирішив поговорити з нею. Та протягом двох днів він не знайшов часу для розмови з нею, а на третій пішов до Макарова, обтяжений наміром, не зовсім ясным для нього.

На порозі одної з кімнاتок лялькового будиночка він спинився з мимовільною усмішкою: біля стіни на дивані лежав Макаров, вкритий до грудей ковдрою, розстебнутий комір сорочки оголював його забинтоване плече; за маленьким, круглим столиком сиділа Лідія; на столі стояло блюдо, повне яблук; косий промінь сонця, проходячи крізь верхні шибки вікон, освітлював червоні плоди, потилицю Лідії й половину горбоногого обличчя Макарова. В кімнаті було духовито й дуже жарко, як здалося Климові. Хворий і дівчина їли яблука.

— Райське заняття,— пробурмотів Клим.

— Третім у раю був диявол,— зразу ж сказала Лідія і трошки відсунулась від дивана разом зі стільцем, а Макаров, потискуючи руку Климові, підхопив її жарт:

— Самгін більше схожий на Фауста, ніж на Мефістофеля.

Обидва жарти не сподобалися Климові, примусивши його насторожитись, а Макаров і Лідія, легко перекидаючись жартами, дедалі частіше зачіпали його. Він відповідав незграбно, ніяково, йому здавалося, що в їхніх словах він чує досаду й роздратування людей, яким перешкодили. В ньому здіймалася образа проти них і ще якесь сумне почуття. Людина, якій він перешкодив убити себе, була занадто весела й стала навіть кращою. Блідість обличчя вигідно підкреслювала гарячий блиск очей Макарова, тїнь на верхній губі стала густішою, помітнішою, і взагалі Макаров за ці кілька днів неприродно змужнів. Він навіть говорив хоч і кволим, але більш низьким голосом. Лідія трималася з ним неприємно просто, без гордовитості й зарозумілості, звичайних для неї. І хоч Клим помітив, що й до нього вона сьогодні добріша, ніж завжди, але це теж було прикро.

— Як мило тут, правда ж? — звернулась вона до Самгіна, обвівши коло рукою.

Клим відповів:

— Звичайно, як у міщан.

— Подумайте, який аристократ,— сказав Макаров, ховаючи обличчя від сонця. Лідія теж усміхнулась, а Клим швидко уявив собі її майбутнє: ось вона замужем за вчителем гімназії Макаровим, він — п'яниця, звичайно; вона, вагітна вже третьою дитиною, ходить у нічних туфлях, рукава кофти засукані до ліктів, в руках брудна ганчірка, якою Лідія стирає порошок, як покоївка, на підлозі рачкують червонозаді діти й пишчать. Ця картина, що швидко виникла, трохи піднесла була його пригнічений настрій, та в двері заглянула стара Злобіна, запрошуючи:

— Чай пити прошу! Сьогодні ваші улюблені коржики, Лідіє Тимофіївно!

Лідія підбігла до неї, заговорила, глядячи тоненькими пальцями сиве пасмо волосся, що спустилося на багрову щоку старої. Злобіна тряслась, басовито посміювалась. Клим не слухав, що говорила Лідія, він тільки знизав плечима на запитання Макарова:

— Ти чого дивишся, як сич?

«Он як? — думав він. — Значить, вона давно й часто ходить сюди, вона тут — своя людина? Але чому ж Макаров стрілявся?»

З непереборною настирливістю крутилася в голові думка, що Макаров живе з Лідією так, як він сам жив з Маргаритою, і, поглядаючи на них спідлоба, він у думках кричав:

«Брехуни. Фальшиві люди».

Поруч з ним сидів Злобін, штовхав його кощавим плечем і говорив, що він любить тільки музику і матусю.

— Через цю любов я й не одружився, бо, знаєте, третя людина в домі — це вже завада! І не всяка дружина може знести вправи на скрипці. А я щодня вправляюсь. Матуся так звикла, що вже й не чує...

Клим пішов від цих людей у такому пригніченому стані, що навіть не запропонував Лідії провести її. Але вона сама, вибігши за ворота, спинила його, попросивши лагідно, з хитренькою усмішкою в очах:

— Ти не кажи дома, що я була тут — добре?

Він ствердно кивнув головою. Додому йти не хотілося, він вийшов на берег річки і, повільно ступаючи, подумав:

«Треба курити; кажуть, це заспокоює».

За річкою, над гладенько поголеною землею, перекинулася півчашею рожевувата порожнеча, нагадуючи чомусь про ляльковий, чистенький будиночок, про людей у ньому.

«Як безглуздо все!»

Дома він застав Варавку і матір у їдальні, величезний стіл був закиданий безліччю паперів, Варавка клацав кісточками рахівниці й шипів у бороду:

— Ш-шахраї.

Мати швидко списувала якісь цифри з одноманітних паперових квадратиків на великий, чистий аркуш, перед нею стояла тарілка з величезним кавуном, перед Варавкою — пляшка хересу.

— Ну, як твій стрілець? — спитав Варавка. Вислухавши Климому відповідь, він недовіриливо оглянув його, налив повний келих вина, благочестиво випив половину, облизав свою м'ясну губу й почав говорити, відкинувшись на спинку стільця, пристукуючи пальцем по краю стола:

— Світ поділяється на людей розумніших за мене — цих я не люблю — і на людей дурніших за мене — цих зневажаю.

Мати, допитливо глянувши на нього, спитала:

— Чому це ти... раптом?

— З необхідності,— відповів Варавка, підчепивши виделкою кубічний шматок кавуна і впхнувши його в рот.— Та є ще категорія людей, яких я боюсь,— говорив він дзвінко й наполегливо.— Це — хороші російські люди, ті, які вірують, що логікою слів можна впливати на логіку історії. Я тобі, Кліме, по-дружньому раджу: остерігайся вірити хорошій російській людині. Це — дуже мила людина, еге ж! Побалакати з нею про майбутнє — насолода. Але сучасного вона зовсім не розуміє. І не бачить, яка сумна її роль дитини, що, мрійно ступаючи серединою вулиці, буде розчавлена кіньми, бо важкий віз історії везуть коні, якими правлять досвідчені, але неделікатні кучери. Хороші наші люди в цьому ділі — ні до чого. В кращому разі вони правлять за ліпку на фасаді споруджуваного будинку, а що будинок тільки-но споруджується, то...

Мати перекірливо урвала його мову:

— Одначе, згадай, що Христос...

— Явище теж передчасне, а тому — шкідливе,— казав далі Варавка, відбиваючи товстим пальцем такт мови.— Так звана християнська культура — щось подібне до райдужної плями нафти на широкій, каламутній річці. Культура — це поки що: книжки, картинки, трохи музики й дуже мало науки. Культурність невеличкої купки людей, які звать себе «сіллю землі», «рицарями духу» тощо, виявляється лише в тому, що вони не матюкаються вголос і з іронією говорять про ватерклозет. Всі, що живуть «во Христі», глибоко антикультурні, в моєму розумінні поняття культури. Культура — це, люба моя, любов до праці, але така ж сама невгамовно жадібна, як любов до жінки...

Варавка, покvapливо закуривши цигарку, все говорив і говорив, вивергаючи синій дим. Сап'янова шкіра на його лобі червонувато лисніла, гострі очі збуджено блискали, диміла лисяча борода, і слова його теж начебто диміли.

Климові давно і добре відомі були випадки красномовності у Варавки, вони особливо сильно вражали його в дні втоми від ділового життя. Клим бачив, що з Варавкою на вулицях люди розкланюються дедалі шанобливіше, і знав, що в домах говорять про нього дедалі гірше, лихіше. Він помітив також дивний збіг: що більше й гірше говорили про Варавку в місті, то невпинніше й більше він філософствував дома.

Сьогодні випадок був нестерпно довгий. Варавка аж розстебнув нижні гудзики жилета, як інколи він робив за обідом. В бороді в нього блискала червона усмішка, стілець під ним потріскував. Мати слухала, нахилившись над столом і так незручно, що дівочі груди її лежали на краю стола. Климові було неприємно бачити це.

— Дозволь, дозволь, — кричав їй Варавка, — але ж ця любов до людей, — до речі, видумана нами, суперечить природі нашій, яка прагне не любові до ближнього, а боротьби з ним, — ця нещасна любов нічого не значить і нічого не варта без ненависті, без огиди до того бруду, в якому живе ближній! І, нарешті, не треба забувати, що духовне життя успішно розвивається тільки на ґрунті матеріального добробуту.

Прислухаючись до себе, Клим відчував у грудях, в голові тишу, ниючу нудьгу, майже біль; це було нове для нього відчуття. Він сидів поруч з матір'ю, ліниво їв кавун і дивувався: чому всі філософствують? Йому здавалося, що за останній час філософствувати стали більше й покvapливіше. Він зрадів весною, коли під приводом ремонту флігеля письменника Катіна попросили звільнити квартиру. Тепер, проходячи по двору, він з приємністю дивився на закриті віконницями вікна флігеля.

Часто здавалося, що він так засипаний чужими словами, що вже не бачить себе. Кожна людина, ніби чогось боячись, шукаючи в ньому спільника, намагається накричати йому у вуха чогось свого; всі вважають його наслідувачем своїх думок, закопують його в пісок слів. Це — пригнічувало, дратувало. Сьогодні він був саме в такому настрої.

Увійшла Феня й доповіла, що прийшов підрядчик.

— Ага! — сердито скрикнув Варавка і, схопившись на ноги, пішов важкою, але швидкою ходою ведмедя. Клим теж устав, але мати, взявши його під руку, повела до себе, питаючи:

— Тебе, як видно, дуже схвилювала ця історія з Лідією?

Півголосом, нудно повторюючи знайомі Климові міркування про Лідію, Макарова і явно побоюючись сказати щось зайве, вона ходила по килиму у вітальні, син мовчки слухав її мову людини, певної, що вона каже завжди тільки розумне й потрібне, і раптом подумав: а чим від-

різняється її і Варавчине кохання від кохання, що його знає, що його навчає Маргарита?

Він зразу ж зрозумів всю тяжкість, весь цинізм такого зіставлення, відчув себе винним перед матір'ю, поцілував її в руку і, не дивлячись у вічі, попросив її:

— Не турбуйся, мамо! І — пробач, я так стомився!

Вона теж дуже міцно поцілувала його в лоб, сказавши:

— Я розумію, що з твоєю винятковою вдумливістю тобі важко.

У себе в кімнаті, скинувши сюртук, він подумав, що добре було б скинути ось так само всю цю вдумливість, плутанину почуттів і думок і жити просто, як живуть інші, не соромлячись говорити всі дурниці, які навернуться на язик, забувати всі премудрості Томила, Варавки... І забути б про Дронова.

Він погано спав, устав рано, почувавши себе напівхворим, пішов до їдальні пити кофе і побачив там Варавку, який, готуючись до битви дня, гриз підсмажений хліб, запивавши його портвейном.

— Слухай,— сказав він, зсунувши брови, тихо, не випускаючи Климової руки з своєї і цим примусивши юнака чекати неприємності.— Вчора, не бажаючи хвилювати Віру, я не хотів, та й часу не добрав сказати тобі про Дронова. Мировий суддя Козмін, не знаючи, що цей індивідуй вже не служить у мене, попередив, що Дронов привласнив книжку ошадної каси якоїсь дівчини і на нього подано позов. Тут якась хитра історія. Та, хоч суддя висловився «привласнив», одначе ясно, що йдеться про крадіжку, та ще й непідсудну мировому судді, бо крадіжка понад триста карбованців. Значить — окружний суд. Ти в яких стосунках з цим хлопцем? Ага, розійшовся? Я дуже радий.

Клим теж зрадів і, щоб приховати це, нахилив голову. Йому почулося, що в ньому теж прозвучало переможне «Ага!», спалахнула, як спектр, смуга різнобарвних думочок, і серед них промайнула лінія співчутливих до Маргарити. Варавка, мабуть, зрозумівши його радість, як переляк, сказав кілька втішливих афоризмів:

— Ну, що ж,— за порядність людини ніколи не можна ручитися. Ми добираємо друзів недбаліше, ніж черевики. Май на увазі, що людина без друзів — більше людина.

Він самозадоволено закінчив:

— Я — не маю друзів.

Тут почуття вдячності за радість штовхнуло Кліма сказати йому, що Лідія часто буває в Макарова. На його подив Варавка не розсердився, він тільки боязко глянув у бік кімнат матері й неголосно сказав:

— Так, так. Я знаю. Романтизм, чорт би його взяв! Хоч романтизм, усе-таки, знаєш, краще...

Зробивши правою рукою непевний жест, він засунув під пахву товстий портфель і спитав тихенько:

— Ти матері не казав про це? Ні? То й не кажи, прошу. Вони й без того не дуже люблять одна одну. Я — пішов.

Та як тільки він зник — зникла й Клімова радість, її погасила свідомість, що він зробив недобре, сказавши Варавці про дочку. Тоді він, взагалі нездатний на швидкі вирішення, пішов нагору, ступаючи через два східці.

Лідія, непричесана, в оранжовому халатику, в туфлях на босу ногу, сиділа в кутку дивана зі зшитком нот у руках. Повільно прикривши голі ноги полою халата, вона, неласкаво дивлячись на Кліма, спитала:

Що трапилось? Чому в тебе таке обличчя?

Він сів на край дивана і зразу, начебто побоюючись, що не скаже того, що хоче, сказав:

— Пробач мені, але я ненавмисно проговорився...

Лідія, кинувши ноти на коліна собі, зупинила його:

— Знаю. Я так і думала, що скажеш батькові. Я, може, для того й просила тебе не казати, щоб випробувати: чи скажеш? Але я вчора сама сказала йому. Ти — спізвився.

І в голосі в неї і в очах було щось глибоко прикре. Клім мовчав, почувавши, що його розбирає злість, а дівчина здивовано, сумно говорила:

— Не розумію я тебе. Ти здаєшся порядним, але... якось усе стрибаєш до поганого. Що це означає?

В її словах Клім почував гидливість, він схопився з дивана, і з неймовірною швидкістю між ними виникла сварка. Клім сказав тоном старшого:

— Це означає, що в твоїй поведінці я не бачу нічого доброго...

— Який ти смішний, — відповіла дівчина, відсуваючись у куток дивана, підібгавши під себе ноги.

— Твій роман з Макаровим...

Лідія здивсвано, гнівно, широко розплющивши очі, заговорила півголосом:

— Моя поведінка? Роман? Ти — смієш, ти, хлопчисько? Ти уявляєш...

Вона задихнулася, видимо неспроможна вимовити якесь слово, її смугляве обличчя почервоніло й навіть спухло, на очах виступили сльози; перекинувши легке тіло своє на коліна, вона шепотіла:

— Ти думаєш...

Клим раптом злякався її гніву, він погано розумів, що вона каже, і хотів тільки одного: спинити потік її слів, дедалі гостріших і безладніших. Вона вперлася пальцем у лоб йому, примусила підвести голову і, дивлячись у вічі, спитала:

— Невже ти серйозно думаєш, що я... що ми з Макаровим у таких стосунках? І не розумієш, що я не хочу цього... що через це він і стріляв у себе? Не розумієш?

Клим почував на шкірі лоба свого гострий поштовх пальця дівчини, і йому здавалося, що вперше за все своє життя він зазнає такої образи. Говорила Лідія щось дурницьке й дитяче, але поводитися як доросла, як дама. Він дивився їй у серйозне обличчя, в сумні очі, йому хотілося сказати їй дуже злі слова, та вони не злазили з язика. Так, мовчки, він і пішов до себе, а там, почувуючи гірку сухість у роті й безладний шум злих слів у голові, став біля вікна, дивлячись, як вітер обриває листя з дерев. У шибці він бачив відображення свого обличчя, і хоч риси розпливлися, воно все-таки нагадувало сухе й поважне обличчя матері.

З усією рішучістю, на яку Клим був здатний у цей момент, він спитав себе: що справжнє, не видумане в його почуттях до Лідії? Не легко й не скоро він розплутав тугий клубок цих почуттів: тоскне відчуття втрати чогось дуже важливого, гостре незадоволення собою, бажання помститися Лідії за образу, ставева цікавість до неї і поряд з усім цим напружене бажання переконати дівчину в його значності, а за всім цим виникла впевненість, що, кінець кінцем, він любить Лідію справжньою любов'ю, саме тією, про яку пишуть віршами і прозою і в якій нема нічого хлоп'ячого, смішного, видуманого.

Він полегшено зітхнув, далі роздумуючи: якби Лідія любила Макарова, вона, з почуття вдячності, повинна була б змінити своє гордове ставлення до людини, що

врятувала життя її коханому. Але він не чув від неї ані слова подяки. Це — дивно. Сьогодні вона сказала щось незрозуміле: Макаров стрілявся від страху перед коханням, так треба зрозуміти її слова. Та певніше, що цей страх живе в самій Лідії. Клим швидко пригадав ряд ознак, які переконали його, що це так і є: Лідія боїться кохання, вона прищепила свій страх Макарову і через те винна в тому, що примусила людину зробити замах на своє життя. Додуматися до цього було приємно; переглянувши ще раз хід своїх думок, Клим підвів голову й навіть усміхнувся, що він — міцна людина і вміє переборювати неприємності швидко.

Він вирішив триматися з Лідією великодушно, як найнезвичайніші й найблагодісніші герої романів, ті, що, кохаючи, прощають усе. Вже вдруге доводилось йому ставати в цю позицію. Та цього разу він скоро зрозумів, що така роль робить його ще менше помітним в очах Лідії. Розглядаючи себе в дзеркало, він бачив, що лірична, сумна міна робить його обличчя незначним. Він взагалі був незадоволений своїм обличчям, вважаючи риси його дрібними, такими, що не відбивають усієї складності його душі. Короткочорість примушувала його мружитися, зіниці, крізь скельця окулярів, здавалися неприємно розширеними. Не подобався ніс, рівний і сухенький, він був недосить великий, губи — тонкі, підборіддя — надміру гостре, вуса росли двома світлими кущиками тільки по кутках губ. Коли він хмурився, зсував негусті брови, обличчя ставало цікавішим і розумнішим. Від ліричної міни довелося відмовитись.

Він став читати Лермонтова, міцна гіркість цих віршів здавалась йому корисною, він дедалі частіше цитував найдошкульніші рядки похмурого поета.

Він пробував також говорити з Лідією, як з дівчинкою, помилки якої йому зрозумілі, хоч він і вважає їх трохи смішними. При матері і Варавці йому вдавалось додержувати цього тону, але, залишаючись з нею, він зразу втрачав його.

Лідія їхала до Москви, але збиралася не поспішаючи, неохоче. Слухаючи розмови Варавки з матір'ю Кліма, вона розглядала їх, наче людей незнайомих, допитливим поглядом і, очевидно, не погоджуючись з тим, що чує, різко струшувала головою в шапці кучерявого волосся.

Макаров, одужавши, вже поїхав до університету, він зробив це трохи підозріло поквапливо; прощаючись

з Климом, міцно потиснув йому руку, але сказав тільки двоє слів:

— Спасибі, брат.

Після його від'їзду Самгін у здалося, що Лідія стала ще помітніше уникати зустрічей з ним віч-на-віч. В очах у неї застигло щось по-чернечому похмуре й сердите, але здавалося, що вона тепер більше дитина, ніж була кілька тижнів тому. Клим помітив, що з матір'ю його вона стала говорити не так сухо й по-чужому, як раніше, а мати теж — лагідніша з нею. Було щось тривожне в тому, що вона часом приходить в кімнату до матері, і вони сидять там, тихо розмовляючи. Близько півночі, після нудної гри з Варавкою і матір'ю в преферанс, Клим пішов до себе, а через кілька хвилин увійшла мати вже в ліловому капоті, в нічних туфлях, сіла на кушетку й заклопотано почала говорити, бавлячись китицями пояса:

— За літо ти якось збляк, став млявим і взагалі не схожим на себе.

Він мовчав, посмикуючи кущики вусів, догадуючись, що це — передмова до серйозної розмови, і — не помилився. З простою, майже грубуватою, мати, дивлячись на нього завжди спокійними очима, сказала, що вона бачить його захоплення Лідією. Почуваючи, що він густо почервонів, Клим спитав, усміхаючись:

— Ти не помиляєшся?

Ніби не почувши його запитання, вона повчально вела далі:

— Кохання в твоєму віці, це ще не те кохання, яке... Це ще не кохання, ні!

Помовчавши кілька секунд, вона зітхнула.

— Я повинчалася з твоїм батьком, коли мені було вісімнадцять років, і вже через два роки зрозуміла, що це — помилка.

Вона знову замовкла, сказавши, як видно, не те, що хотілося, а Клим, розгублено ловлячи окремі фрази, намагався зрозуміти: чим обурюють його материні слова?

— Моє ставлення до її батька,— чув він, міркуючи, якими словами нагадати їй, що він уже доросла людина. І раптом сказав, недбало, нахмурившись:

— Я ставлюсь до Лідії по-дружньому і, природно, мене трохи лякає її історія з Макаровим, людиною, звичайно, не достойною її. Може, я говорив з нею про нього

трохи з запалом, нестримано. Я думаю, що це — все, а інше — від уяви.

Кажучи так, він був певен, що не бреше, і вважав, що каже добре. Йому здалося, що треба додати ще що-небудь переконливе, він сказав:

— Ти знаєш: існує тільки людина, а все інше — від її уяви. Це, здається, Протагор...

Трохи примруживши очі, мати озвалась:

— Це не зовсім так, але дуже розумно. Чудова пам'ять у тебе. І, звичайно, ти маєш рацію: дівчата завжди забігають трохи наперед, уявляючи неминуче. Ти заспокоїв мене. Я і Тимофій так шануємо взаємини, що утворилися та все зміцнюються між нами...

Клим нахилив голову, збентежений одвертим егоїзмом матері, зрозумівши, що в цю хвилину вона тільки жінка, стривожена побоюванням за своє щастя.

Він спитав:

— Мені здається, ти стала добрішою до Лідії?

— Мій погляд ти знаєш, він не може змінитися, — відповіла мати, підвівшись і поцілувавши його. — Спи!

Пішла, залишивши по собі дратівний запах міцних духів і легку усмішку на губах у сина.

Розмови з нею завжди утверджували Кліма в самому собі, утверджували не стільки словами, як її непохитно впевненим тоном. Послухавши її, він вважав, що все, по суті, дуже просто і можна жити легко, затишно. Мати живе тільки собою і — непогано живе. Вона нічого не вдумує.

Розуміється, дещо треба видумувати, щоб підсолити життя, коли воно занадто прісне, підсолодити, коли гірке. Але — слід знайти точну міру. І є почуття, що їх роздувати — небезпечно. Таким є, звичайно, кохання до жінки, роздуде до невдалих пострілів з поганого револьвера. Відомо, що кохання — інстинкт, так само як голод, але — хто ж убиває себе з голоду чи спраги чи тому, що в нього нема штанів?

У хвилини таких міркувань наодинці з самим собою Клим почував себе розумнішим, дужчим і своєріднішим за всіх людей, відомих йому. І в ньому поступово зароджувалось поблажливе ставлення до них, не позбавлене усмішливою іронією, якою він приховано втшався. Вже й Варавка часом викликав у нього це нове почуття, хоч він і ділова людина, але все-таки дивакуватий базіка.

Клим дістав нарешті атестат зрілості й зібрався їхати до Петербурга, коли на його шляху знову стала Маргарита. Туманного вечора він ішов до Томіліна прощатися, і раптом з ганку непоказного купецького дому зійшла на панель жінка,— він зразу ж упізнав у ній Маргариту. Зустріч не здивувала його, він зрозумів, що повинен був зустріти свачку, він чекав цієї випадкової зустрічі, але радість своєю він, звичайно, приховав.

Обережно перекинулись незначними фразами. Маргарита нагадала йому, що він повівся з нею нечемно. Ішли поволі, вона дивилася на нього скося, надувши губи, хмурилась; він старався говорити з нею добродушно, заглядав у вічі їй ласкаво і міркував: як напоумити її, щоб вона запросила його до себе?

Його тягло до неї і бажання ще раз зазнати її пестощів і одна важлива ідея, що раптом виникла. Коли він співчутливо спитав її про Дронова, вона відказала:

— Нічого подібного, він зовсім не вкрав книжку.

І спокійно, коротко повіла:

— Сам він соромився складати гроші і складав їх в ошадну касу на мою книжку. А коли ми посварились...

— За що?

— Ну, за що сваряться чоловіки з жінками? За чоловіків, за жінок, звичайно. Він став просити в мене свої гроші, а я пожартувала, не віддала. Тоді він поцупив книжку, і мені довелося заявити про це мировому судді. Тут Ванька віддав мені книжку; от і все.

На розі темненького, забитого туманом завулка вона запропонувала:

— Зайдеш? Я на новій квартирі живу. Чаю поп'ємо.

В тісній кімнатці, що нічим не відрізнялася від попередньої, знайомої Климові, він пробув у неї чотири години. Цілувала вона начебто палкіше, голодніше, ніж раніше, але пестощі її не могли сп'янити Клима настільки, щоб він забув про те, про що хотів дізнатися. І, користуючись моментом її втоми, він, здалеку підходячи до бажаного, спитав її про те, що ніколи не цікавило його:

— Як ти жила?

Запитання здивувало її.

— Жила, як усі.

Та Клим розпитував наполегливо, тоді вона трошки відсунулась від нього і, позіхнувши й перехрестивши рота, сказала:

— Жила, як усі дівчата, спочатку нічого не розуміла, потім зрозуміла, що вашого брата треба любити, ну й полюбила одного, хотів він одружитися зі мною, та — передумав.

Сказавши це спокійно й беззлобно, вона заплющила очі, а Клим, гладячи їй щоку, шию і плече, поставив, дуже лагідно, своє головне запитання:

— А як ти стала жінкою?

— Тим самим способом, як усі, — відповіла жінка, знизавши плечем і не розплющуючи очей.

— Ти — боялась?

— Чого це?

— Вперше... першої ночі?

Подумавши, ніби пригадуючи, Маргарита облизала губи.

— Це було вдень, а не вночі; в день Усіх святих, на кладовищі.

Розплющивши очі, вона стала скидати волосся, що обсіпало їй вуха, щоки. В жестах її Клим помітив безглузду покvapливiсть. Вона злила, не бажаючи чи не вмiючи познайомити його з питанням практики, хоч Клим не добирав слів, ставлячи свої запитання.

— Дуже звичайно, — запаморочиться голова, от і — прощай дівчина.

Крім цього вона нічого не сказала про техніку і доброзичливо почала знайомити його з теорiєю. Щоб зручніше було говорити, вона навіть сіла на постелі.

— Чула я, що товариш твій стріляв у себе з пістолета. Через дівчат, через молодиць багато їх стріляється. Жінки підлі, примхливі. І є в них отака впертість... не можу сказати яка. І хороший мужчина, і подобається, а — не той. Не тому не той, що бідний чи негарний, а — хороший, та — не той!

Заплітаючи волосся в косу, вона говорила дедалі задумливіше:

— Як женитися будеш — вибирай дівчину з характером; вони, котрі з характером, — дурні, вони — видніші, самі себе виказують. А тихеньких, скромненьких — побоюйся, такі обманюють на годину — двічі.

Обличчя її раптом змінилося, зіниці очей звужились, наче в кішки, на жовтуваті білки лягла тiнь вiй, вона приглядалася до чогось ніби чужими очима й мстиво пригадуючи. Климові здалося, що раніше вона говорила про

жінок не так злісно, а як про далеких родичок, від яких вона не сподівається нічого, ні доброго, ні поганого; вони не цікаві їй, напівзабуті нею. І, слухаючи її, він ще раз боязко подумав, що всі знайомі йому люди начебто змовилися в прагненні випередити його; всі хочуть бути розумнішими за нього, незрозумілішими для нього, хитрують і ховаються в словах. Мабуть — саме незрозумілішими хочуть вони бути, боячись, що Клим Самгін швидко розгадає їх.

А Маргарита говорила:

— Мені аж не віриться, що були святі жінки, напевно, це старі дівки — святі оті, а може, незаймані дівці.

Слухаючи крізь свої думи Маргаритине базікання, Клим ще чекав, що вона скаже йому, чим було переможено страх її, дівчини, перед першим коханцем? Якось дивно, поза ним і повз нього майнула думка: в словах цієї дівчини є щось спільне з меткою мовою Варавки і навіть з мудрими глаголами Томіліна.

Втомившись, нарешті, слухати її, Клим нудно сказав:

— Ти сьогодні у філософському настрої.

Маргарита, швидко оглянувши себе, спитала:

— В чому?

А коли він пояснив свої слова, вона сказала:

— Ой, мені подумалося, що ти кров побачив, у мене кров оце має бути...

Гидливо здригнувшись, Клим зіскочив з ліжка. Простота цієї дівчини й раніше інколи сприймалася ним, як безсоромність і неохайність, та він мирився з цим. А тепер пішов від Маргарити з почуттям гострої неприязні до неї й засуджуючи себе за цей некорисний для нього візит. Був радий, що через день поїде в Петербург. Варавка умовив його вступити до інституту інженерів і влаштував усе, що було потрібно, щоб Кліма прийняли.

Ніч була холодно-волога, чорна; вогні ліхтарів горіли ліниво й сумно, ніби втративши надію подолати густоту липкої пільми. Климіві було тяжко і ні про що не думалося. Та раптом знову промайнула й оживила його думка про те, що між Варавкою, Томіліним і Маргаритою почувалася якась спорідненість, усі вони повчають, застерігають, лякають, і начебто за сміливістю їхніх слів криється побоювання. Перед чим, перед ким? Чи не перед ним, людиною, що самотньо й безбоязно йде в нічній пільмі?

Про Петербург у Кліма Самгіна непомітно склалося дуже звичайне для провінціала неприязне й навіть трохи вороже уявлення: це місто, не схоже на російські міста, місто черствих, недовірливих і дуже проникливих людей; ця голова величезного тіла Росії повна мозку холодного і злого. Вночі, у вагоні, Клим згадував Гоголя, Достоевського.

Він приїхав до столиці, вирішивши поводитися з людьми обережно, певний, що вони зараз же почнуть випробувати, вивчати його, заражати своїми віруваннями.

Густий туман повивав місто, і хоч було не більше третьої години після полудня, Невський проспект намагалися освітити райдужні кулі ліхтарів, схожих на велетенські кульбаби. Липка вогкість зволожувала шкіру обличчя, ніздрі лоскотав гіркуватий запах диму. Клим зігнув шию, трохи підняв плечі, поглядаючи праворуч і ліворуч у мокрі шибки магазинів, освітлених усередині так яскраво, начебто в них торгували сонячним промінням літніх днів. Незвичним був пригнічений шум міста, надто м'які й тупі удари кінських копит по дерев'яній мостовій, шереху гумових і залізних шин на колесах екіпажів майже не можна було розрізнити по звуку, голоси людей звучали теж глухо й одноманітно. Дивно було не чути цокання підків по камінню, торохтіння й деренчання дрозок, жвавих вигуків рознощиків. І нема гудіння дзвонів.

По панелях, змазаних рідкою гряззю, люди ступали надзвичайно квапливо й були неприродно однобарвні. Кам'яні і теж однобарвні сірі будинки, не роз'єднані огорожами, щільно притиснуті один до одного, здавалися окові єдиною й безмежною спорудою. Її нижній поверх, яскраво освітлений, приплюснуто до землі і вдушено в неї, а верхні, темні здіймалися в сіру каламуть, за якою неба й не почувалося.

Серед цих будинків люди, коні, поліцаї були дрібніші й непоказніші, ніж у провінції, були тихіші й покірніші. Щось риб'яче, поринаюче помітив у них Клим; здавалося, що всі вони судорожно шукали способу якнайшвидше виринути з глибокого каналу, повного водяного пилу й духу гнилого дерева. Невеликими групами люди спинялися на секунди під ліхтарями, показуючи один одному з-під чорних капелюхів і зонтиків жовті плями своїх фізіономій.

Швидка хода людей викликала в Кліма похмуру думку: всі ці сотні і тисячі маленьких воль, зустрічаючись і розходяться, біжать до своїх цілей, напевно — нікчемних, але ясних для кожної з них. Можна було уявити, що гіркуватий туман — гаряче дихання людей, і все в місті спітніло саме від їхньої біганини. Виникало побоювання загубити себе в масі маленьких людей і згадувався один з незчислених Варавчиних афоризмів, — загрозливий афоризм:

«Більшість людей мусить покірно скорятися своєму призначенню — бути сирим матеріалом історії. Їм, як, наприклад, клоччю, не треба думати про те, яку завтовшки та яку міцну зсукають з них мотузку і для якої мети вона потрібна».

«Даремно я поступився перед наполяганнями матері і Варавки, даремно поїхав у це місто, що задихається, — подумав Клим з роздратуванням на себе. — Може, в материних порадах приховано бажання не допускати мене жити в одному місті з Лідією? Якщо так — це безглуздо; вони віддали Лідію до рук Макарова».

Думати заважали опалові кулі навколо ліхтарів, що напружено тремтіли й ніби були готові вибухнути. Вони створювалися з дрібних порошинок туману, які, безперервно вдираючись в їх сферу, так само безперервно вискакували з неї, не збільшуючи і не зменшуючи обсягу сфери. Ця дивна гра райдужного порошу була майже нестерпна для ока й збуджувала бажання порівняти її з чимось, погасити словами й не помічати її більше.

Клим скинув спітнілі окуляри, тоді величезні кулі рідкого опалу трохи знебарвились, згустились, але стали ще неприємнішими, а вогонь, потьмянівши, пішов глибше в центри їх. Заяложене порівняння Варавчине: «місто — вулик», було непридатне. Більш удало гасилися ці примарні вогні словами головатого автора популярно-наукових книжок; одного разу у флігелі в Катіна він палко доводив, що думка і воля людини — явища електрохімічні і що концентрація воль навколо ідеї може творити чудеса, саме такою концентрацією слід пояснити найдинамічніші епохи: Хрестові походи, Відродження, Велику революцію й подібні вибухи вольової енергії.

На Сенатській площі такі самі опалові кулі освітлювали темну постать буйного царя, що масно блищала;

бронзовою рукою цар показував шлях на Захід, за широку ріку; над рікою туман був ще густіший і холодніший. Клим відчув себе зобов'язаним згадати вірші з «Мідного вершника», але згадав з «Полтави»:

І грізним помахом руки
На шведів рушив він полки.

Потім пам'ять чомусь підказала баладу Гете «Лісовий цар»:

Хто скаже, хто мчить у холодній імлі,
Іздець запізнілий...

Підкови коня застукали по дереву моста над чорною, тривожною рікою. Потім візник, зупинивши баского коня перед безликим будинком в одній з ліній Васильєвського острова, попросив суворим тоном:

— Додати треба, паничику!

«Чому ж «паничику?» — подумав Клим і не додав візникові.

Старенький швейцар з китайськими вусами, з медалями на запалих грудях, в чорній шапочці на голому черепі, діловито сказав:

— Квартира Премирової — другий поверх, чотири.

І, поворушивши червоними вухами, тицьнув пальцем кудись у куток, а кам'яними сходами, пофарбованими рудою фарбою, застеленими сірою з червоною облямівкою доріжкою, легенько спурхнула маленька покоївка в білому фартусі. Сходи нагадали Климові гімназію, а покоївка — фарфорову пастушку.

Легким голосом вона сказала:

— Ваша кімната праворуч по коридору, перші двері, кімната брата вашого — праворуч куткова.

— Брата? — здивовано спитав Клим.

— Дмитра Івановича, — ніби прохаючи пробачення, сказала покоївка, схопивши в руки два чемодани й вишнучуючись між ними. — Адже ви — пан Самгін?

— Так, — похмуро відповів Клим, міркуючи: чому ж мати не сказала, що він житиме в одній квартирі з братом?

Не заходячи до своєї кімнати, він сердито й визивно постукав у двері до Дмитра, з-за дверей весело гукнули:

— Будь ласка!

Дмитро лежав на ліжку, ступня лівої ноги в нього забинтована; в синіх штанах і вишитій сорочці він був схожий на актора української трупи. Підвівши голову, впираючись рукою в постіль, він кривився й бурмотів:

— Це... це Клим? Ти?

І, простягнувши руки до брата, весело крикнув:

— Ага, ось він, сюрприз!

Самгін бачив незнайомого; тільки очі Дмитрові нагадували юнака, яким він був за чотири роки до цієї зустрічі, очі усміхалися все ще тією усмішкою, яку Клим звик називати бабською. Кругле й м'яке обличчя Дмитрове обросло світлою борідкою; довге волосся кучерявилось на кінцях. Він весело й швидко розповів, що переїхав сюди п'ять днів тому, бо розбив собі ногу і Марина перевезла його.

— Вона вже давно лякала мене: чекайте сюрпризу! Хто — Марина? Племянниця Премирової. Тітка теж мила, лібералка; вона далека родичка Варавки.

Пожвавлення Дмитрове зникло, коли він став розпитувати про матір, про Варавку, Лідію. Клим почував у роті гіркість, в голові тягар. Було втомно й нудно відповідати на шанобливо-байдужі братові запитання. Жовтуватий туман за вікном, акуратно розлінований дротами телеграфу, нагадував про старий нотний папір. Крізь туман невиразно виступала бура стіна триповерхового будинку, густо обліплена латками численних вивісок.

— Ну, а — як дядько Яків? Хворий? Гм... Недавно на вечірці один письменник, народник, чудово розказував про нього. Таке, знаєш, житіє. Справді — житіє, а не життя. Ти, звичайно, знаєш, що його знову заарештовано в Саратові?

Клим не знав про це, але ствердно кивнув головою.

— Народники знову починають ворухитися, — сказав Дмитро так схвально, що Климові захотілося усміхнутися. Він дивився на брата байдуже, як на чужого, а брат говорив про батька, теж як про чужу, але кумедну людину.

— Ти б не впізнав його, він тепер солідний і навіть пробує говорити баритоном. Дубовими клепками торгує з французами, з іспанцями, катається по Європі і страшенно багато їсть. Весною він був тут, а зараз у Діжоні.

Він стрибав по кімнаті на одній нозі, тримаючись за спинки стільців, струшуючи волоссям, і м'які, товсті губи

Його приязно усміхалися. Засунувши під пахву собі милицю, він сказав:

— Ходімо чай пити. Переодягатися? Не треба, ти й так добре полакований.

Клим усе-таки пішов до своєї кімнати, брат, пристукуючи милицею, супроводжував його і все говорив, з радістю, яка була незрозумілою для Кліма і бентежила його.

— Ну, годі, чарівний, ходімо!

В теплому, приємному примірку невеликої кімнати за столом біля самовара сиділа маленька, гладенько причесана бабуся в золотих окулярах на гострому, рожевому носіку; простягнувши Клімові сіру, мавпячу лапку, перев'язану біля кисті червоною шерстинкою, вона сказала, гаркавлячи, як дівчинка:

— Дуже г'ада.

І, охнувши, коли Клим потиснув їй руку, пояснила, що в неї ревматизм. Поквапливо, дрібними словами вона стала розпитувати про Варавку, але ввійшла пишна дівчина, обмахуючи обличчя, як віялом, кінцем товстої коси золотавого кольору, і сказала густим альтом:

— Марина Премірова.

Сідаючи поряд з Дмитром, вона сповістила:

— На вулицях найсамодержавніша й велика грядюка.

Клімові здалося, що в кімнаті стало тісно. Різким жестом Марина взяла з тарілки, з-під носа в нього, сучар, густо намазала його маслом, варенням і стала гризти, широко роззявляючи рота, щоб не бруднити тугих губ малинового кольору; у роті в неї грізно блищали великі, щільно складені зуби. Вона була така розпарено-червона, наче прийшла не з вулиці, а з гарячої ванни, і була перебільшено, майже потворно огрядна. Клим почував себе придушеним цією масою тіла, туго обтягнутого жовтим джерсі, що нагадувало йому «Крейцерову сонату» Толстого. За п'ять хвилин Клим дізнався, що Марина вчилася цілий рік на акушерських курсах, а тепер учиться співати, що її батька, ботаніка, було командировано на Канарські острови, і там він помер і що є дуже смішна оперетка «Таємниці Канарських островів», але, на жаль, її не виставляють.

— Там кумедні генерали — Патакес, Бомбардос...

Урвавши фразу на половині, вона сказала Дмитрові:

— Сьогодні прийде Кутузов і з ним отой...

Вона показала очима на стелю; очі в неї великі, опуклі, янтарного кольору, а погляд неприємно прямий і підштовхуючий.

— Знайомого побачиш,— підморгнувши, попередив Дмитро.

— Кого?

— Не скажу.

Над столом мигтіли мавпячі лапки бабусі, безпомилково і влучно пересуваючи посуд, наливаючи чаю, невгавно шелестіли її гаркаві слівця,— їх ніхто не слухав. Одягнена в сукню мишастого кольору, вона тим більше нагадувала мавпу. По зморшках темнього обличчя швидко перебігали легкі усмішечки. Клим вважав усмішечки хитрими, а стару неприродною. Її говорок тонує у грубуватому й дурному голосі Дмитра.

— Расові якості визначаються кров'ю жінок, це доведено. Так, наприклад, автохтони Чілі, Болівії...

Дівця Премирова раптом розсердилась:

— Що означає — автохтони? Навіщо ви кажете незрозумілі слова?

Поряд з могутньою Мариною Дмитро, незграбно складений з широких кісток і погано припасованих до них мускулів, здавався маленьким, невдалим. Він явно раював, сидючи пліч-о-пліч з Мариною, а вона все розглядала Кліма відштовхуючим поглядом, і в глибині її зіниць спалахували руді іскри.

«Розпещена й примхлива»,— вирішив Клим.

— Тітка має рацію,— соковитим голосом, гучно і з інтонаціями сільської дівчини говорила Марина,— місто — гниле, а люди в ньому — сухі. І скупі, лимон до чаю ріжуть на дванадцять шматочків.

Вибравши зручну хвилину, Клим поскаржився на втому й пішов, брат, супроводжуючи його, настирливо допитався:

— Милі люди, га?

— Еге ж.

— Ну, відпочивай.

Сердито скинувши тужурку і черевики, Клим повалився на ліжко й заснув, вирішивши, що не залишиться тут, проживе з чемності з тиждень, два і переїде на іншу квартиру.

Години через три брат розбудив його, примусив уми-

тися й знову повів до Премирових. Клим ішов безвільно, дбаючи лише про те, щоб приховати своє роздратування. В їдальні було тісно, звучали акорди рояля. Марина кричала, притупуючи ногою:

Бідний кінь в полі вправ...

Студент університету в довгому, наче каптан, сюртуку, сіроокий, з мужицькою, широкою бородою, стояв посеред кімнати проти франтувато одягненого в чорне стрункого чоловіка з блідим обличчям; тримаючись за спинку стільця й розхитуючи його, чоловік цей говорив з підкресленою чемністю, за якою Клим зразу ж почув іронію.

— Я не можу уявити собі вільної людини без права і без бажання влади над ближніми.

— Та — на дідька та влада, коли особисту власність знищено? — гарним баритоном скрикнув бородатий студент і, мигцем глянувши на Кліма, сунув йому широку долоню, назвавши себе з неприхованою досадою:

— Кутузов.

А чоловік у чорному, усміхаючись, спитав:

— Не впізнаєте, Самгін?

Дмитро безглуздо зареготав, виголошуючи:

— Це ж Туробоев! Здивувався?

Здивуватися Клим не встиг, Марина почала крутити ним по кімнаті, штовхаючи, як хлопчика.

— Ще Самгін, страшенно серйозний,— говорила вона високій дамі з обличчям кішки.— Її звать Єлизавета Львівна, а ось її чоловік.

Біля рояля, розбираючи ноти, сидів маленький, дуже сутулуватий чоловік у чалмі кучерявого волосся, чорне волосся мінилось синявою, а обличчя було сіре, з рожевими плямами на вилицях.

— Співак,— глухо сказав він.— Співаєте?

Заперечлива відповідь здивувала його, він зняв з похмурого носа димчасте пенсне і, покашлюючи, кліпаючи, подивився в обличчя Климіві опухлими очима, так, наче питав:

«А навіщо ж ви?»

— Ходімо, він нічого не розуміє, крім нот.

На дивані напівлежала сухенька дівчина в темному платті «реформ», схожому на рясу монашки, над нею схилювся Дмитро й гув:

— Ергілья, друг Сервантеса, автор поеми «Араукана»...

— Досить іспанців,— крикнула Марина.— Самгін — Серафима Нехаєва. Всі!

І, залишивши Кліма, вона побігла до рояля, а Нехаєва, недбало кивнувши головою, підбрала тоненькі ноги й прикрила їх поділком плаття. Клім сприйняв це як запрошення сісти поряд неї.

Він злився. Його дратувало гомінке Маринине поживлення і чомусь була неприємна зустріч з Туробоевим. Важко було визнати, що саме ось цей чоловік з безкровним обличчям та якимись кричущими очима — хлопчик, який стояв перед Варавкою і дзвінким голосом говорив про кохання своє до Лідії. Неприємний був і бородатий студент.

Він і Єлизавета Співак заспівали невідомий Клімові дует, маленький музикант чудово акомпанував. Музика завжди заспокоювала Самгіна, точніше — вона спустошувала його, виганяючи всі думи й почування; слухаючи музику, він відчував тільки лагідний сум. Дама співала натхненно, невеликим, але дуже виробленим сопрано, її обличчя втратило схожість з обличчям кішки, облагородилося сумом, струнка постать стала ще вищою і тоншою. Кутузов співав дуже гарним баритоном, легко і вміло. Особливо зворушливо вони проспівали фінал:

О нічко! Скоріше укрій
Прозорим твоїм укривалом,
Приспи тим цілющим фіалом
Засмучену душу мою,
Як мати дитину свою!

Клімові здалося, що туга, про яку співали, давно вже відома йому, але тільки тепер він відчув себе сповненим нею до задухи, майже до сліз.

Скінчивши співати, дама підійшла до стола, взяла з вази яблуко і, задумливо погладивши його маленькою рукою, поклала назад.

— Ви помітили? — шепнула до Кліма його сусідка.

— Що? — спитав він, глянувши на її гладеньку голуву галки і в її маленьке, наче в підлітка, пташине обличчя.

— Помітили, як вона — яблуко?

— Так, бачив.

— Яка грація, правда ж?

Клим згідливо схилив голову, подумавши:

«Інститутка, мабуть».

У пам'яті залишився дивний, ніби благаючий погляд вузьких очей непевного, зеленавосірого забарвлення.

Дмитро важко заворушився, озброївшись милицею, і сказав дразливим тоном:

— А все-таки цей ваш Верлен гірший за Фофанова.

Біля рояля звучав приємний голос Кутузова:

— Вже Галлен знав, що вмістище душі в головному мозку...

— Ви головним мозком співаєте так задушевно? — спитав Туробоев.

«Як скрізь,— подумав Клим.— Нема нічого, про що не сперечалися б».

Марина, схопивши Кутузова за рукав, потягла його до рояля, там вони заспівали «Не спокушай». Климові здалося, що бородань співає занадто чутливо, це не гармонує з його кремезною постаттю, мужикуватим обличчям — не гармонує й навіть трохи смішно. Дужий і багатий голос Марини оглушував, вона погано володіла ним, верхні ноти звучали різко, крикливо. Клим був дуже задоволений, коли Кутузов, скінчивши дует, безцеремонно сказав їй:

— Ні, дівчино, це не для вас писано.

Марина і Дмитро з своєю милицею займали в кімнаті найбільше місця. Дмитро рухався за дівчиною, як барка за пароплавом, а в неспокійному ходінні Марини було щось тривожне, почувалося надмірно багато тваринної енергії, і це бентежило Кліма, збуджуючи в нього нескромні і неприємні для дівчини думки. Ще здаля вона примушувала його чекати, що штовхне тугими, високими грудьми або зачепить стегном. Здавалося, що тілу її тісно не тільки в платті, але і в кімнаті. Неприязно стежачи за нею, Клим думав, що від неї, напевно, тхне потом, кухнею, лазнею. Ось вона, натискаючи грудьми на Кутузова, говорить крикливо і, здається, ображено:

— Атож, ходжу в джерсі, бо терпіти не можу проповідей Льва Толстого.

— Ух! — вигукнув Кутузов і так міцно заплющив очі, аж усе обличчя в нього по-старечому зморщилось.

Дружина піаніста теж безпритульно блукала по кімнаті, наче кішка, що вперше й випадково потрапила до чужої квартири. Її хитлива хода, неуважний погляд

синюватих очей, її манера торкатися речей, — все це привертало увагу Кліма, усмішка туго натягнутих губ гарного рота здавалася вимушеною, мовчазність підозрілою.

«Хитра», — подумав Клім.

Нехаєва була неприємна. Сиділа вона зламано скорчившись, від неї йшов запаморочливий запах міцних духів. Можна було подумати, що тіні в очних ямках у неї штучні, так само як рум'янець на щоках і надмірна яскравість губ. Начесане на вуха волосся робило її обличчя вузьким і гострим, але Самгіну вже не здавалася ця дівчина такою потворною, якою вона здавалася з першого погляду. Її очі дивилися на людей сумно, і вона начебто почувала себе найсерйознішою в цій кімнаті.

Раптом Клім згадав, як обурливо попрощалася з ним Лідія, коли їхала до Москви.

— Вірю, що ти повернешся зі щитом, а не на щиті, — сказала вона, усміхаючись недоброю усмішкою.

Підійшов брат, притулився до Нехаєвої, і через хвилину Клім почув, що вона наче святці читає:

— Малларме, Роліна, Рене Жіль, Пеладан....

— Чудово розпратив їх Макс Нордау, — сказав Дмитро під'юджуючим тоном.

Кутузов зашипів, сварячись на нього пальцем, бо Співак почав грати Моцарта. Обережно підійшов Туробоев і підсів на ручку дивана, усміхнувшись до Кліма. Зблизька він здавався старшим за свій вік, дивна біла шкіра на його обличчі була ніби припудрена, під очима синюваті тіні, кутки рота втомлено спущені. Коли Співак закінчив грати, Туробоев сказав:

— Ви дуже змінилися, Самгін. Я пам'ятаю вас маленьким педантом, який любив усіх повчати.

Клім міцно зціпив зуби, придумуючи, що відповісти людині, під пильним поглядом якої він почував себе негаразд. Дмитро недоречно й занадто голосно заговорив про консерватизм провінції. Туробоев подивився на нього, примруживши очі, і промовив неухважно:

— А мені подобається сталість смаків і думок.

— Село ще сталіше, — зауважив Клім.

— Не вважаю, що це погано, — сказав Туробоев, закуривши цигарку. — А от тут усі явища і самі люди здаються більше, ніж будь-де, скороминущими, я б навіть сказав — більш смертними.

— Дуже правдиво! — погодилась Нехаєва.

Туробоев усміхнувся. Губи в нього були різні, нижня значно товстіша за верхню, темні очі прорізані гарно, але погляд їх неприємно різномовний, невловний. Самгін вирішив, що це кричущі очі людини хворої й заклопотаної бажанням приховати свій біль, і що Туробоев — людина, яка передчасно зносилась. Брат сперечався з Нехаєвою про символізм, вона трохи роздратовано умовляла його.

— Ви плутаєте, до символізму треба йти від ідей Платона.

— Ви пам'ятаєте Лідію Варавку? — спитав Клим. Туробоев відповів не сразу і дивлячись на дим від своєї цигарки:

— Звичайно. Така жвава циганочка? Що... як вона живе? Хоче бути актрисою? Це справжнє жіноче діло, — закінчив він, усміхаючись в обличчя Климові, і подивився на Співак; вона, зігнувшись над клавіатурою через чоловікове плече, питала Марину:

— Чуєш? Мі бемоль...

«І це — все?» — подумав Клим, звертаючись до Лідії, — подумати хотілося зловтішно, а подумалося сумно.

Знову почали співати, і знову Самгіну не вірилося, що бородатий чоловік з грубим обличчям і червоними кулаками може співати так уміло й гарно. Марина співала з завзяттям, але детонуючи, вона широко роззявляла рота, хмурила золоті брови, горби її грудей непристойно напружувались.

Близько півночі Клим непомітно пішов до себе, сразу ж роздягся й ліг, оглушений, втомлений. Та він забув замкнути двері, і через кілька хвилин до кімнати вліз Дмитро, підсів на ліжко й почав говорити, щасливо усміхаючись:

— Це в них щосуботи. Ти зверни увагу на Кутузова, — надзвичайно розумна людина! Туробоев теж оригінал, але в іншому роді. З училища правознавства пішов до університету, а лекцій не слухає, у формі не ходить.

— П'є?

— І п'є. Взагалі тут багато хто живе в тривожному настрої, перелом душі! — говорив далі Дмитро все з радістю. — А я, здається, став схожий на Дронова: хочу все знати і нічого не встигаю. І природник, і філолог...

Клим спитав про Нехаєву, хоч бажав би спитати про Співак.

— Нехаєва? Вона — смішна, а втім — теж цікава. Збожеволіла від французьких декадентів. А от Співак, це, брат, фігура! Її важко зрозуміти. Туробоев залицяється до неї і, здається, не безнадійно. А втім — не знаю...

— Я хочу спати, — нечемно сказав Клим, а коли брат пішов, він нагадав собі:

«Завтра ж почну шукати іншу квартиру».

Та це не вдалось йому, зранку він потрапив до міцних рук Марини.

— Ну, ходімо оглядати місто, — швидше наказала, ніж запропонувала вона. Клим вважав, що відмовитися нечемно, і години зо три ходив з нею в тумані, по слизьких панелях, змазаних якоюсь особливо гидкою грязюкою, не схожою на масну грязюку провінції. Марина швидко й твердо, як солдат, відбивала крок, у ході її була та сама нестриманість, як у словах, але простодушність її трохи вабила Кліма.

— Петербург — багатоліке місто. Бачите: сьогодні в нього таємниче й лякаюче обличчя. Білими ночами він чарівно легкий. Це — живе місто, що глибоко чуває.

Клим сказав:

— Вчора я подумав, що ви не любите його.

— Вчора я з ним посварилась; сваритися — не означає не любити.

Самгін визнав, що відповідь не дурма.

Крізь туман Клим бачив свинцевий блиск води, залізні ґрати набережних, незграбні барки, занурені в чорну воду, як свині в твань. Ці барки були прикро недоречні поряд з чудовими будівлями. Тьмяні шибки незчисленних вікон справляли дивне враження: начебто будинки туго набиті нечистим льодом. Мокрі дерева небачено потворні, жалюгідно голі, горобці невеселі, майже німі, безмовно здіймалися дзвіниці нечисленних церков, здавалося, що дзвіниці зайві в цьому місті. Над Невою в туман ліниво втискувався чорний дим пароплавів; кам'яними пальцями пробивали туман димарі фабрик. Сумний був пригнічений шум дивного міста, і принизливо дрібні сірі люди в масі величезних будинків, а все разом лякаюче знижувало відчутність власного буття. Клим ступав безвільно, в стані самозабуття, ні про що не думаючи, і чув густий Маринин альт:

— Божевільний Павло хотів зробити монумент кращій за Фальконетів, — не вийшло. Погань.

Дівчина так швидко йшла, начебто їй конче треба було втомитися, а Клим почував бажання забитися в сухий, ясний куток і вже там подумати про все, що пливло перед очима, поблискуючи свинцем і позолотою, рудою міддю і бронзою.

— Чого ви мовчите?— суворо спитала Марина, і коли Самгін відповів, що місто дивує його, вона, триумфуючи, вигукнула:

— Ага!

Кілька днів вона водила його по музеях, і Клим бачив, що це їй приємно, як хазяйці, яка хвастається господарством своїм.

Увечері, зайшовши до братової кімнати, Клим застав там Кутузова і Туробоева, вони сиділи за столом один проти одного в позах гравців у шашки, і Туробоев, закурюючи цигарку, говорив:

— А що, як виявиться, що випадок — псевдонім диявола?

— В чортів не вірю,— серйозно сказав Кутузов, потискуючи руку Климові.

Туробоев, закуривши цигарку від свого ж недокурка, поставив його в ряд шести інших, уже погаслих. Туробоев був нетверезий, його хвилясте, негусте волосся скудоччене, скроні пітні, бліде обличчя побуріло, але очі, стежачи за недокурком, який димів, світилися пронизливо. Кутузов дивився на нього поглядом осуджуючим. Дмитро, напівлежачи на ліжку, заговорив докторально:

— Думка про шкідливий вплив науки на звичаї — старенька і дряхла думка. Востаннє її дуже вміло виклав Руссо в 1750 році, в його відповіді Академії Дижона. Ваш Толстой, напевно, вичитав її з «Discours» Жан-Жака. Та й який з вас толстовець, Туробоев? Ви просто — капризун.

Не відповівши йому, Туробоев уміхнувся, а Кутузов спитав Клима:

— А як ви дивитесь на толстовство?

— Це спроба повернутися в дурні, — хоробро відповів Самгін, помітивши в обличчі, в очах у Туробоева щось спільне з Макаровим, яким той був до замаху на самогубство.

Кутузов зареготав, широко роззявивши зубатого рота, потираючи руки. Туробоев, безбарвним голосом, задумливо і вперто промовив:

— Повернутися в дурні — це не погано сказано. Я

думаю, що це неминуче для нас, чи виходитимемо ми від Льва Толстого, чи від Миколи Михайловського.

— А якщо — від Маркса? — весело спитав Кутузов.

— В рятівність фабричного казана для Росії я не вірю.

Клим глянув на Кутузова здивовано: невже цей музик, що переодягся студентом,—марксист? Гарний голос Кутузова не гармоніював з читаючим тоном, яким він вимовляв нудні слова і цифри. Дмитро перешкодив Климові слухати:

— Є зайвий квиток в оперу — підеш? Я взяв для себе, але не можу йти, ідуть Марина і Кутузов.

Потім він обурено розказав, що цензура остаточно заборонила ставити оперу «Купець Калашников».

Туробоев устав, подивився у вікно, притулився до шибки лобом, і раптом пішов, не попрощавшись ні з ким.

— Розумний хлопець,— сказав Кутузов начебто з жалем і, зітхнувши, додав:

— В'їдливий.

Збиваючи щиглями нігтя ряд недокурків з стола на підлогу, він став докладно розпитувати Клима про те, як живуть у його місті, але скоро заявив, почухуючи підборіддя крізь бороду і кривлячись:

— Те ж саме, як у нас у Вологді.

Самгін помітив, що чим стриманіше він відповідає, тим ласкавіше й уважніше дивиться на нього Кутузов. Він вирішив трошки показати себе бородатому марксистові й скромно промовив:

— По суті, ми навряд чи маємо право робити такі певні висновки про життя людей. З десятків тисяч ми знаємо, в кращому разі, як живе сотня, а говоримо так, начебто вивчили життя всіх.

Брат погодився:

— Правильна думка.

Але Кутузов спитав його:

— Хіба?

І знову почав говорити про процес класового розширення, про вирішальну роль економічного фактора. Говорив уже не так нудно, як до Туробоева і з привабливою делікатністю, чим особливо дивував Клима. Самгін слухав його мову уважно, розумненько вставляв обережні зауваження, що підтверджували доводи Кутузова, подобався собі й почував, що в ньому, начебто, зароджується симпатія до марксиста.

Він пішов до своєї кімнати з певністю, що ним покладено перший камінь п'єдесталу, на якому він, Самгін, згодом, стане монументально. В кімнаті стояв важкий дух олії,—ранком скляр замазував на зиму вікна,—Клим понюхав, відкрив вентилятор і поблажливо, півголосом сказав:

— Здається, можна й тут жити.

А тижнів через два він остаточно переконався, що жити в Премирових цікаво. Здавалося, що його тут оцінили як слід, і він був навіть трохи збентежений тим, як мало зусиль коштувало це йому. З усього гостренького, що він засвоїв з афоризмів Варавки, з міркувань Томіліна, він сплітав добре закруглені фрази, вимовляючи їх з усміщечкою людини, яка не дуже вірить словам. Він уже бачив, що грубувата Марина ставиться до нього шанобливо, Єлизавета Співак дивиться на нього з приємною цікавістю, а Нехаєва розмовляє з ним охочіше й довірливіше, ніж з усіма іншими. Було ясно, що й Дмитро, завжди занурений в читання товстих книг, пишається розумним братом. Клим теж ладен був пишатися колосальною начитаністю Дмитра і пишався б, якби не бачив, що брат затьмарює його, правлячи для всіх за словник найрізноманітніших знань. Він навчав стару Премирову готувати яйця «по-б'єрнборзькому», пояснював Співаку різницю між справжньою шародною піснею і солодкуватими імітаціями її Цигановим, Вельтманом та іншими; навіть Кутузов питав його:

— Самгін, ким це був викритий у шпигунстві граф Яків Толстой?

І Дмитро докладно розказував про нікому не відому книжку Івана Головіча, видану в 1846 році. Він любив говорити дуже докладно й тоном професора, але завжди так, начебто розповідав сам собі.

Найавторитетнішою людиною в Премирових був Кутузов, але, певна річ, не тому, що багато й наполегливо говорив про політику, а тому, що артистично співав. Він мав невичерпний запас грубуватої добродушності, ніколи не дратувався в нескінченних суперечках з Туробоевим, і часто Клим бачив, що цей недоладно скроений, але міцно зшитий чоловік розглядає всіх дивно задумливим і начебто співчутливим поглядом ясносірих очей. Дивувало Кліма недбале, а часом різке ставлення Кутузова до Марини, начебто ця дівчина була у нього в очах істотою

нижчою. Якось увечері, за чаєм, вона сердито сказала:

— Коли ви, Кутузов, співаєте, здається, що ви вмієте й почувати, а...

Кутузов не дав їй закінчити фразу.

— Коли я співаю — я можу не фальшивити, а коли говорю з панночками, то боюся, що це в мене виходить занадто просто і від страху беру неправильні ноти. Ви так хотіли сказати?

Марина мовчки одвернулася від нього.

З Єлизаветою Співак Кутузов розмовляв рідко і мало, але звертався до неї в дружньому тоні, на «ти», а інколи ласкаво називав її—тьотя Ліза, хоч вона була старша за нього, напевно, тільки років на два, на три. Нехаєвої він не помічав, але уважно й завжди здаля прислухався до її суперечок з Дмитром, який невтомно дражнив чудну дівчину.

Грубуватість Кутузова Клим сприймав як простодушність людини мало культурної і, не бачачи в ній нічого «видуманого», пробачав йому. Йому приємно було бачити задумливість на бородатому обличчі студента, коли Кутузов слухав музику, приємна була співчутлива усмішка, сумний погляд в одно місце, кудись крізь людей, крізь стіну. Дмитро розказав, що Кутузов син небагатого й розореного сільського мельника, був сільським учителем два роки, за цей час підготувався в Казанський університет, звідки його, через рік, звільнили за участь у студентських заколотах, але ще через рік, за допомогою батька Єлизавети Співак, повітового предводителя дворянства, йому знову вдалося вступити до університету.

До Туробоева ставилися непевно, то — упадаючи коло нього, як коло хворого, то — з якимсь сердитим побоюванням. Клим не розумів, чого Туробоев буває в Премирових? Марина дивилася на нього з неприхованою ворожістю, Нехаєва коротко, але неохоче погоджувалася з його словами, а Співак розмовляла з ним рідко і майже завжди півголосом. Загалом усе це було дуже цікаво, і хотілося збагнути: що об'єднує цих, таких різноманітних людей? Навіщо потрібна грубій і занадто тілесній Марині майже безплотна Нехаєва, чому Марина так широко й смішно упадає біля неї?

— Ти — їж, їж більше! — казала вона. — І не хочеться, а — їж. Чорні думки в тебе через те, що ти погано харчу-

ешся. Самгін старший, як це по-латинському? Чуеш? У здоровому тілі — дух здоровий....

Маринине піклування, примушуючи Нехаєву ніяково усміхатися, зворушувало її, що Клим бачив по вдячному блисків очей худенької й жалюгідної дівчини. Прозорою рукою Нехаєва гладила рум'яну щоку подруги, і на блідій шкірі тилу її долоні жилки, налиті кров'ю, зникали.

Клим думав, що Нехаєва і Туробоев найбільш випадкові й чужі люди тут, та, напевно, і в усіх домах, серед усяких людей, вони обоє повинні були викликати враження заблукалих. Він почував, що його антипатія до Туробоева невпинно зростає. В цій людині є щось підозріле, дуже холодне, пильний погляд його кричущих очей — погляд підглядача, який намагається виявити приховане. Інколи очі його дивляться ехидно; Клим часто ловив на собі цей погляд, draжливий і навіть нахабний. Слова Туробоева зміцнювали підозри в Кліма; безперечно, людина ця розлючена чимось і, ховаючи злість під насмішкватую неуважністю тону, говорить лише для того, щоб draжнити співрозмовника. Часом Туробоев здавався Самгіну зовсім нестерпним, найчастіше це бувало під час його розмов з Кутузовим і Дмитром. Клим не розумів, як може Кутузов добродушно сміятися, слухаючи скептичні висловлювання цього чепуруна:

— Ви, Кутузов, пророкуєте. На мою думку, пророки говорять про майбутнє лише для того, щоб ганити теперішнє.

Кутузов соковито реготав, а Дмитро нагадував Туробоеву випадки, коли соціальні передбачення здійснювались.

З Мариною Туробоев говорив, глузуючи з неї.

— Неправда! — скрикнула вона, розсердившись на нього за щось. Він серйозно відповів:

— Можливо. Та я — не суфлер, а воно ж тільки суфлери повинні казати правду.

— Чому — суфлери? — спитала Марина, широко розплющивши й без того великі очі.

— А як же? Якщо суфлер збреше, він зіпсує сам тру.

— Яка дурниця! — з досадою сказала дівчина, відходячи від нього.

Так, усе це було цікаве, і Клим почував, як зростає в нього жадова збагнути людей.

Університет нічим не здивував і не привабив Самгіна. На вступній лекції історика він згадав свій перший день у гімназії. Великі зборища людей пригнічували його, в юрбі він внутрішньо зіщулювався й не чув своїх думок; серед одноманітно одягнених і ніби однолицих студентів він почував себе теж знеособленим.

Внизу, над кафедрою, підносилась, одноманітно вимахуючи рукою, половинка худого професора, похитувалась лиса, бородача голова, блискали скельця і золото окулярів. Гучним голосом він палко говорив поважні слова.

— Вітчизна. Народ. Культура, слава...— чув Клим.— Здобутки науки... Армія працівників, що створюють у боротьбі з природою дедалі легші умови життя. Триумф гуманізму.

Климіє сусід, худорлявий студент з великим носом на поритому віспою обличчі, пробурмотів, заїкаючись:

— Н'не жирно.

Потім він довго й уважно дивився на циферблат стінного годинника дуже випуклими й невиразними очима. Коли професор зник, штовхнувши головою повітря, заїка підняв довгі руки, тричі розмірено ляснув у долоні, але повторив:

— Н'ні, не жирно. А казали про нього — р'радикал. Ви, колего, не з Новгорода? Ні? Ну, однаково, будьмо знайомі — Попов, Микола.

І, труснувши руку Самгіну, він поквапливо побіг.

Науки не дуже цікавили Кліма, він хотів знати людей і вважав, що роман дає йому більше знання про них, ніж наукова книжка і лекція. Він навіть сказав Марині, що про людину мистецтво знає більше, ніж наука.

— Ну, звичайно,— погодилась Марина.— Тепер почали розуміти це. Ось послухайте-но Нехаєву.

Пізно увечері прийшов Дмитро, відвологлий, втомлений; потираючи горло, він спитав охриплим голосом:

— Ну — як? Яке враження?

А коли Клим признався, що в храмі науки він не відчув побожного трепету, брат, відкашлявшись, сказав:

— Я, на першій лекції, почував себе дуже схвильованим.

І, очевидно, думаючи не про те, що каже, додав не послідовно:

— А тепер бачу, що Кутузов має рацію: студентські заколоти, справді, марна витрата сил.

Клим усміхнувся, але промовчав. Він уже помітив, що всі студенти, знайомі брата і Кутузова, говорять про професорів, про університет майже так само вороже, як гімназисти говорили про учителів і гімназію. Шукаючи причин такого ставлення, він виявив, що тон задають такі різні люди, як Туробоев і Кутузов. З лівиненькою іронією, звичайною для нього, Туробоев казав:

— В університеті вчатьс я німці, поляки, євреї, а з росіян тільки попівські діти. Всі інші росіяни не вчатьс я, а захоплюютьс я поезією позасвідомих вчинків. І мучатьс я раптовими нападами іспанської гордості. Ще вчора хлопця татонько за чуба скуб, а сьогодні хлопець вважає недбалу відповідь або косий погляд професора за привід для дуелі. Звичайно, таку задерикувату поведінку можна вважати за нез'ясовно швидке зростання особи, та я схильний думати інакше.

— Так,—сказав Кутузов, киваючи важкою головою,— спостерігаєтьс я теляче задирання хвостів. Але слід і те сказати,— падто вже невміло обдурюють юнацтво, намагаючись вичавити з нього соки буйнодумності...

— Буйнословства,— поправив Туробоев.

Клим ревню старавс я догадатис я: що зв'язує цих людей? Одного разу, чекаючи звичайного концерту, сидячи поряд з чепуруном у Премирових на дивані, Кутузов закинув йому:

— Розпорошите ви себе на іронії, дешева річ!

— Невигідна,— погодивс я Туробоев.— Я розумію, що вигідніше приладнати себе до життя з лівого боку та — шкода! — не здатний на це.

Заразливо сміючись, Кутузов кричав:

— Та ви ж уже приладналис я саме з того, лівого боку! Того ж вечора Клим спитав його:

— Що вам подобаєтьс я в Туробоеві?

І бородань відповів йому батьківським тоном:

— В певній дозі кислоти так само потрібні організмові, як і сілв. Чаадаєвському настроєві я віддаю перевагу перед солодкуватою премудрістю деяких літературних паламарів.

Це говорилося при Дмитрі, який поквапливо пояснив:

— Туробоев цікавий, як представник класу, що вироджуєтьс я.

А Кутузов, глянувши на нього з усмішкою, схвалив:

— Правда, Митю!

Самгін визнав його усмішку несхвальною для брата. Такі поблажливі і трохи хитренькі усмішечки Клим нерідко помічав на бородатому обличчі Кутузова, та вони не будили в нього недовіри до студента, а тільки підсилювали цікавість до нього. Дедалі цікавішою ставала Нехаєва, але бентежила Кліма одвертим і покvapливим прагненням знайти в ньому однодумця. Перелічуючи йому незнайомі імена французьких поетів, вона говорила так, начебто розповідала йому таємниці, що їх знати може тільки він, Клим Самгін.

— Ви читали Жана Лагора «Ілюзії»? — питала вона; всезнаючий Дмитро поясняв:

— Псевдонім доктора Казалес.

— Він буддист, Лагор, але такий їдкий, гіркий,

Дмитро нагадував сам собі, дивлячись на стелю:

— А ще є Казот, автор безглузлого роману «Кохання диявола».

— Дуже шкода, що ви так багато знаєте непотрібного вам, — сказала йому Нехаєва з досадою і знову звернулася до молодшого Самгіна, вихваляючи «Принцесу Мрію» Ростана.

— Це — шедевр нової романтики. Ростана, в близькому майбутньому, визнають за генія.

Клим бачив, що безліч імен і книг, нікому, крім Дмитра, не відомих, бентежить усіх, що до розповідей Нехаєвої про літературу ставляться недовірливо, несерйозно, і це ображає дівчину. Було трошки жалко її. А Туробоев, ворог пророків, навмисно безжалісно намагався згасити її захоплення, кажучи:

— Це треба розуміти, як ознаку пересичення міщан дешевеньким раціоналізмом. Це початок кінця дуже бездарної епохи.

Клим почав дивитися на Нехаєву, як на істоту фантастичну. Вона заскочила кудись далеко вперед чи відбігла в бік від дійсності і жила в думках, що їх Дмитро називав цвинтарними. В цій дівчині було щось напружене аж розпачливе, інколи здавалося, що вона здатна вистрибнути з вікна. Особливо дивувала Кліма жіноча безликість, фізіологічна невідчутність Нехаєвої, вона зовсім не збуджувала в ньому емоції чоловічини.

Пила і іла вона ніби силуючи себе, майже з огидою, і було ясно, що це не гра, не кокетування. Її тоненькі пальці навіть ножа і виделку тримали невміло, вона гид-

диво відщипувала маленькі шматочки хліба, пташині очі її дивилися на шматочки м'якуша запитливо, начебто вона думала: чи не гірка ця речовина, чи не отруйна?

Дедалі частіше Клим думав, що Нехаєва найосвіченіша й найрозумніша в цій компанії, але це, не зближуючи його з дівчиною, збуджувало в ньому побоювання, що Нехаєва зрозуміє в ньому те, чого їй не треба розуміти, і стане говорити з ним так само поблажливо, неважно чи з досадою, як вона говорить з Дмитром.

Ночами, лежачи в постелі, Самгін усміхався, думаючи про те, як швидко і просто він привернув симпатії до себе, він був певен, що це йому цілком удалося. Але, відзначаючи довірливість ближніх, він не втрачав обережності людини, яка знає, що її гра небезпечна, і добре почував труднощі своєї ролі. Бували хвилини, коли ця роль, стомлюючи, викликала в ньому невиразне усвідомлення залежності від сили, ворожої йому, — хвилини, коли він почував себе слугою невідомого пана. Згадувалося одно з численних висловлювань Томиліна:

«На більшість людей ряснота вражень впливає руйнівним способом, засмічуючи їхне моральне почуття. Але це саме багатство вражень створює часом людей винятково цікавих. Дивіться біографії знаменитих злочинців, авантюристів, поетів. І взагалі, всі люди, перевантажені досвідом, — аморальні».

У цих словах рудого вчителя Клим знаходив щось і страшливе і спокусливе, йому здавалося, що він уже перевантажений досвідом, та часом він відчував, що всі враження, всі думки, нагромаджені ним, — не потрібні йому. В них нема нічого, що міцно приростало б до нього, що він міг би назвати своїм, особистим домислом, віруванням. Все це жило в ньому начебто проти його волі і — неглибоко, десь під шкірою, а глибше була порожнеча, що очікувала заповнення іншим змістом. Цього відчуття розладу й ворожості між ним, що уміщує, і тим, що він містив у собі, Клим зазнавав дедалі частіше й тривожніше. Він заздрих Кутузову, який навчився вірувати і спокійно проповідує вірування свої, але заздрих і Туробоеву. Цей, явно ні в що не віруючи, мав сміливість висміювати вірування інших. Коли Туробоев розмовляв з Кутузовим і Дмитром, Климові згадувався старий каменярь, який так лукаво й зловтішно під'юджував дурного силача безглуздо кришити придатну для діла цеглу.

Самгін був певен, що всі ці люди честолюбні, кожен хоче відштовхнутись від іншого тільки для того, щоб стати помітнішим, звідси й виникають усі незгоди, всі суперечки. Але він починав підозрівати, що, крім цього, є в людях ще щось незрозуміле йому. І виникало настирливе бажання оголити людей, зрозуміти, яка та пружина, що примушує людину говорити і діяти саме так, а не інакше. Для першого досвіду Клим обрав Серафиму Нехаєву. Вона здавалася найпридатнішою, бо не мала жіночої чарівності, і можна було вивчати, розкрити, викрити її на чомусь, не боячись потрапити в дурне становище Грелу, героя нашумілого роману Бурже «Учень». Марина відштовхувала його своєю тваринною енергією, і в ній не було нічого загадкового. Коли Клим випадково залишався з нею в кімнаті, він почував себе в небезпеці під поглядом її випуклих очей, погляд цей Клим вважав задириливим, безсоромним. Нехаєва особливо загострила його цікавість, майже істерично крикнувши в обличчя Дмитрові:

— Зрозумійте ж, я не терплю ваших нормальних людей, не терплю веселих. Веселі страхітливо дурні і пошлі.

Іншим разом вона сердито сказала:

— Ніщє був фат, але силкувався грати трагічні ролі й на цьому збожеволів.

Коли вона злостилась, червоні плями з її щік зникали і обличчя, набувши понелястого кольору, мертвіло, а в очах блискали зелені іскри.

Яскравого зимового дня Самгін повільно ступав по набережній Неви, укладаючи в пам'яті найгучніші фрази з лекції. Він ще здаля помітив Нехаєву, дівчина вийшла з дверей Академії художеств, перейшла дорогу й спинилася біля сфінкса, дивлячись на ріку, вкриту сліпучо блискучим снігом; подекуди сніг було розірвано вітром і оголювались синюваті лисини льоду. Нехаєва привіталася з Климом, ласкаво усміхаючись, і заговорила своїм кволим голосом:

— Я — з виставки. Все анекдоти в фарбах. Страшенно бездарне. Ви — до міста? Я теж.

У сірій, кольору осіннього неба, шубці, в химерній шапочці з хутра блакитної білки, засунувши руки в муфту з такого самого хутра, вона була підкреслено помітна. Ступала розхитано, іти в ногу з нею було незручно. Бла-

китне, сяюче повітря жагучо лоскотало їй ніздрі, вона ховала ніс у муфту.

— От, якби все життя спинилося, як оця ріка, щоб дати людям час спокійно й глибоко подумати про себе,— нерозбірливо, у муфту, сказала вона.

«Під льодом ріка все-таки тече»,— хотів сказати Клим, але, глянувши в пташине обличчя, сказав:

— Леонтьєв, відомий консерватор, вважав, що Росію слід підморозити.

— Чому — тільки Росію? Весь світ повинен би захопонувати, на час,— відпочити.

Очі в неї мружились і кліпали від колючого блиску снігових іскор. Тихо, сухувато покашлюючи, вона говорила жадібно, наче довго мовчала, начебто її тільки що випустили з одиночного ув'язнення в тюрмі. Клим відповідав їй тоном людини, яка певна, що не почує нічого оригінального, але слухав дуже уважно. Переходячи з одної теми на іншу, вона спитала:

— Як вам подобається Туробоев?

І сама ж відповіла:

— Я не розумію його. Якийсь нігіліст, що запізнився народитися, байдужий до всього і до себе. Так дивно, що холодна, вузька Співак захоплена ним.

— Хіба?

— О, так!

Помовчавши з хвилину, вона знову спитала: що Клим думає про Марину, і знову, не чекаючи відповіді, розказала:

— Вона буде дуже щаслива в певному, жіночому розумінні поняття про щастя. Багато кохатиме; потім, коли стомиться, полюбить собак, котів, тією любов'ю, якою любить мене. Така сита, росіянка. А от я не почувую себе росіянкою, я—петербурзька. Москва мене знеособлює. Я взагалі мало знаю й не розумію Росію. Мені здається—це країна людей, які не потрібні нікому й самі собі не потрібні. А от француз, англієць — вони потрібні всьому світові. І — німець, хоч я не люблю німців.

Говорила вона невтомно, бентежачи Самгіна незвичайністю міркувань, але за несподіваною одвертістю їх він не почував простодушності і став ще обережнішим у словах. На Невському вона запропонувала випити кофе, а в ресторані поводитися занадто вільно для дівчини, як здалося Климові.

— Я угощаю,— сказала вона, замовивши кофе, лікеру, бісквітів, і розстебнула шубку; Кліма обдав запах незнайомих духів. Сиділи біля вікна; повз шибки, вкриті памороззю, рухався темний потік людей. Мишачими зубами кусаючи бісквіти, Нехаєва говорила далі:

— В Росії говорять не про те, що має вагу, читають не ті книги, які треба, роблять не те, що слід, і роблять не для себе, а — напоказ.

— Це — правда,— сказав Клим.— Дуже багато видуманого. І всі екзамнують одно одного.

— Кутузов — майже готовий оперний співак, а вивчає політичну економію. Брат ваш — він неймовірно багато знає, та все-таки,— ви пробачите мені? — він неук.

— І це — правда!— погодився Клим, думаючи, що пора суперечити. Але Нехаєва якось враз втомилася, на щоках її, підфарбованих морозом, залишилися тільки рожуваті плями, очі потьмяніли, вона мрійно заговорила про те, що жити всією душею можна тільки в Парижі, що зиму цю вона повинна б провести в Швейцарії, а їй довелось приїхати до Петербурга в нудній справі про невелику спадщину. Вона з'їла всі бісквіти, випила дві чарки лікеру, а допивши кофе, швидко, майже непомітним жестом перехрестила вузькі груди свої.

— Мабуть, через два-три тижні я поїду звідси.

Надіваючи рукавичку, покусавши губи, вона зітхнула:

— Можливо — назавжди.

А на вулиці спитала:

— Ви знаєте Метерлінка? О, неодмінно прочитайте «Смерть Тентажіля» і «Сліпих». Це — геній! Він ще молодий, але напрочуд глибокий...

Раптом спинилася на панелі, як перед стіною, і простягнула руку:

— Прощайте. Заходьте до мене...

Сказавши адресу, вона сіла в сани; коли змерзлий кінь різко помчав, Нехаєву так штовхнуло назад, що вона мало не перекинулася через спинку саней. Клим теж узяв візника і, похитуючись, задумався про цю дівчину, не схожу на всіх знайомих йому. На хвилину йому здалося, що в ній начебто є щось спільне з Лідією, та він негайно відкинув цю схожість, вважаючи її неприємною для себе, і згадав буркотливе зауваження Варавки-батька:

— Коли не розуміють, — уявляють і помиляються.

Це Варавка сказав дочці.

Зустріч з Нехаєвою не зробила її приємнішою, однак Клим відчув, що дівчина особливо заінтригувала його тим, що вона трималася в ресторані розв'язно, як звична відвідувачка.

В день, коли Клим Самгін пішов до неї, на похмуре місто падав гнітюче-густиий сніг; падав швидко, прямо, він був надзвичайно лапятий і шарудів, наче клаптики мокрого паперу.

Нехаєва жила в мебльованих кімнатах, останні двері в кінці довгого коридора, його ледве освітлювало вікно, напівзакрите якоюсь шафою, вікно впиралося в буру, гладеньку стіну, між шибками вікна і стіною важко падав сніг, сірий, як попіл.

«В якій брудній норі живе»,— відзначив Клим. Але скинувши пальто в маленькій, скупі освітленій приймальні й увійшовши до кімнати, він відчув, що його перекинуло казково далеко з-під невидного неба, яке розкришилося снігом, з невидного в снігу міста. Тепло освітлена великою лампою, прикритою оранжовим абажуром, кімната була оздоблена шматками східних матерій, добраних у бляклих тонах згасаючої вечірньої заграви. На столі, на кушетці розкидано жовтенькі томики французьких книжок, наче листя химерної рослини. Нехаєва, в золотистому халатику, підперезаному зеленуватим широким поясом, привіталася злякано:

— Пробачте, я одягнена по-домашньому.

— Добре у вас,— сказав Клим.

— Вам подобається?

Вона покvapливо стала запалювати спиртівку, поставила на неї дивовижної форми мідний чайник, кажучи:

— Не терплю самоварів.

Ногою в зеленій сап'яновій туфлі вона безжалісно запхнула під стіл книжки, що попадали на підлогу, зсунула речі зі стола на один край його, де запнутого темною тканиною вікна, роблячи все це дуже швидко. Клим сів на кушетку, придивляючись. Кутки в кімнаті було згладжено драпуванням, третина її відокремлювалась китайською ширмою, з-за ширми видно було частину ліжка, вікно в ногах його запнуто товстим килимом тьмяночервоного кольору, таким самим килимом було вкрито підлогу. Тепле повітря в кімнаті густо насичено духами.

— Не люблю яскравих барв, гучної музики, прямих

ліній. Все це занадто реальне, а тому — брехливе, — чув Клим.

Незграбні рухи дівчини примушували рукава халата розвіюватися, наче крила, в її блукаючих руках Клим знайшов щось, що нагадало сліпі руки Томиліна, а говорила Нехаєва примхливим тоном Лідії, коли та була підлітком років тринадцяти-чотирнадцяти. Климові здалося, що дівчина чимось збентежена й тримається, як людина, заскочена зненацька. Вона забула переодягтися, халат сповзав у неї з плечей, оголюючи кістки ключиць і шкіру грудей, забарвлену світлом лампи в неприродний колір.

За чаєм Клим почув, що справжнє і вічне сховане в глибині душі, а все зовнішнє, весь світ — заплутаний ланцюг невдач, помилок, потворної невмілості, жалюгідних спроб виявити ідеальну красу світу, вкладеного в душі обраних людей.

— О, я забула! — раптом схопившись з кушетки, скрикнула вона і, діставши з шафки пляшку вина, лікер, корсбку шоколаду і бісквіти, порозсовувала все це по столу, а потім, спершись ліктем на стіл, оголивши тонкі руки, спитала:

— Ви вмiєте думати про марність існування?

Климові захотiлось усміхнутися, але він стримався й солідно відповів:

— Інколи це дуже хвилює.

А помітивши, що очі в Нехаєвої спалахнули, додав:

— Буває — прокинешся ранком і подумаєш, що даремно прокинувся.

Нехаєва ствердно кивнула головою:

— Авжеж, звичайно, ви повинні почувати саме так. Я збагнула це з вашої стриманості, з усмішки вашої, завжди серйозної, з того, як добре ви мовчите, коли всі кричать. І — про що?

Вона схрестила руки на грудях і, поклавши долоні на гострі плечі свої, вела далі з обуренням:

— Народ, робітничий клас, соціалізм, Бебель, — я читала його «Жінку», боже мій, як це нудно! В Парижі і Женеві я зустрічала соціалістів, це люди, які свідомо обмежують себе. В них є щось спільне з ченцями, вони так само не позбавлені лицемірства. Вони всі більше чи менше схожі на Кутузова, але без його смішної мужицької поблажливості до людей, яких зрозуміти він не може чи

не хоче. Сам Кутузов — не дурний і, здається, щиро вірити у все, що каже, але кутузовщина, всі ці туманності: народ, маси, вожді — яке все це вбивче!

Вона аж здригнулась, руки її безживно сповзли з плечей. Піднісши до світла лампи маленьку і схожу на квітку з довгим стеблом чарку, вона помилувалася отруйно-зеленим кольором лікеру, випила його й закашлялась, здригаючись усім тілом, приклавши хусточку до рота.

— Вам шкодить це, — сказав Клим, клацнувши нігтем по своїй склянці. Нехаєва, кашляючи, заперечливо похитала головою, а тоді, важко дихаючи, розказала, з паузами серед фраз, про Верлена, що його занастив абсент, «зелена фея».

— Любов і смерть, — слухав Клим через кілька хвилин, — у цих двох таємницях сховано весь страшний зміст нашого буття, а все інше — і кутузовщина — тільки невдалі, боягузливі спроби обманути самих себе дурницями.

Клим спитав:

— Хіба гуманізм — дурниця? — і насторожився, чекаючи, що вона стане говорити про любов; було б втішно послухати, що скаже про любов ця безплотна дівчина. Та, назвавши гуманізм «міщанською мрією про загальну ситість» — мрією, «нездійсненність якої довів Мальтус», — Нехаєва заговорила про смерть. Спочатку в її тоні Клим чув щось церковне, вона навіть виголосила кілька віршів із співів заупокійної літургії, але ці похмурі вірші прозвучали невиразно. Клим, ретельно протираючи скельця своїх окулярів клаптиком замші, думав, що Нехаєва говорить, як старенька. Нахиливши голову, він не дивився на дівчину, побоюючись, щоб вона не зрозуміла, що йому нудно з нею. Здається, вона вже розуміє це або втомилася, слова її звучать дедалі тихіше. Клим підвів голову, хотів надіти окуляри і не міг зробити цього, руки його поволі опустилися на край стола.

— Ні, ви подумайте, — напівпошепки говорила Нехаєва, нахилившись до нього, тримаючи в повітрі тремтячу руку з тоненькими кісточками пальців; очі в неї неприродно розширені, обличчя здавалося ще гострішим, ніж завжди було. Він притулився до спинки стільця, слухаючи вкрадливий півшепіт.

— Якась таємнича сила кидає людину в цей світ беззахисною, без розуму і мови, потім, у юності, відірвавши

душу її від плоті, робить її безсилою глядачкою тяжких пристрастей тіла. Далі цей диявол заражає людину хворобливими пороками, а змучивши її, довго тримає в ганьбі старості, все ще не згашаючи в ній жадоби любові, не позбавляючи пам'яті про минуле, про іскорки щастя, які хвилинами облудно блискали перед нею, не даючи змоги забути про пережите горе, мучачи заздрістю до радостей юних. Нарешті, ніби помстившись людині за те, що вона насмілилася жити, безжалісна сила змертвлює її. Який сенс у цьому? Куди зникає та дивна суть, яку ми називаємо душею?

Вона вже не шепотіла, голос її звучав досить гучно й був насичений гнівним пафосом. Обличчя в неї жорстоко скривилось, нагадавши Климові чаклунку з картинки до казок Андерсена. Сухий блиск очей гаряче лоскотав йому обличчя, йому здалося, що в її погляді горить почуття лихе і мстиве. Він опустил голову, чекаючи, що ця химерна істота в наступну хвилину закричить розпачливим криком безумної докторші Сомової:

«Ні, ні, ні!»

Коли Клим Самгін читав книжки і вірші на теми про любов і смерть, вони не хвилювали його. А тепер, коли думки про смерть і любов повивалися гнівними словами маленької, майже потворної дівчини, Клим раптом відчув, що ці думки люто вдарили його і в серце і в голову. В ньому все сплуталось і заклубочилось, як дим. Він уже не слухав збудженої мови Нехаєвої, а дивився на неї і думав: чому саме вона, ця непоказна, з плоскими грудьми, хвора на небезпечну хворобу, приречена кимось носити в собі такі моторошні думки? Тут є щось потворно несправедливе. Йому стало жалко людини, покараної хворобою і тіла і душі. Він уперше зазнав почуття жалощів так гостро, взагалі це почуття було погано відоме йому.

Він узяв зі стола чарку, схожу на квітку з якої висмоктано барви, і, стискаючи тоненьке стебло її між пальцями, сказав, зітхнувши:

— Тяжко вам жити з такими думками....

— Та й вам же? І вам?

Вона вимовила ці слова так химерно, начебто не питала, а просила. Розпалене обличчя її бліднуло, тануло, здавалося, що вона кращає.

Клим захотів сказати їй якийсь ласкаве слово, але він зламав ніжку чарки.

— Порізались? — скрикнула дівчина, схопившись і кидаючись до нього.

— Трошки,— провинно відповів він, загортаючи палець хусточкою, а Нехаєва, погладивши кисть його руки своєю, неприродно гарячою, вдячно, півголосом сказала:

— Як глибоко ви відчуваєте!

Вона почала бігати по кімнаті, розірвала носову хусточку, залила порізане місце чимось пекучим, потім, міцно зав'язавши палець, запропонувала:

— Випийте вина.

І, наливши собі лікеру, знову сіла до стола.

З хвилину, дві мовчали, не дивлячись одно на одного. Клим вважав, що далі мовчати вже ніяково, і йому хотілося, щоб Нехаєва говорила ще. Він спитав:

— Ви любите Шопенгауера?

— Я — читала,— не зразу озвалась дівчина.— Але, бачите: занадто оголені слова не доходять до моєї душі. Пам'ятаєте в Тютчева: «А думка сказана є лжа». Для мене Метерлінк більше філософ, ніж цей грубий і злий німець. Проспіване слово глибше, значніше, ніж сказане. Погодьтесь, що тільки найвище мистецтво — музика — здатне торкнутися глибин душі.

Зітхнувши, вона зменшила світло лампи. В кімнаті стало тісніше, всі речі і сама Нехаєва присунулись ближче до Самгіна. Він згідливо кивнув головою:

— Метерлінк теж не цурався етики співчуття, і, може, він узяв її в Шопенгауера... але — навіщо потрібне співчуття засудженим на смерть?

Вглядаючись в оранжовий присмерк над головою дівчини, Клим питав себе:

«Навіщо вона зменшила світло?»

Нехаєва зігнулась, викидаючи ногою з-під стола жовтенькі книжки, і говорила під стіл:

— Ми живемо в атмосфері жорстокості... це дає нам право бути жорстокими в усьому... в ненависті, в любові...

Перше ніж Самгін догадався допомогти їй, вона підняла з підлоги книжку і, розгорнувши її, суворо сказала:

— Ось, послушайте...

Півголосом, розтягаючи голосні, вона почала читати вірші; читала напружено, роблячи несподівані паузи й диригуючи оголеною до ліктя рукою. Вірші були дуже

музичні, але з невловним змістом; в них говорилося про дів з золотими пов'язками на очах, про трьох сліпих сестер. Лише у двох рядках:

Пожалій мене за те, що гаюсь я
На межі гарячого бажання...

Клим почув щось напівзрозуміле, ніби якийсь виклик або натяк. Він запитливо глянув на дівчину, але вона дивилася в книжку. Права рука її блукала в повітрі, цією рукою, синюватою в присмерку і ніби безтілесною, Нехаєва торкалась обличчя свого, грудей, плеча, наче вона незакінчено хрестилася або хотіла переконатися в тому, що існує.

Клим почував, що вино, пахощі духів і вірші незвично сп'яняють його. Він поволі підкорявся незвіданій нудзі, яка, все знебарвлюючи, викликала бажання не рухатись, нічого не чути, не думати ні про що. Він і не думав, прислухаючись, як зникає в ньому тяжке враження від мови дівчини.

Коли вона, закінчивши читати, кинула книжку на кушетку й тремтячою рукою налила собі ще лікеру, Самгін, потираючи лоба, оглянувся навколо, як людина, яка тільки що прокинулася. Він з подивом відчув, що міг би ще довго слухати звучні, але мало зрозумілі вірші чужою мовою.

— Верлен, Верлен,— двічі зітхнула Нехаєва.— Він як падший ангел...

І прилягла на кушетку, з незвичайною легкістю скинувши тіло своє з стільця.

— Втомилися? — спитав Клим.

Підвівся, подивився в обличчя дівчини, сіре, з червоними плямами біля скронь.

— Дякую вам,— поквалливо сказав він.— Чудовий вечір. Не вставайте, будь ласка...

— Приходьте швидше,— попросила вона, стискаючи руку йому гарячими кісточками пальців своїх.— Я ж скоро зникну.

Другою рукою вона подала йому книжку:

— А це ви прочитайте...

На вулиці сніг усе ще падав і падав так густо, що важко було дихати. Місто зовсім заніміло, зникло в білому пухові. Ліхтарі, накриті товстими чепчиками, стояли в пірамідах світла. Піднявши комір пальта, засунувши руки

в кишені, Клим ступав по беззвучному снігу, не поспішаючи, зважуючи враження вечора. Білий попіл падав на обличчя й швидко розтавав, освіжаючи шкіру. Клим сердито здував краплини води з верхньої губи і носа, відчуваючи, що несе в собі пригнічуючий тягар, моторошне сновидіння, яке не забудеться ніколи. Перед ним, у снігу, тремтіло обличчя старенької чаклунки; коли Клим заплющував очі, щоб не бачити його, воно ставало чіткішим, а темний погляд — наполегливо вимагав чогось. Та сніг і чудово розвинене почуття самозбереження швидко будили в Кліма протестуючі думки. Між зовнішністю дівчини, її великими словами і красою віршів, прочитаних нею, було щось підозріло несполучне. Можна думати, що це жалюгідне тіло вміщує в собі чужу душу. Далі Самгін подумав, що Нехаєва занадто багато п'є лікеру та їсть цукерок з ромом.

«Хвора людина. Природно, що вона думає й говорить про смерть. Думки цього порядку — про мету буття та інше — не для неї, а для здорових людей. Для Кутузова, наприклад... Для Томиліна...»

Згадавши нуднуваті розмови Кутузова, Клим усміхнувся:

«Кутузовщина, це — не погано.»

Підходячи до дому, Клим Самгін уже встиг перекопати себе, що дослід з Нехаєвою закінчено, пружина, яка діє в ній, — хвороба. І нема рації слухати її істеричну мову, викликану страхом смерті.

«По суті, все дуже просто...»

Вночі він прочитав «Сліпих» Метерлінка. Монотонна мова цієї драми без дії загіпнотизувала його, наповнила невиразним сумом, але змісту п'єси Клим не збагнув. З досадою кинувши книжку на підлогу, він спробував заснути і не міг. Думки поверталися до Нехаєвої, але думалося про неї лагідніше. Згадавши її слова про право людей бути жорстокими в любові, він спитав себе:

«Що вона хотіла сказати цим?»

Потім співчутливо зітхнув:

«Навряд чи знайдеться чоловік, який покохає її».

Стомлені очі його бачили в пітьмі кімнати юрбу примарних, сірих тіней і серед них маленьку дівчину з обличчям пташки і гладенько причесаною головою без вух, схованих під волоссям.

«Засліплена страхом...»

Тіні коливались, як ледве помітні відбитки осінніх хмар на темній воді в річці. Рух п'їтьми в кімнаті, роблячись з уявного справжнім, поглиблював сум. Уява, заважаючи і спати і думати, сповнювала п'їтьму одноманітними звуками, відгомоном далекого дзвону чи співучими звуками скрипки, приглушеної сурдинкою. Чорні шибки у вікні поволі линяли, набуваючи кольору олова.

Клим прокинувся після полудня в настрої людини, яка, переживши напередодні щось значне, не може зрозуміти: придбала вона чи втратила? Звично легкий хід його дум про себе був обтяжений, важкий. Він погано чув свої думки, і ця глухота дратувала. Пам'ять була засмічена хаосом химерних слів, віршів, скаргами «Сліпих», вкрадливим шепотом, гнівними вигуками Нехаєвої. Одягаючись, він сердито підняв з підлоги книжку; стоячи, прочитав сторінку і, жбурнувши книжку на постіль, знизав плечима. За вікном усе ще падав сніг, але вже сухіший і дрібніший.

Клим Самгін вирішив не виходити з кімнати, але покоївка, подавши кофе, сказала, що зараз прийдуть натирати підлоги. Він узяв книжку й перейшов до братової кімнати. Дмитра не було, біля вікна стояв Туробоев у студентському сюртуці; барабанячи пальцем по шибці, він дивився, як ліниво виповзає на небо кошлата хмара диму.

— Пожежа,— сказав він, потиснувши руку Самгіну слабко й недбало, як завжди.

Серед нерівної лінії дахів, тепло одягнутих снігом, одна з них диміла рідким, сірим димом; по товстому шарові снігу важко повзали мідноголові люди, теж сірі, як дим.

У цій картині Клим побачив щось разючо нудне.

— Не хоче горіти,— сказав Туробоев і відійшов від вікна. За спиною в себе Клим почув його тихий вигук:

— А, Метерлінк...

Скоряючись бажанню дошкулити неприємній людині, Клим пошукав у пам'яті гострого, образливого слівця, але, не знайшовши його, пробурмотів:

— Дурниця.

Туробоев не образився. Він знову став поряд з Климом і, прислухаючись до чогось, заговорив тихо, байдуже.

— Ні, чому ж — дурниця? Дуже майстерно зроблено,— як алегорія для повчання дітей старшого віку. Слі-

пі — сучасне людство, поводиря — залежно від бажання — можна витлумачити як розум чи як віру. А втім, я не дочитав цю штуку до кінця.

Клим відійшов від вікна з досадою на себе. Як це: він не міг збагнути змісту п'єси? Сівши на стілець, Туробоев закурив цигарку, та зразу ж нервово ткнув її в попільницю.

— Це Нехаєва просвіщає вас? Вона й мене пробувала розвивати, — говорив він, задумливо перегортаючи книжку. — Любить гостреньке. Вона, як видно, вважає свій мозок чимось на зразок подушечки для шпильок, — знаєте, такі подушечки, набиті піском?

— Дуже начитана, — сказав Клим, щоб сказати щонебудь, а Туробоев тихенько додав до своїх слів:

— Осіння муха...

В стелю згори тричі вдарили чимось важким, ніжкою стільця, мабуть. Туробоев устав, глянув на Кліма, як на порожнє місце, і, прикріпивши його цим поглядом до вікна, вийшов з кімнати.

«Пішов до Співак, це вона стукала», — подумав Клим, дивлячись на дах, де пожежники, розтоптуючи сніг, примушували його густіше диміти сірим димом.

«Він сам — осіння муха, Туробоев».

Увійшла Марина, не постукавши, як до себе в кімнату.

— Хочете чаю?

— Так, спасибі.

Сердито дивлячись в обличчя Климіві, вона спитала:

— Де ваш брат?

— Не знаю.

Вона повернулась до дверей, але, причинивши їх, знову ступила до Самгіна.

— Він не ночував дома, — суворо сказала вона.

Клим усміхнувся:

— Це буває з юнаками.

Густо почервонівши, Марина спитала:

— Ви, здається, говорите пошлості? А вам відомо, що він працює з робітниками і що за це...

Не договоривши, вона пішла, перше ніж Самгін, обурений її тоном, устиг сказати їй, що він не губернер Дмитрів.

— Дурепа, — лаявся він, походжаючи по кімнаті. — Груба дурепа.

Йому згадалося, як одного разу, увійшовши до їдальні, він побачив, що Марина, стоячи в своїй кімнаті проти Кутузова, б'є кулаком своєї правої руки по долоні лівої, кажучи в обличчя бородатому студентові:

— Я — ба-ба! Ба-ба!

Спочатку її вигуки здалися Климові вигуками подиву чи образи. Стояла вона спиною до нього, він не бачив її обличчя, але в дальші секунди зрозумів, що вона говорить з люттю і хоч не голосно, на низьких нотах, одначе здатна оглушливо закричати, затупотіти ногами.

— Розумієте? — питала вона, супроводжуючи кожне слово ляскаючим ударом кулака по м'якій долоні.— У нього — своя дорога. Він буде вченим, атож! Професором.

— Не ричіть,— сказав Кутузов.

Він був вищий за Марину на півголови, і було видно, що сірі очі його розглядають обличчя дівчини з цікавістю. Одною рукою він погладжував бороду, в другій, опущеній уздовж тіла, диміла цигарка. Маринина лють ставала дедалі густішою, помітнішою.

— Він простодушний, чесний, але в нього нема волі...

— Ой, здається, я вам спідицю пропалив,— вигукнув Кутузов, відступаючи від неї. Марина обернулась, побачила Клима й вийшла до їдальні з таким самим багровим обличчям, яке було в неї зараз.

Життя брата не цікавило Клима, але після цієї сцени він став уважніше наглядати за Дмитром. Він скоро переконався, що брат, підкоряючись впливові Кутузова, відіграє при ньому майже принизливу роль прислужника його інтересів і цілей. Одного разу Клима сказав це Дмитрові братолюбно й серйозно, як умів. Та брат, здивовано вирячивши овечі очі, засміявся:

— Та — ти з глузду з'їхав!

А потім, ляснувши Клима долонею по коліну, сказав:

— Все-таки — спасибі! Добре ти сказав це, дивак!

Клима замовк, вважаючи його здивування, сміх і жест— дурними. Він два рази бачив на столі брата нелегальні брошури; одна з них говорила про те, «Що повинен знати і пам'ятати робітник», друга «Про штрафи». Обидві — брудненькі, зібгані, шриффт подекуди в чорних плямах, які нагадували дактилоскопічні відбитки.

«Ясно, що він має діло з робітниками. І, якщо його

заарештують, це може торкнутися й мене: брати, живемо під одним дахом...»

Схвильований, він почав ходити по кімнаті швидше, так, що вікно стало пересуватися в стіні справа наліво.

Серед усіх людей, зустрінutih Климом, син мельника викликав у нього враження істоти зовсім виняткової своєю викінченістю. Самгін не помічав у ньому нічого зайвого, придуманого, нічого такого, що давало б змогу гадати: ця людина не така, якою вона здається. Його грубувата мова, важкі жести, поблажливі і добродушні усмішечки в бороду, гарний голос — все було припасовано міцно і все потрібне, як потрібні в машині її частини. Клим навіть згадав рядок віршів молодого, але вже дуже відомого поета.

Є краса в локомотиві.

Та проповідь Кутузова ставала дедалі наполегливішою й грубішою. Клим почував, що Кутузов здатний духовно підкорити собі не тільки м'якотілого Дмитра, але й його. Заперечувати Кутузову — важко, він дивиться просто у вічі, погляд у нього холодний, в бороді ворухитись образлива усмішечка. Він каже:

— Ви, Самгін, міркуєте наївно. У вас в голові каша. Не можна зрозуміти: хто ви? Ідеаліст? Ні. Скептик? Не схоже. Та й коли б вам, юначе, нажити скепсису? От у Туробоева скептицизм законний: це світовідчужання людини, яка добре відчуває, що її клас зіграв свою роль і швидко сповзає похилою площиною в небуття.

Кутузов нудно починав говорити про аграрну політику, дворянський банк, про зростання промисловості.

Клим з прикрістю почував, що Кутузов занадто легко розхитує його впевненість у собі, що ця людина силує його, примушуючи погоджуватися з висновками, проти яких він, Клим Самгін, міг би відказати тільки словами:

«Не хочу».

Та йому бракувало сміливості сказати ці слова.

Він раптом спинився серед кімнати, схрестивши руки на грудях, зосереджено прислухаючися, як у ньому зріє втішлива догадка: все, що каже Нехаєва, могло б бути для нього добрим знаряддям самозахисту. Все це дуже твердо протистоїть «кугузовщині». Соціальні питання — ніщо поряд з трагедіями індивідуального буття.

— Саме цим і пояснюється моя байдужість до пропо-

віді Кутузова,— вирішив Клим, знову ступаючи по кімнаті.— Це не підказано мені, я сам і давно розумів це...»

Він перейшов до їдальні, випив чаю, самотньо посидів там, милуючись, як легко ростуть нові думки, потім пішов гуляти й непомітно для себе опинився біля під'їзду будинку, де жила Нехаєва.

«Розмови з нею корисні»,— подумав він, ніби прохаючи пробачення в когось.

Дівчина зустріла його з радістю. Так само невміло й метушливо вона бігала з кутка в куток, розказуючи жалібно, що вночі не могла заснути; приходила поліція, когось арештували, кричала п'яна жінка, в коридорі тупотіли, бігали.

— Жандарми? — спитав Клим похмуро.

— Ні, поліція. Заарештовано злодія...

За чаєм Клим говорив про Метерлінка стримано, як людина, що має свою думку, але не хоче накидати її співрозмовцеві. Та він усе-таки сказав, що алегорія «Сліпих» занадто прозора, а ставлення Метерлінка до розуму наближає його до Льва Толстого. Йому було приємно, що Нехаєва погодилася з ним.

— Так,— сказала вона,— але Толстой грубіший. В ньому багато взятого від розуму ж, з каламутного джерела. І мені здається, що йому органічно вороже почуття внутрішньої свободи. Анархізм Толстого — легенда, анархізм приписують до числа його цінностей через щедрість прихильників.

Цього вечора її фізична бідність особливо колола очі Климові. Важке шерстяне плаття невизначеного кольору зробило старою її, обтяжувало рухи, вони стали повільнішими, здавалися вимушеними. Коси, вимиті недавно, вона недбало зібрала у вузол, це негарно збільшило голлову її. Клим і сьогодні почував, як його легенько колола жалість до цієї дівчини, що сховалася в темному кутку брудних мебльованих кімнат, де вона все-таки зуміла влаштувати собі затишне гніздо.

Говорила вона те саме, що й учора, про таємницю життя і смерті, тільки іншими словами, спокійніше, прислухаючись до чогось і ніби сподіваючись заперечень. Тихі слова її вкладалися Климові в пам'ять легким шаром, як порошок на лакованій площині.

«А про любов не наважується говорити,— напевно й хотіла б, та— не сміє».

Сам він не почував бажання перевести розмову на цю тему. Низько спущений абажур наповнював кімнату оранжовим туманом. Темна стеля, аж ряба, така потріскана, стіни, вкриті шматками матерії, рудуватий килим на підлозі — все це викликало в Кліма дивне відчуття: він начебто сидів у мішку. Було дуже тепло й неприродно тихо. Лише зрідка долинав глухий гуркіт, тоді вся кімната здригалась і ніби опускалася; мабуть, вулицею їхав дуже навантажений віз.

Неуважно слухаючи тихий голос Нехаєвої, Клим думав:

«Життя дано мені не на те, щоб я вирішував, чия правда: народників чи марксистів».

Він не помітив, чому і коли Нехаєва почала розповідати про себе:

— Батько мій — професор, фізіолог, він одружився, коли йому було вже понад сорок років, я — перша дитина в нього. Мені здається, що в мене було два батька: до семи років — один, у нього добре, голе обличчя з великими вусами й веселі, ясні очі. Він дуже добре грав на віолончелі. Потім він обріс сірою бородою, став неохайний і сердитий, очі сховав за димчастими окулярами й часто напивався п'яний. Це через те, що мати, народивши мертву дитину, вмерла. Я пам'ятаю її, одягнену в біле чи ясноблакитне, з товстою каштановою косою на грудях, на спині. Вона не була схожа на даму, вона, до смерті її, була як дівчина, маленька, пишна й дуже жвава. Вмерла вона літом, коли я жила в селі, на дачі, мені тоді йшов сьомий рік. Пам'ятаю, як це було дивно: приїхала я додому, а мами — нема, батько — не той.

Розказувала Нехаєва повільно, півголосом, але — без суму, і це було дивно. Клим подивився на неї, вона часто примружувала очі, підмальовані брови в неї тремтіли. Облизуючи губи, вона робила серед фраз недоречні паузи, і ще недоречнішою була усмішка, що перебігала по губах у неї. Клим уперше помітив, що в неї гарний рот, і з цікавістю хлопчика подумав:

«А — яка вона гола? Смішна, мабуть».

В наступну мить він сердито осудив себе за цю цікавість і, нахмурившись, став слухати уважніше.

— На мої дитячі запитання: з чого зроблено небо, навіщо живуть люди, навіщо вмирають, батько відповідав: «Це ще нікому не відомо. От, Фімо, ти й народилась

для того, щоб дізнатися про це». Він садовив мене на коліна собі, дихав в обличчя мені запахом пива, жорстка борода його неприємно колола мені шию, вуха. Пива він пив страшенно багато, розпух від нього, щоки здулися, посиніли, очі в нього затигло якимось рідким жиром. Він був весь неприємний мені. Він збуджував негарне почуття тим, що не вмів — я тоді думала: не хотів — відповісти мені ні на одне з моїх запитань. Мені здавалося, що він навмисно приховує від мене казкові таємниці, які він розгадав, примушуючи мене розгадувати їх, так само як примушував розв'язувати задачі з підручника арифметики. Він ніколи не допомагав мені вчити уроки й забороняв іншим помагати. Я повинна була робити все сама. Але мене особливо відштовхувало від нього, коли він повторював: «Це — невідомо. Ти сама спробуй розв'язати». — Він часто повторював ці слова.

— Мій батько відповідав на всі запитання, — раптом і несподівано для себе вставив Клим.

— Хіба, відповідав? — спитала Нехаєва. — Але ж...

Урвавши фразу, вона помовчала кілька секунд, і знову зашелестів її голос. Клим задумливо слухав, почувуючи, що сьогодні він дивиться на дівчину не своїми очима; ні, вона пічим не схожа на Лідію, але є в ній далека схожість з ним. Він не міг зрозуміти приємно це йому чи неприємно.

— Ночами батько, п'яний, грав на віолончелі. Виючі звуки будили мене. Мені здавалося, що батько грає тільки на басових струнах і вже не так добре, як грав раніше. Темно, тихо, і в п'їтмі довгі смуги звуків, ще чорніших, ніж п'їтма. Мене не лякало це чорне виття, але було так нудно, що я плакала. Батько вмер, прохворівши тільки чотири дні. Якi огидні цифри, числа! Чотири дні лежав він, задихаючись, синій, розбухлий, і, дивлячись у стелю мокрими щiлинками очей, мовчав. У день смерті він — єдиний раз! — намагався сказати мені щось, але сказав тільки: «От, Фімо, ти сама і...» Договорити — не міг, але я, звичайно, зрозуміла, що він хотів сказати. Я не особливо жаліла його, хоч плакала багато, це, мабуть, від страху. Він був страшний у труні, такий величезний і — сліпий.

Нехаєва замовкла, похиливши голову, розгладжуючи долонями спідницю на коліні в себе. Її оповідання настроїло Кліма лірично, він зітхнув:

— Так... батьки наші...

— «Батьки їли кислий виноград, а на зубах у дітей — оскома» — це сказано кимось із пророків? Забула.

— І я не пам'ятаю,— сказав Клим, хоч не читав пророків.

Нехаєва повільно, нерішучим жестом піднявши руки, стала поправляти недбалу зачіску, але волосся раптом розсипалося по плечах, і Кліма здивувало, як багато його і яке воно пишне. Дівчина усміхнулася.

— Пробачте.

Клим поклонився, дивлячись, як марно вона намагається зібрати волосся. Він мовчав. Пам'ять не підказувала значних слів, а прості, звичайні слова не доходили до цієї дівчини. Його бентежило почуття якоїсь незручності чи небезпеки.

— Мені час іти.

— Чому?

— Пізно.

— Хіба?

Вона опустила руки, волосся знову впало на плечі, на щоки їй, обличчя стало ще меншим.

— Приходьте швидше,— сказала вона дивним тоном, ніби наказуючи.

Було близько півночі, коли Клим прийшов додому. Біля дверей братової кімнати стояли його черевики, а сам Дмитро, мабуть, уже спав: він не обізвався на стук у двері, хоч у кімнаті в нього горіло світло, щілина замка пропускала в присмерк коридора жовтеньку смужку світла. Климові хотілося їсти. Він обережно заглянув до їдальні, там походжали Марина і Кутузов, пліч-о-пліч одно з одним; Марина ходила, схрестивши руки на грудях, похиливши голову, Кутузов, розмахуючи цигаркою в себе біля обличчя, говорив півголосом:

— Ми маємо лише одну силу, справді здатну перетворити нас, це — сила наукового знання...

Густо, але якимось жалібно, Марина пробурчала:

— А мистецтво?

— Втішає, але не виховує...

Клим нашішкувато скривився, з досадою пішов до себе й ліг спати, думаючи: наскільки Нехаєва цікавіша за цю людину.

Через два дні увечері він знову сидів у неї. Він прийшов до Нехаєвої рано, покликав її гуляти, але на вулиці

дівчина скучно мовчала, а через півгодини поскаржилася, що їй холодно.

— Їдьмо до мене.

— Візником вам буде ще холодніше.

— Ні. Так — швидше, — рішуче сказала вона.

Дома вона виявила і в словах і в усьому, що робила, нервову поквапливість і роздратування, згинала шию, як птиця, коли вона ховає голову під крило, і, дивлячись не на Самгіна, а кудись під пахву собі, говорила:

— Я не терплю святкових вулиць, які в сьомий день тижня надівають на себе чистенькі костюми, маски щасливців.

Клим насмішкувато переказав їй вислів Кутузова про силу науки. Нехаєва, знизавши плечима, зауважила майже сердито:

— Навряд чи люди, подібні до нього, будуть краші від того, що скрізь спалахне безкровний вогонь електрики.

Клим, випивши трохи більше, ніж завжди, тримався розв'язніше, говорив сміливіше:

— Я розумію, що життя надмірно складне, але Кутузов має намір не спростити його, а скалічити.

Він грався ножем для розрізування книжок, примхливо вигнутою пластинкою бронзи, з позолоченою головою бородатого сатира замість ручки. Ніж випорснув з рук у нього й упав до ніг дівчині; нахилившись, щоб підняти його, Клим незручно похитнувся разом із стільцем і, намагаючись втриматися, схопив руку Нехаєвої, дівчина висмикнула руку, позбавлений опори Клим припав на коліно. Він погано пам'ятав, як розігралося все даліше, пам'ятав тільки гарячі долоні в себе на щоках, сухий і швидкий поцілунок у губи й поквапливий шепіт:

— Так, так... О боже мій...

Потім, відчуваючи здивування більше, ніж задоволення, він слухав, як Нехаєва, лежачи поруч нього, приглушено ридала, говорячи палким шепотом:

— Кохати, кохати... Життя таке страшне. Це — жах, якщо не кохати.

Клим трохи підняв її голову, поклав собі на груди й міцно пригорнув рукою. Йому не хотілось бачити її очей, було ніяково, соромно від свідомості своєї провини перед цим дивно гарячим тілом. Вона лежала боком, маленькі, кволі груди її негарно звисали обоє на один бік.

— Любий, — шепотіла вона, і шкіру в нього на гру-

дях лоскотали теплі краплини сліз.— Такий милий, простий, як день. Такий страшний, близький.

Він мовчки гладив її по голові долонею. Крізь шовк ширми, вишитої фігурами срібних птахів, він дивився на оранжову пляму лампи, тривожно думаючи: що ж тепер буде? Невже вона залишиться в Петербурзі, не поїде лікуватись? Він же не хотів, не шукав її пестоців. Він тільки пожалів її.

Але, думаючи так, він у той самий час почував гордощі: з усіх знайомих їй мужчин вона вибрала саме його. Ці гордощі ще більше підсилювали її цікаві пестоці й палкі, наївні аж безсоромні слова.

— О, я знаю, що я негарна, але я так хочу кохати. Я готувалася до цього, як віруюча до причастя. І я вмю кохати, правда ж? Умю?

— Так,— сказав Клим дуже щиро.— Ти чудова. Але все-таки це шкідливо для тебе, і ти повинна їхати...

Вона не слухала; задихаючись і кашляючи, нахилившись над його обличчям і дивлячись у збентежені очі його очима, з яких усе падали сльози, дрібні й теплі, вона шепотіла:

— Любий. Осуджений.

Її сльози здавалися недоречними: чого ж плакати? Адже він її не скривдив, не відмовився кохати. Незрозуміле Климіві почуття, що викликало ці сльози, лякало його. Він цілував Нехаєву в губи, щоб вона мовчала, і мимоволі порівнював з Маргаритою,—та була краща й стомлювала тільки фізично. А ця шепоче:

— Подумай: половина жінок і мужчин земної кулі в ці хвилини кохаються, як ми з тобою, сотні тисяч народжуються для кохання, сотні тисяч умирають, відкохавши. Любий, несподіваний.

І слова її були зайві, навіть начебто неправдиві.

«Несподіваний? Чи так?»

Оранжова пляма на ширмі нагадувала про вечірне сонце, яке вперто не хоче ховатися в хмари. Час начебто спинився в подиві, нерішучому й близькому до нудьги.

— Ми покійно і палко приносимо себе в жертву страшній таємниці, що створила нас.

Клим обняв її й міцно затулив гарячого рота дівчині поцілунком. Потім вона раптом заснула, змучено підвівши брови, розтуливши рота, худеньке обличчя її набуло

такого виразу, начебто вона онімїла, хоче крикнути, та — не може. Клим обережно встав, одягнувся.

Він вийшов від неї дуже пізно. Світлив місяць з тією чіткою яскравістю, яка багато що на землі оголює, як непотрібне. Скляно рипів сухий сніг під ногами. Величезні будинки дивилися один на одного більшими заморожених вікон; біля воріт — чорні туші чергових двірників; в' порожнечі неба заблудилося кілька зірок, не дуже яскравих. Все ясно.

Стомлений фізично, Клим ішов не кваплячись, почувваючи, як світлий холод ночі виморожує з нього невиразні думки і відчуття. Він навіть у думках наспівував на мотив з якоїсь оперетки:

«Та — чи був хлопчик? Може — не було хлопчика?»

Потер змерзлі руки й полегшено зітхнув. Значить, Нехаєва тільки грала роль людини, зараженої песимізмом, грала для того, щоб, освітивши себе незвичайним світлом, привернути до себе увагу мужчины. Так роблять саміці якихось комах. Клим Самгін чув, що до радості його відкриття домішується злоба на когось. Важко було збагнути: на Нехаєву чи на себе? Чи на щось невловне, що не дає йому змоги знайти точку опори?

Потім він згадав, що в кишені в нього лежить лист від матері, одержаний удень; небагатослівний лист цей, написаний з алгебраїчною точністю, сповіщає, що культурні люди повинні працювати, що вона хоче відкрити в місті музичну школу, а Варавка має намір видавати газету і пройти на міського голову. Лідія буде дочкою міського голову. Можливо, що, з часом, він розкаже їй роман з Нехаєвою; про це найкраще розказати в комічному тоні.

Він примусив себе ще подумати про Нехаєву, але думалося про неї вже доброзичливо. В тому, що вона зробила, не було, по суті, нічого незвичайного: кожна дівчина хоче бути жінкою. Нігті на ногах у неї погано обстрижені, і, здається, вона дуже подряпала йому шкіру на кісточках. Клим ступав дедалі твердіше й швидше. Починало світати, небо, позеленівши на сході, стало ще холоднішим. Клим Самгін скривився: негарзд повертатися додому ранком. Покоївка, звичайно, розкаже, що він не ночував дома.

Він прокинувся в настрої бадьорому. Несподіваний роман трохи підніс його і зміцнив підозріння в тому, що хоч би про що люди говорили, за словами кожного з них,

напевно, приховано що-небудь простеньке, як це виявилось в Нехаєвої. Іти до неї увечері — не хотілось, але він зміркував, що коли не піде, вона з'явиться сама і, можливо, чим-небудь скомпрометує його в очах брата, нахлібників, Марини. Він чомусь особливо не бажав, щоб про його зв'язок з Нехаєвою дізналася Марина, але нічого не мав проти того, щоб про це дізналася Співак.

Лежачи в постелі, Клим заклопотано згадував голодні, жадібні пестощі Нехаєвої і йому здалося, що в них було щось хворобливе, що доходило меж розпачу. Вона так пригорталася до нього, наче хотіла зникнути в ньому. Та було в ній і щось по-дитячому ніжне, хвилинами вона будила і в ньому ніжність.

«Треба йти»,— вирішив він і ввечері пішов, сказавши братові, що йде до цирку.

Біля стола в кімнаті Нехаєвої стояла шерстяна, кругленька бабуся, вона безшумно брала в руки речі, книжки й витирала їх ганчіркою. Перше ніж узяти річ, вона ввічливо кивала головою, а потім так обережно витирала її, наче вазочки чи книжка були живі й тендітні, як курчата. Коли Клим увійшов до кімнати, вона зашипіла на нього:

— Шш — спить!

Бабуся була така сама видумана, як уся ця кімната й сама хазяйка кімнати.

— Скажете, що заходив Самгін.

З-за ширми прозвучав кволий голос:

— Це ви? О, будь ласка...

Клим увійшов у жовтуватий присмерк за ширму, заклопотаний тільки одним бажанням: приховати від Нехаєвої, що її розгадано. Але він зараз-таки відчув, що в нього похололи скроні і лоб. Ковдру було натягнуто на постелі так гладенько, що здавалося: тіла під нею нема, а тільки сама голова лежить на подушці, і під сірою смужкою лоба неприродно блищать очі.

«Гра»,— сказав він до себе, але це слово згадалося не зразу.

— У мене тридцять вісім і шість,— чув він тихий і провинний голос.— Сідайте. Я така рада. Тітко Тасю, зробіть чаю,— добре?

— Дуже добре,— писклявим голосом іграшки відповіли їй.

Визволивши з-під плюшової ковдри голу руку, другою рукою Нехаєва знову закуталася до підборіддя; рука в

неї була вогко-гаряча й неприємно легка; Клим здригнувся, стиснувши її. Але обличчя, густо порожевіле, відтінене розпущеними косами й освітлене усмішкою радості, раптом здалося Климові незнайомо милим, а палаючі очі викликали в нього і гордість і сум. За ширмою шелестіла й плавала темна хмарка, ховаючи оранжову пляму лампи, обличчя дівчини мінилося, спалахуючи і згасаючи.

Цього вечора Нехаєва не цитувала віршів, не вимовляла імен поетів, не говорила про свій страх перед життям і смертю, вона говорила словами, яких не чув, не читав Клим, тільки про кохання. Усміхаючись, бавлячись пальцями руки його, жадібно ковтаючи повітря, вона шепотіла ці незвичайні слова, і Клим, не маючи сумніву в їх щирості, думав: не всякий може похвалитися, що викликав таке кохання! Разом з тим, вона була так подитячому жалюгідна, що і йому захотілося говорити щиро. В словах її він почував стільки п'яного щастя, що вони п'янили і його, збуджуючи бажання обійняти й цілувати невидиме її тіло. Майнула дивна думка: її можна щипати, кусати, взагалі — мучити, але вона й це сприйняла б як пестощі. Вона питала пошепки:

— Адже я — подобаюсь тобі? Ти мене трошечки кохаєш?

— Так,— відповідав Клим, вірячи, що він не бреше.— Так!

Він дивився в розширені зіниці її напівбезумних очей, і вони відкривали йому в глибині своїй щось, про що він мимоволі подумав:

«То оце — кохання?»

І в ту ж мить йому згадалися очі Лідії, потім — німий погляд Співак. Він невиразно розумів, що вчиться кохати у справжнього кохання, і розумів, що це важливо для нього. Непомітно для себе він того вечора відчув, що дівчина корисна для нього: на самоті з нею він знає зміни різноманітних, незнайомих йому відчужень і стає цікавішим самому собі. Він не прикидається при ній, не прикрашує себе чужими словами, а Нехаєва говорить йому:

— Наскільки ти, з твоєю стриманістю, аристократичніший за інших! Так приємно бачити, що ти не жбурляєш своїх думок, знань безглуздо і без потреби, як це роблять усі, хизуючись один перед одним! У тебе є пошана до таємниць твоєї душі, це — рідко буває. Не терплю людей,

які кричать, як заблудлі в лісі сліпі. «Я, я, я»,— кричать вони.

Клим погоджувався:

— Так, хоч би про що кричали, кінець кінцем вони кричать тільки про свої я.

— Тому, що воно безбарвне в них, вони його не бачать,— підхопила вона його слова.

Особливо цінним у Нехаєвої було те, що вона вміла дивитися на людей здаля і згори. В її змалюванні навіть ті з них, про яких шанобливо говорять, хвалебно пишуть, ставали маленькими й незначними перед чимось таємничим, що вона почувала. Це таємниче не дуже хвилювало Самгіна, але йому було приємно, що дівчина, спрощуючи великих людей, прищеплює йому свідомість його рівності з ними.

Він став ходити до неї щовечора і, насичуючись розмовами з нею, почував, що зростає. Його роман, звичайно, був помічений, і Клим бачив, що це вигідно підкреслює його. Єлизавета Співак дивилася на нього з цікавістю і піби заохотливо, Марина стала говорити ще приязніше, брат, здавалося, заздрить йому. Дмитро чомусь став похмурішим, мовчазним і дивився на Марину, ображено кліпаючи.

Клим відчував у собі гру веселенької поблажливості до всіх, лоскітливе бажання поплескати по плечу Кутузова, який з однаковою впертістю доводив необхідність вивчення Маркса і геніальність Мусоргського; навалюючись на німого, тихого Співака, що завжди сидів біля рояля, він говорив:

— Найслабкіша опера Римського-Корсакова талановитіша за найкращу оперу Верді...

— Не кричіть мені у вухо,— просив Співак.

Дома було нуднувато, співали все ті самі романси, дуети і тріо, все так само Кутузов сердився на Марину за те, що вона детонує, і так само ж він і Дмитро сперечалися з Туробоевим, збуджуючи в Кліма бажання задирливо крикнути їм щось глузливе.

Нехаєва стала на ноги, червоні плями на щоках у неї палали ще яскравіше, під очима лягли тіні, загостривши їй вилиці й надаючи поглядові майже нестерпного блиску. Марина, зустрічаючи її, сердито кричала:

— Божеволієш ти! І куди дивиться твій лікар? Це ж самогубство!

Нехаєва усміхалася до неї, облизувала сухі губи, сідала в куток на диван, і скоро там настирливо звучав її голосок, докторально переконуючи Дмитра Самгіна:

— Прагнення вченого аналізувати явища природи рівноцінне грі дитини, яка ламає іграшки, щоб подивитися, що в них усередині...

— А — чи не банально це, панночко? — здаля питав Кутузов, куйовдячи бороду, хмураючи брови. Вона не відповідала йому, це брав на себе Туробоев; він лінивенько говорив:

— А всередині звичайно виявляється або непізнаване або яке-небудь дрантя, на зразок боротьби за існування...

Посидівши з годину-півтори, Нехаєва збиралася додому, Клим ішов проводити її, не завжди охоче.

Вона любила дарувати йому книжки, репродукції з модних картин, подарувала бювар, на шкірі якого було витиснено фавна, і чорнильницю неймовірно химерної форми. В неї було багато смішних прикмет, маленьких забобонів, вона соромилась їх, соромилась, як видно, і своєї віри в бога. Стоячи з Климом у Казанському соборі за великоднюю обіднею, вона, коли заспівали «Христос воскрес», здригнулася, похитнулася і тихенько заридала.

А потім, ідучи з ним вулицею, під чорним небом і холодним вітром, який, сердито здіймаючи сніговий пил, рвав і розкидав по місту рідкувате гудіння дзвонів, вона, покашлюючи, провинно говорила:

— Смішно, що я заплакала? Але мене зворушує геніальне, а церковна музика в Росії — геніальна...

Вириваючись з кам'яних обіймів собору, бігли на всі боки темненькі люди; при світлі не дуже пишної ілюмінації вони здавалися темнішими, ніж завжди; тільки з-під верхньої одяжі жінок виглядали смуги світлих матерій.

Клим, слухаючи її, думав про те, що провінція урочистіша й радісніша, ніж це холодне місто, двічі акуратно і нудно розтяте вздовж: рікою, здушеною гранітом, і нескінченним каналом Невського, теж начебто прорубаного в камені. І ожилим камінням рухались по проспекту люди, котилися карети, запряжені машиноподібними кіньми. Мідний дзвін серед кам'яних стін співав не так благовзвучно, як у дерев'яній провінції.

Нехаєва, повиснувши на руці в Кліма, говорила про похмуру поезію заупокійної літургії, примусивши супутника свого з досадою згадати казку про дурня, який спі-

вав на весіллі похоронних пісень. Ішли проти вітру, говорити їй було важко, вона задихалась. Клим суворо, тоном старшого, сказав:

— Мовчи, закрий рот і дихай носом.

Та, коли, найнявши візника, поїхали до Премирових, вона знову почала говорити, прикриваючи рот муфтою.

— Ти, звичайно, вважаєш все це забобоном, а я люблю поезію забобонів. Хтось сказав: «Забобони — уламки старих істин». Це дуже розумно. Я вірю, що старі істини воскреснуть ще прекраснішими.

Клим слухав мовчки, почувуючи, що в цій дівчині наростає бажання викликати його на суперечку, суперечити йому. Він уже не вперше помічав це і насилу приховував від Нехаєвої, що вона стомлює його. Істеричні пестоші її стали звичними, одноманітними, слова повторювались. І дедалі частіше бентежили її чудні випадки запитливої мовчанки. Було ніяково з людиною, яка мовчки розглядає тебе, ніби здогадуючись про щось. Сухий кашель Нехаєвої нагадував про заразливість туберкульозу.

Ідальна в Премирових яскраво освітлена, на столі, прикрашеному квітами, блищало скло різноманітних пляшок, чарок і келихів, блискала сталь ножів, на синіх, широких краях фаянсового блюда приємно відбивається вогонь лампи, яскраво освітлюючи гірку різнобарвно пофарбованих крашанок. Посеред стола і впоперек нього, на блюді, в піні сметани й тертого хрину лежало, весело усміхаючись, поросся, з трьох боків його оточували золотисто підсмажена гуска, індичка і солідний шматок шинки.

— П'юшу до столу! — оголосила стара Премирова, вся шовкова, в мереживній наколці на сивому волоссі, вона сіла перша і скромно похвалилася:

— У мене все — по-старовинному.

Поряд з нею сіла Марина, в пишному, бузкового кольору платті, з буфами на плечах, з безліччю складок і оборок, які робили ширшим її огрядне тіло; проти серця в неї, наче орден, пришпилено маленького годинника з емаллю. По другий бік старої сів Дмитро Самгін, одягнений у білий кітель і причесаний так, що став схожим на прикажчика з мучної крамниці. Франт Туробоев опинився далеко від Кліма, на другому кінці стола, Кутузов — між Мариною і Співак. У сюртуку, приношеному й вузькому, він сидів, піднявши сутулувато плечі,

і це не личило його широкій постаті. Він зразу ж сказав Марині:

— Ви схожі на «гуляй-місто».

— А це що ще? — сердито спитала вона.

Кутузов чемно пояснив:

— Споруда, яку в старі часи застосовували для облоги міст.

Марина, ворущачи густими бровами, подумала, згадала щось і, почервонівши, відповіла:

— Дуже грубо.

Дмитро Самгін стукнув ложкою по краю стола й розтулив рота, але нічого не сказав, тільки цмокнув губами, а Кутузов, усміхаючись, почав щось шепотіти на вухо Співак. Вона була в ясноблакитному, без дурних пухирів на плечах, і це гладеньке, позбавлене прикрас плаття, гладенько причесані каштанові коси, підсилювали серйозність її обличчя і неласкавий блиск спокійних очей. Клим помітив, що Туробоев криво усміхнувся, коли вона ствердно кивнула Кутузову.

Нехаєва в білому і якомусь дитячому платті, в яких ніхто не ходив, морщила носа, дивлячись на безліч їжі, і обережно покашлювала в хусточку. Вона чимось нагадувала бідну родичку, яку запросили до столу з ласки. Це дратувало Кліма, його коханка повинна бути барвистішою, показнішою. І їла вона ще гідливіше, ніж завжди, можна було подумати, що вона робить це напоказ, на зло.

Наїдалися старанно, наїлися швидко, і почалася одна з тих безладних розмов, які Клим з дитинства знав. Хтось поскаржився на холод, і зразу ж, на подив Клімові, мовчазна Співак почала захоплено хвалити природу Кавказу. Туробоев, послухавши її з хвилину, зо дві, позіхнув і сказав з підкресленими лінощами:

— А найцікавіше на Кавказі — трагічне ревіння ослів. Як видно, лише вони розуміють, які безглузді ці нагромадження каменю, ущелини, льодовики і вся прославлена краса гірської природи.

Він говорив, нервово покурюючи, дихаючи димом, дивлячись на кінець цигарки. Співак не відповіла йому, а старенька Премирова, зітхнувши, сказала:

— На Кавказі батька мого вбили...

Йй теж ніхто не відповів, тоді вона швидко додала:

— На Лермонтова був схожий.

Та й цих слів не було почуто. До всього притерпівшись, старенька витерла серветкою срібну стопку, з якої пила вино, перехрестилася й мовчки зникла.

Клим, знаючи, що Туробоев закоханий у Співак і закоханий не без успіху,—якщо згадати три удари в стелю братової кімнати,—дивувався. В ставленні Туробоева до цієї жінки з'явилось щось глузливе й роздратоване. Туробоев висміював її судження і взагалі начебто не хотів, щоб при ньому вона говорила з іншими.

«Як видно, посварилися»,—подумав Самгін і відчув, що це приємно йому.

У нього трошки шуміло в голові й виникало бажання заявити про себе; він походжав по кімнаті, прислухаючись, придивляючись до людей, і знаходив майже в усіх кумедне: ось Марина, майже притиснувши до стіни білявого, носатого юнака, каже йому:

— Ви б писали прозу, прозою більше заробите грошей і швидше славу.

— А як я— поет? — здивовано спитав юнак, потираючи лоба.

— Не тріть лоба, від цього у вас очі червоніють,—сказала Марина.

Туробоев пояснює високому чоловікові з єврейським обличчям:

— Ні, я не заражений прагненням робити історію, мене цілком задовольняє професор Ключевський, він робить історію чудово. Мені казали, що він зовні схожий на царя Василія Шуйського: історію написав він, як написав би її той хитрий цар...

Його слова заглушив сердитий голос Дмитра:

— Не новина. Схожість Діоніса і Христа давно помічено.

Як раніше, задирливо звучав голосок Нехаєвої:

— В Росії знають тільки ліризм і пафос руйнування.

— Ви, панночко, поганувато знаєте Росію.

— Снігова любов, крижане милосердя.

— Ого! Я-які слова!

— Видумані душі...

Нехаєва кричала занадто голосно, Клим подумав, що вона, мабуть, випила більше, ніж слід, і намагався триматися осторонь неї; Співак, сидячи на дивані, спитала:

— У вашому місті є ще Самгіни?

— Так, моя мати.

— Очевидно, це вона запрошує чоловіка організувати там музичну школу?

Дмитро, п'янений і червоний, сказав, сміючись:

— Та ви ж бо вже питали мене про це!

— Хіба? — здивовано вигукнула Співак.— У мене погана пам'ять.

Вона легко підвелася з дивана і, похитуючись, пішла до Марининової кімнати, звідки долинали вигуки Нехаєвої; Клим дивився услід їй, усміхаючись, і йому здавалося, що плечі, стегна її хочуть скинути тканину, яка прикриває їх. Вона напахувалася дуже міцними духами, і Клим раптом згадав, що відчув їх уперше тижнів зо два тому, коли Співак, проходячи повз нього й наспівуючи романс «Узгір'я Грузії», вимовила хвилюючий вірш:

Тобою, одною тобою

А що, як вона співала: «...одним тобою»?

Він швидко пішов до Марининової кімнати, де Кутузов, розгорнувши поли сюртука, засунувши руки в кишені, стояв монументом посеред кімнати і, високо підвівши брови, слухав промову Туробоева; Клим уперше бачив Туробоева, як той говорив без звичайних гримас і усмішечок, що спотворювали його гарне обличчя.

— Цілком ясно, що культура гине, бо люди звикли жити коштом чужої сили, і ця звичка наскрізь пройняла всі класи, всі стосунки і дії людей. Я — розумію: звичка ця виникла з бажання людини полегшити працю, але вона стала її другою природою і вже не тільки набрала огидних форм, а й у корені підриває глибокий сенс праці, її поезію.

Кутузов приязно усміхнувся.

— Ідеаліст ви, Туробоев. І — романтик, а це вже зовсім не до часу.

Марина сердито смикала шнурок вентилятора. Співак підійшла до неї, бажаючи допомогти, але Марина, обірвавши шнурок, кинула його на підлогу.

— Мужчини — виходьте! — скомандувала вона.— Се-рафимо, ти спатимеш у мене; всі п'яні, проводжати тебе нема кому.

— Я — не п'яний! — заявив Клим.

Співак, стоячи на стільці, уперто намагалася відкрити вентилятор. Кутузов підійшов, зняв її, як дитину, з стіль-

ця, поставив на підлогу і, відкривши вентилятор, сказав:

— Ходімо до Самгіна... старшого. Підемо, тьотю Лізо?

Пішли. В ідальні Туробоев жестом фокусника взяв із стола пляшку вина, але Співак забрала її з руки в Туробоева й поставила на підлогу. Кліма раптом облекло зле запитання: чому життя шпурляє йому під ноги таких жінок, як продажна Маргарита або Нехаєва? Він увійшов до братової кімнати останнім і через кілька хвилин перервав спокійну розмову Кутузова і Туробоева, покvapливо кажучи те, що йому давно хотілося сказати.

— Я з дитинства чую розмови про народ, про необхідність революції, про все, що говориться людьми для того, щоб показати себе одно перед одним розумнішими, ніж вони є насправді. Хто... хто це говорить? Інтелігенція.

Невиразно зрозумівши, що говорить він занадто задирливим тоном і що слова, давно уподобані ним, туго пригадуються, не досить легко йдуть з язика, Самгін на хвилину замовк, оглядаючи всіх. Співак, стоячи біля вікна, розпливалася по тьмяних шибках блакитною плямою. Брат стояв коло стола, тримаючи перед очима аркуш газети, і по-верх неї мутно дивився на Кутузова, який, усміхаючись, говорив йому щось.

«Вони мене не слухають», — зміркував Клім і розсердився.

Туробоев сидів у кутку, нахилившись вперед, він курив, пускаючи кільцями дим на середину кімнати. Він сказав тихо:

— Ваш дядько, як я чув...

Клім закричав:

— Що ви хочете сказати? Мій дядько такий самий продукт розкладу верхніх шарів суспільства, як і ви самі... Як уся інтелігенція. Вона не знаходить собі місця в житті й тому...

Туробоев з свого кутка сказав:

— Ви, Самгін, здається, стали марксистом, але я думаю, це через те, що за столом ви необережно змішували біле вино з червоним...

Дмитро голосно засміявся, Кутузов сказав йому:

— Не заважай.

Клімові хотілося, щоб з ним сперечались, він дедалі задерикуватіше говорив Варавчиними словами:

— Сам народ ніколи не робить революції, його

штовхають вожді. На час підкоряючись їм, він незабаром починає опиратися ідеям, накинутим йому зовні. Народ знає й чуває, що єдиним законом для нього є еволюція. Вожді намагаються порушити цей закон. Ось чого навчає історія...

— Цікава історія,— сказав Туробоев.

— Старенька,— додав Кутузов і встав. — Н-ну, мені час іти.

Всі думки Климові раптом обірвалися, слова пропали. Йому здалося, що Співак, Кутузов, Туробоев вирости й розпухли, тільки брат залишався таким самим, яким був; він стояв посеред кімнати, тримаючи себе за вуха, і хитався.

— У вас, Кутузов, неприємна манера стояти, виставивши ліву ногу вперед. Це означає: ви вже вважаєте себе вождем і думаєте про монумент...

— Щоб стояти під снігом і дощем,— пробурмотів Дмитро Самгін, обнявши брата за стан. Клим відштовхнув його рухом плеча, говорячи далі крикливо:

— Але, за вірою вашою, Кутузов, ви не можете претендувати на роль вождя. Маркс не дозволяє цього, вождів — нема, історію роблять маси. Лев Толстой розвинув цю помилкову ідею зрозуміліше й простіше за Маркса, прочитайте-но «Війну і мир».

Клим Самгін знову відштовхнув брата:

— Прочитайте! До речі, у вас і прізвище те саме, що в полководця, яким командувала армія.

Впевнений, що він сказав щось дошкульне, дотепне, Клим зареготав, заплющивши очі, а коли розплющив їх— у кімнаті нікого не було, крім брата, що наливав води з графина в склянку.

Далі Клим нічого не пам'ятав.

Прокинувся він з важкою головою і невиразними спогадами про якусь помилку, про необережність, зроблену вчора. Кімнату заповнювало неприємно розсіяне, білясте світло від сонця, схованого в безбарвній порожнечі за вікном. Прийшов Дмитро, його мокре, гладенько причесане волосся здавалося дуже змазаним оливою й потворно оголювало червонуваті очі, бабське, трохи запухле обличчя. Вже з похмурого погляду його Клим зрозумів, що зараз він почує щось поганеньке.

— Що ж ти як учора? — заговорив брат, опустивши очі і вкорочуючи підтяжки коло штанів.— Мовчав, мов-

чав... Вважали, що ти людина, яка серйозно думає, а ти раптом таке, дитяче. Не знаєш, як тебе зрозуміти. Звичайно, випив, але ж кажуть: «Що в тверезого в голові, те в п'яного на язичі».

Говорив Дмитро задумливо й утруднено. Впоравшись з підтяжками, він сів на рипучий стілець.

— Вийшло, знаєш, наче в оркестр ускочив чужий музикант і, бешкетуючи, загрив не те, що всі грають.

«Яка безбарвна, бездарна людина, — думав Клим. — Зовсім як Таня Куликова».

І раптом заговорив:

— Ну, годі! Ти — не гувернер мені. Ти б краще утримувався від безглузких спроб каламбурити. Соромно казати Наташка — заміст — натяжка і очеп'ятка — замість — опечатка. Ще недотепніше називати Ботнічну затоку — бовтуничною, Адріатичне море — ідіотичним...

Розгарячившись, він сказав братові й те, про що не хотів говорити: якось уночі, вертаючись з театру, він тихо йшов сходами й раптом почув над собою, на площадці притишені голоси Кутузова і Марини:

— Коли ж ти скажеш Самгіну?

— Бракує сміливості... І — жалко, він — так...

— Я теж так...

Соковито цмокнув поцілунок; Марина досить голосно сказала:

— Не смій!

Кутузов промугикав щось, а Клим нишком спустився донизу й знову почав іти догори сходами, але вже покvapливо й твердо. А коли він вийшов на площадку, — на ній нікого не було. Він дуже забажав негайно переповісти братові той діалог, та, подумавши, вирішив, що це передчасно: роман обіцяє бути цікавим, герої його всі такі огрядні, тілісті. Їхня тілесна огрядність особливо збуджувала цікавість у Кліма. Кутузов і брат, напевно, посваряться, і це буде корисно для брата, який занадто підкоряється Кутузову.

Розказавши Дмитрові підслухану розмову, він додав, дражнячи:

— Звичайно, вона віддасть перевагу йому...

Говорячи, він дивився на стелю й не бачив, що робить Дмитро; двічі тяжко лягнуло, і це примусило його здригнутись і підскочити на ліжку. Ляскав брат книжкою по

долоні, стоячи посеред кімнати в твердій позі Кутузова. Чужим голосом, заїкаючись, він сказав:

— Т-такі р-речі розказують покоївки. Це пробачають тільки з похмілля.

Шпурнувши книжку на стіл, він зник, покинувши Клима таким ошелешеним, що той лише хвилини через дві збагнув:

«Цим тоном Дмитро не смів говорити зі мною. Треба з'ясувати справу».

Вирішив піти до брата й переконати його, що розповідь про Марину було викликано природним почуттям образи за людину, яку обманюють. Та поки він умивався, одягався, виявилось, що брат і Кутузов поїхали до Кронштадта.

Єлизавета Співак простудилась і лежала в постелі. Марина, занадто заклопотана, бігала сходами то нагору, то вниз, часто дивилася у вікна й безглуздо вимахувала руками, ніби ловлячи міль, невидиму нікому, крім неї. Коли Клим виявив бажання навідатись до хворої, Марина сухо сказала:

— Спитаю.

Та Клима був певен, що вона не спитала, нагору його не покликали. Було нудно. Після сніданку, як завжди, до ідальні спускався маленький Співак.

— Я не заважатиму? — питав він і йшов до рояля. Здавалося, що якби в кімнаті й не було нікого, він усе-таки спитав би: чи не заважатиме? І якби йому відповіли: «Так, заважатимете», — він усе-таки підкрався б до інструмента.

Клима не міг уявити його інакше, як біля рояля, прикованим до нього, наче каторжанин до тачки, якої він не може зрушити з місця. Копирсаючи пальцями двоколіорові клавіші, він видобував з чорної споруди неголосні ноти, незвичайні акорди і, схиливши набік голову, глибоко сховану в плечі, скосивши очі, ніби придивлявся до звуків. Говорив він мало і тільки на дві теми: з таємничим виглядом і тихим захватом про китайську гаму і жалібно, з прикрістю, про недосконалість європейського вуха.

— У нас вухо забите шумом кам'яних міст, візниками, так, так! Справжня, чиста музика може виникнути тільки з цілковитої тиші. Бетховен був глухий, але вухо у Вагнера чуло незрівнянно гірше, ніж у Бетховена, тому його музика тільки хаотично зібраний матеріал для музики. Му-

соргський мусив оглушувати себе горілкою, щоб чути голос свого генія в глибині душі, розумієте?

Клим Самгін вважав цього чоловіка юродивим. Але часто маленька постать музиканта, що припала до чорної маси рояля, викликала в нього моторошне враження надгробного пам'ятника: великий, чорний камінь, а біля підніжжя його тихо тужить людина.

Для Кліма настав тяжкий час. Ставлення до нього різко змінилося, і ніхто не приховував цього. Кутузов перестав прислухатися до його скупих, старанно обміркованих фраз, вітався байдуже, без усмішки. Брат зранку зникав кудись, з'являвся пізно, стомлений, він худнув, ставав небалакучим, при зустрічах з Климом ніяково посміхався. Коли Клим спробував поговорити, Дмитро тихо, але твердо сказав:

— Облиш це.

Туробоев гримасував більше, ніж раніше, не помічав Кліма, дивився на стелю.

— Чого це ви все вгору дивитесь? — спитала його стара Премирова.

Він, крізь зуби, відповів:

— Чекаю, коли оживуть мухи.

Нехаева не виїжджала. Клим вважав, що здоров'я в неї краще, вона менше кашляє і навіть начебто поповнішала. Це дуже непокоїло його, він чув, що вагітність не тільки затримує розвиток туберкульозу, а й навіть, інколи, виліковує його. І думка, що в нього може бути дитина від цієї дівчини, лякала Кліма.

Вона стала мовчазнішою й говорила вже не так палко, не так барвисто, як раніше. Її ніжність стала нудно-солодкою, в обожуючому погляді з'явилося щось блаженненьке. Погляд цей будив у Кліма бажання погасити його напівбезумний блиск глузливим словом. Та він не міг добрати хвилини, зручної для цього; кожного разу, коли йому хотілося сказати дівчині неласкаве або гостре слово, очі в Нехаєвої, зразу змінюючи вираз, дивилися на нього запитливо, пильно.

— З чого ти смієшся? — питала вона.

— Я не сміюсь, — заперечував Клим, торопіючи.

— Та я ж бачу, — наполягала вона. — У тебе в очах сніжинки.

Він торопів ще більше, сподіваючись, що вона зараз питає його: що він думає про дальші взаємини між ними?

Петербург ставав ще неприємнішим від того, що в ньому жила Нехаєва.

Весна надходила поволі. Серед лінивих хмар, з яких майже щодня сівся дощ, сонце з'являлося ненадовго, неохоче й байдуже оголювало грязюку на вулицях, кіптяву на стінах будинків. З моря дув холодний вітер, річка синювато спухла, тяжкі хвилі голодно лижуть граніт берегів. З вікна своєї кімнати Клим бачив за дахами загрозливо піднесені до неба пальці фабричних димарів, вони нагадували йому історичні передбачення і пророкування Кутузова, нагадували гостролицього робітника, який святами таємничо, чорними сходами, приходив до брата Дмитра, і теж таємничу панночку з обличчям татарки, яка інколи навідувалася до брата. Панночка була якась беззвучна і сліпо примружувала очі, чорні, як смола.

Інколи здавалося, що важкий дим з фабричних димарів має дивну властивість: здіймаючись і розпливаючись над містом, він ніби роз'їдав його. Дахи будинків танули, зникали, спливаючи нагору, потім знову опускалися з диму. Примарне місто хиталося, набуваючи моторошної нестабільності, це наповнювало Самгіна дивним тягарем, примушуючи згадувати слов'янофілів, що не любили Петербурга, пригадувати «Мідного вершника», хворобливі оповідання Гоголя.

Не подобалася йому голка Петропавлівської фортеці і ангел, пронизаний нею; не подобалась тому, що про цю фортецю говорили з шанобливою ненавистю до неї, але, часом, у ненависті звучало щось схоже на заздрість: студент Попов з захопленням називав фортецю:

— П'антеон.

Звуком «п» він ніби наслідував постріл з іграшкового пістолета, а решту звуків вимовляв півголосом:

— Б'акунін,—казав він, загинаючи пальці,—Неч-чаєв. К'нязь Кроп-поткін...

Було щось безглузде в гранітній масі Ісакіївського собору, в прикріплених до нього сірих паличках і дощечках риштовань, на яких Клим не бачив ніколи жодного робітника. По вулицях машинним кроком ходили надзвичайно дебелі солдати; один з них, виступаючи попереду, пронизливо свистів на маленькій дудочці, другий люто бив у барабан. В глузливому, підступному свисті цієї дудочки, в різноголосих гудках фабрик, які рано-вранці розривали сон, Клим чув щось, що виганяло його з міста.

Він помічав, що в нього виникають не властиві йому думи, образи, уподібнення. Ідучи Двірцевою площею або повз неї, він бачив, що лише зрідка проходжі спішно ступають по лисинах каменю, а хотілося б, щоб площу було заповнено строкатою, радісно гомінкою юрбою людей. Олександрівська колона неприємно нагадувала фабричний димар, з якого вилетів бронзовий ангел і безглуздо застиг у повітрі, ніби міркуючи, куди кинути хреста. Царський палац, завжди безголосий, з порожніми вікнами, справляв враження нежилого дому. Разом з півколом нудних будинків, кольору залізної іржі, які замикали порожній майдан, палац збуджував почуття суму. Клим вважав, що було б краще, якби дім хазяїна Росії підтримували застрашліві каріатиди Ермітажу.

Дивлячись на цей майдан, Клим згадував гомінкий університет і студентів свого факультету, людей, які вчилися обвинувачувати і обороняти злочинців. Вони вже й зараз обвинувачували професорів, міністрів, царя. Самодержавство царя обороняли люди неяскраві, безталанно і боязко; їх було небагато і вони тонули серед обвинувачів.

Климові набридли нескінченні суперечки народників з марксистами, і його дратувало, що він не міг зрозуміти: хто помиляється найгрубіше? Він був міцно, органічно переконаний, що помиляються і ті й інші, він не міг думати інакше, але не міг збагнути, для якої групи найбільш обов'язковий закон поступового і мирного розвитку життя? Часом йому здавалося, що марксистки глибше, ніж народники, розуміють незламність закону еволюції, але все-таки і на тих і на інших він дивився як на представників уже майже ненависної йому «кутузовщини». Було нестерпно бачити балакучих людей, яким дурість юності прищепила зухвале бажання підштовхнути, підстьобнути віками узаконений, рівномірний рух життя.

Його особливо цікавили суперечки на тему: вожді володіють волею мас, чи маса, створивши вождя, робить його знаряддям своїм, своєю жертвою? Думка, що він, Самгін, може бути знаряддям чужої волі, лякала й обурювала його. Згадувалося батькове тлумачення біблійної легенди про жертвоприношення Авраамове і роздратовані слова Нехаєвої:

— Народ—ворог людини! Про це говорять вам біографії майже всіх великих людей.

Клим вважав, що це правда: якась страхітлива паща

поглинає, одного за одним, кращих людей землі, вивергаючи з шлунку свого ворогів культури, таких, як Болотников, Разін, Пугачов.

Набридав Климові студент Попов; цей голодний чоловік невтомно бігав по коридорах, аудиторіях, руки в нього судорожно, як звихнуті, смикалися в плечових суглобах; насакаючи на колег, він вихоплював з кишень заношеної тужурки листи, гектографовані аркушки цигаркового паперу й бурмотів, втягаючи в себе звук с.

— С'амгін, послухайте: з Од'деси пишуть... С'тудентство — авангард... Ун-ніверситет — пункт організації к'культурних с'ил... Земляцтва — зародки всеросійського союзу... З К'азані с'повідчають...

Таких, як Попов, метушливих і звихнутих, було кілька чоловік. Клим особливо не любив, навіть боявся їх і бачив, що вони лякають не тільки його, а майже усіх студентів, що вчилися серйозно.

Вони завжди набивалися з квитками на вечірки на користь земляцтва, на якісь концерти, організовані з таємничою метою.

Лекції, суперечки, перешіптування, весь хаотичний шум сотень молоді, сп'янілої від жадоби жити, діяти,— все це так оглушало Самгіна, що він не чув навіть думок своїх. Здавалося, що всі люди охоплені безумством гри, яка тим більше захоплює їх, чим небезпечніша вона.

Раптом, але твердо він вирішив перевестися в один з провінціальних університетів, де живуть, напевно, тихіше і простіше. Треба було розв'язатися з Нехаєвою. З нею він почував себе багатієм, який, даючи щедрі милостині жебрачці, зневажає жебрачку. Приводом для раптового від'їзду був лист матері, яка сповіщала його, що вона нездужає.

Ідучи до Нехаєвої прощатися, він похмуро сподівався сліз і жалісливих слів, але сам майже до сліз був зворушений, коли дівчина, чіпко обнявши його за шию тонкими руками, зашепотіла:

— Я — знаю, ти не дуже... не так уже й міцно кохав мене, атож! Знаю. Та я безмежно, вся дякую тобі за ці години удвох...

Вона пригорталась до нього з усією силою бідного, сухого тіла і гаряче схлипувала.

— Не дай боже, щоб ти зазнав безмежної самотності так, як зазнала цього я.

Склавши пучкою тоненькі гострі пальці, тикала

ними в лоб, у плечі, в груди Климові й трусилась, ледве стоячи на ногах, швидко стираючи долонею сльози з обличчя.

— Я, здається, погано вірую в бога, але за тебе молитимуся комусь, молитимуся! Я хочу, щоб тобі жилося добре, легко...

Плакала вона так, що бачити це було не важко, а майже приємно, хоч і сумно трошки; плакала гірко, але не більше, ніж слід було.

Клим виїхав, певний, що попросився з Нехаєвою добре, назавжди, і що цей роман дуже збагатив його. Вночі, у вагоні, він подумав:

«Ось, Лідіє Тимофіївно, я повертаюся зі щитом».

Вирішивши зупинитися днів на два в Москві, щоб показати себе Лідії, він у думках пожартував:

«Університетські екзамени можна відкласти, а цей складу тепер-таки».

Засинаючи, він згадав, що на листи його, старанно складені в гумористичному тоні, Лідія відповіла тільки двічі, дуже коротко й нецікаво: в одному з листів було сказано:

«Не подобається мені, що ти свою знайому називаєш Смертяшкіною, і не смішно це».

«Вона — не обдарована. Її гімназичні вправи завжди виправляла Сомова»,— нагадав він собі і, втішений цим, міцно заснув.

Над Москвою хвастовито сяяв весняний ранок: на нерівному бруку цокотіли підкови, гуркотіли підводи; в теплому, ясноголубому повітрі святково гула мідь дзвонів; стоптаними панелями нешироких, кривих вулиць жваво ходили легкі люди; хода їх була розмашиста, тупіт ніг звучав виразно, вони не човгали підошвами, як петербуржці. Взагалі тут шуму було більше, ніж у Петербурзі, і шум був іншого тону, не такий вогкуватий і обережний, як там.

«У московському шумі людину більше чути»,— подумав Клим, і йому було приємно, що слова склалися, як приказка. Похитуючись в деренчливому екіпажі патлатого візника, він оглядався, наче людина, що повернулася на батьківщину з чужої сторони.

«Чи не перевестися в тутешній університет?» — спитав він себе.

В гостиниці його зустріли з тією артистичною налагодженою московською догідливою добродушністю, яка,

бувши в суті своїй невідомою Климові, поглибила в ньому враження простоти й ясності. Опівдні він пішов до Лідії.

«Неділя. Вона повинна бути вдома».

Ступаючи тепленькими, трохи бешкетно заплутаними провулками, він обдумував, що скаже Лідії, як поводитиметься, розмовляючи з нею; розглядав строкаті, затишні будиночки з ласкавими вікнами, з квітами на підвіконнях. Над огорожами здіймалися до сонця віти дерев, у повітрі чути було тонкий, солодкуватий запах бруньок, які тільки що розпустилися.

З-за рогу вийшли під руку два студенти, дружно на-свистуючи марш, один з них уперся ногами в цеглу панелі й зайшов у розмову з жінкою, що мила шибки у вікнах, другий, смикаючи його вперед, умовляє:

— Облиш, Володько! Ходімо!

Клим Самгін зійшов з панелі, обминаючи студентів, але вмить його схопила міцна рука за плече. Він швидко і гнівно обернувся, і в обличчя йому радісно гукнув Макаров:

— Климчик? Звідки? Знайомтесь: Самгін — Лютов...

— Купецький син третього курсу гумористичного факультету, — пустотливо, схиливши голову набік, рекомендував себе косоокий, підпилий студент.

— Володько! Це він не дав мені застрілитися.

— Золоту медаль вам, колего! Бо, зберігши життя цьому юнакові, ви пребагато сприяли усугубленню ерундистики російської...

Вони обидва поводитися так галасливо, начебто крім них на вулиці нікого не було. Радість Макарова здавалася підозрілою, він був тверезий, але говорив так збуджено, начебто бажав приховати, перекричати в собі справжнє враження зустрічі. Його товариш неспокійно крутив шиєю, намагаючись спрямувати косі очі в обличчя Климові. Ішли повільно, пліч-о-пліч, не даючи дороги зустрічним прохожим. Стримано відповідаючи на швидкі запитання Макарова, Клим спитав про Лідію.

— А — хіба вона не писала тобі, що не хоче вчитися в театральній школі, а йде на курси? Вона поїхала додому тижнів зо два тому...

Говорячи, він заглядав в обличчя Климові з подивом.

— Вона вирішила, що не вміє прикидатися.

— Правда: не вміє! — скріпив Лютов і так труснув головою, що кашкет зсунувся на лоб.

— Телепнева теж іде зі школи, вона — заміж, ось — її жених!

Лютов ткнув у груди собі, проти серця, вказівним пальцем і покрутив ним, наче штопором. Невловного кольору, але дуже блискучі очі його дивилися в обличчя Климові неприємно мацаючим поглядом; одно око ховалося в перенісся, друге забігало під скроню. Вони обидва усмішкувато здригнулися, коли Клим сказав:

— Вітаю. Надзвичайно вродлива дівчина.

— Запаморочливо, — поправив Лютов, пересуваючи кашкет на потилицю.

Макаров запропонував поспідати.

— Звичайно, — сказав Лютов, безцеремонно підхопивши Кліма під руку. — Заради того й живе Москва, щоб їсти.

Через кілька хвилин вони сиділи в похмурому, але затишному куточку маленького ресторану; Лютов молитовно замовляв старому лакеєві:

— І даси ти нам, батьку, до горілки шинки вестфальської та цибулі іспанської, нарізавши її товсто...

— Знаю...

— Не маю сумніву, але — нагадую...

— Приємно бачити тебе! — говорив Макаров, закупивши цигарку, дивно усміхаючись. — Дивно, брат, що ми не листуємось, га? Що ж — марксист?

Він квапився ставити запитання і цим ще більше збуджував обережність Самгіна.

— Марксист? — вигукнув Лютов. — Таких поважаю!

І, поклавши лікті на стіл, почав говорити хрипкуватим басом, часом звискуючи різкими нотами, — вони примусили Кліма згадати Дронова.

— Поважаю не як представник класу, якому Карл Маркс вичерпно роз'яснив динаміку капіталу, його культурну силу, а — як росіянин, який широ бажає: хай згине усіляка морока! Бо в особі Марксовій маємо, нарешті, віровчителя міцності дев'яностоградусної. Це — не наша, російська бражка, яка збуджує ліричну сверблячку душі, не вариво князя Кропоткіна, графа Толстого, полковника Лаврова і семінаристів, що вихрестилися на соціалістів, з якими приємно побазікати, — ні! З Марксом — не побазікаєш! У нас-бо так: полижуть язиками жовчну печінку його превосходительства Михайла Євграфовича Салтикова, зап'ють гіркоту оливою з фабрики його сіятельства з

Ясної Поляни і — вельми задоволені! У нас, головне, аби було про що побазікати, а жити всіляко можна, хоч на кіл посадови — живуть!

Лютов виголосив промову легко, без пауз: як на слова, вона мала б звучати іронічно або злісно, але іронії й злості Клим не почув у ній. Це здивувало його. Та ще дивнішим було те, що говорила людина зовсім твереза. Придивляючись до Лютова, Клим подумав:

«Не помилився ж я, — він був п'яний за п'ять хвилин перед цим».

Він відчув у Лютові щось фальшиве. Колір його звихнутих очей був бруднуватий: не мутне, а саме щось брудненьке було в білках, ніби запорошених зсередини темненьким пилом. Та в зіницях спалахували хитренькі іскорки, які збуджували побоювання.

«Очі — це мозок, вивернутий навиворіт», — згадав Клим чиїсь слова.

Жовте волосся в Лютова було причесане à la капуль, це так не пасувало до його довгого обличчя, що здавалося зробленим навмисно. Обличчя вимагало широкої бороди, а Лютов голив щоки, запускаючи гостреньку борідку. Над нею спухли по-негритянському товсті, гугаперчові губи, верхня ледве прикрита рідковолосими вусиками. Руки в нього червоні, жилаві, так само, як і шия, а на скронях уже надулися синюваті вени. Здавалося, що й одягнений він з недбалістю навмислою: під заношеним, розстебнутим сюртуком з дуже дорогого сукна — шовкова сорочка. Йому, мабуть, років з двадцять сім, навіть з тридцять, і він нічим не схожий на студента. Макаров, який визивію покращав, начебто навмисно, щоб підкреслити себе, вибрав товаришем собі цю людину. Але — чому красуня Алина вибрала його?

Ковтаючи чарку за чаркою горілку, таку холодну, що від неї нили зуби, закушуючи товстими кружальцями цибулі, покладеними на тоненькі шматочки шинки, Лютов питав:

— Відкинуту церквою літературу, сиріч — апокрифи, поважаєте?

— Це — ересіарх, — сказав Макаров, добродушно усміхаючись і дивлячись на Лютова ласкаво.

— «Одкровення Адамове» — читали?

Піднявши руку з ножем у ній, він прочитав:

— «І рече диявол Адамові: моя є земля, а божі —

небеса; аще хочеш моїм бути — роби землю! І сказав Адам: чия є земля, того і аз і чада мої». Ось як! Ось як він сформульований, наш мужицький, нутрянний матеріалізм!

В прагненні своєму спрощувати незрозуміле Клим Самгін через годину переконав себе, що Лютов справді людина шахраювата і невдало прикидається блазнем. Все в ньому було штучне, у всьому оголювалася удаваність; особливо викривала це химерна мова, насичена слов'янізмами, латинськими цитатами, їдкими віршами Гейне, прикрашена тим грубим гумором, яким хизуються актори провінціальних театрів, розказуючи анекдоти в «дивертисментах».

Він, Лютов, знову здавався п'яним. Подаючи Климові келих шампанського, він, почервонівши, кричав:

— Побажайте мені ні пуху ні пера, і випиймо за здоров'я велеліпної дівці Аліни Марківни!

Голос його звучав захватом. Цокаючись з Лютовим, Макаров суворо сказав:

— Ну, годі тобі пити.

Лютов, залпом випивши вино, підморгнув Климові:

— Виховує. Я цього — вартий, бо частенько п'яний буваю і блудословлю, плоті ради вгамування. Пекла боюсь і цього, — він окреслив у повітрі рукою півколо, — і потойбічного. Страху ради іудейська з духовенством приятелюю. Ех, колего! Покажу я вам одного диякона...

Заплющивши очі, Лютов похитав головою, потім витяг з кишені штанів стальний ланцюжок для ключів, на кінці його метлявся важкий, золотий годинник.

— Ух, мені пора! Костю, скажи, щоб записали.

Він простягнув руку Самгіну:

— Радий знайомству. Багато чув хорошого. Не забувайте: Лютов, торгівля пухом і пером...

— Не кокетуй, — порадив Макаров, а косоокий міцно м'яв руку Самгіну, говорячи з усмішкою на суздальському обличчі:

— Знаєте, є отакі дівці з вадочками: вадочки б ніхто й не помітив, та дівця сама попереджає: дивіться, носик у мене не вдався, але зате все інше...

Він тихенько відштовхнув Клима, пішов, зачепивши ногою ніжку стільця, і, посварившись на нього кулаком, зник.

— Який... дивак, — сказав Клим. Макаров задумливо погодився:

— Еге ж, дивакуватий!

— Не розумію Аліну, — що її примусило?..

Макаров знизав плечем і поквалливо, наче виправдуючись, почав говорити:

— Ні, — чого ж? Її краса вимагає гідної рами. Володька — багатий. Цікавий. Добрий — аж смішний. Закінчив — юристом, тепер — на історико-філологічному. А втім, ні — не вчиться, — закоханий, стривожений і взагалі пішов догори ногами.

Макаров запалив цигарку, дав сірникові догоріти до кінця, а цигарку кинув на тарілку. Видно було, що він сп'янів, на скронях у нього виступив піт. Клим сказав, що хоче подивитися на Москву.

— Ідьмо на Воробйові гори, — жваво запропонував Макаров.

Вийшли з ресторану, взяли візника; дивлячись йому в сутулу спину, туго обтягнуту синім каптаном, Макаров говорив:

— Москва трохи плутає мозок. Я зачарований, заморожений нею й почуваю, що подурнішав тут. Ти не помічаєш цього? Ти — чемний.

Він скинув кашкет, до скроні йому прилипло пасмо волосся і тільки воно було нерухоме, а інші вихри ворушилися й здіймалися. Клим зітхнув, — дуже гарний був Макаров. Це йому слід було б одружитися з Телепневою. Яке безглузде все. Крізь оглушливий шум вулиці Клим чув:

— Фантастично талановиті люди тут. Напевно, ось такі жили в епоху Відродження. Не розумію: де святі, де шахраї? Це змішано майже в кожному. І — безліч юродствующих, а — чого ради? Чорт знає. Ти повинен зрозуміти це...

Клим підозріло, збоку, заглянув в обличчя товаришеві:

— Чому — я?

— Ти — філософ, на все дивишся спокійно...

«Який простодушний він», — подумав Клим. — Хороше обличчя в тебе, — сказав він, порівнявши Макарова з Туробоевим, який дивився на людей поглядом поручика, що зневажає всіх цивільних. — І хлопець ти хороший, але, здається, зіп'єшся...

— Можливо, — погодився Макаров спокійно, начебто говорилося не про нього. Але після цього замовк, задумався.

На Воробйових горах зайшли до порожнього трактиру:

товстий служник провів їх на терасу, де маляр мазав білилом віконні рами, потім подав чай і швидкою говіркою наказав скляреві:

— Не стирчи, не застуй панам з краси милуватися!

— Костромич, — визначив Макаров, дивлячись у каламутнувату далечінь, на грезетове місто, багато вишите золотими плямами церковних бань.

— Так, краса, — тихо сказав він; Самгін ствердно кивнув головою, але зразу ж зауважив:

— Поняття умовне.

Не відповідаючи, Макаров відсунув склянку з променем сонця в її рудій волозі, прикритій кружальцем лимона, сперся ліктями на стіл, запустив пальці в густу, двобарвну кучму свою.

У Кліма Самгіна Москва не викликала захоплення; як на його очі, місто було схоже на величезний пряник, строкато розфарбований, припудрений опаловим пилом і крихкий. Коли говорили про красу, Клим волів обережно мовчати, хоч давно помітив, що про неї говорять дедалі більше і тема ця стає такою самою звичайною, як і погода і здоров'я. Він був байдужий до загальноновизначних красот природи, вважаючи, що заходи сонця такі самі одноманітні, як рябе небо морозяних ночей. Та почувавши, що краса для нього незбагненна, він розумів, що це його зада. Останнім часом вихваляння красот природи стали навіть дратувати його й викликали побоювання: чи не Лідія своєю ворожістю до природи прищепила йому байдужість?

Його дуже збентежив Туробоев; дражнячи Єлизавету Співак і Кутузова, він спитав, усміхаючись:

— А що, як уся ота наша краса тільки павичів хвіст розуму, птиці дурнуватой, так само як і павич?

Кліма вразила зухвалість цих слів, і вони ще щільніше лягли в пам'ять йому, коли Туробоев, продовжуючи суперечку, сказав:

— Ще яскравіша, краща птиця — то вона дурніша, але що потворніший собака — то розумніший. Це стосується й людей: Пушкін був схожий на мавпу, Толстой і Достоевський не красені, як і взагалі всі розумні люди.

Ліричне мовчання Макарова сердило Кліма. Він спитав:

— Пам'ятаєш Пушкіна:

Москва! Страшний твій хмурий зрак росіянину.

Макаров глянув на нього тверезими очима й не відповів. Це не сподобалось Климові, здалося йому нечемним. Сьорбаючи чай, він заговорив тоном, який вимагав уваги:

— Коли говорять про красу, мені здається, що мене трошки обманюють.

Макаров висмикнув пальці з волосся, зняв з стола лікті й здивовано спитав:

— Як ти сказав?

Повторивши свою фразу, Клим вів далі:

— Що гарного в масі води, яка марно тече на відстані шести десятків верст з озера в море? А визнається, що Нева — красуня, тоді як я бачу її нудною. Це дає мені право думати, що її іменують гарною для прикриття нудьги.

Макаров швидко випив прохолодий чай і, примруживши очі, став дивитися в обличчя Климові.

— Те саме бажання приховати від самих себе бідність природи я бачу в пейзажах Левітана, в ліричних берізках Нестерова, в яскравоблакітних тінях на снігу. Сніг блищить, як оббивка трун, що в них ховають дівчат, він — ріже очі, засліплює, блакітних тіней в природі нема. Все це придумується для самообману, для того, щоб нам затишніше жилося.

Бачачи, що Макаров слухає уважно, Клим говорив хвилин з десять. Він згадав похмурі скарги Нехаєвої й не забув повторити вислів Туробоева про павичів хвіст розуму. Він міг би сказати й ще чимало, але Макаров про бурмотів:

— Аж дивно, як усе це збігається з думками Лідії.

Потираючи лоба, він спитав:

— Що ж ти?..

І усміхнувся:

— Не знаю, що спитати... Так дивно...

Він раптом спалахнув, аж вуха в нього налилися кров'ю. Гнівню блискаючи очима, він почав говорити півголосом:

— Мене ці питання не зачіпають, я дивлюся з іншого боку й бачу: природа — безглузда, зла свиня! Недавно я препарував труп жінки, що вмерла від пологів, — голубчику ти мій, якби ти бачив, яка вона порвана, покалічена! Подумай: риба викидає ікру, курка зносить яйце безболісно, а жінка родить у диявольських муках. За віщо?

Називаючи органи латинськими термінами, окреслюючи їх пальцем у повітрі, Макаров швидко й гнівно змалював перед Климом щось таке огидне, що Самгін попросив його:

— Облиш.

Але дедалі більше обурюючись, Макаров говорив, ступаючи пальцем по столу:

— Ні, подумай: навіщо це, га?

Клим вважав обурення приятеля наївним, втомним, і йому хотілося віддячити Макарову за згадку про Лідію. Усміхаючись, він сказав:

— От і візьмися до гінекології, будеш дамським лікарем. Зовнішність у тебе щаслива.

Макаров зразу осікся, здивовано глянув на нього і, помовчавши, сказав, зітхнувши:

— Ти дивно жартуєш.

— А ти, здається, все ще філософствуєш про жінок, замість того щоб цілуватися з ними?

— Це схоже на фразу з офіцерської пісні, — непевно сказав Макаров, міцно провів долонями по обличчю й труснув головою. На обличчі в нього з'явився здивований, зніяковілий вираз, він начебто задрімав на хвилинку, потім прокинувся, розбуджений поштовхом і дуже збентежений тим, що задрімав.

— «Тверезішає», — подумав Клим Самгін, почувавши бажання відплатити товаришеві й за офіцерську пісню.

В цьому йому допомогли дві мухи: сівши на горбик чайної ложки, вони покvapливо дістали насолоду одна від одної, і одна зникла в повітрі зразу, друга через дві-три секунди після неї.

— Бачив? От і все! — сказав Клим.

— Ні! — майже гостро відповів Макаров. — Я не вірю тобі, — протестуючим тоном говорив далі він, дивлячись з-під нахмурених брів. — Ти не можеш думати так. Помоему — песимізм, це той самий цинізм.

Випивши прохолодий чай, він говорив далі тихіше:

— Я, мабуть, трошки поет, а може, просто — дурний, але я не можу... В мене — пошана до жінок, і — знаєш? — часом мені думається, що я боюся їх. Не посміхайся, зажди! Насамперед — пошана, навіть до тих, що продаються. І не страх заразитися, не гидливість, — ні! Я багато думав про це...

— Але говориш погано, — відзначив Клим.

— Хіба?

— Не ясно.

— Ти — зрозумієш!

Макаров знову труснув головою, подивився на різнобарвне небо, міцно стиснув пальці на руках в один кулак і вдарив себе по коліну.

— Це почуття прищепила мені Лідія — знаєш?

— Он як? — непевно промовив Клим і насторожився.

— Ми — друзі, — казав далі Макаров, і очі в нього вдячно усміхалися. — Не закохані, але — дуже близькі. Я її кохав, але це перегоріло. Страх як добре, що я покохав саме її, і добре, що це минуло.

Він засміявся, обличчя в нього радісно сяяло.

— Плуताю? — спитав він крізь сміх. — Це тільки на словах плуताю, а в душі все ясно. Ти зрозумій: вона втримала мене десь на краю... Але, розуміється, не те важливо, що втримала, а те, що вона є!

Самгін подумав не без гордошів:

«Ніколи я не дозволив би собі говорити так з чужою людиною. І — чому «вона втримала?»»

— Кохати її, як взагалі кохають, — не можна, — суворо сказав Макаров.

Клим усміхнувся.

— Чому ж?

— Не смійся. Я так почуваю: не можна. Це, брат, дивна людина!

Він подумав, прикривши очі.

— У біблії вона прочитала: «І ворожнечу покладу між тобою і між жonoю». Вона вірить в це й боїться ворожнечі, брехні. Це я думаю, що боїться. Знаєш, Лютов сказав їй: навіщо ж вам у театрах лицедійствувати, коли, з природи душі вашої, дорога вам лежить у монастир? З ним вона теж приятелює, як і зі мною.

Клим слухав напружено, а — не розумів, та й не вірив Макарову: Нехаєва теж філософствувала, перше ніж узяти потрібне їй. Так само повинно бути і з Лідією. Не вірив він і тому, що казав Макаров про своє ставлення до жінок, про дружбу з Лідією.

«Це теж—павичів хвіст. І ясно, що він кохає Лідію».

Самгін став слухати плутану, невиразну мову Макарова не так уважно. Місто ставало яскравішим, пишнішим; дзвіниця Івана Великого здіймалася в небо, як палець,

прикрашений рожевуватим нігтем. У повітрі плавало латідне гудіння, на різні голоси співали дзвони, закликаючи на вечірню відправу. Клим вийняв годинник, подивився на нього.

— Мені час на вокзал. Проведеш?

— Звичайно.

— Ти на початку розмови дуже правильно сказав, що люди видумують себе. Можливо, що це так і слід, бо цим підсолоджується гірку думку про марність життя...

Макаров здивовано глянув на нього і встав:

— Як дивно, що ти, ти кажеш це! Я не думав нічого подібного навіть тоді, коли вирішив убити себе...

— Ти в ті дні був ненормальний, — спокійно нагадав Клим. — Думка про марність буття дедалі настирливіше тривожить людей.

— Тобі трудно живеться?—тихо і приязно спитав Макаров. Клим вирішив, що буде значніше, якщо він не скаже ні так, ні ні, і промовчав, міцно стиснувши губи. Пішли пішки, не свідко. Клим почував, що Макаров дивиться на нього збоку сумними очима. Засуваючи пальцями під кашкет неслухняні вихри, він тихо розказував:

— Після екзаменів я теж приїду, у мене там урок, буду за репетитора в приймака Радеєва, хазяїна пароплавів,— знаєш? І Лютов приїде.

— Он як. А де Сомова?

— Учителює в сільській школі.

З хмар райдужної куряви виїхав бородатий візник, товариші сіли в екіпаж і через кілька хвилин їхали вулицею міста близько до панелі. Клим розглядав людей; товстих тут більше, ніж у Петербурзі— і товсті, дарма що з бородами, були схожі на баб.

«Напевне, нікого з них не турбує думка про мету буття»,— напівпрезирливо подумав він і згадав про Нежаєву.

«Ні, все-таки вона — мила. Навіть незвичайна дівчина. Як поставилася б до неї Лідія?»

Макаров мовчав. Під'їхали до вокзалу, Макаров, згадавши щось, заквапився, обняв Кліма і пішов.

— Скоро побачимось!

Подивившись услід йому, Клим пройшов до буфету, сів у кутку, біля стола. До відходу поїзда залишалось понад годину. Думати про Макарова не хотілось; кінець кінцем він справив враження людини вилянялої, а нерозумним він був завжди. Враження лияння, знебарвлення

справляли на Кліма всі знайомі, він вважав це за ознаку свого духовного зростання. Це враження підказувала й зміцнювала поквапливість, з якою всі намагалися прикрасити себе павичевим пір'ям від Ніцше, від Маркса. Клімові було досадно згадати, що Туробоев теж бачить цю поквапливість і теж уміє висміювати її. Так, цей нікуди не квапився і не лияв. Він говорив, підвівши виштіті брови, поблискуючи очима:

— Я визнаю цілком законним прагнення кожної неодруженої людини взяти собі за подружжя ту чи іншу ідейку й жити, до кінця днів своїх, в добрій з нею згоді, та — особисто я волю залишитися неодруженим.

Манері Туробоева говорити Клим заздрив так, що майже ненавидів його. Туробоев називав ідеї «дівичами духовного стану», запевняв, що «гуманітарні ідеї вимагають почуття віри значно більше, ніж церковні, бо гуманізм є зіпсована релігія». Самгін було прикро: чому він не вміє так легко тлумачити прочитані книжки?

Здавалося, що Туробоев придивляється до нього занадто уважно, мовчки вивчає, ловить на суперечностях. Одного разу він сказав недбало й дивлячись в обличчя Клімові нахабними очима:

На всі запитання, Самгін, є тільки дві відповіді: так і ні. Ви, здається, хочете придумати третю? Це — бажання більшості людей, але до цього дня нікому ще не вдавалося здійснити його.

Образливо було чути ці слова й неприємно усвідомлювати, що Туробоев не дурний.

Дзвінок і вигук швейцара, сповістивши про час відходу поїзда, урвав думки Самгіна про людину, неприємну йому. Він оглянувся, в залі метушилися пасажири, штовхаючи один одного, пориваючись до виходу на перон.

Клим підвівся й спитав себе, знизавши плечима:

«А нащо мені Туробоев, Кутузов?»

РОЗДІЛ 4

Сонячне світло, просіяне крізь серпанок завісок на вікнах і цим пом'якшене, заповнювало вітальню запашним теплом весняного полудня. Вікна відчинено, але

серпанок не хитався, листя квітів на підвіконнях — нерухоме. Клим Самгін почував, що він одвик від такої тиші і вона примушує його якимось по-новому вслухатися в слова матері.

— Ти дуже, дуже змужив, — говорила Віра Петрівна, здається, вже втретє. — У тебе навіть очі стали темніші.

Вона зустріла сина з радістю, несподіваною для нього. Клим з дитинства звик до її сухуватої стриманості, звик відповідати на материну сухість шанобливою байдужістю, а тепер треба було знайти якийсь інший тон.

— Ну, а — Дмитро? — питала вона. — Робітниче питання вивчає? О, боже! А втім, я так і думала, що він візьметься до чогось подібного. Тимофій Степанович певен, що це питання роздувають штучно. Є люди, яким здається, що це Німеччина, побоюючись зростання нашої промисловості, завозить до нас робітничий соціалізм. Що каже Дмитро про батька? За ці вісім місяців, — ні, більше! — Іван Якимович не писав мені...

Вона була одягнена парадно, начебто чекала гостей або сама збиралася в гості. Лілове плаття, туго обтягаючи бюст і торс, надавало їй постаті чогось напруженого й визивного. Вона курила цигарку, це — новина. Коли вона сказала: — «Боже мій, як швидко біжить час!» — в тоні її слів Клим почув скаргу, це було теж не властивне їй.

— Ти знаєш, — у піст я змушена була поїхати до Саратова, у справі дядька Якова; дуже важка поїздка! Я там нікого не знаю і потрапила в полон до місцевих... радикалів, вони багато напсували мені. Мені нічого не вдалося зробити, навіть побачення не дали з Яковом Якимовичем. Признаюся, що я й не дуже наполягала на цьому. Що могла б я сказати йому?

Клим згідливо нахилив голову:

— Так, з ним важко.

Балакуєність матері трохи збентежила його, але він скористувався нею й спитав: де Лідія?

— Поїхала в монастир з Алиною Телепневою, до тітки її, ігумені. Ти знаєш, вона зрозуміла, що в неї нема таланту до сцени. Це — добре. Але їй слід зрозуміти, що в неї взагалі ніяких талантів нема. Тоді вона перестане дивитися на себе як на щось виняткове і, може, вивчиться... поважати людей.

Віра Петрівна зітхнула, глянувши на годинник, прислухаючись до чогось.

— Ти чув, що Телепнева знайшла багатого жениха?

— Я бачив його в Москві.

— Хіба? Що воно?

— Блазень якийсь,— сказав Клим, знизуючи плечима.

— Здається — Тимофій Степанович прийшов...

Мати підвелася, пішла до дверей, але двері широко розчинилися від владної руки Варавки.

— Ага, юрист, приїхав, здрастуй; ану-бо, покажись!..

Він зразу ж заповнив кімнату рипом нових черевиків, гуркотом пересовуваних крісел, а на вулиці запирхав кінь, закричали хлопчаків й високо злетів дзвінкий тенор:

— Ось ци-булиці-булиці-булі-і!

— Віро, — чаю, будь ласка. О-пів на восьму засідання. Субсидію тобі на школу місто вирішило дати, чуєш?

Але її вже не було в кімнаті. Варавка подивився на двері й, струснувши рукою бороду, важко втиснувся в крісло.

— Ну, що, юристе, як? Зважаючи на обличчя — науки не погано живили тебе. Розкажуй!

Та, заглянувши ведмежими очима у вічі Климові, він лягнув його по коліну й став розказувати сам:

— Газету хочу видавати, га? Газету, брат. Спробуємо замінити кухонні плітки організованою громадською думкою.

Через кілька хвилин, перекотивши до їдальні круглу тушу свою, він, швидко розмішуючи ложкою чай у склянці, кричав:

— Що таке для нас, росіян, соціальна еволюція? Це — процес заміни плоскітних штанів пристойними...

Климові здалося, що мати ходить коло Варавки з демонстративною покірністю, із прикрістю, якої вона не може чи не хоче приховати. Погаласувавши з півгодини, випивши три склянки чаю, Варавка зник, як зникає зі сцени театру, пожвавивши п'єсу, епізодична особа.

— Напрочуд багато працює,— сказала мати, зітхнувши. — Я майже не бачу його... Як усіх культурних працівників, його не люблять.

Віра Петрівна довго говорила про нецтво й тупу злобу купецтва, про короткозорість міркувань інтелігенції, слухати її було нудно, і здавалося, що вона старається оглушити себе. Після того, як пішов Варавка, стало знову

тихо і в домі і на вулиці, тільки сухий голос матері звучав, одноманітно підвищуючись, спадаючи. Клим був радий, коли вона стомлено сказала:

— Я думаю, ти втомився?

— Мені б хотілось пройтися. А ти — не хочеш?

— О, ні, — сказала вона, пригладжуючи пальцями чи намагаючись сховати сиве волосся на скронях.

Клим вийшов на вулицю, коли вже стемніло. Дерев'яні стіни й огорожі будинків ще пашіли теплом, але десь зліва сходяв місяць і на сіре каміння бруку лягали холоднуваті тіні дерев. Шибки вікон змазано жовтим жиром світла, рідкі зорі — теж краплини жирного поту. Будинки приплюснуті до землі, вони, здавалося, непомітно тануть, розпливаючись по вулицях тінями; від будинку до будинку темними струмками течуть огорожі. В міському саду, по доріжці навколо ставу, ходили повільно люди, над скляним кругом чорної води ліниво пливли негучні голоси. Клим згадав книжки Роденбаха, Нехаєву; їй слід би жити ось тут, у цій тиші, серед повільних людей.

Він сів на лаву, під густим навісом куща; алея круто загиналася праворуч, за рогом сиділи якісь люди, двоє; один з них глухувато бурчав, другий човгав палицею чи підшвою по невтоптаному, хрусткому щебеню. Клим прислухався до монотонного буркотіння й упізнав давно знайомі думки:

— Він, як Толстой, шукає віри, а не істини. Вільно мислити про істину можна лише тоді, коли світ спустошено; забери з нього все — всі речі, явища і всі твої бажання, крім одного: пізнати думку в її суті. Вони обидва мислять про людину, про бога, про добро і зло, це — лише пункти виходу на пошуки вічної, всевирішуючої істини...

— У вас нема карбованця? — спитав кисленький голос Дронова.

Клим Самгін встав, бажаючи непомітно піти, але помітив, по рухові тіней, що Дронов і Томилін теж устали; ідуть у напрямі до нього. Він сів, зігнувся, ховаючи обличчя.

— У мене нема карбованця, — сказав Томилін тим самим тоном, яким говорив про вічну істину.

Не підводячи голови, Клим подивився услід їм. На ногах у Дронова старенькі чоботи з викривленими каблучками, на голові — зимова шапка, а Томилін — у довгому, до п'ят, чорному пальті, в капелюсі з широкими крисами.

Клим усміхнувся, вважаючи, що костюм цей дуже характерно підкреслює химерну постать провінціального мудреця. Почуваючи себе досить насиченим його філософією, він не відчув бажання навідатись до Томиліна і з невдоволенням подумав про неминучу зустріч з Дроновим.

В саду стало тихіше, видніше, люди зникли, розтанули; зеленувата смуга місячного світла відбивалася в чорній воді ставу, сповнюючи сад дрімотною необтяжливою нудьгою. Швидко підійшов чоловік у жовтому костюмі, сів поряд з Климом, тяжко зітхнувши, скинув солом'яного бриля, витер лоб долонею, подивився на долоню і сердито спитав:

— На більярді не граєте, студенте?

Вислухавши коротке: ні, він устав і так само швидко пішов собі геть, розмахуючи капелюхом, а відійшовши кроків з п'ятнадцять, голосно крикнув:

— Дармоїд, зелені вуха!

І, зареготавши по-диявольськи, зник. Клим теж усміхнувся, бездумно посидів ще кілька хвилин і пішов додому.

На четвертий день з'явилась Лідія.

— О, приїхав! — сказала вона, здивовано підвівши брови. Здивування її, нерішуче простягнута рука й погляд, що швидко перебіг по обличчю Кліма, все це примусило його, насупившись, відійти від неї. Вона поповнішала, але очі в неї, обведені тінями, поглибшали, і обличчя здавалося хворобливим. На ній сіре плаття, перехоплене поясом, солом'яний капелюшок, підв'язаний білим вуалем; у такому вигляді англійські дами подорожують по Єгипту. З Вірою Петрівною вона привіталася теж недбало, хвилин з п'ять вередливо скаржилася на нудьгу монастиря, пилюгу і бруд дороги й пішла переодягатися, зміцнивши неприємне враження в Кліма.

— Як вона сподобалася тобі? — спитала мати, дивлячись у дзеркало, поправляючи зачіску, і зараз-таки підказала відповідь:

— Вона вже трошки грає, це вплив школи.

До вечірнього чаю прийшла Алина. Вона вислухала компліменти Самгіна, як дама, добре обізнана з усіма комбінаціями улесливих слів, ліниві очі її дивилися в обличчя Климіві з легкою усмішкою.

— Подумайте, — він каже мені ви! — скрикнула во-

на.— Це чого-небудь таки варте. Ах,— он як? Ти бачив мого жениха? Кумедний, правда ж? — І, ляснувши пальцями, смачно додала: — Розумний! Косий, ревнующий. Цікаво з ним — аж до струсу мозку.

— І багатий...

— Це — найкраще, звичайно!

Злизавши з пишних губ своїх швидко усмішечку, вона спитала:

— Осуджуеш?

Вона виробила співучу мову, розмашисті, але лагідні й упевнені жести, — ту невимушеність у рухах, яка в купецькому колі іменується вальяжністю. Кожним поворотом тіла вона спритно і гордо підкреслювала підкоряючу силу його краси. Клим бачив, що мати милується Аліною з сумом в очах.

— Подруги докоряють мені, мовляв — поласилась дівчина на гроші, — говорила Телепнева, дістаючи щипчиками цукерки з коробки.— Особливо шпигає Лідія, за її законами необхідно жити з милим і щоб у халупі. Та — я побутова і водевільна, мені потрібен пристойний будиночок і свої коні. Мені заявлено: «У вас, Телепнева, зовсім нема розуміння драматизму». Це сказав не хто-небудь, а — сам, він, хто складає драми. А з милим без драми — не прожити, як це доведено у віршах і в прозі...

«Цю школа зіпсувала більше, ніж Лідію», — подумав Клим.

Мати, випивши чашку чаю, непомітно пішла. Лідія слухала соковитий голос подруги, усміхаючись ледве помітною усмішкою тонких губ, мабуть, дуже палких. Аліна смішно розказувала про драматичний роман якоїсь гімназистки, що закохалася в інтелігентного палітурника.

— Справжній інтелігентний, в окулярах, з борідкою, штани на колінах — пухирями, кисленькі віршики Надсона вихваляв, атож! Ось, Лідочко, як це страшно, коли інтелігент і халупа? А мій Лютов — старовір, купчина, дуже любить Пушкіна; це теж старовірство — Пушкіна читати. Тепер-бо в моді цей, — як його? — Вітебський, Віленський?

Рожевими пальцями, нігті на яких блищали, як перламутр, вона брала цукерки і, відкусуючи від них маленькі шматочки, хвасталася білістю зубів. Голос її звучав добродушно, масні очі ласкаво поблискували.

— Ми з Лютовим загрозливих віршів не любимо:

Вір: воскресне Ваал

І зжере ідеал...

Ну, і хай собі їсть, на здоров'я.

Вона раптом спалахнула, аж трохи підскочила на стільці.

— Ой, Лідусю, які віршики я сьогодні одержала з Москви! Якийсь новий поет Брусов, Бросов — чудово! Вони трохи... нескромні, але музика, музика!

Вона поквапливо порпалась у складках спідниці, шукаючи кишеню, знайшла, махнула зім'ятим конвертом.

— Ось...

До їдальні галасливо вбігла кругленька Сомова, а за нею, наче йдучи вброд по слизькому камінню, обережно ступав високий юнак у синіх штанах, у сорочці з небілого полотна, в якихось сандалях на босих ногах.

— Любі подруги, це — свинство! — кричала Сомова. — Приїхали — і мовчите, знаючи, що я без вас жити не можу.

— І без мене, — глухим басом сказав юнак, дикий на вигляд.

— І без тебе, каро божа, і без тебе, атож! Знайомтесь, дівчата: Іноков, дитя душі моєї, бродяга, буде письменником.

Поцілувавши подруг, Сомова сіла поряд з Климом, утираючи пітне обличчя своє кінцем хустки з голови, обмацуючи Самгіна веселим поглядом.

— Якою ж ти став цяпочкою!

Вона зразу перекотилась до Лідії, кажучи:

— Ну, з учительок мене випхнули, як це тобі подобається?

На її місце важко сів Іноков; трошки відсунувши стілець в бік від Кліма, він причесав пальцями довге волосся і мовчки вп'явся блакитними очима в Аліну.

Клим не бачив Сомову понад три роки; за цей час вона перетворилася з лімфатичного, незграбного підлітка на сільську, ситцьову дівчину. Її волосся, що вигоріло на скронях, було зав'язане білою хусткою, щоки пружно закруглились, очі блищали жваво. Говорила вона голосно, щедро пересипаючи мову простонародними слівцями, рум'яно усміхаючись. Було в ній щось вульгарне, від чого Клим внутрішньо кривився. Іноков схожий на придуркуватого сільського пастуха. В ньому теж нічого не залишилося від гімназиста, яким згадав його Клим. На вилищю-

втому обличчі його, забризканому ластовинням, негарно стирчав тупий ніс, нервово роздувалися широкі ніздрі, на верхній губі туго росли ріденькі, татарські вуса. Погляд блакитних очей часто і суперечливо змінювався, то занадто, по-жіночому, лагідний, то невинувато суворий. Опуклий лоб уже був порізаний зморшками.

— Махорку курити не можна тут? — тихенько спитав він Кліма; Самгін запропонував йому відійти до вікна, відчиненого в сад, і сам відійшов з ним. Там, вийнявши з кишені кисет, папір, Іноков скрутив собачу ніжку, закурив, помахав у повітрі сірником, гасячи його, і сказав, зітхнувши:

— Яка диявольська...

— Хто?

Іноков показав очима на Аліну.

— Ота. Як сон.

Стримавши усмішку, Клім спитав:

— Ви що робите?

Іноков поворушив плечем:

— Так, взагалі... працюю. Восени рибу ловив на Каспії. Цікаво. Кореспонденції пишу. Інколи.

— Друкують?

— Мало. Різко пишу нібито.

Коли Іноков стояв, у ньому виявлялося щось клиноподібне: плечі — широкі, а таз — вузький, ноги тонкі.

— Думаю серйозно взятися до рибної справи... іхтіології.

Дівчата за столом дуже галасували, але Сомова все-таки почула слова Інокова.

— Писатимеш, — гукнула вона.

Іноков шпурнув у вікно недокурену цигарку, з силою видмухнув з рота їдкий дим і пішов до стола, кажучи:

— Писати треба, як Флобер, або зовсім не треба писати. У нас не пишуть, а для душі личаки плетуть.

Він схопився обома руками за спинку важкого стільця і з великим запалом заговорив, густо підкреслюючи «о»:

— Ми ось, перша країна в Європі щодо багатства риби, а рибальство в нас варварське, ловимо рибу — по-хижацькому, грабіжницьки. До Астрахані приїжджав професор Грімм, іхтіолог, і я його супроводжував по промислах, то він — сліпий, навмисно сліпий...

— Хіба оселедець потрібен народові? — кричала Сомова, утираючи пружні щоки свої неприємно жовтенькою густочкою.

Алина безцеремонно реготала, дивлячись на неї, скошуючи очі на Інокова; Лідія дивилася на нього, примружившись, як роздивляються дуже далеко і незрозуміле, а він, пристукуючи важким стільцем по підлозі, захоплено товкмачив:

— Аральське море, Каспійське море, Азовське, Чорне моря, та північні, та ріки...

— Хай вони висохнуть! — розлютилася Сомова.— Слукати не можу!

Лідія встала й запросила всіх нагору, до себе. Клим затримався на хвилинку коло дзеркала, розглядаючи прищик на губі. З їдальні вийшла мати; дуже вдало порівнявши Інокова і Сомову з аматорами драматичного мистецтва, що розігрують невдалий водевіль, вона поклала руку на плече Климові й спитала:

— Як тобі Алина?

— Аж засліплює.

— І — не дурна, хоч пустує... грубувато.

Глядячи по плечу, вона тихо сказала:

— От би наречена тобі, га?

— Але ж, мато, це — ідол! — відповів син, усміхаючись.— Треба мати десятки тисяч на рік, щоб відповідно оздобити його.

— Це — так! — серйозно сказала мати й зітхнула.— Твоя правда.

Клим пішов до Лідії. Там дівчата сиділи, як у дитинстві, на дивані; він дуже вилиняв, його пружини по-старечому порипували, але він залишився таким самим широким і м'яким, як і був. Маленька Сомова забралася на диван з ногами; коли підійшов Клим, вона звільнила йому місце поруч себе, але Клим сів на стілець.

— Він усе такий самий—сторонній,—сказала Сомова до подруг, штовхнувши стілець ногою в незграбному черевіку. Алина запропонувала Климові розказати про Петербург.

— Ага, які там люди живуть? — пробурмотів Іноков, сидячи на валику з товстою Варавчиною сигарою в зубах.

Клим почав розказувати не кваплячись, обережно добираючи слова, про музеї, про театри, про літературні вечори та артистів, але скоро з досадою помітив, що говорить нецікаво, слухають його не уважно.

— Люди там не кращі, не розумніші, ніж скрізь,—

сказав далі він.—Рідко зустрінеш людину, для якої основним питанням буття є любов, смерть...

Лідія поправила пасмо волосся, що спустилося на вухо й щоку їй. Іноков вийняв сигару з рота, струсив попіл у жменю лівої руки і, стиснувши її в кулак, докірливо зауважив:

— Це Лев Толстой прищеплює...

— Менше за інших.

— Є й інші?

— Ви ставитесь негативно до питань цього порядку?

Іноков засунув ліву руку в кишеню, витер її там.

— Не знаю.

Клим відчув, що цей хлопець дратує його, заважаючи оволодіти увагою дівчат.

«Напевно — пропагандист і, мабуть, дурний».

Він став говорити задирливішими словами, але старався, щоб слова звучали лагідно і переконливо. Розказавши про Метерлінка, про «Сліпих», про «Прядку туманів» Роденбаха, він, поглядаючи на Інокова, суворо заговорив про політику:

— Наші батьки занадто запопадливо бралися розв'язувати питання матеріального характеру, зовсім ігноруючи загадки духовного життя. Політика — галузь самовпевненості, що притупляє найглибші почуття людей. Політик — це обмежена людина, він вважає тривоги духу чимось на зразок нашкірної хвороби. Всі оті народники, марксисты — люди ремесла, а життя вимагає художників, творців...

Іноков, тримаючи сигару, як свічку, пальцем лівої руки розітнув сині спіралі диму.

— От з'явилися люди іншого строю думки, вони відкривають перед нами таємничу безмежність нашого внутрішнього життя, вони збагачують світ почуття, уяви. Підносячи людину над потворною дійсністю, вони показують її нікчемнішою, менш жахливою, ніж вона здається, коли стоїш на одному рівні з нею.

— В повітрі — не проживеш, — неголосно сказав Іноков і засунув сигару в землю вазона.

Клим замовк. Йому здалося, що він вимовив щось неправдиве, навіть невідоме йому. Він не довіряв випадковим думкам, які часом з'являлися в нього звідкілясь, без зв'язку з певною особою чи книгою. Те, що, виходячи від інших людей, збігалося з його основним настроєм

й легко засвоювалось пам'яттю його, здавалось йому надійнішим, ніж ці мандрівні, що раптом спалахували, думки, в них було щось небезпечне, вони ніби загрожували відірвати й затягти набік від запасу вже твердо засвоєних поглядів. Клим Самгін невразно догадувався, що побоювання несподіваних думок суперечить якомусь його почуттю, але суперечність ця була теж неясна і поглиналася свідомістю потреби самозахисту проти потоку поглядів, органічно ворожих йому.

Трохи схвильований, він подивився на слухачів, їх увага заспокоїла його, а пильний погляд Лідії дуже підлестив.

Задумано розплітаючи й заплітаючи кінець коси своєї, Сомова сказала:

— Дронов теж філософствує, нещасний.

— Еге ж, жалюгідний,— підтвердив Іноков, схвально хитнувши кучерявою головою.— А в гімназії був метким хлопцем. Я умовляв його: йди на село за учителя.

Сомова обурилась:

— Який же з нього вчитель? Він — злий!..

Іноков відійшов, похитуючись, став біля вікна й звідти сказав:

— Я його мало знаю. І не люблю. Коли мене вигнали з гімназії, я думав, що це з ласки Дронова, він доніс на мене. Навіть спитав недавно. «Ти доніс?» — «Ні», — каже.— «Ну, гаразд. Не ти, то — не ти. Я питав з цікавості».

Говорячи, Іноков усміхався, хоч слова його не вимагали усмішки. Від неї вся шкіра на вилицюватому обличчі в нього м'яко й променисто зморщилась, ластовиння зсунулося ближче одно до одного, обличчя стало темнішим.

«Звичайно, дурний», — вирішив Клим.

— Так, Дронов — злий,— задумано сказала Лідія.— Але він — нудно злиться, начебто злість — ремесло його і набридло йому...

— Розумненька ти, Лідусю,— зітхнула Телепнева.

— Дівчина — з перцем,— погодилася Сомова, обнявши Лідію.

— Послухайте,— звернувся до неї Іноков.— Від сигари киргизом тхне. Можна мені махорки покурити? Я — у вікно буду.

Клим раптом устав, підійшов до нього й спитав:

— Ви мене не пам'ятаєте?

— Ні,— відповів Іноків, не глянувши на нього, розкурюючи цигарку.

— Ми разом училися,— наполягав Клим.

Випустивши з рота довгий струмінь диму, Іноків покругив головою.

— Не пам'ятаю вас. В різних класах, чи що?

— Еге ж,— сказав Клим, відходячи від нього.— «Що ж це я, навіщо?» — подумав він.

Лідія зникла з кімнати, на дивані галасливо сперечалися Сомова й Алина.

— Зовсім не кожна жінка для того, щоб дітей родити,— ображено кричала Алина.— Найпотворніші й найкращі не повинні робити цього.

Сомова, крізь сміх, відказала:

— Дурненька! Що ж: мене — в монастир або в каторгу, а на тебе — богу молитися?

Клим ходив по кімнаті, думаючи: як швидко й невізнано змінюються всі. А він ось «все такий самий — сторонній», зауважила Сомова.

«Цим треба пишатися»,— нагадав він собі. Та все-таки йому було сумно.

Увійшла Таня Куликова з засвіченою лампою в руках, тиха і плоска, як тінь.

— Зачиніть вікно, бо налетить сірої погані,— сказала вона. Потім, прислухаючись до суперечки дівчат на дивані, подивившись примружено на широку спину Інокова, зітхнула.

— Ішли б у сад.

Їй не відповіли. Вона клацнула нігтем по молочні-білому абажуру, послухала дзвін скла, схиливши голову набік, і безшумно зникла, поглибивши чимось сум Кліма.

Він пішов у сад. Там було вже сиювато-темно; грона білого бузку здавалися блакитними. Місяць ще не зійшов, в небі тьмяно світилося безліч зірок. Змішаний запах квітів здіймався від землі. Атласне листя прохолодно торкалося то шиї, то щокі. Клим ходив по рипучому піску доріжки, гомін розмов, виливаючись із вікна, заважав йому думати, та й не хотілося думати ні про що. Густий запах квітів п'янив, і Климові здавалося, що, кружляючи по доріжці саду, він кудись іде від себе. Раптом з'явилась Лідія й пішла поруч, міцно кутаючи груди шаллю.

— Ти добре говорив. Начебто це — не ти.

— Спасибі,— іронічно відповів він.

— Я сьогодні одержала листа від Макарова. Він пише, що ти дуже змінився і сподобався йому.

— Он як? Приємно.

— Облиш цей тон Чому б тобі не порадіти, що подобаєшся!? Адже ти любиш подобатися, я знаю...

— Не помічав цього за собою.

— В тебе поганий настрій? Чому ти пішов від них?

— А — ти?

— Вони мені набридли. Та все-таки — ніяково, ходім туди.

Лідія взяла його під руку, кажучи задумливо:

— Я була певна, що знаю тебе, а сьогодні ти здався мені незнайомим.

Клим Самгін обережно і вдячно притиснув її руку, почувавши, що вона повернула його до самого себе.

В кімнаті роздратовано кричали. Алина, стоячи біля рояля, відмахувалася від Сомової, яка насакувала на неї стрибками курки, виголошуючи:

— Безсоромність! Цинізм!

А Іноков, усміхаючись трохи розгублено, говорив на о:

— Власне, я завжди віддам перевагу цинізму перед лицемірством, одначе ви обстоюєте поезію сімейних лазень...

— Алино, не можна ж...

— Можна!— крикнула Телепнева, тупнувши ногою.— Я — доведу. Лідо, слухай, я прочитаю вірші. Ви, Кліме, теж... А втім, ви... Ну, та однаково...

Її обличчя палало, лінівні очі сердито блищали, вона роздувала ніздрі, але в її обуренні Клим бачив щось невміле й смішне. Коли вона, вихопивши з кишені аркушик паперу, войовничо махнула ним, Самгін мимоволі усміхнувся,— жест Алинин був теж по-дитячому смішний.

— Я й так пам'ятаю,— заспокоюючись, заявила вона і дбайливо схвала аркушик.— Ось, слухайте.

Заплющивши очі, вона кілька секунд стояла мовчки, випростуючись, а коли її густі вії повільно піднялися, Климів здалося, що дівчина раптом виросла на голову вище. Півголосом, одним подихом, вона сказала:

Любострасні тіні на темній постелі оточили мене, причаївшись,
лягли...

Стояла вона, піднявши голову і брови, зачудовано

дивлячись в синювату п'їтьму за вікном, руки в неї були спущені вздовж тіла, розкриті, рожеві долоні трохи відведені від стегон.

І я бачу твої мармурові коліна, білорізьблені стегна, волосся потік...
— чув Клим.

Нехаєва часто нашіптувала такі хворобливо любов-страсні вірші, і вони завжди будили у Кліма цілком певні емоції. Алина не збуджувала таких емоцій: вона здивовано й просто розказувала з чужих слів чиясь сновидіння. В пам'яті у Кліма воскрес образ дівчинки, яка, давно колись, лукаво читала любі їй вірші Фета. Але тепер і лукавство не звучало в любовстрасних віршах, а тільки подив. Саме це почував Клим у густих звуках гарного голосу, бачив на обличчі, зблідлому, можливо, від сорому або страху, і в розширених очах. Голос дедалі знижувався, обтяжуваний примарними словами. Читаючи повільніше й безсиліше, наче вона ледве розбирала невиразно написане, Алина раптом вимовила один рядок голосно, полегшено зітхнувши:

О, той ранок далекий на спіненім морі, соромлива, на диво червона зоря...

Здавалося, що вона насилу повторює слова поета, який, невидимо стоячи поряд неї, не чутно для інших підказує їй пряні слова.

Притулившись до стіни, Клим уже не розумів слів, а слухав тільки ритмічні коливання голосу й приковано дивився на Лідію; вона, похитуючись, сиділа на стільці, дивлячись у тому самому напрямі, що й Алина.

...хаос,

— сказала Алина останнє слово вірша й опустила на табурет біля рояля, затуливши обличчя долонями.

— Обурливо добре, — пробурмотів Іноків.

Сомова тихо підійшла до подруги, погладила її по голові й сказала, зітхаючи:

— Тобі не треба заміж виходити, ти — актриса.

— Ні, Любо, ні...

Іноків похмуро заквапився.

— Любо, нам пора.

— І мені теж, — сказала Алина, підводячись.

Підійшла до Лідії, мовчки міцно поцілувалася з нею й спитала Інокова:

— Ну, що?

— Ваше зверху — обурливо добре! — відповів він, дуже труснувши їй руку.

Пішли. Місяць світив у відчинене вікно. Лідія, підсунувши до нього стілець, сіла, поклавши лікті на підвіконня. Клим став поряд. В синюватому присмерку чітко виступив профіль дівчини, блищало її темне око.

— Про кохання вона читає незрівнянно, — заговорила Лідія, — та я думаю, що вона тільки мріє, а не почуває. Макаров теж говорить про кохання піднесено і теж... мимо. Почуває — Лютов. Це напрочуд цікавий чоловік, але він якийсь обпечений, чогось боїться... Мені часом жалко його...

Говорила вона — не дивлячись на Кліма, тихо й ніби перевіряючи свої думки. Випросталась, закинувши руки за голову; гострі груди її високо підняли легку тканину блузи. Клим вичікувально мовчав.

— Як усе це дивно... Знаєш — у школі до мене залицялися наполегливіше й більше, ніж до неї, а я ж поряд з нею майже потвора. І я дуже ображалася, — не за себе, а за її красу. Один... кумедний чоловік, Діомидов, не просто — Демидов, а — Діомидов, каже, що Алина гарна відразливо. Атож, так і сказав. Та... він людина незвичайна, його добре слухати, а вірити йому трудно.

Раніше ніж Самгін устиг сказати, що не розуміє її слів, Лідія спитала, заглянувши йому під окуляри:

— А ти помітив, що декламуючи, вона стає схожою на рибу? Долоні тримає, наче плавці.

Клим погодився:

— Еге ж, поза дерев'яна.

— Від цього її не могли відучити в школі. Ти думаєш — лихословлю? Заздрю? Ні, Климе, це не те! — вела далі вона, зітхнувши. — Я думаю, що є краса, яка не збуджує... грубих думок, — є?

— Звичайно, — сказав Клим. — Ти дивно говориш. Чому краса має збуджувати саме грубі...

— А так, так, — ти не заперечуй! Якби я була гарна, я збуджувала б саме грубі почуття...

Сказавши це рішуче й поквалливо, вона зразу ж спитала:

— Як ти назвав письменника, що писав про сліпих? Метерлінк? Дістань мені цю книжку. Ні — як чудово, що ти саме сьогодні заговорив про найголовніше!

Голос у неї звучав ласкаво, лагідно й нагадав Климові напівзабуті дні, коли вона, маленька, втомившись гратися, пропонувала йому:

«Ходім, посидимо».

— Мене ці питання хвилюють,— говорила вона, дивлячись у небо.— На святки Дронов водив мене до Томиліна; він у моді тепер, Томилін. Його запрошують в інтелігентські доми, проповідувати. Але мені здається, що він усе на світі перетворює в слова. Я була в нього і ще раз, сама; він кинув мене, наче кошеня в річку, в оті холодні слова, от і все.

Хоч вона сказала це без скарги, глузливо, та Клим відчув себе зворушеним. Захотілось говорити з нею простодушню, погладити її по руці.

— Розкажи що-небудь,— попросила вона.

Він став розказувати про Туробоева, думаючи:

«А що, як сказати їй про Нехаєву?»

Послухавши його іронічну розповідь не більше хвилини, Лідія сказала:

— Це нецікаво.

Але майже зразу спитала недбало:

— Він дуже хворий?

— Не знаю,— здивовано відповів Клим.— Чому ти питаєш? Тобто чому ти думаєш?

— Я чула, що в нього — сухоги.

— Не помітно.

Замовкнувши, Лідія міцно втерла хусточкою губи, щоку, потім сказала, зітхаючи:

— У школі в нас був товариш Туробоева, зовсім нестерпний нахаба, але винятково талановитий. І — раптом...

Нервово здригнувшись, вона схопилась на ноги, підійшла до дивана, закуталася шаллю і, стоячи там, заговорила обуреним шепотом:

— Ти подумай, як це жахливо — у двадцять років захворіти від жінки. Це — ганебно! Це вже — підлота! Коханья і — це...

Вона відсунулась від Кліма і майже впала в куток дивана.

— Ну, яке ж це коханья? — пробурмотів Самгін.

Лідія з гнівом перебила його:

— Ах, облиш! Ти не розумієш. Тут не повинно бути хвороб, болю, нічого брудного...

Розхитуючись, зігнувши спину, вона говорила крізь зуби:

— І все взагалі, такий жах! Ти не знаєш: батько, взимку, захоплювався водевільною актрисою; товстенька, червона, вульгарна, як перекупка. Я не дуже добре ставлюся до Віри Петрівни, ми не любимо одна одну, але — господи! Як їй було тяжко! У неї очі збожевотили. Бачив, як вона посивіла? Як же все це грубо й страшно. Люди топчуть один одного. Я хочу жити, Климче, але я не знаю — як?

Останні слова вона вимовила так гостро, що Клим сторопів. А вона вимагала:

— Ну, скажи, — як жити?

— Покохай, — тихо відповів він. — Покохаєш, і все буде ясно.

— Ти це знаєш? Зазнав? Ні. І — не буде ясно. Не буде. Я знаю, що треба кохати, але я певна — це мені не вдасться.

— Чому?

Лідія мовчала прикусивши губи, спираючись ліктями на коліна свої. Смугляве обличчя в неї потемніло від приливу крові, вона засліплено прикрила очі. Клим дуже хотів сказати їй щось розважливе, та він не встиг.

— Ось я була в театральній школі для того, щоб не жити дома, і тому, що не люблю я ніяких акушерських наук, мікроскопів і всього цього, — заговорила Лідія роздумливо, неголосно. — У мене є подруга з мікроскопом, вона вірить в нього, як бабуся в святе причастя. Але ж у мікроскоп не видно ні бога, ні диявола.

— Та їх же і в телескоп не видно, — несміливо пожартував Клим і докорив себе за несміливість.

Лідія, підібгавши ноги, сіла в кутку дивана.

— Мені здається, — рішуче почав Клим, — я навіть певен, — що людям, які дають волю уяві, живеться легше. Ще Арістотель сказав, що вигадка правдоподібніша за дійсність.

— Ні, — твердо відказала Лідія. — Це не так.

— А хіба поезія — не вигадка?

— Ні, — ще гостріше сказала дівчина. — Я не вмю сперечатися, але я знаю — це неправда. Я — не вигадка.

І, доторкнувшись рукою до ліктя Климового, вона попросила:

— Не говори, як Томилін, цитатами...

Це так збентежило Кліма, що він, відсунувшись від неї, пробурмотів розгублено:

— Як хочеш...

З хвилину, зо дві обоє мовчали. Потім Лідія тихо нагадала:

— Вже пізно.

Роздягаючись у себе в кімнаті, Клим відчував гостре незадоволення. Чого він сторопів? Він уже не вперше помічав, що на самоті з Лідією відчуває себе пригніченим і що після кожної зустрічі почуття це зростає.

«Я— не гімназист, закоханий у неї, не Макаров,— міркував він.— Я добре бачу її вади, а позитивні якості її, по суті, не ясні мені,— умовляв він себе.— Про красу вона говорила безглуздо. І взагалі вона говорить надумано... неприродно для дівчини її віку».

Намагаючись зрозуміти, що вабить його до цієї дівчини, він не відчував у собі не тільки закоханості, а й навіть фізіологічної цікавості, розбудженої діловитими пестощами Маргарити і пожадливістю Нехаєвої. Та його дедалі нездоланніше тягло до Лідії, і в цьому потязі він невиразно підозривав небезпеку для себе. Іноді здавалося, що Лідія ставиться до нього з тією самовпевненістю, яка була у нього в дитинстві, коли всі дівчатка, крім Лідії, здавалися йому істотами нижчими, ніж він. Згадуючи, що в тоненькій, гнучкій його подрузі завжди жило прагнення командувати, Клим зупинився на здогаді, що тепер це прагнення потворно розрослося, обважніло, саме його силою Лідія й пригнічує. Воно— не в тому, що каже Лідія, воно ховається за словами й владно вимагає, щоб Клим Самгін став іншою людиною, інакше думав, говорив, вимагає якоїсь незвичайної одвертості. Вона повчає:

«Ти говориш занадто докторально і тримаєшся з людьми, як чиновник для особливих доручень. Чому ти усміхаєшся так силувано?»

Все це збуджувало у Кліма почуття протесту, свідомість необхідності самооборони, і ця свідомість, нагадуючи про Макарова, диктувала:

«Не стану звертати уваги на неї, та й годі. Я ж бо нічого не хочу від неї».

Він пробував поводитися незалежно, намагався переконати Лідію, що ставиться до неї байдуже, крутився на очах у неї й дуже хотів, щоб вона помітила його незалежність. Вона, помітивши, недбало питала:

— На кого ти дмешся?

І потім невідпорно випитувала:

— Чому тобі подобається «Наше серце»? Це — природно; мужчині не повинна подобатися така книжка.

Не завжди було легко відповідати на її запитання. Клим почував, що за ними приховано бажання спіймати його на суперечностях і ще щось, теж сховане в глибині темних зіниць, в чіпкому, вивчаючому погляді.

Одного разу він, не стерпівши, сердито сказав:

— Ти екзаменуєш мене, як хлопчика.

Лідія здивовано спитала:

— Хіба?

І, глянувши йому в очі з незрозумілою усмішкою, сказала досить лагідно:

— Ні, тебе й юнаком не назвеш, ти такий...

Пошукавши слова, вона знайшла дуже невизначене:

— Особливий.

І, за звичаєм, почала допитувати:

— Що ти знаходиш у Роденбаха? Це — піна з поганого мила, на мою думку.

Якось увечері, коли у вікна бурхливо біла весняна злива, Климова кімната спалахувала блакитним світлом, і шибки у вікнах, здригаючись від ударів грому, нили, дзвеніли, Клим, настроений лірично, поцілував руку дівчині. Вона поставилася до цього жесту спокійно, начебто й не відчула його, та коли Клим спробував поцілувати вдруге, вона тихенько відняла руку свою.

— Ти не віриш мені, а я...— почав Клим, але вона перепинила його мову:

— Найменше ти схожий на кавалера де-Гріє. Я теж не Манон.

Через хвилину вона, здригнувшись, сказала:

— Я думаю, що найогидніше кохають жінок актори.

Клим занепокоєно спитав:

— Чому ж саме актори?

Не відповіла.

Такі думки з'являлися в неї несподівано, без зв'язку з попереднім, і Клим завжди почував у них щось підозріле, якийсь натяк. Чи не вважає вона за актора його? Він уже догадувався, що Лідія, про що б вона не говорила, думає про кохання, як Макаров про долю жінок, як Кутузов про соціалізм, як Нехаєва нібито думала про смерть, поки їй не вдалося змусити до кохання. Клим

Самгін дедалі більше не любив і боявся людей, охоплених одною ідеєю, вони всі насильники, всі заражені прагненням поневолювати.

Нерідко йому здавалося, що Лідія грає з ним, це поглиблювало його неприязнь до неї, підсилювало і несміливість його. Та він з подивом відзначав, що й це не відштовхує його від дівчини.

Найгірше він почував себе, коли вона раптом, серед розмови, поринала в дивне заціпеніння. Міцно стиснувши губи, широко розплющивши очі, вона дивилася прямо і ніби крізь нього; на смуглявому обличчі з'являлась тінь невідомих дум. В таку хвилину вона здавалась раптом постарілою, проникливою й небезпечно мудрою. Клим опускав голову, не витримуючи її погляду, сподіваючись, що зараз вона вигідає щось незвичайне, ненормальне й зажадає, щоб він виконав цю її видумку. Він боявся, що не зможе відмовити їй. І тільки одного разу знайшов у собі досить сміливості, щоб спитати:

— Що з тобою?

— Нічого,— відповіла вона звичним для всіх пустим словом.

Але потім, силоміць освітивши своє обличчя повільною усмішкою, сказала:

— Мовчун схопив. Павла,— пам'ятаєш? — покоївка, яка обікрала нас і без сліду зникла? Вона розказувала мені, що є така істота — Мовчун. Я розумію — я майже бачу його — хмарою, туманом. Він обійме, забереться в людину й спустошить її. Це — холодок такий. В ньому зникає все, всі думки, слова, пам'ять, розум — усе. Залишається в людині тільки одно: страх перед собою. Ти розумієш?

— Так,— відповів Клим, дивлячись, як згасає її роблена усмішка, і думаючи: «Це — гра. Звичайно — гра!»

— А я — не розумію,— казала далі вона з новою, гострою усмішкою.— Ні про себе, ні про людей — не розумію. Я не вмю думати... мені здається. Або я думаю тільки про свої-таки думи. В Москві мене познайомили з одним сектантом, простенький такий, мордочка, як у собаки. Він хитався й бурмотів:

Нога співа — куди іду?

Рука співа — нащо беру?

А плоть співа — пощо живу?

— Правда ж — дивно? Такий простий, худенький. Цього не треба, на мою думку.

Клим погодився:

— Не треба.

Та Лідія раптом спитала дуже суворо:

— А якщо — треба? Звідки ти знаєш: так чи ні?

Вона завжди робила так: примусить погодитися з нею і зразу ж заперече своє-таки твердження. Погоджувався з нею Клим легко, а сперечатися не хотів, вважаючи це марною справою, бачачи, що вона не слухає заперечень.

Бачив він і те, що його розмови на самоті з Лідією не подобаються матері. Варавка теж хмурився, жував бороду червоними губами й казав, що птахи в'ють гнізда після того, як вивчаться літати. Від нього віяло курною нудьгою, втомою, розлюченням. Він з'являвся додому зім'ятий, наче після бійки. Втиснувши важке тіло своє в шкіряне крісло, він пив зельтерську воду з коньяком, розмочував бороду і скаржився на міську управу, на земство, на губернатора. Він говорив:

— В Росії живе два племені: люди одного — можуть думати й говорити тільки про минуле, люди другого — лише про майбутнє і, неодмінно, дуже далеке. Теперішнє, завтрашній день, майже нікого не цікавить.

Мати сиділа проти нього, начебто позуючи портретистові. Лідія й раніше ставилась до батька не дуже ласкаво, а тепер говорила з ним недбало, дивилася на нього байдуже, як на людину, не потрібну їй. Обтяжлива нудьга виштовхувала Кліма на вулицю. Там він бачив, як п'яний міщанин купував у товстої, одноокої баби курячі яйця, брав їх із кошика і, подивившись крізь яйце на світло, засовував у кишеню, приказуючи по-татарськи:

— Якші. Чох якші.

Одне яйце він поклав мимо кишені й топтав його, під підшоиво брудного чобота цмокала яєчня. Перед гостиницею «Москва з но» на обламаний вивісці сиділи голуби, заглядаючи у вікно, в ньому стояв чорновусий чоловік без піджака і, посвистуючи, заклопотано нахмурившись, розглядав, розтягав блакитні підтяжки. Бабуся з лагідним обличчям, пхаючи поперед себе колясочку, в якій ворушились, ловлячи повітря, іграшкові, рожеві ручки, бабуся, зачепивши Кліма колесом колясочки, сердито крикнула:

— Не бачите? А ще — в окулярах!

І, зупинившись понюхати табаки, вона довго й голосно говорила щось про безбожників студентів. Клим ішов і думав про сектанта, який бурмоче:— «Нога співа — куди іду?», про п'яного міщанина, сувору бабусю, про чорновусого чоловіка, зацікавленого своїми підтяжками. Який зміст у житті цих людей?

У вузьенькому тупику між гнилими огорожами чоловік з двадцять хлопчаків галасливо граються в городки. Осторонь лежить, животом на землі, Іноків, босий, без кашкета; розкошлане волосся його блищить проти сонця, як шовк, рябе обличчя зморщила щаслива усмішка, ластовиння тремтить. Він кричить благаючим тоном, збуджено:

— Петю — не квапся! Спокійно! Бий попа!.. Попа... ех, не туди!

Іноків часто мигтів Климіві в очах. Он він іде кудись, широко ступаючи, дивлячись у землю, сховавши руки, стиснуті в кулак, за спиною, ніби несучи на плечах невидиму вагу. Ось — сидить на лаві в міському саду, розквасивши губи, зачаровано стежачи за примхливою грою дітей. З підвалу будинку купців Синьових виповзли на вулицю тисячі якихось черв'яків, вони копошилися, лізли на сірий камінь фундаменту, вкриваючи його живим, чорним мереживом, повзли по панелі під ноги юрбі людей, люди відступали перед ними, одні боязко, інші — гидливо, і бурчали, одні — зловісно, інші — зловтішно:

— Не на добро. Не на добро це.

— Дур-рниця, — кричить Іноків, регоче, оголюючи нерівні, злі зуби, і пояснює:

— Згнило щось...

Люди відходять набік від нього, довгого й худого, так само, як від черви.

Одного разу Клим зустрівся з ним віч-на-віч, хотів привітатися, але Іноків пройшов повз нього, вирячивши очі, як сліпий, прикусивши губу.

Разів зо два, зо три Іноків, разом з Любов'ю Сомовою, заходив до Лідії, і Клим бачив, що цей клиноподібний парубок почуває себе в Лідії некликаним гостем. Він безладно, як окунь, що засинає в цебрі води, совався з кутка в куток, струшуючи довговолосою головою, рябе обличчя в нього кривилось, очі дивилися на речі в кімнаті запитуючим поглядом. Було видно, що Лідія

не симпатична йому і що він про неї думає. Він раптом підходив і, підвівши брови, широко розплющивши очі, питав:

— Тургенева — любите?

— Читаю.

— Тобто — як це — читаєте? Читали?

— Ну, гаразд, читала, — погодилась Лідія, усміхаючись, а Іноків повчально нагадав їй:

— Читають біблію, Пушкіна, Шекспіра, а Тургенева прочитують, щоб виконати обов'язок чемності перед російською літературою.

Далі він починав говорити дурниці і грубіянити.

— Тургенев — кондитер. У нього — не мистецтво, а — тістечко. Справжнє мистецтво не солодке, воно завжди гіркеньке.

Сказав і відійшов собі. Іншим разом, так само несподівано, він спитав, підійшовши ззаду, нахилившись у неї над плечем:

— «Нудну історію» Чехова — читали? Кумедно, га? Професор весь вік чогось навчав, а під кінець — догадався: «Нема загальної ідеї». На якому ж ланцюгу він сидів весь вік? Чого саме — без загальної ідеї — людей навчав?

— А — загальна ідея, це — не загальне місце? — спитала Лідія.

Іноків, здивовано поглянувши на неї, пробурмотів:

— Он як? Н-ну... не думав я. Не знаю.

І вів далі настирливо:

— У Чехова — теж нема загальної ідеї. У нього почуття недовіри до людини, до народу. Лесков от в людину вірив, а в народ — теж не дуже. Казав: «Дрантя слов'янське, послід рідний». Але він, Лесков, пройняв усю Русь. Чехов багато чим завдячує йому.

— Не бачу цього, — з цікавістю розглядаючи Інокова, сказала Лідія.

— А ви почитайте їх одного за одним, побачите...

Він торкнувся пальцем плеча дівчини, примусивши її одсахнутися.

— Слухайте-но: а де та красуня, подруга ваша?

— Мабуть, у себе дома. Вам її треба?

Лідія усміхалась, ластовиння на обличчі в Інокова теж тремтіло, губи по-дитячому розпливалися, в очах блищав лагідний сміх.

— Смішно спитав? Ну — нічого! Мені, розуміється, її не треба, а — цікаво мені: як вона житиме? З такою красою — важко. І, потім, я все думаю, що в нас яка-небудь Лола Монтеc повинна з'явитися при новому царі.

— Закохався він у неї, ось що, — сказала Сомова, ласкаво дивлячись на свого друга. — Він у мене пожадли-венький на яскраве...

— Закохався — це дурниця. Закохуватися я й не вмю. А просто панночка ця у великі думки вганяє мене. За-надто вже — недоречно. Тому — сумно мені думати про неї.

— Спробуйте не думати, — порадила Лідія.

Іноків здивувався, змахнув бровами:

— Хіба це можна: бачити і не думати?

Коли він і Сомова пішли, Клим спитав Лідію:

— Чому ти говориш з ним тоном старої пані?

Лідія тихенько посміялась і пояснила, схрестивши руки на грудях, знижуючи плечима:

— Я теж почуваю, що це безглуздо, але іншого тону не можу знайти. Мені здається: коли заговориш з ним якось інакше, він посадить мене на коліна собі, обійме і почне допитувати: ви — що таке?

Клим подумав і сказав:

— Так, від нього можна сподіватися всяких грубощів.

Якось увечері Сомова прийшла сама, дуже стомлена і, як видно, стривожена.

— Я ночую в тебе, Лідусю! — оповістила вона. — Мій миленький Гришук пішов кудись у повіт, йому треба бачити, як мужики бунтуватимуть. Дай мені попити чого-небудь, тільки не молока. Вина б, га?

Клим пішов униз, приніс пляшку білого вина, сіли втрьох на диван, і Лідія стала розпитувати подругу: що за людина Іноків?

— А я — не знаю, друзі мої! — почала Сомова, розводячи руками з подивом, що його Клим сприйняв як щирий.

— Знайома я з ним шість років, живу другий рік, але бачу рідко, бо він усе стрибає на всі боки від мене. Влетить, як джміль, покружляє, подзижчить трошки і раптом: «Любо, завтра я до Херсона їду». *Merci, monsieur. Mais — pourquoi?** Любі мої, — страх як безглуздо і навіть гірко в нашому селі по-французьки говорити, а — хоче-

* Дякую. Але — чого? (Франц.) — Ред.

тсья. Мабуть, для поглиблення безглуздя хочеться, а може, для того, щоб нагадати собі про інше, про інакше життя.

Почала вона говорити жартівливо, з комічними інтонаціями, а продовжувала вже задумливо, хоч і не втрачаючи сумного гумору.

— Треба, каже, знати Росію. Все знати— це його пунктик. У нього навіть віршами це сказано:

Та ланцюги оті я зрушу!
Бо воля ж та — мені дана,
На те й розбуркав скорбну душу
Знання фанатик, сатана!

— Так, от і — нема його. І листів нема, і мене начебто нема. Раптом — влазить у двері, ласкавий, провинний. Розкажи — де був, що бачив? Розкаже що-небудь не дуже дивне, та все-таки...

На очах у Сомової з'явилися сльози, вона вийняла хусточку, ніяково втерла очі й усміхнулася:

— Нерви. Так ось: в Маріуполі, каже, вдова, купчиха, за матроса-негра заміж вийшла, негр вихрестився і в церкві, на лівому криласі, тенором співає.

Сомова голосно схлиснула, знову закривши хусточкою очі.

— В негра я не вірю, негра він видумав. Але видумувати нісенітниці — це теж його пристрасть. Він з життям, наче з примхливою жінкою, сперечається: ах, ти ось як? Ну, а я можу ще вигадливіше. Ох, діти мої, лякає він мене цим! У селі в нас був одчайдушний бешкетник Микешка Бобиль, жити нікому не давав бешкетництвом. Гриша, коли жив там, придивився до нього й почав при кожній зустрічі ставати перед ним на руки, догори ногами. Всі сміються — що таке? І Микешка сміється. Та дівки, парубки стали дражнити його: «А ти, Бобилю, отак-о не можеш!» Той розсердився, поліз битися з Гришею. Але Гриша — дужчий, повалив його на землю й почав скубти йому вуха, як хлопчикові, а Бобилеві під сорок років. Скубе та приказує: «Не дурій, не дурій! Дуріти всякий може, та ще й краще за тебе!»

Сомова скривилась і, зітхнувши, казала далі тихіше:

— Правду кажучи, — недобре було це бачити, коли він сидів верхи на спині в Бобиля. Коли Григорій злиться, обличчя в нього... страшно! Потім Микешка плакав. Якби його просто поповили, йому б не так було прикро, а тут—

за вуха. Засміяли його, пішов на хутір наймитувати до Жадовських. Признатися — я рада була, що пішов, він мені в кімнату всяку погань через вікно кидав, — здохлих мишей, кротів, їжаків живих, а я страх як боюсь їжаків!

Сомова здригнулась, випила вина і, облизавши губи, сказала, ніби згадуючи дуже далеке:

— Мужики любили Григорія. Він їм розказував усе, що знає. І в роботі завжди ладен допомогти. Він — добрий тесляр. Вози лагодив. Робити він уміє всяку роботу.

І, похмуро помовчавши, вона додала, зітхаючи:

— Весело працює.

Вислухавши цю розповідь, Клим вирішив, що Іноків справді ненормальна й небезпечна людина. Другого дня він сказав про свій висновок Лідії, але вона відповіла дуже твердо:

— Такі мені подобаються.

— А ти йому, здається, не дуже до душі.

Лідія промовчала, скоса глянувши на нього.

Через два дні Сомова прибігла дуже схвильована.

— Губернатор наказав вислати Інокова з міста, ображений кореспонденцією про лотерею, яку дружина його влаштувала на користь погорільців. Гришу шукають, приходила поліція, вимагали, щоб я сказала, де він. Але — я ж не знаю! Не вірять.

Вона, сидячи на стільці, схопилась за голову і, похитуючись, вела далі:

— Не можу ж я сказати: він пішов туди, де мужики бунтують! Та й цього не знаю я, де там бунтують.

Лідія почала заспокоювати її, але вона говорила, схлипуючи:

— Ти не розумієш. Він же в мене сліпенький до самого себе. Він себе не бачить. Йому — поводити потрібен, нянька потрібна, ось я при ньому на цій посаді... Лідо, попроси батька, а втім, — ні, не треба!

Вона схопилася з стільця, швидко поцілувала подругу й пішла до дверей, але, спинившись, сказала:

— Я думаю, що Дронов проговорився про кореспонденцію, ніхто, крім нього, не знав про неї. І вони дізналися занадто швидко. Напевно — Дронов... Прощайте!

Пішла, і ось уже понад два тижні її не видно в місті.

Клим згадав усе це, сидячи в міському саду над ставом, розглядаючи спотворене відображення своє в зеленуватій воді. Вмочуючи палицю в воду, він бризкав на

білу пляму і, розбивши її, стежив, як знову виникає голова його, плечі, блищать окуляри.

«Навіщо потрібні такі люди, як Сомова, Іноков? Навдивовижу заплутане, засмічене життя», — думав він, переконуючи себе, що життя було б легшим, простішим і без Лідії, яка, напевно, тільки тому здається загадковою, що вона боягузлива, боягузливіша за Нехаєву, але так само напружено чекає нагоди, щоб віддати себе на волю інстинкту. Було б спокійніше жити без Томиліна, Кутузова, навіть без Варавки, взагалі без усіх отих мудреців і фокусників. Занадто багато людей, що прагнуть накинути іншим свої вигадки, домисли і в цьому вбачають мету свого життя. Туробоев не погано сказав:

«Кожен з нас ходить по землі з дзвінком на шиї, як швейцарська корова».

Коли думки цього кольору і порядку виникали у Самгіна, він добре почував, що ось це — справжні його думки, ті, які справді відрізняють його від усіх інших людей. Та він почував також, що в цих думках є щось нерішуче, нерозв'язане й боязке. Висловлювати їх уголос не хотілося. Він умів приховувати їх навіть від Лідії.

На воді ставу, поряд з білою плямою його тужурки, раптом з'явилася темна пляма, і в ту саму мить бабський голос ображено спитав його:

— Ти чого ж, Самгін, зазнався?

Клим здригнувся, махнув паличкою, встав, — поряд з ним стояв Дронов. Зім'ятий кашкет з'їхав на лоб йому і ще більше відстовбурчив вуха, з-під козирка блищали, перебігаючи, очі.

— Я ж просив тебе побачитися зі мною. Сомова казала тобі?

— Не було часу, — сказав Самгін, потискуючи шершаву, жорстку руку.

— А сидіти над тухлою водсю є час?

Сякаючись і кашляючи, Дронов плював у став, Клим помітив, що плювки акуратно падають в одне місце або занадто близько коло нього, місцем цим був його, Климів, білий кашкет, відображений у воді. Він відсунувся, уважно глянувши в обличчя Іванові Дронову. На обличчі, дуже схудлому, сердито ворухився червоний, розпухлий носик, роздратовано поблискували очі, вони стали світліші, холодніші і вже не так судорожно бігали, як це пам'ятав Клим. Незнайомим, гугнявим голосом Дронов уривчасто й

швидко розказував, що живе він погано, роботи— нема, два тижні мив пляшки в підвалі пивного складу і ось простудився.

— Цигарок у тебе нема?

— Не курю.

— Так, я забув. І не куритимеш?

— Не знаю, — відповів Клим, знизуючи плечима.

— Звичайно — не куритимеш.

Дронов протяжно, зі свистом, закашлявся, потім сказав:

— Значить — учишся? А мене ось роздражнили і — викинули. Не совали б у гімназію, малював би я вівіски або ікони, годинники лагодив би. Взагалі робив би щонебудь легке. А тепер ось живи недоробленим.

Клим, глянувши на його відстовбурчене вухо, подумав: «Ти б не носив до гімназії заборонених книжок».

Він навіть хотів сказати це Дронову, але той, ніби вгадавши його думку, сам почав говорити:

— Коли ті ідіоти вигнали мене з гімназії, там тільки троє семикласників толстовські брошурки читали, а тепер...

Він махнув рукою.

— Мозок дедалі дужче свербить. Тут з'явився Ісайя пророк, на зразок твого дядечка, умовляє: любі діти, будьте героями, проженіть царя.

— Ти — що ж? Погоджуєшся прогнати?

— Я в цю гру не граюсь. Я, брат, не вірю ні дядькам, ні тіткам.

З легкою усмішкою на кривих губах, погладжуючи темний пух на підборідді, Дронов почав говорити добродушніше:

— Томиліну — вірю. Цей нічого від мене не вимагає, нікуди не штовхає. Влаштував у себе на горіщі якийсь все-світнє судилище і — задоволений. Копирсається в книжках, ідеях і дуже просто доводить, що все на світі шите білими нитками. Він, брат, одного навчає — невір'я. Тут уже — некорисливо, га?

І, заглянувши у вічі Климові, він повторив:

— Адже — некорисливо?

— Так...

Дронов скинув кашкет і лягнув ним по коліну, говорячи далі ще більш заспокоєно:

— Чудова людина. Живе — не кривиться. Цими днями тут ховали когось, і один з тих, що проводжали, кумедно

сказав: «Тридцять дев'ять років жив — кривився, більше не витерпів — помер». Томилін — багато стерпить.

Мішний татарин — не зломиться!
Жилуватий, собака — не розірветься!

Сірі хмари піднялися з-за дерев, вода втратила свій масний блиск, зітхнув холоднуватий вітер, вкрив ставок дрібними жмурами, тихо пошумів листям на деревах, зник.

«Чи довго він говоритиме?» — подумав Клим, скося розглядаючи Дронова.

— Написав він твір «Про третій інстинкт», не знаю, в чому річ, але епіграф підглянув: «Не шукаю втіх, а тільки істини». Послав рукопис якомусь професорові в Москву, той йому відповів зеленим чорнилом на першому аркушику рукопису: «Єресь і нецензурно».

З явним задоволенням, але неголосно і якимось невміло він засміявся, розтягаючи кашкет на пальцях рук.

— Він би, звичайно, зачах з голоду — кухарка врятувала. Вона його за святого вважає. Одягла в чоловікову одіж, поїть, годує. І навіть спить з ним. Що ж?

Дурно піщо не дається. Доля
Жертви за все вимагає.

Кухарка для нього, філософа, — доля.

Говорив Дронов поривчасто і квапливо, бажаючи сказати між двома нападами кашлю якомога більше. Слухати його було важко і нудно. Клим задумався про своє, дивлячись, як Дронов мле кашкет.

— У літератора Писемського долею теж кухарка була; він без неї на вулицю не виходив. А ось моя доля все ще не бачить мене.

Самгину раптом захотілося спитати про Маргариту, але він придушив це бажання, побюючись ще більше затягти балаканину Дронова й підсилити фамільярний тон його. Він згадав, як цей незручний хлопець, висміюючи муки Макарова, сказав поблажливо й цинічно:

«Потвора. Чого боїться? На перший раз заплющив би очі, начебто рицину вживає, та й годі».

— Дядько твій ричить про любов...

— Його заарештовано.

— Знаю. Але в нього любов — для бійки...

«Це, мабуть, правда», — подумав Клим.

— А Томилін з операцій своїх виключає і любов і все інше. Це, брат, не погано. Без обману. Ти чому не зайдеш до нього? Він знає, що ти тут. Він тебе хвалить: це, каже, людина з незалежним розумом.

— Звичайно, зайду, — сказав Клим. — Мені треба поїхати на дачу, зробити одну роботу; завтра й поїду...

Роботи в нього не було, на дачу він не збирався, та йому не хотілося йти до Томиліна, і його дедалі більше бентежив фамільярний тон Дронова. Клим почував себе незалежніше, коли Дронов сердито докоряв йому, а тепер багатомовність Дронова викликала побоювання, що він шукатиме частих зустрічей і взагалі заважатиме жити.

— Тобі, Іване, не треба, часом, грошей?

Він сам зразу ж зрозумів, що про це слід було спитати раніше або пізніше.

Дронов підвівся, оглянувся, повільно натягнув кашкет на плоский свій череп і знову сів, сказавши:

— Треба.

Одержавши гроші, він витягнув ногу різким жестом, засунув їх у кишеню пом'ятих штанів, застебнув єдиного гудзика на сірому піджаку, витертому на ліктях.

— Чоботи полагоджу.

І, плюнувши в темну воду ставу, розказав навіщось:

— Минулого літа тут, на очах у публіки, що гуляла, роздягнувся догола і став купатися земський начальник Мусін-Пушкін. А через кілька днів, у себе в селі, він став стріляти з вікна вовчою картечкою в череду, яка поверталася з пасовиська. Мужики зв'язали його, привезли до міста, а тут лікарі встановили, що земський давно вже, місяців зо два, зо три тому, збожеволів. В цьому стані божевілля він виконував чергові справи, судив людей. А Бронський, теж земський начальник, штрафує мужиків на півкарбованця, якщо вони не скидають шапок перед його конем, коли конюх веде його купати.

Посидівши ще хвилини зо дві, Клим попрощався й пішов додому. На повороті доріжки він оглянувся: Дронов ще сидів на лаві, зігнувшись так, наче він збирався поринути в темну воду ставу. Клим Самгін з досадою ткнув землю палицею і пішов швидше.

Він був дуже невдоволений цією зустріччю й самим собою за безбарвність і млявість, що їх виявив, розмовляючи з Дроновим. Механічно сприймаючи мову його, він старався догадатися: про що ось уже три дні таємничо

шепочеться Лідія з Алиною і чому вони сьогодні раптом поїхали на дачу? Телепнева стривожена, вона, здається, плакала, в неї стомлені очі; Лідія, заклопотано упадаючи коло неї, сердито покусує губи.

Він ішов назустріч вітрові головною вулицею міста, вже пофарбованою світлом ліхтарів і крамниць; під ноги йому летіли клапті паперу, це нагадало про лист, який Лідія і Алина читали вчора, в саду, нагадало про вигук Алини:

— Ні, який? От — хам!

«Невже це вона про Лютова? — міркував Клим. — Мабуть, у неї не один роман».

Вітер бризкав в обличчя краплями дощу, тепленькими, наче сльози Нехаєвої. Клим узяв візника і, сховавшись під шкіряним верхом екіпажа, обурено подумав, що Лідія стає для нього насланням, хворобою, заважає жити.

Приїхавши додому, він тільки що встиг роздягтися, як з'явились Лютов і Макаров. Макаров, зім'ятий, розстебнутий, саяв усмішками й оглядав вітальню, наче улюблений трактир, де він давно не був. Лютов, весь фланельовий, в яскравожовтих черевиках, був ні з чим незрівнянно неодоладний. Він зголив борідку, залишивши ріденькі вусики, як у kota, це неприємно оголило його обличчя, тепер воно здалося Климові обличчям монгола, товстогубий рот Лютова занадто великий, крізь усмішку, судорожну й криву, поблискують дрібні, риб'ячі зуби.

Клима здивувала кваплива недбалість, з якою Лютов поцілував руку в матері й закрутив шиєю, обводячи її постать звихнутими очима.

«Сором'язливий чи нахаба?»—спитав Клим себе, неприязно спостерігаючи, як зіниці в Лютова швидко бігають по багровому обличчю Варавки, і ще більше здивувався, побачивши, що Варавка зустрів москвича з задоволенням і навіть шанобливо.

— Дядько мій, Радеев, сповістив вас...

— Як же, як же, — вигукнув Варавка, підсовуючи гостеві крісло.

— Ви купуєте землю Туробоева...

— Еге ж.

— Там є спірна ділянка, право Туробоева на володіння якою заперечується тіткою нареченої моєї Алини Марківни Телепневої, подруги доньки вашої...

Клим чув, що Лютов наслідуює голос под'ячого з «Каширської давнини», говорить тоном сутяги, навмисно гугнявить.

«Звичайно, це його Алина назвала хамом...»

— ..яка, сподіваюсь, жива-здорова?

— Цілком. Сьогодні поїхала на дачу разом з нареченою вашою...

— Сьогодні? — зі свистом спитав Лютов і підвівся, впираючись руками в ручки крісла. Але зразу ж знову сів, сказавши:— Незважаючи на погану погоду?

Клим відчув у цьому русі Лютова щось дивне і став приглядатися до нього уважніше, та Лютов уже змінив тон, говорячи з Варавкою про землю діловито й спокійно, без фокусів.

Підозрілим був майстерно удаваний матір'ю подив, з яким вона прийняла Макарова, так вона зустрічала тільки людей неприємних, але чому-небудь потрібних їй. Коли Варавка повів Лютова в кабінет до себе, Клим став стежити за нею. Граючись лорнетом, мило усміхаючись, вона сиділа на кушетці, Макаров на м'якому пуфі проти неї.

— Клим казав мені, що професори люблять вас...

Макаров посміювався:

— Легше викладати науки, ніж засвоювати їх...

«Навіщо вона видумує? — догадувався Клим. — Я ніколи не казав нічого подібного».

Увійшла покоївка й сказала Вірі Петрівні:

— Пан просять вас...

Коли мати покvapливо зникла, Макаров спитав здивовано:

— Алина сьогодні поїхала? Дивно.

— Чому?

— Та... так!

Клим усміхнувся.

— Таємниця?

— Ні, дурниця... Ти нездужаєш чи сердитий?

— Втомився.

Клим подивився у вікно. З неба відліплювалися сіренькі клапті хмар і падали за дахи, за дерева.

«Нечемно, що я став спиною до нього»,— мляво подумав Клим, але не обернувся, питаючи:

— Вони посварились?

Замість відповіді Макарова почулося суворе запитання матері:

— Хіба ви не вважаєте, що спрощення — певна ознака розуму нормального?

Лютов, закуруючи цигарку, що криво стирчала в янтарному мундштуку, цмокав губами, кліпав і бурмотів:

— Наївного... наївного!

Він, мати і Варавка скупчилися в дверях, ніби не наважуючись увійти до кімнати; Макаров підійшов, висмикнув цигарку з мундштука в Лютова, встромив її собі в куток рота й весело заговорив:

— Якщо він вам що-небудь страшне вирік — ви йому не вірте! Це — для епатажу.

А Лютов, діставши годинник, постукуючи мундштуком по склу, спитав:

— Підемо, Костянтиніне?

І звернувся до Варавки:

— То ви поквипите Туробоева?

Поряд з масивним Варавкою він здавався підлітком, стояв, опустивши плечі, шулячись, в ньому було навіть щось мляве, пригнічене.

Коли несподівані гості пішли, Клим зауважив:

— Дивний візит.

— Діловий візит, — поправив Варавка і зараз-таки, бавлячись бородою, притиснувши Кліма животом до стіни, почав командувати:

— Завтра вранці їдь на дачу, влаштуй там цим двом кімнату внизу, а нагорі Туробоеву. Чуєш? Ну, от...

Він пішов до себе нагору, стрибаючи по сходах, наче юнак; мати, подивившись услід йому, зітхнула й скривилась, кажучи:

— Боже мій! Який антипатичний цей Лютов! Що знайшла в ньому Алина?

— Гроші, — знехотя відповів Клим, сідаючи коло стола.

— Як добре, що ти не ригорист, — сказала мати, мовчавши. Клим теж мовчав, не знаходячи про що говорити з нею. Почала говорити вона, неголосно й, очевидно, думаючи про інше:

— Дивне обличчя в Макарова. Таке дратівне, якщо дивитися в профіль. Але анфас — обличчя іншої людини. Я не кажу, що він дволичний в розумінні непохвальному для нього. Ні, він... нещасливо дволичний...

— Як це зрозуміти? — з чемності спитав Клим, знизавши плечима. Віра Петрівна відповіла:

— Враження.

Вона говорила ще щось про Туробоева. Клим, не слухаючи, думав:

«Старіє. Балакуча».

Коли вона пішла, він відчув, що його охопило, наче наскрізний вітер, незнане ним, хворобливе почуття насиченості якимось гірким димом, який, видаючи думки й бажання, викликав майже фізичну нудоту. Начебо в голові, в грудях у нього раптом тихо спалахнули, але не горять, а повільно тліють людські здатності думати й говорити, здатність пам'ятати. Потім виникла тягуча, як біль, огида до навколишнього, до цих стін у строкатих квадратах картин, до чорних шибок вікон, прорубаних у пітьму, до стола, від якого здіймалися отруйний запах розпареного чаю й деревного вугілля.

Клим уперто дивився в порожню склянку, слухаючи тонке пищення згасаючого самовара, і механічно повторював про себе одне слово:

«Тоскно».

Бездіяльний розум не вимагав і не воскрешав ніяких інших слів. У цьому стані внутрішньої німоти Клим Самгін перейшов до своєї кімнати, відчинив вікно й сів, дивлячись у вогку пітьму саду, прислухаючись, як стукає й посвистує двоскладове слівце. Туманно подумалося, що, мабуть, ось у такому стані пригнічення безглуздя земські начальники божеволіють. З якою метою Дронов розказав про земських начальників? Чому він, майже завжди, розказує якісь дикі анекдоти? Відповідей на ці запитання він не шукав.

Коли йому стало холодно, він ніби вислизнув з порожнечі самозабуття. Йому здавалося, що минуло кілька годин, але, ліниво роздягаючись, щоб лягти в постіль, він почув далекий звук церковного дзвона й налічив тільки одинадцять ударів.

«Тільки? Дивно...»

Спати він ліг, почувавши себе розчавленим, зім'ятим, і прокинувся, розбуджений стуком у двері, покоївка будила його до поїзда. Він швидко схопився з постелі й кілька секунд стояв, заплющивши очі, засліплений напрочуд яскравим сяйвом ранкового сонця. Вологе листя дерев за відчиненим вікном теж сліпучо сяяло, відбиваючи в кришталевих краплях дощу різнобарвні, короткі й гострі промінчики. Оздоровляючий запах вогкої землі і квітів

заповнював кімнату: ранкова прохолода лоскотала шкіру. Клим Самгін, здригаючись, подумав:

«Безглуздий настрої був у мене вчора».

Але, прислухавшись до себе, він виявив, що від того настрою в ньому залишилася легка тінь.

«Хвороба зростання душі», — вирішив він, квапливо одягаючись.

Увечері він сидів на піщаному горбі на узліссі соснового гаю з прошарками берези; за сотню кілометрів перед очима в нього ласкаво текла річка, різнобарвна в промінні сонця, горіла парчева покрівля млина, схованого серед потворних верб, поля за річкою весело наїжилися хлібами. Клим бачив пейзаж схожим на розмальовану картинку з дитячої книжки, хоч знав, що це місце славиться своєю красою. На верху горба, формою своєю схожого на парадний капелюх мирового судді, Варавка збудував велику, на два поверхи, дачу, а по схилах сповзали до річки ще шість строкатеньких будиночків, прикрашених різьбою в російському стилі. В крайньому, праворуч, жив опікун Алини, похмурий дід, член окружного суду, інші дачі теж були найняті городянами, але ще не заселені.

Було дуже тихо, тільки жуки гули в дрібному листі беріз та вечірній вітер, тепло зітхаючи, шелестів хвоєю сосон. Вже не один раз Клим чув серед тиші соковитий голос, лагідний сміх Алини, але вперто не хотів піти до дівчат. З того, що йшов дим з димаря дачі Варавки, з відчинених вікон і метушні прислуги, Лідія і Алина мусили зрозуміти, що хтось приїхав. Клим кілька разів виходив на балкон дачі й довго стояв там, сподіваючись, що дівчата помітять його й прибіжать. Він бачив тонку постать Лідії в оранжовій блузі й синій спідниці, бачив Алину в червоному. Важко було повірити, щоб вони не помітили його.

Добре було б раптово з'явитися перед ними й сказати чи зробити що-небудь незвичайне, що вразило б їх, наприклад, піднятися в повітрі або перейти, як по землі, через вузьку, неглибоку річку на той берег.

«Як це безглуздо», — докорив собі Клим і згадав, що останнього часу такі дитячі думки часто миготять перед ним, як ластівки. Майже завжди вони зв'язані з думками про Лідію, і завжди, слідом за ними, з'являлася тиха тривога, невиразне передчуття небезпеки.

Швидко темніло. В синяві, над річкою, повисли на тон-

ких ниточках проміння три зірки й відбилися в темній воді олійними краплями. На дачі в Алини засвітилося в двох вікнах, з річки виплигло потворно велике, квадратне обличчя з жовтими розпливчастими очима, накрите гостроверхим ковпаком. Через кілька хвилин з ганку дачі зійшли на берег дві дівчини, і Алина жалібно скрикнула:

— Господи, яка нудьга! Я не переживу...

— Іди ж, — сказала Лідія з явною досадою.

Клим підвівся й швидко пішов до них.

— Ти? — здивувалась Лідія. — Чого так таємничо? Коли приїхав? О п'ятій?

Крім здивування, Клим відчув у її словах радість. Алина теж зраділа.

— Чудово! Ми їдемо в човні. Ти веслуватимеш. Тільки, будь ласка, Климе, не треба розумненьких розмовочок. Я вже знаю все розумненьке, від іхтіозаврів до Фламмаріонів, наречений мій все розказав мені.

З півгодини Клим веслував проти течії, дівчата мовчали, прислухаючись, як хрустко хлюпає під ударами весел темна вода. Небо дедалі більше оздоблювалося зорями. Береги дихали п'яньким теплом весни. Алина, зітхнувши, сказала:

— Ми з тобою, Лідок, праведниці, і за це Самгін, такий біленький ангел, перевозить нас живими в рай.

— Харон, — тихо сказав Клим.

— Що? Харон сивий і з бородинцем, а тобі й до борідки ще довго жити. Ти перешкодив мені, — примхливо говорила вона. — Я придумала й хотіла сказати щось смішне, а ти... Аж дивно, як усі люблять поправляти і направляти! Весь світ — якийсь виправний заклад для Алини Телепневої. Лідія цілий день душила похмурими творами якогось Метелкіна, Металкіна. Опікун цілком серйозно запевняє мене, що «Герцогиня Герольдштейнська» жінка не історична, а видумана Оффенбахом заради оперетки. Проклятий жених мій вважає мене записною книжкою, куди він занотовує, щоб зберегти, свої думки...

Лідія тихенько засміялась, усміхнувся й Клим.

— Ні, серйозно, — вела далі дівчина, обнявши подругу й похитуючись разом з нею. — Він мене скоро всю спише. А впадаючи в ліричний тон, говорить, як дячок.

Наслідуючи голос Лютова, вона проспівала в ніс:

— «О, велеліпна дщер! Розриси мя уз мовчання, ярю-

ся бо сказати тобі словеса душі зворушливі». Він, бачите, певен, що це смішно — ярюся і тебе...

Задумливо прозвучав голос Лідії:

— Ти ставишся до нього легковажно. Він — соромливий, його бентежать очі...

— Хіба? Легковажно? — задириливо спитала Алина. — А як би ти поставилася до жениха, який усе тільки розказує тобі про матеріалізм, ідеалізм та інші страхиття життя? Клим, в тебе є наречена?

— Нема ще.

— Уяви, що вже є. Про що ти говорив би з нею?

— Звичайно — про все, — сказав Самгін, розуміючи, що перед ним відповідальна хвилина. Роблячи паузи, цілком природні й погоджені зі змахами весел, він обачно заговорив про те, що щастя з жінкою можливе лише при умові цілковитої ширості духовного єднання. Та Алина, махнувши рукою, іронічно урвала його мову:

— Це я чула. Напевно, і жаби квакають про це саме...

Клим, не бентежачись, сказав:

— Але кожна жінка раз на місяць вважає себе зобов'язаною збрехати, схватися...

— Чому — тільки раз? — усе так само, з іронією спитала Алина, а Лідія сказала глухо:

— Це страшно правдиво.

— Що — правдиво? — спитала Алина нетерпляче і — обурилась:

— Вам не соромно, Самгін?

— Ні, мені сумно, — відповів Клим, не глянувши на неї й на Лідію. — Мені здається, що є...

Йому хотілося сказати — дівчата, але він стримався.

— Жінки, які з почуття фальшивого сорому зневажають себе за те, що природа, створюючи їх, зробила грубу дурницю. І є дівчата, які бояться кохати, бо їм здається: кохання принижує, зводить їх до тварин.

Він говорив обережно, боячись, щоб Лідія не почувла в його словах відгомону думок Макарова, — думок, напевно, добре відомих їй.

— Може, деякі тому й... неохайно поводяться, що квапляться відкохати, хочуть швидше вижити в собі жіноче — за їхньою оцінкою тваринне — і залишитися людиною, визволеною від насильства інстинкту...

— Це напрочуд правдиво, Клим, — промовила Лідія неголосно, але виразно.

Клим почував, що в тиші, над беззвучним рухом темної води, слова його звучать поважно.

— Ви знаєте таких жінок? Хоч одну? — тихо і чомусь сердито спитала Алина.

«Так чи ні?» — запитав Клим у себе.— Ні, не знаю. Але певен, що такі жінки повинні бути.

— Звичайно,— сказала Лідія.

Клим замовк. Дівчата теж мовчали, обкутавшись шаллю, вони щільно пригорнулися одна до одної. Через кілька хвилин Алина запропонувала:

— Час додому?

Човен захитався й безшумно поплив за течією. Клим не веслував, а тільки правив веслами. Він був задоволений. Як легко він примусив Лідію виявити себе! Тепер зовсім ясно, що вона боїться кохати, і цей страх — усе, що здавалося йому загадковим у ній. А його боязкість перед нею пояснюється тим, що Лідія трохи заражає його своїм страхом. На диво просто все, коли вмієш дивитися. Думаючи, Клим чув сердиті скарги Алини:

— Все-таки не обійшлося без розумненької розмовочки! Ох, заженуть мене ці розмовочки кудись «іде же несть ні печалі, ні воздыханія, а життя»... скоротечне.

Алина зареготала, розхитуючись, ляскаючи себе долонями по колінах, повторюючи:

— Ой, господи! Скоротечне...

І сміх і жести її Клим вважав грубими.

Опустивши руку за борт, Лідія з такою силою хитнула човен, що подруга її злякалась.

— Та ти божеволієш!

Лідія, бризнувши в обличчя її водою й глядячи мокрою долонею шoki собі, сказала:

— Боягузка.

З одного боку чорної смуги води здіймалися руді горби піску, з другого нерухомо стирчала щетина кущів. Алина показала рукою на берег:

— Дивись, Лідо: голова землі нахилилась до води пити, а волосся наїжилося.

— Голова свині,— сказала Лідія.

Коли прощалися, Клим відчув, що вона стиснула руку йому дуже міцно й спитала незвично ласкаво:

— Ти приїхав на ціле літо?

Алина, дивлячись на зорі, міркувала:

— Значить, завтра з'явиться мій наречений.

Обнявши Лідію, вона повільно пішла до дачі. Клим, хапаючись за лапи молодих сосон, поліз по крутому схилу горба. Крізь шелест хвої й рипіння піску він чув сміх Телепневої, потім її слова:

— ...Туробоев. Як же ти, душко, житимеш між двох вогнів?

«Авжеж, — подумав Клим. — Як?»

Він спинився, дослухаючись, та вже не міг розібрати слів. І довго, до болю в очах, дивився на річку, зовсім нерухому в пітьмі, на тьмяне відображення зір.

Ранком другого дня зі станції прийшли Лютов і Макаров, за ними їхала підвода, солідно навантажена чемоданами, ящиками, якимись згортками й пакунками. Не встиг Клим напоїти їх чаєм, як з'явився Варавчин знайомий доктор Любомудров, чоловік худий, довгий, лисий, голений, з маленькими очіцями золотистого кольору, вони ховалися під чорними кущиками нахмурених брів. Клим пробув з цим доктором майже цілий день, показуючи йому дачі. Доктор дивився на все навколо похмурич поглядом людини, яка знайомиться з місцевістю, де має жити проти волі своєї. Він покусував губи, біля вух його ворушились якісь кульки, а переходячи з дачі на дачу, він бурмотів.

— Так. Ну, що ж? Д-дуже добре.

Нарешті він сказав Климові рішучим басом:

— Значить, залишіть за мною оцю.

Але, поправивши на голові сірий, зім'ятий капелюх, додав:

— Або — оцю.

Клим стомився від доктора і від цікавості, що мучила його цілий день. Хотілося знати: як зустрілися Лідія і Макаров, що вони роблять, про що говорять? Він зразу ж вирішив іти туди, до Лідії, але, проходячи повз свою дачу, почув голос Лютова:

— Ні, зажди, Костю, посидьмо ще...

Лютов говорив близько, за щільною групою беріз, трохи нижче стежки, якою йшов Клим, але його не було видно, він, мабуть, лежав, видно було кашкет Макарова і синій димок над ним.

— Хочеться мені полятися, посваритися з ким-небудь, — чітко звучав кларнетний голос Лютова. — З тобою, Костю, неможливо. Як посваришся з ліриком?

— А ти спробуй.

— Ні, не хочу.

— Кажуть — Фет злий. А — лірик.

Клим зупинився. Йому не хотілось бачити ні Лютова, ні Макарова, а стежка спускалася донизу, коли б він ішов нею, його неодмінно помітили б. І вийти вгору горбачом не хотілось, Клим стомився, та й однаково вони почувли б його кроки. Тоді вони можуть подумати, що він підслушував їхню розмову. Клим Самгін стояв і, нахмурившись, слухав:

— Навіщо ти п'єш при ній? — байдуже спитав Макаров.

— Щоб вона бачила. Я — чесний хлопець.

— Істерик ти. І — видумуєш багато. Любиш, ну й — люби

без міркувань,
і без журби, і без фатальних дум.

— Для цього треба витрусити мозок мені з голови.

— Тоді — відчепись від неї.

— Для цього потрібна воля.

Макаров хвилини зо дві говорив півголосом і так швидко, що Клим чув тільки відірвані клапті фраз:

— Егоїзм статі... симуляція...

Потім знову почав Лютов, теж неголосно, але якомсь пронизливо, відбивати серед тиші:

— Дуже зріло і дуже цікаво. Але ти забув, що аз єсьм купецький син. Це зобов'язує вимірювати і зважувати з усією можливою точністю. Алина Марківна теж не позбавлена житейської мудрості. Вона бачить, що майбутній супутник перших кроків життя її подібний до Адоніса дуже мало і навіть — безподібний. Та вона знає і зважила, що він — єдиний спадкоємець фірми «Брати Лютови. Пух і перо».

Буркотіння Макарова на кілька секунд урвало мову Лютова.

— Друже мій, ти дурний, як пень, — вів далі Лютов. — Я ж не картину купую, а упадаю коло жінки, з якою не тільки мое тлінне тіло, а голодна душа моя прагне з'єднатися. І от, голублячи найпрекраснішу руку жінки цієї, я кажу: «Знаряддя знарядь». — «А це що іще?» — питає вона. Відповідаю: «Так мудро найменував руку людську один стародавній грек». — «А ви б, сказала, своїми словами говорили, може, забавніше вийде». — Ти подумай,

Костю, забавніше! Та й — годі. Дивуюсь: хіба я створений для забави?

— Ну, годі, Володимире. Іди спати! — голосно й сердито сказав Макаров. — Я вже казав тобі, що не розумію оцих... викрутів. Я знаю одно: жінка породжує мужчину для жінки.

— Сугуба ересь...

— Матріархат...

Лютов тонко свиснув, і слова друзів стали невиразними.

Клим полегшено зітхнув. За комір йому залізла якась комашка й гуляла по спині, викликаючи нестерпну сверблячку. Кілька разів він пробував обережно почухати спину об стовбур берези, та дерево рипіло й похитувалось, шелестячи листям. Він спітнів від хвилювання, уявляючи, що ось зараз Макаров встане, оглянеться й побачить, як він підслухує.

Скарги Лютова він слухав із задоволенням, навіть разів зо два посміхнувся. Йому здавалося, що на місці Макарова він говорив би розумніше, а на запитання Лютова:

«Хіба я для забави?» — відповів би запитанням:

«А — для чого ж?»

На місці, де сидів Макаров, все ще курів блакитний димок. Клим зійшов туди; в піщаній ямці звивалися золоті й синенькі черв'яки вогню, пожираючи руду хвою й дрібні шматочки атласного лубу.

«От легковажність», — подумав Клим Самгін і, засипаючи живий вогонь піском, ретельно притоптав пісок ногою. Коли він порівнявся з дачею Варавки, з вікна до нього тихо гукнув Макаров:

— Ти куди?

З неодмінною цигаркою в зубах, з якимось папером у руці, він стояв дуже картинно й говорив:

— У дівчат роздратовано почуття. Алина боїться, що простудилась, і капризує. Лідія настроєна непримиренно, накричала на Лютова за те, що він не схвалив «Щоденника Башкирцевсі».

Побоюючись, що Макаров теж піде до дівчат, Самгін вирішив навідатись до них пізніше й зайшов до кімнати. Макаров сів на стілець, розстебнув комір сорочки, потрусив головою і, поклавши зшиток тонкого паперу на підвіконня, поставив на нього попільницю.

— Всі, брат, якось тривожно нудьгують,— сказав він, хмурачись і кошлаючи волосся рукою.— З літератури не видно, щоб у минулому люди зазнавали такої дивної нудьги. Може, це не нудьга?

— Не знаю,— відповів Клим, відчуваючи саме нудьгу. Потім ліниво додав:— Кажуть, що помічається пожвавлення...

— Книжне.

Клим промовчав, придивляючись, як у червонува-тому промінні сонця мигтять химерно знебарвлені мухи; деякі з них, начебто бачачи в повітрі нерухому точку, довго тремтіли над нею, не наважуючись сісти, потім падали майже до підлоги й знову злітали до цієї невидимої точки. Клим показав очима на зши-ток:

— Що це?

— Проект програми «Союзу соціалістів». Твердить, що община зробила нашого мужика сприйнятливим до соціалізму, ніж селянин Заходу. Стара історія. Це Лю-тов цікавиться.

— З нудьги?

Макаров знизав плечима.

— Н-ні, в нього до політики якесь своє ставлення. Тут я його не розумію.

— А в усьому іншому, крім цього, що таке він?

Підвівши брови, Макаров закурив цигарку, хотів ки-нути палаючого сірника в попільницю, але сунув його в склянку з молоком.

— О, чорт!

Вихлюпнувши молоко за вікно, він подивився услід білому струменеві й сказав з досадою:

— На квіти. Піаніно є?

Він, як видно, забув про Климове запитання чи не хотів відповісти.

— Навіщо тобі піаніно? Хіба ти граєш? — сухо спи-тав Самгін.

— Уяви, граю! — потріскуючи стиснутими пальцями, сказав Макаров.— Почав по слуху, потім став брати уро-ки... Це ще в гімназії. А в Москві учитель мій умовляв мене вступити до консерваторії. Так. Здібності, каже. Я йому не вірю. Ніяких здібностей нема в мене. Та — без музики трудно жити, ось що, брат...

— Піаніно он у тій кімнаті, в матері,— сказав Клим.

Макаров підвівся, недбало всунув зшиток у кишеню й пішов, потираючи руки.

Як тільки зазвучали перші акорди піаніно, Клим вийшов на терасу, постояв з хвилину, дивлячись у заріччя, обмежене справа чорним півколом лісу, зліва — горою сизих хмар, за які вже скотилося сонце. Тихий вітер лагідно гнав до річки зеленосиві хвилі хлібів. Звучала співуча мелодія незнайомої, мінорної п'єси. Клим пішов до дачі Телепневої. Бородатий мужик з дерев'яною ногою заступив йому дорогу.

— Сома пополовити не бажаєте, пане?

Клим, без слів, відмахнувся.

— Сомок — пудів зо два, — сумовито сказав мужик йому вслід.

Алинина прислуга сказала Климові, що панночка нездужає, а Лідія пішла гуляти; Самгін спустився до річки, глянув угору по течії, вниз, — Лідії не видно. Макаров грав щось дуже бурхливе. Клим пішов додому й знову натрапив на мужика, той стояв на стежці і, тримаючись за лапу сосни, копірсає пісок дерев'яною ногою, намагаючись накреслити коло. Задумливо глянувши в обличчя Климові, він оступився з дороги й сказав тихенько, майже на вухо:

— Солдатка теж є... смачна!

Коли Клим вийшов на терасу дачі, Макаров перестав грати, і квапливо поплив свердлячий голосок Лютова:

— Народ про все подумав, мила Лідіє Тимофіївно, і про рай невідання і про пекло пізнання.

Світла в кімнаті не було, присмерк спотворював постать Лютова, позбавивши її виразних обрисів, а Лідія, в білому, сиділа біля вікна, і на серпанку завіски видно було тільки її кучеряву, чорну голову. Клим спинився в дверях, за спиною в Лютова, і слухав:

— Коли Адам, якого виганяли з раю, оглянувся на древо пізнання, він побачив, що бог уже згубив древо: воно всохло. «І се диявол підступив до Адама і рече: чадо відкинуте, не імаши путі іншої, яко на муку земну. І потяг Адама в пекло земне і показав йому всю красу і всю скверну, що їх сотвориша сім'я Адамове». На цю тему мадьяр Імре Мадач дуже значну річ написав. То ось як треба розуміти, Лідочко, а ви...

— Я не про те, — сказала Лідія. — Я не вірю... Хто це?

Я,— відповів Клим.

— Чому ти з'являєшся так таємничо?

Клим почув у її запитанні досаду, образився і, підійшовши до стола, засвітив лампу. Ввійшов, жмурячись, скуйовджений Макаров, скоса глянув на Лютова й сказав, упираючись руками в плечі Лютова, втискуючи його в плетене крісло:

— Самому не спиться — на інших наганяєш сон?

Лідія спитала:

— Навіщо ти засвітив лампу? Так гарно сяяли зірничі.

— Це не зірничі, а гроза,— поправив Клим і хотів погасити лампу, але Лідія сказала:

— Облиш.

Макаров, тихенько посвистуючи, походжав по терасі, то з'являючись, то зникаючи, освітлюваний безмовним сьайвом блискавок.

— Проведіть мене,— звернулась Лідія до Лютова, встаючи з стільця.

— З насолодою.

Коли вони вийшли на терасу, Макаров заявив:

— І я піду.

Та Лідія сказала:

— Ні, не треба.

Макаров, закинувши руки за шию, з хвилину, зо дві дивився, як Лютов допомагає Лідії йти, відводячи від її голови віги молодого сосняку, потім заговорив, усміхаючись до Кліма:

— Чув? Не треба. Частіше за всі інші слова, що взначають її ставлення до світу, вона каже: не треба.

Закуривши цигарку, Макаров допалив сірника до кінця і, спираючись плечем на одвірок, сказав далі тоном лікаря, який розповідає колезі історію цікавої хвороби:

— Розмовляючи з одним, вона завжди дбає про те, щоб інший не чув, не знав, про що йде мова. Вона начебто боїться, що люди заговорять нещиро в унісон одно одному, та, хоч суперечності цікавлять її,— сама вона не любить збуджувати їх. Може, вона думає, що кожна людина має таємницю, яку вона здатна сказати тільки дівиці Лідії Варавці?

Клим вважав, що Макаров говорить правильно, і обурювався: чому саме Макаров, а не він каже це? І, див-

лячись на товариша крізь окуляри, він думав, що мати—має рацію: обличчя в Макарова — двоїсте. Якби не його дитячі, дурнуваті очі,— це було б обличчя порочної людини. Усміхаючись, Клим сказав:

— Усе-таки ти закоханий в неї.

— Я вже сказав тобі — ні.

Макаров дмухнув на цигарку так, що від вогню її полетіли іскри.

— Однак вона не самолюбна. Мені навіть здається, що вона недооцінює себе. Вона добре почуває, що життя — найсерйозніша штука і не для милих забав. Інколи здається, що в ній шумує ворожість до самої себе, якою вона була вчора.

Макаров замовк, потім тихенько засміявся, кажучи:

— Один природник, знайомий мій, дуже обдарований хлопець, але — тварина і альфонс,— одверто живе з багатою, старою бабою, — добре сказав: «Ми всі живемо на утриманні в минулого». Я якось докорив йому, а він і — висловився. Тут, брат, є щось...

— Нічого не бачу, крім цинізму,— сказав Самгін.

Насувалась гроза. Чорна хмара вкрила все навколо непроникнутою тінню. Річка зникла, і тільки в одному місці світло з вікна дачі Телепневої освітлювало густу воду.

Дуже мало схожий був Макаров на того юнака в парусиновій, закривавленій блузі, якого Клим із страхом вів вулицею. Ця несхожість збуджувала і цікавість і досаду.

— Змінився ти, Костянтине,— несхвально зауважив Самгін.

Макаров, усміхаючись, спитав:

— На краще?

— Не знаю.

Макаров кивнув головою й провів долонею по розкуйовдженому волоссю.

— Мені здається — спокійнішим став я. У мене, знаєш, таке враження залишилося, начебто я на лютого звіра полював, не в себе стріляв, а — в нього. І ще: за рік заглянув.

Помовчавши, він став розказувати задумливо й тихо:

— В дитинстві я нічого не боявся — ні темряви, ні грому, ні бійки, ні вогню нічних пожеж; ми жили на п'яній вулиці, там часто горіло. А от поворотів — навіть удень боявся; бувало йдеш вулицею, треба повернути

за рік, і завжди здавалося, що там чекає мене щось, не хлопчачки, які можуть відлупцювати, і взагалі — не реальне, а якесь... із казки. Може, це був і не страх, а занадто жадібне чекання не схожого на те, що я бачив і знав. Я, брат, до десяти років уже знав багато... майже все, чого не треба було знати в цьому віці. Можливо, що чекав я того, що було мені ще не знайоме, однаково: гірше чи краще, аби інше.

Дивлячись на Кліма усміхненими очима, він глибоко зітхнув:

— А тепер за кожен рік дивлюся спокійно, бо знаю: і за тим рогом, який вважають найстрашнішим, теж нічого нема.

— Я вважаю, що найстрашніше в житті — брехня! — сказав Клим Самгін непохитним тоном.

— Так. І — дурість... На мій погляд — люди дуже подурному живуть.

Обидва замовкли.

— Піду, пограю ще, — сказав Макаров.

Над столом навколо лампи мигтіли непотрібні, сіренькі створіння, обпалювались, падали на скатерку, вкриваючи її попелом. Клим замкнув двері на терасу, погасив світло й пішов спати.

Слухаючи, як гуркотить, наближаючись, грім, Клим задумався про щось безпредметне, що не вкладалося ні в слова, ні в образи. Він почував себе в потоці невловного, — потоці, який повільно проходив крізь нього, але начебто струмував і поза мозком, в глухому ревінні вітру, в стукоті рідких, великих крапель дощу по даху, в п'есі Гріга, що її грав Макаров. Скупо кинувши кілька десятків важких крапель, хмара пройшла, грім став тихішим, дальшим, яскраво глянув у вікно місяць, і світло його ніби штовхнуло все навколо, поворухнулись меблі, похитнулася стіна. На млині злякано загавкав собака, Макаров перестав грати, грюкнули двері, негучно пролунав голос Лютова. Потім усе примовкло, і в застиглий тиші Клим ще дужче відчув течію неоформленої думки.

Це не було схоже на нудьгу, недавно пережиту ним, це було сновидне, тривожне відчуття падіння в якусь бездонність, і повз свої звичайні думки, назустріч якійсь новій, ворожій їм. Свої думки були десь у ньому, але теж безсловесні й безсилі, як тіні. Клим Самгін невіразно

почував, що він повинен у чомусь признатися перед собою, але не міг і боявся зрозуміти: в чому саме?

Розгулявся вітер, шуміли сосни, на даху щось приглушено посвистувало, місячне сяйво вдиралося в кімнату, зникало в ній, і знову її заповнювали шерехи й шепоти пітьми. Вітер швидко розвіяв коротку ніч весни, небо холодно позеленіло. Клим закутав ковдрою голову, раптом подумавши:

«По суті — я бездарний».

Та цей здогад, не образивши його, зник, і знову він став прислухатися, як крізь нього тече спустошуюче, безформне.

Встав він рано, відчуваючи в голові якийсь пил, думаючи:

«Звідки, від чого в мене виникають такі настрої?»

Коли він, сам, пив чай, прийшли Туробоев і Варавка, сірі, в пильовиках; Варавка був схожий на бочку, а Туробоев і в сірому, широкому мішку не втратив своєї стрункості, а скинувши з плечей парусину, він здався Климові ще більше випростаним і підкреслено сухим. Його холодні очі заглибились у синюваті тіні, і щось дуже сумне, лихе підмітив Клим у їх нерухомому погляді.

Витрушуючи порох з бороди, Варавка сказав Климові, що мати просить його завтра ж увечері повернутися до міста.

— До неї приїжджають оті музиканти, ти їх знаєш, ну, і...

Він непевно помахав червоною рукою, а Клим подумав майже озлоблено:

«Варавка і мати, здається, навмисно ганяють мене, хочуть, щоб я якомога менше залишався з Лідією».

Подумалось також, що люди, знайомі йому, збираються навколо нього з підозрілою швидкістю, натуральною тільки на сцені театру або на вулиці, коли трапляється яке-небудь нещастя. Їхати до міста — не хотілось, хвилювала цікавість: як зустріне Лідія Туробоева?

Варавка витягав з товстого портфеля свого плани, папери і говорив про надії ліберальних земців на нового царя. Туробоев слухав його з непроникним обличчям, посьорбкуючи молоко зі склянки. На дверях з тераси став Лютов, мокроволосий, червоний, і оповістив, кліпаючи косими очима:

— А я — викупався!

— Р-раненько, р-рисквано, — докірливо сказав Варавка. — Ось дозвольте поз... відрекомендувати вам...

Клим помітив, що Туробоев потиснув руку Лютову дуже недбало, свою зразу ж засунув у кишеню й нахилився над столом, скачуючи кульку з хліба. Варавка швидко зсунув посуд, розгорнув план і, стукаючи по його зелених плямах чайною ложкою, почав говорити про ліси, болота, піски, а Клим устав і пішов, почувуючи, що в нього розпалюється ненависть до цих людей.

В лісі, на горбі, він вибрав місце, звідки добре видно було всі дачі, берег річки, млин, дорогу до невеликого села Никонового, що було розташоване недалеко від Варавчиних дач, сів на пісок під березами й розгорнув книжку Брюнет'єра «Символісти і декаденти». Але читати заважало сонце, а ще більше — необхідність бачити, що робиться там, унизу.

Біля млина бородатий мужик у червоній сорочці, іграшково маленький, конопатив днище човна, лунки удари дерев'яного молотка чітко звучали серед тиші. Така сама іграшкова жінка, струшуючи подолом, гнала до річки гусей. Два хлопчак з вудочками на плечах ідуть берегом, один — жовтенький, другий — синій. Он ступає Макаров, розмахуючи рушником, підійшов до помосту купальні, спустив босу ногу у воду, висмикнув і потрусив нею, наче собака. Потім ліг животом на поміст, впоперек нього, вимив голову, обличчя й повільно пішов назад до дачі, витираючи на ходу волосся; здавалося, що він, обмотуючи рушником голову, хоче відірвати її.

Пригрітий сонцем, сп'януваний хмільними ароматами лісу, Клим задрімав. Коли він розплющив очі — на березі річки стояв Туробоев і, скинувши капелюх, позертався, як на шарнірі, вслід за Аліною Телепневою, яка йшла до млина. А ліворуч, вдалині, на дорозі до села, наче пливла над землею тоненька, біла фігурка Лідії.

«Чи бачила вона його? Чи говорили вони?»

Він підвівся, хотів зійти до річки, але його спинило почуття важкої неприязні до Туробоева, Лютова, до Аліни, яка продає себе, до Макарова і Лідії, які не бажать чи не вміють сказати їй про безсоромність її.

«Якби я був такий близький з нею, як вони... А втім, чорт з ними...»

Він ліниво опустився на пісок, уже дуже зігрітий сонцем, і став витирати скельця окулярів, стежачи за Туробоевим, який усе ще стояв, затиснувши борідку своєю двома пальцями й помахуючи сірим капелюхом в обличчя собі. До нього підійшов Макаров, і ось обидва вони тихо йдуть у бік млина.

«По суті, всі ці розумники — люди нудні. І — фальшиві,— примушував себе думати Самгін, почувуючи, що його знову опановує настрій пережитої ночі.— В душі в кожного з них, під словами, напевно, лежить що-небудь простеньке. Різниця між ними і мною тільки в тому, що вони вміють здаватися віруючими чи невіруючими, а в мене ще нема ні твердої віри, ні сталого невір'я».

Клим Самгін не вперше уявив собі, як у нього зовні механічно вдирається безліч гострих, рівноцінних думок. Вони — суперечливі, і необхідно відокремити від них ті, які найбільш вигідні для нього. Та коли він пробував дати лад усьому, що чув і читав, створити коло думок, яке правило б йому за щит проти насильства розумників і в той самий час з достатньою яскравістю підкреслювало б його особу,— це йому не вдалося. Він почував, що в ньому крутиться повільний вихор різних думок, ідей, теорій, але цей вихор тільки розслаблює його, нічого не даючи, не всмоктуючись у душу, в розум. Часом його вже страхало це відчуття самого себе як порожнечі, в якій безперервно киплять слова і думки,— киплять, але не зігрівають. Він навіть питав себе:

«Та не дурний же я?»

Цього гарячого дня, коли він, сидячи на піску, дивився, як з млина повертаються Туробоев, Макаров і між ними Алина,— в голові його спалахнула втішлива догадка:

«Я даремно хвилююсь. По суті — все дуже просто: ще не настав мій час вірити. Та вже десь глибоко в душі в мене зріє зерно справжньої віри, моєї! Вона ще не ясна мені, але це її таємнича сила відштовхує від мене все чуже, не дозволяючи мені засвоїти його. Є ідеї для мене і не для мене; одні я повинен відчувати, інші мені треба тільки знати. Я ще не зустрів ідей «хімічно споріднених» зі мною. Кутузов правильно каже, що для кожної соціальної одиниці є коло поглядів і думок, хімічно споріднених з нею».

Слогад про Кутузова трохи збентежив Кліма, він від-

чув, що внутрішньо спіткнувся об якусь суперечність, але швидко обминув її, сказавши собі:

«Тут є плутанина, але вона тільки доводить, що користуватися чужими ідеями — небезпечно. Є коректор, який помічає ці помилки».

Потім Самгін повернувся до своєї догадки:

«Ось чому інколи мені здається, що думки мої киплять у порожньому просторі. І те, що я почував уночі, є, звичайно, назрівання моєї віри».

Він обережно усміхнувся, втішений своїм відкриттям, але ще не зовсім упевнений в його цінності. Однак упевнити себе в цьому було вже не важко; подумавши ще кілька хвилин, він підвівся на ноги, з насолодою потягнувся, розправляючи втомлені м'язи, і бадьоро пішов до дому.

Варавка і Лютов сиділи за столом, Лютов спиною до дверей; входячи до кімнати, Клим почув його слова:

— Перша скрипка в газеті не передовик, а — фейлетоніст...

Варавка зустрів Кліма буркотливо:

— Де ти був? Тебе шукали снідати й не знайшли. А де Туробоев? З дівчатами? Гм... так! Ось що, Климе, зроби ласку, перепиши оці два папірці.

Лютов глянув на Кліма спідлоба, підозріло, потім, нахилившись над аркушем паперу й підкреслюючи щось олівцем, сказав:

— Мабуть, дядько не пристане на ваші умови.

І, нервово схопивши пляшку з стола, налив у склянку собі пива. Три пляшки вже були порожні. Клим пішов і, переписуючи папери, прислухався до нерозбірливих голосів Варавки і Лютова. Голоси в обох були майже однаково високі і часом так дивно звискували, начебто сердилися, нудьгуючи, дві маленькі собачки, замкнені в кімнаті.

Туробоев, Макаров і дівчата з'явилися тільки до вечірнього чаю. Клим зразу ж відзначив, що Лідія настроєна невесело, задумливо, але пояснив це втомою. Макаров мав вигляд людини, яка тільки що прокинулася, неуважна усмішка посіпувала його гарно окреслені губи, він, за звичкою, безперервно курих, цигарка диміла в кутку рота, і дим її примушував Макарова примружувати ліве око. Було дивно бачити, як пильно й здивовано Алина поглядає на Туробоева, а в холодних очах паніча

помітно заклопотаність, але звичайної гостренької усміщечки — нема. Всі вони прийшли у хвилину, коли Клим Самгін спостерігав картину словесного буйства Варавки і Лютова.

Було щось голодне, любострасне і, нарешті, навіть смішне в тій люті, з якою ці люди сперечалися. Здавалося, що вони давно шукали нагоди зустрітись, щоб шпурляти в обличчя один одному іронічні вигуки, вправлятися в глузливих гримасах і всіляко виявляти взаємну відсутність пошани. Варавка сидів недбало розкинувши тіло своє в плетеному кріслі, витягнувши короткі ноги, засунувши руки в кишені штанів,— здавалося, що він увіткнув руки в живіт собі. Слухаючи, він надував багрові щоки, примружував ведмежі очиці, а коли говорив, його бородище хвилясто вигиналось на батисті сорочки, наче величезний язик, готовий все злизати.

— Дозвольте, дозвольте! — пронизливо скрикнув він.— Ви визнали, що промисловість країни перебуває в зародковому стані, і, незважаючи на це, визнаєте можливим, навіть необхідним, прищеплювати робітникам ворожість до промисловців?

— Хе-хе-хе! — сміявся Лютов гугнявим, дратуючим сміхом.

— До цього додайте, що класова ворожнеча неминуче затримує розвиток культури, як це видно з прикладу Європи...

Клима дивував цей сміх, в якому не було нічого смішного, але виразно звучало дратуюче нахабство. Лютов сидів на краечку стільця, зігнувши спину, спираючись долонями в коліна. Клим дивився, як його косі очі тремтять, прагнучи спинитися на обличчі Варавки, та не можуть зробити цього й стрибають, примушуючи Лютова крутити головою. Клим бачив також, що ця людина викликає неприязнь до неї у всіх людей, крім Лідії, яка наливала чаю. Макаров дивився у відчинені на терасу двері і явно не чув нічого, постукуючи ложкою по нігтях лівої руки.

— Але — мотиви? Ваші мотиви? — скрикнув Варавка.— Що спонукає вас визнати ворожість...

— Прізвище,— заверещав Лютов.— Люто ненавиджу нудьгу життя.

Туробоев скривився. Алина, помітивши це, нахилилась до Лідії, прошепотіла їй щось і сховала почервоніле

обличчя своє в неї за плечем. Не глянувши на неї, Лідія відштовхнула свою чашку й нахмурилась.

— Володимире Івановичу! — волав Варавка. — Ми говоримо серйозно, правда ж?

— Цілком! — збуджено крикнув Лютов.

— Чого ж ви хочете?

— Свободи!

— Анархізм?

— Як хочете. Якщо в нас князі і графи вперто проповідують анархізм — дозвольте й купецькому синові добродушно побалакати на цю тему! Дозвольте людині зазнати всієї насолоди і всього жаху — так, жаху! — свободи діяння. Безмежно дозвольте.

— І — тоді? — голосно спитав Туробоев.

Лютов похитнувся на стільці в його бік, простягнув до нього руку.

— А тоді вона сама себе, своєю волею обмежить. Вона — боягуз, людина, вона жадібна. Вона — розумна, бо боягуз, саме тому. Дозвольте їй злякатися самої себе. Дозвольте це, і ви матимете найчудовіших, лагідних людей, вправних людей, які нехайно обмежать, зв'яжуть самих себе і одно одного й віддадуть... і віддадуться богові благоденственного й мирного житія...

Варавка обурено висмикнув руку з кишені й відмахнувся:

— Пробачте, це... несерйозно!

— Можна сказати кілька слів? — спитав Туробоев. І, не чекаючи дозволу, почав говорити, не дивлячись на Лютова:

— Коли я слухаю суперечки, у мене виникає трохи прикре враження: ми, росіяни, не вміємо володіти розумом. У нас не людина керує своєю думкою, а думка по-неволує людину. Ви пам'ятаєте, Самгін, Кутузов називав наші суперечки «парадом парадоксів».

— Ну? І — що ж? — задириливо заверещав Лютов.

— У нас надзвичайно багато людей, які, приставши на чужу думку, не можуть, навіть начебто бояться перевірити її, внести поправки від себе, а, навпаки, прагнуть тільки випрямити її, загострити й винести за межі логіки, за межі можливого. Взагалі мені здається, що мислення для росіянина щось незвичайне і навіть страшне, хоч спокусливе. Це невміння володіти розумом в одних викликає страх перед ним, ворожість до нього, в інших —

рабське підкорення його грі, грі, яка дуже часто розбе-
щує людей.

Лютов, міцно потираючи руки, усміхався, а Клима по-
думав, що найчастіше, та майже й завжди, йому дово-
диться чути хороші думки з уст неприємних людей. Йому
сподобалися крики Лютова про необхідність свободи,
йому здавалися правильними вказівки Туробоева на ро-
сійське невміння володіти думкою. Задумавшись, він не-
дочув чогось у словах Туробоева і був сполоханий вигу-
ком Лютова:

— Прегордее мовител!

— У нас є варварська жадібність до думки, особли-
во — до блискучої, це нагадує жадібність дикунів до
скляних бус,— говорив Туробоев, не глянувши на Лю-
това, розглядаючи пальці правої руки своєї.— Я думаю,
що тільки цим можна пояснити такі курйози, як воль-
тер'янців-кріпосників, дарвіністів — попівських дітей,
ідеалістів з купецтва першої гільдії і марксистів з того ж
стану.

— Це — камінець на мій город? — крикливо спитав
Лютов.

— Ні, я не хочу зачепити кого-небудь; я ж не нама-
гаюся переконати, а — розказую,— відповів Туробоев,
подивившись у вікно. Клима дуже здивував лагідний тон
його відповіді. Лютов крутився, підскакував на стільці,
намагаючись заперечувати, оглядав усіх у кімнаті, але ба-
чачи, що Туробоева слухають уважно, усміхався й мовчав.

— Не знаю, чи можна пояснити цю жадібність до чу-
жого необхідністю для нашої країни організуючих ідей,—
сказав Туробоев, встаючи.

Лютов теж схопився:

— А — слов'янофіли? Народники?

— «Одних нема, а ті далеко» від дійсності,— відпо-
вів Туробоев, вперше за весь час суперечки усміхнув-
шись.

Наскакуючи на нього, Лютов покрикував:

— Але ж і ви — і ви не самостійні в думках. Ой,
ні! Чаадаєв...

— Подивився на Росію очима розумного й любля-
чого європейця.

— Ні, заждіть, не підказуйте...

Наскакуючи на Туробоева, Лютов випхнув його на
терасу і там закричав:

— Стáнове мислення...
— Твердять, що інше — неможливе...
— Чудний тип,— пробурмотів Варавка, і по його косому поглядові в бік Аліни Клим зрозумів, що це сказано про Лютова.

Хвилини зо дві четверо в кімнаті мовчали, прислухаючись до суперечки на терасі, п'ятий, Макаров, безсоромно спав у кутку, на низенькій тахті. Лідія і Аліна сиділи поряд, пліч-о-пліч, Лідія нахилила голову, обличчя її не було видно, подруга щось шепотіла їй на вухо. Варавка, прикривши очі, курив сигару.

— Тепер, показавши один одному прапори оригінальності своєї... Що таке?

Третій голос, хрипкуватий і сумовитий, промовив:

— Може, сома бажаєте пополовити, панове? Тут для вашої втіхи сом живе, пудів на три... Цікаво для розваги...

Клим вийшов на терасу, перед нею стояв мужик з дерев'яною ногою і, піднявши хутряне обличчя своє, говорив, упрощуючи:

— Я б вам, карбованчиків за двадцять за п'ять, чудово влаштував ловіння. Рибина — небезпечна. Похвалилися б потім перед ріднею, знайомими...

Туробоев відійшов набік, витягнувши шию, уважно розглядав мужика, широкоплечого, з пишною шапкою сивого волосся, в червоній сорочці без пояса; півтори ноги його були одягнені в сині штани. В одній руці він тримав ніж, у другій — дерев'яний ківшик і, говорячи, застругував ножем вищерблений край ковша, поглядаючи на панів знизу догори світлими очима. Обличчя в нього було діловите, навіть похмуре, голос звучав безнадійно, а коли він перестав говорити, брови в нього похмуро насупились.

Лютов покvapливо зійшов до нього й сказав:

— Ходім.

Він пішов до річки, мужик незграбно шкутильгав за ним. В кімнаті засміялась Аліна.

— Як вам подобається Лютов? — спитав Клим Туробоева, що пересів на поруччя тераси.— Оригінальний?

— Не з тих людей, що збуджують у мене пошану, але цікавий,— відповів Туробоев, подумавши й тихенько: — Він дуже дошкульно сказав про Кропоткіна, Бакуніна, Толстого і про право купецького сина добродушно побалакати. Це — найрозумніше, що він сказав.

Одна за одною вийшли з кімнати Лідія і Алина. Лідія сіла на сходах тераси, Алина, подивившись з-під долоні на сонце, що заходило, безшумно, легкою ходою, наче по кризі, підійшла до Туробоева.

— От уже й не думала, що ви теж любите сперечатись!

— Це — вада?

— Так, звичайно. Це — старече...

— «Наше покоління юності не знає», — сказав Туробоев.

— Ой, Надсон! — зневажливо, з гримасою, вигукнула Алина. — Мені здається, що сперечатися люблять тільки люди невдалі, нещасливі. Щасливі — живуть мовчки.

— Он як?

— А так. А нещасним важко признатися, що вони не вміють жити, і ось вони говорять, кричать. І все — не те, все не про себе, а про любов до народу, в яку ніхто й не вірить.

— Ого! Ви — хоробра, — сказав Туробоев і тихенько, лагідно засміявся.

І ласкавий тон його і сміх дратували Самгіна. Він спитав іронічно:

— Ви називаєте це хоробрістю? А як же ви назвете народовольців, революціонерів?

— Теж хоробрі люди. Особливо ті, які роблять революцію некорисливо, з цікавості.

— Це ви говорите про авантюристів.

— Чому? Про людей, яким тісно жити і які намагаються прискорити події. Адже Кортес і Колумб теж виразники волі народу, професор Менделєєв не менший революціонер, ніж Карл Маркс. Цікавість і є хоробрість. А коли цікавість перетворюється в пристрасть, вона вже — любов.

Глянувши на Туробоева через плече, Лідія спитала:

— Ви щиро говорите?

— Так, — не зразу відповів він.

Клим почував, що ця людина дедалі більше дратує його. Йому хотілося заперечити проти порівняння цікавості з хоробрістю, та він не знаходив заперечень. Як завжди, коли при ньому говорили парадокси тоном істини, він заздрив людям, що вміють робити це.

Повертався Лютов і кричав, розмахуючи хусточкою:

— На світанку ловитимемо сома! За тринадцять карбованців сторгувався.

Вибігши на терасу, він спитав Аліну:

— Наречена! Ви ніколи не ловили сома?

Вона пройшла повз нього, сказавши:

— Ні риби, ні журавлів у небі...

— Розумію! — закричав Лютов. — Віддаєте перевагу синиці в руках! Схвалюю!

Клим бачив, що Аліна круто обернулася, ступила до жениха, але підійшла до Лідії і сіла поряд неї, обскубуючись, наче курка перед дощем. Потираючи руки, кривлячи губи, Лютов стояв, оглядаючи всіх збуджено бігаючими очима, і обличчя в нього начебто п'яніло.

— Живемо на виконання гріхів, — пробурмотів він. — А от мужик... еге ж!

Здається, всі помітили, що він повернувся в настрої ще несамовитішому, — саме цим Самгін пояснив собі нечемну, вичікуючу мовчанку у відповідь Лютову. Туробоев притулився спиною до виточної колонки тераси; схрестивши руки на грудях, нахмуривши вишивані брови, він уважно ловив перебігаючий погляд Лютова, начебто чекаючи нападу.

— Я — згоден! — сказав Лютов, підійшовши дрібними кроками щільно до нього. — Це так: ми або блукаємо в нетрях розуму або тікаємо від нього зляканими дурнями.

Він махнув рукою так швидко, що Туробоев, кліпнувши, відсахнувся набік, ухилиючись від удару, відсахнувся й зблід. Лютов, як видно, не помітив його руху й не бачив гнівного обличчя, він говорив далі, стрясаючи кистю руки, як потопаючий Борис Варавка.

— Та — це тому, що ми народ метафізичний. У нас в кожному земському статистику Піфагор криється, і статистик наш сприймає Маркса як Сведенборга або Якова Беме. І науку ми не можемо розуміти інакше, як метафізику, — для мене, наприклад, математика є містика цифр, а простіше — чаклунство.

— Це не нове, — тихо вставив Туробоев.

— Це — дурниця, ніби німець — природжений філософ, це — нісенітниця! — притишивши голос і дуже швидко говорив Лютов, і в нього підгиналися ноги. — Німець філософствує машинально, за традицією, за ремеслом, у свята. А ми — палко, самовбивчо, день і ніч, уві сні,

і на грудях коханої, і на смертному одрі. Власне, ми не філософствуємо, бо це в нас, відайте, не від розуму, а — від уяви, ми — не розуміємо, а — мріємо на всю силу звірячості натури. Звірячість зрозумійте не в огудливому, а в вимірному значенні.

Розмахнувши руками, він описав у повітрі широке коло.

— Ось так зрозумійте. Безмежність і ненаситність. Умів у нас не знаходиться, у нас — безумні таланти. І всі задихаємося, всі — знизу догори. Летимо й падаємо. Мужик підноситься в президенти Академії наук, аристократи спускаються в мужики. А де ще знайдете таку різноманітність і рясноту сект, як у нас? І — найбільш бузувірських: скопці, хлисти, червона смерть. Самоспалювачі, у мріях горимо, від Івана Грозного і Аввакума протопопа до Бакуніна Михайла, до Нечаєва і Всеволода Гаршина. Нечаєва — не відштовхуйте, не можна! Бо — чудовий російнин! По духу — братік рідний Костянтина Леонтєва і Костянтина ж Побідоносцева.

Лютов підстрибував, вимахував руками, весь розриваючись, але говорив дедалі тихіше, часом — майже пошепки. В ньому з'явилось щось моторошне, п'яне й справді запальне, наскрізь чуттєве. Помітно було, що Туробоеву важко слухати його шепіт і тихе виття, дивитися в це збуджене, червоне обличчя із звихнутими очима.

«Як же житиме з ним Алина?» — подумав Клим, глянувши на дівчину; вона сиділа, поклавши голову на коліна Лідії. Лідія, бавлячись косою її, уважно слухала.

— Ви, здається, багато в чому згодні з Достоевським? — спитав Туробоев.

Лютов відсахнувся від нього:

— Ні! В чому? Неповинний. Не люблю.

У дверях показався Макаров і сердито спитав:

— Володимире, хочеш молока? Холодне.

— Достоевського звабила каторга. Що таке його каторга? Парад. Він інспектором на параді, на каторзі був. І весь вік нічого не вмів малювати, а праведна людина в нього «ідіот». Народу він не знав, про нього не думав.

Вийшов Макаров, подав Лідії склянку молока й сів поряд неї, голосно пробурчавши:

— А чи скоро кінець цій словотечі?

Лютов посварився на нього кулаком.

— Наш народ — найвільніший на землі. Він нічим не зв'язаний зсередини. Дійсності — не любить. Він — штучки любить, фокуси. Чаклунів і чудодіїв. Блажененьких. Він сам такий — блажененький. Він завтра ж може до магометанства пристати — на спробу. Так, на спробу! Може попалити всі свої хати й гуртом піти в пустелі, в піски, шукати Опоньського царства.

Туробоев засунув руки в кишені й холодно спитав:

— І — що ж, кінець кінцем?

Лютов оглянувся, очевидно, для того, щоб привернути до себе ще більшу увагу, і відповів, похитуючись:

— А — те, що народ хоче свободи, не тієї, яку йому обіцяють політики, а такої, яку могли б дати попи, свободи страшно і всіляко согрішити, щоб злякатись і — вгамуватися на триста років у самому собі. Ось! Зроблено. Все зроблено! Виконано всі гріхи. Чисто.

— Дивна... теорія, — сказав Туробоев, знизуючи плечима, і зійшов з тераси в нічну темряву, а відійшовши кроків з десять, сказав голосно:

— Все-таки це — Достоевський. Якщо не думками, то духом...

Лютов, примруживши косі очі, пробурмотів:

—...Живемо на виконання гріхів і на погибель спокус... Не зробиш гріха — не покаєшся, не покаювшись — не спасешся...

Всі мовчали, дивлячись на річку: чорною дорогою безшумно рухався човен, на ньому горів і кучеряво димів смолоскип, чорний чоловік обережно ворухив веслами, а другий, з довгою жердиною в руках, стояв, зігнувшись, біля борту і націлювався жердиною у відбиток вогню на воді; відбиток чудесно змінював форми, стаючи схожим то на золоту рибку з безліччю плавців, то на глибоку, до дна річки, червону яму, куди чоловік з жердиною хоче стрибнути, але не наважується.

Лютов подивився на небо, рясно всіяне зорями, дістав годинник і сказав:

— Ще не пізно. Хочете погуляти, Аліно Марківно?

— Мовчки — хочу.

— Зовсім мовчки?

— Можу дозволити вірменські анекдоти.

— Що ж? І за це — спасибі! — сказав Лютов, допомагаючи нареченій встати. Вона взяла його під руку.

Коли вони відійшли кроків на тридцять, Лідія тихо сказала:

— Мені його жалко.

Макаров невиразно пробурчав щось, а Клим спитав:

— Чому — жалко?

Лідія не відповіла, а Макаров півголосом сказав:

— Бачив — кричить? Це він перекричати себе хоче.

— Не розумію.

— Ну, чого тут не розуміти?

Лідія встала.

— Проведи мене, Костянтинє...

Пішли й вони. Хрумтів пісок. В кімнаті у Варавки чітко і швидко клацали кісточки рахівниці. Червоний вогонь на човні горів далеко, біля млинової загати. Клим, сидячи на сходах тераси, дивився, як у темряві зникає біла постать дівчини, і переконував себе:

«Не закоханий же я в неї?»

Щоб не думати, він пішов до Варавки, спитав, чи не треба допомогти йому. Виявилось — треба. Години зо дві він сидів за столом, пишучи копію з проекту договору Варавки з міською управою про побудову нового театру, писав і чітко вслухався в тишу. Та все навколо кам'яно мовчало. Ні голосів, ні шелесту кроків.

Коли сходило сонце, Клим стояв під вербами біля млинової загати, слухаючи, як мужик з дерев'яною ногою півголосом, натхненно розказує:

— Сом — кашу любить; пшоняна чи, скажімо, гречана каша, це його найперша їжа. Сома кашею на що хоч підкупити можна.

Дерев'яна нога мужика заглибилася в пісок, він стояв, нахилившись набік, тримався дужою, корявою рукою за уламок гілляки верби, смикав плечем, витягаючи дерев'яну ногу з піску, переставляв її на інше місце, вона знову заходила в сипкий ґрунт, і знову мужик згинався набік.

— Каші дали йому, звірові, — говорив він, ще більше притишуючи голос. Хутряне обличчя в нього було урочисте, в очах блищала поважність і радість. — Кашу в нас якнайгарячіше зварено і — в горщику, а горщик надбито, розумієте річ оцю?

Він підморгнув до Лютова й звернувся до Варавки, майже величного в халаті вишневого кольору, в зеленій,

вишиваній золотом тубетейці і строкатих сап'янових чоботах.

— Він, значить, проковтне горщик, а горщик у череві в нього, надбитий, розпадеться, і тут почне каша кишки йому пекти, розумієте, ваше степенство, що штуку? Йому — боляче, він — битиметься, він — стрибатиме, а тут ми його...

Проміння сонця впиралося в обличчя Варавці, він блаженно жмурився й гладив долонями мідну бороду свою.

Лютов у зім'ятому костюмі, всипаному рудими голками хвої, мав вигляд людини, яка тільки що опам'яталася після великої гульні. Обличчя в нього пожовтіло, білки напівбожевільних очей налиті кров'ю; він, усміхаючись, говорив нареченій, тихо і хрипко:

— Звичайно — бреше! Але жоден дідько, крім російського мужика, не може видумати таку нісенітницю!

Дівчата, не виспавшись, стояли рядком, навперербій позіхаючи і здригаючись від ранкового холоду. Рожевий туман здіймався з річки, і крізь нього, на ясній воді, Клим бачив знайомі обличчя дівчат нерозрізненно схожими; Макаров, у білій сорочці з розстебнутим коміром, з оголеною шиєю й розкошланим волоссям, сидів на піску біля ніг дівчат, нагадуючи набридлу репродукцію з портрета хлопчика італійця, премію до «Нивы». Самгін уперше помітив, що широкогруда постать Макарова така сама клиноподібна, як постать бродяги Інокова.

Осторонь, туго виструнчений, стояв Туробоев, вперто дивлячись в гулясту, опуклу потилицю Лютова і, повільно пересуваючи цигарку з кутка в куток рота, ніби беззвучно шепотів щось.

— Ну, що ж, скоро? — нетерпляче спитав Лютов.

— Трохи тихіше говоріть, пане, — сказав мужик суворим шепотом. — Він — звірина хитра, він — чує!

І, повернувшись до млина, гукнув:

— Миколо! Гей?

Відповіли неохоче два голоси, чоловічий і жіночий:

— Ой? Чого?

— Подивися — зжер?

— Дивився.

— Ну?

— Зжер.

Лютов, сердито глянувши на мужика, штовхнув його в плече.

— Ти — що ж: мені говорити не можна, а сам гукаєш на все горло?

Мужик здивовано глянув на нього й усміхнувся так, що все обличчя в нього наїжилось.

— Господи,— та він же, сом отой, мене знає, а ви йому — чужа людина. Всяка тварина має свою обережність щодо життя.

Ці слова мужик вимовив пошепки. Тоді, поглянувши на річку з-під долоні, він сказав, теж дуже тихо:

— Тепер — дивіться! Тепер почне його пекти, а він — стрибати. Зараз...

Він сказав це так переконливо, з таким натхненним обличчям, що всі тихо посунулися до берега і, здавалося, навіть рожевувато-золота вода припинила повільний свій плін. Глибоко занурюючи в пісок дерев'яну ногу, мужик пошкунтильгав до млина. Алина, здригнувшись, злякано прошепотіла:

— Дивіться, дивіться! Он біля того берега темньке... під кушем...

Клим не бачив темнького. Він не вірив у сома, який любить гречану кашу. Але він бачив, що всі навколо — вірять, навіть Туробоев і, здається, Лютов. Мабуть, очам було боляче дивитися на блискучу воду, але всі дивилися вперто, ніби намагаючись прозирнути до дна річки. Це на хвилину збентежило Самгіна: а — що як ?

— Он він... пливе, пливе! — знову зашепотіла Алина, але Туробоев сказав голосно:

— То тінь від хмари.

— Шш,— зашипів Варавка.

Всі подивилися на небо. Так, там самотньо танула біленька хмарка, завбільшки як овеча шкура. З густої зарості кущів і очерету біля загат обережно висунувся човен, посередині його стояв кривий мужик, спираючись на багор, і махав до публіки рукою. Беззвучно запурюючи весла у воду, човен гнав широкоплечий, білявий хлопець у сірій сорочці. Він сидів нерухомо, наче закам'янівши, ворушилися тільки кисті його рук, здавалося, що весла діють самі, вкриваючи воду шовковими брижами. Кривий, переставши вимахувати рукою, витягнув її над головою, невпинно дивлячись у воду, і теж завмер. Човен окреслив трикутник від берега до берега, потім ще три-

кутник, мужик поволі опустил ліву руку, так само поволі підняв праву з багром у ній.

— Бий його! — гаркнув він і, з розмаху, увігнав багор у річку.

Клим стояв позаду і найвище за всіх, він добре бачив, що кривий вдарив у порожнє місце. А коли мужик, незграбно похитнувшись, перекинувся за борт, упавши грудьми, Клим упевнено подумав:

«Це зроблено навмисно!»

Та кривий зразу ж похитнув цю впевненість.

— Не влучи-ив! — завив він сумовитим вовчим витям, борсаючись у річці. Його червона сорочка здулась на спині потворним пухирем, судорожно мигтіла над водою дерев'яна нога з вичищеним до блиску залізним кільцем на кінці її, він пирхав, метляв головою, з волосся на голові і бороді розліталися скляні бризки, він хапався одною рукою за корму човна, а кулаком другої одчайдушно бив по борту і голосив, стогнав:

— Е-ех, не влучи-ив! Миколко, дяволе, чому ж ти його веслом не ошелешив, га? Веслом би, дурню! По голові б, га? Осоромив ти мене, піко-о!

Хлопець не кваплячись піймав багор, поклав його вздовж борту, мовчки поміг кривому влізти в човен і дужими ударами весел швидко пригнав човен до берега. Вивалившись на пісок, мужик, мокрий і слизький, розводячи руками, одчайдушно каювся:

— Не влучив, панове! Осоромився, пробачте, Христа ради! Помилився трошечки, в головизну цілився йому, а — схибив! Розумієте штуку? Ох, угодники святі, га?

У нього аж голос від прикрості став інший, високий, жалібно дзвенів, а заплиле обличчя звузилось і виявляло якнайщиріше горе. По скронях, по лобу, з-під очей струмували краплі води, наче все його обличчя спітніло слізьми, світлі очі в нього блищали ніяково і провинно. Він віджимав воду з волосся на голові та з бороди жменю, бризкав на пісок, на поділкі дівчатам і тоскно викикував:

— Величезний, пудів чотири з лишком! Бик, а не сом, їй-богу! Вуса — о!

І кривий відміряв руками в повітрі вершків з дванадцять.

«Я помилився,— подумав Клим.— Він бачив сома».

— Стоїть на дні на самому; бачу — задумався,

вусища ворушаться,— з прикрістю і захватом розказував кривий.

— Який, га? — теж із захватом вигукнув Лютов.

— Чудово грає,— підтвердив Туробоев, усміхаючись, і вийняв маленький бумажник з жовтої шкіри.

Лютов узяв його за руку:

— Пробачте, це витівка моя!

Лідія дивилась на мужика, гидливо стиснувши губи, хмураючись, Варавка — з цікавістю, Алина розгублено питала у всіх:

— Але ж був сом? Був чи ні?

Клим відійшов набік, почувуючи себе подвійно обманутим.

— Ходімо,— сказала Лідія до подруги, але Лютов крикнув:

— Заждіть з хвилинку!

І спитав мужика руба:

— Обманув?

— Обманув, диявол,— погодився кривий, сумно розводячи руками.

— Ні, не диявол, а — ти? Обманув?

— Тобто — це як саме? Кого ж? — здивовано спитав мужик, відступаючи від Лютова.

— Ти — не бійся! Я однаково заплачу гроші й на чарку додаю. Тільки скажи просто: обманув?

— Облиште його,— попросив Туробоев, а кривий, обдивившись усіх нерозуміючими очима, з чудовою наївністю спитав:

— Як же це може я панів обманути?

Лютов з розмаху гучно лягнув долонею його по мокрому плечу й раптом зареготав верескливим, бабським сміхом. Засміявся й Туробоев, тихенько і якось збентежено, навіть і Клим усміхнувся,— такий кумедний був дитячий переляк у світлих очах бородатого мужика, що розгублено кліпали.

— Хіба ж можна обманювати панів,— бурмотів він, знову оглядаючи всіх, а переляк в очах його швидко змінювався допитливістю, підборіддя здригалося.

— Чорт,— вигукнув Варавка, махнувши рукою, і теж усміхнувся.

Лютов уже реготав несамовито, заплющивши очі, задерши голову, здригаючись; в його вигнутому кадику наче скло дзвеніло.

А кривий, глянувши на Варавку, широко усміхнувся, але зараз-таки загулив рота долонею. Це не допомогло, голосно пирхнувши в долоню, він махнув рукою набік і скрикнув тоненько:

— Гріхи-и!

Він теж почав сміятись, спочатку невпевнено, негolosно, потім дедалі охочіше, вільніше й нарешті зарего-тав так, що зовсім заглушив ридаючий смішок Лютова. Широко роззявивши волохатого рота, він тикав дерев'яною ногою в пісок, хитався і охкав, струшуючи головою.

— Ох, осподи... о-хо-хо, гріхи же, їй-богу...

Мокрий, він весь лиснів і здавалося, що здоровий регіт його теж масно блищить.

— Ш-шахрай,— кричав Лютов.— Де... де сом?

— І — я його...

— Сом?

— Промахнувся...

— Де сом?

— Він — живе...

Знову обидва, дивлячись один на одного, трусилися в нападі сміху, а Клим Самгін бачив, що тепер по волохатому обличчю кривого ллються справжні сльози.

— Ну, це вже щось... надмірне,— сказав Туробоев, знижуючи плечима, і пішов геть, доганяючи дівчат і Макарова. За ним пішов і Самгін, супроводжуваний сміхом і охканням:

— О, осподи, от...

А попереду обурено кричала Алина:

— Його слід покарати за обман!

— Це безглуздо, Алино,— суворо зупинила її Лідія.

Пішли мовчки, та скоро їх догнав Лютов.

— Розумієте штуку?— кричав він, утираючи хусточкою з обличчя піт і сльози, підстрибуючи, крутячись, заглядаючи в очі. Він заважав іти, Туробоев подивився скоса на нього й відстав кроків на два.

— Спритно обдурих, га? — настирливо кричав він.— Талант. Мистецтво! Справжнє мистецтво завжди обдурює.

— Не по-дурному,— сказав Туробоев, усміхаючись до Клима.— І взагалі він — не дурний, але — який засмиканий!

— Доволі, Володю,— сердито крикнув Макаров.— Чого ти куряву збиваєш? Зажди, коли зроблять тебе

професором якої-небудь елоквенції, тоді й пригнічуй, і куряву збивай.

— Костю, легковажний ти птах! Зрозумій штуку!

— Ні, серйозно, облиш.

— Ви страшенно багато кричите,— жалібно сказала Алина.

— Ну, не буду.

— Як божевільний.

— Мовчу!

Він справді замовк, та Лідія, взявши його під руку, спитала:

— Чому вас не обурих мужик?

— Мене? Чим же? — здивовано і з запалом вигукнув Лютов.— Навпаки, Лідочко, я йому троячку добавив і спасибі сказав. Він — розумний. Мужик у нас надзвичайно розумний! Він — навчає! Він?

Спинившись на мить, гладячи руку Лідії, що лежала на згині його руки, Лютов щасливо усміхнувся:

— Вже тепер у сома ви не повірите, ні? Не для сомів ця річечка, мила для людино...

Він знову зареготав. Макаров і Алина пішли швидше. Клим відстав, подивився на Туробоева і Варавку, що повільно йшли до дачі, і, сівши на лавку біля помосту купальні, сердито задумався.

Він згадав, що вчора Макаров, мимохідь, сказав:

«Здорова психіка в тебе, Клим! Живеш ти, як монумент на площі, навколо — шум, крик, тріскотнява, а ти дивишся на все, нічим не хвилюючись».

«Але ці слова свідчать лише про те, що я вмю не виявляти себе. Одначе роль уважного слухача і спостерігача звідкись збоку, з-за рогу, вже не гідна мене. Мені час бути активнішим. Якщо я обережно почну обскубувати з людей павичеве пір'я, це буде дуже корисно для них. Так. В якомусь псалмі сказано: «лжа во спасеніє». Можливо, але — зрідка і — «во спасеніє», а не для гри одного з одним».

Він довго думав у цьому напрямі і, відчувши себе настроєним войовничо, готовим до бою, хотів іти до Алини, куди пішли всі, крім Варавки, та згадав, що йому пора їхати в місто. По дорозі на станцію, важкою, піщаною дорогою, між горбами, прикрашеними кривеньким сосняком, Клим Самгін непомітно втратив бойовий настрій і, штовхаючи поперед себе довгу тінь свою, думав уже

про те, як важко знайти себе в хаосі чужих думок, за якими сховано незрозумілі почуття.

Додому він приїхав на півгодини раніше, ніж подружжя Співак.

Мати зустріла їх велично, як чиновників, призначених згори в її особисте розпорядження. Сухувато і дуже в ніс вона говорила французькі фрази, бавлячись лорнетом перед своїм густо напудреним обличчям і, перш ніж запропонувати гостям сісти, вигідно вмостилася сама. Клим помітив, що цією грою мати запалила в голубуватих очах у Співак сміхотливі іскорки. Єлизавета Львівна в надзвичайно широкій темній мантиї здавалася постарілою, по-чернечому скромною й не такою цікавою, якою вона була в Петербурзі. Та його ніздрі приємно залоскотав запах знайомих духів, і в пам'яті прозвучала гарна фраза:

Тобою, лиш одною.

Маленький піаніст у чесучевій розлітайці був схожий на кажана і мовчав, наче глухий, похитуючи в такт словам жінок сумовитим носом своїм. Самгін прихильно потиснув йому гарячу руку, було так добре бачити, що цей чоловік з обличчям, невправно вирізаним з жовтої кості, зовсім не вартий гарної жінки, яка сиділа поряд нього. Коли Співак і мати обмінялися десятком чемних фраз, Єлизавета Львівна, зітхнувши, сказала:

— Мені дуже тяжко, Віро Петрівно, що з першої ж зустрічі я маю сказати вам сумне: Дмитра Івановича заарештовано.

— О, боже мій! — вигукнула Самгіна, відкинувшись на спинку крісла, вії в неї здригнулись і кінчик носа почервонів.

— Так! — голосно сказала Співак. — Прийшли вночі й забрали.

— А — Кутузов? — сердито спитав Клим.

Співак відповіла, що Кутузов тижнів за три до арешту Дмитра поїхав до себе додому, ховати батька.

Мати, обережно, щоб не стерти пудру з щік, приклала до очей своїх мініатюрну хусточку, але Клим бачив, що в хусточці нема потреби, очі зовсім сухі.

— Боже мій! За що? — драматично спитала вона.

— Я думаю, що це не серйозно, — дуже лагідно і втішливо говорила Співак. — Арештовано знайомого Дмитра

Івановича, учителя фабричної школи і брата його, студента Попова,— здається, це й ваш знайомий? — спитала вона Кліма.

Самгін сухо сказав:

— Ні.

Приділивши цій події чверть години, мати, як видно, визнала, що її смуток виявлено досить переконливо, і запросила гостей у сад, пити чай.

Весело метушилися птахи, рясно цвіли квіти, оксамитне небо наповнювало сад блакитним сяйвом, і в блиску весняної радості було б непристойно говорити про сумне. Віра Петрівна почала розпитувати Співака про музику, він враз пожвавішав і, висмикуючи з галстука сині нитки, роблячи пальцями в повітрі маленькі коми, сповістив, що на Заході — нема музики.

— Там — тільки машини. Там — від менуета і гавота дійшли — ось до чого...

І пальцями на губах він загравав якийсь пошленький мотив.

— Не шарпай галстука,— попросила його дружина.

Він слухняно поклав руки на стіл, як на клавіатуру, а кінець галстука занурив у склянку з чаєм. Це його збентежило і, витираючи галстук хусточкою, він сказав:

— В Норвегії — Гріг. Дуже цікавий. Кажуть — не уважна людина.

І замовк. Жінки усміхались, розмовляючи дедалі жвавіше, але Клим почував, що вони взаємно не подобаються одна одній. Співак запізнило спитав його:

— Як ваше здоров'я?

А коли Клим запропонував йому полуниця, він весело відмовився:

— Від них у мене буде кропив'яна лихоманка.

Мати попросила Кліма:

— Покажи Єлизаветі Львівні флігель.

— Чудне місто,— говорила Співак, взявши Кліма під руку і якимось дуже обережно ступаючи по стежці в саду.— Таке добродушно буркотливе. Це буркотіння — перше, що мене здивувало, як тільки я вийшла з вокзалу. Мабуть, нудно тут, як у чистилищі. Часто бувають пожежі? Я боюся пожеж.

Паперове сміття в кімнатах флігеля нагадало Климові про письменника Катіна, а Співак, нашвидку оглянувши їх, сказала:

— Можна дуже затишно влаштуватися. І вікно в сад. Напевне, до кімнат налазитимуть кошлатенькі черв'ячки з яблунь? Пташки співатимуть ранками. Дуже рано!

Вона зітхнула.

— Вам не подобається? — з жалем спитав Клим, входячи в сад; гарно вигнувши шию, вона усміхнулася до нього через плече.

— Ні, чому? Але це було б особливо вигідно для двох сестер, старих дів. Або — для молодят. Сядьмо, — запропонувала вона біля ослона під вишнею й зробила милу гримаску: — Нехай вони там... торгуються.

Оглядаючись, вона казала далі задумливо:

— Прекрасний сад. І флігель добрий. Саме — для молодят. Відкохати в цій тиші, скільки покладено, і тоді... А втім, ви, юначе, не зрозумієте, — раптом закінчила вона з усмішкою, яка трохи збентежила Кліма своєю невиразністю: глузування приховано в ній чи виклик?

Подивившись на небо, обриваючи листя з вишневої гілки, Співак спитала:

— Як же тут живуть узимку? Театр, карти, маленькі романи з нудьги, плітки — так? Я б воліла жити в Москві, в ній, мабуть, не скоро звикнеш. Ви ще не завелися звичками?

Клим дивувався. Він не підозрівав, що ця жінка вміє говорити так просто й жартівливо. Саме простоти він не сподівався від неї: в Петербурзі Співак здавалася замкнутою, зв'язаною важкими думами. Було приємно, що вона розмовляє, як зі старим і близьким знайомим. Між іншим вона спитала: з дровами здається флігель чи без дров, потім поставила ще кілька дуже життєвих запитань, все це легко, мимохідь.

— Портрет над роялем — це ваш вітчим? У нього бороди дуже багатої людини.

Допитливо глянувши їй в обличчя, Клим сказав, що незабаром приїде Туробоев.

— Хіба?

— Продає свою землю.

— Он як.

Клим відчув, що його тішить спокійний тон її, потішило й те, що вона, зачепивши його ліктем, не пробачилась.

До них ішла мати, поряд з нею Співак, вимахуючи крильми розлітайки, ніби намагаючись здійнятися з землі, говорив:

— Це буде написано нонами, дуже густо: тум-тумм...

Дружина безцеремонно припинила музику, заговоривши з Вірою Петрівною про флігель; вони відійшли, а Співак сів поряд з Климом і зайшов у розмову з ним фразами з підручника граматики:

— Ваша мати приємна людина. Вона знає музику. Чи далеко тут кладовище? Я люблю все елегійне. У нас найкращі кладовища. Все, що коло смерті, в нас — чудове.

В паузи між його фразами вдиралися голоси жінок:

— Хіба не правда? — вимогливо питала Співак.

— Я вам це зроблю.

— Ми скінчили?

— Так.

Через кілька хвилин, провівши Співаків і вернувшись у сад, Клим побачив матір на тому ж місці, під вишнею, вона сиділа, похиливши голову на груди, закинувши руки на спинку лави.

— Боже мій, це, здається, не дуже приємна дама! — стомленим голосом сказала вона. — Єврейка? Ні? Дивно, така практична. Торгується, як на базарі. А втім, вона не схожа на єврейку. Тобі не здалося, що вона сказала про Дмитра з відтінком задоволення? Деяким людям дуже подобається подавати погані звістки.

Вона з досадою вдарила себе кулачком по коліну.

— Ох, Дмитро, Дмитро! Тепер мені доведеться їхати в Петербург.

Рожевувата мла, заповнивши сад, забарвила білі квіти. Пахощі стали п'янкішими. Згущалась тиша.

— Я піду переодягнуся, а ти почекай мене тут. В кімнатах — душно.

Клим подивився вслід їй неприязно: те, що мати сказала про Співак, злісно розбігалось з його враженням. Але його недовіра до людей, стаючи дедалі легше збуджуваною, чіпко вхопилася за материні слова, і Клим задумався, швидко переглядаючи слова, жести, усмішки приємної жінки. Ласкава тиша, настроюючи лірично, не дозволила знайти в поведінці Співак нічого, що виправдало б матір. Легко заграли інші думки: переїде до флігеля Єлизавета, він стане залицятися до неї й вилікується від незбагненого, обтяжливого потягу до Лідії.

Мати вернулася в капоті сонячного кольору, застебнutoму срібними пряжками, в м'яких туфлях; вона здавалася чудесно помолоділою.

— Ти не думаєш, що арешт брата може відбитися й на тобі? — тихо спитала вона.

— Чому?

— Жили разом.

— Це ще не означає, що ми солідарні.

— Так, але...

Вона замовкла, потираючи пальцями зморшки на скронях. І раптом сказала, зітхнувши:

— У цієї Співак непогана фігура, навіть вагітність не псує її.

Здригнувшись від несподіванки, Клим швидко спитав:

— Вона — вагітна? Вона тобі сказала?

— Боже мій, я сама бачу. Ти добре знайомий з нею?

— Ні,— сказав Клим і, скинувши окуляри, протираючи скельця, нахилив голову. Він знав, що обличчя в нього зле, і йому не хотілося, щоб мати бачила це. Він počував себе обманути, обікраденим. Обманували його всі: наймана Маргарита, сухотна Нехаєва, обманює й Лідія, прикидаючись не тією, якою є вона насправді, нарешті обманула й Співак, він уже не може думати про неї так добре, як думав за годину перед цим.

«Якою безжалісною треба бути, яке треба мати холодне серце, для того, щоб обманювати хворого чоловіка,— обурено думав Самгін.— І—мати, як безцеремонно, грубо вона вдирається в моє життя».

— О, боже мій! — зітхнула мати.

Клим скося глянув на неї. Вона сиділа, напружено випрямившись, її сухе обличчя похмуро зморщилось, — це обличчя старої жінки. Очі широко розплющені, і вона закусила губи, ніби стримуючи крик болю. Клим був роздратований на неї, та якась частка жалощів до себе самого перейшла на цю жінку, він тихенько спитав:

— Тобі сумно?

Здригнувшись, вона прикрила очі.

— В моєму віці мало веселого.

Потім, відтягнувши тремтячою рукою комір капота від шиї, мати заговорила пошепки:

— Вже десь близько тебе чекає жінка... дівчина, ти її покохаєш.

В її шепоті Клим почув щось незвичайне, подумалося, що вона, завжди горда, стримана, заплаче зараз. Він не міг уявити, як вона плаче.

— Не треба про це, мамо.

Вона судорожно терлася щогою об його плече і, задихаючись у сухому кашлі чи в невдалому сміхові, шепотіла:

— Я не вмю говорити про це, але — треба. Про великодушність, про милосердя до жінки, нарешті! Так! Про милосердя. Це — найсамотніша істота в світі — жінка, мати. За що? Самотня до божевілля. Я не про себе тільки, ні...

— Хочеш, принесу води? — спитав Клим і зразу ж зрозумів, що це безглуздо. Він хотів навіть обняти її, та вона відсахнулась, здригаючись, намагаючись угамувати ридання. І дедалі гарячіше, озлобленіше звучав її шепіт:

— Тільки години в нагороду за дні, ночі, роки самотності.

«Це казала Нехаєва», — згадав Клим.

— Гордість, яку топчуть так жорстоко. Звичне — ти зрозумій! — звичне небажання заглянути в душу ласкаво, по-дружньому. Я не те кажу, але про це не скажеш...

«І — не треба! — хотілося сказати Климові. — Не треба, це принижує тебе. Це казало мені сухотне, потворне дівчисько».

Та його великодушності не знайшлося місця, мати шепотіла, задихаючись:

— Треба голосити. Тоді назвуть істеричкою. Запропонують лікаря, бром, води.

Син розгублено гладив руку матері й мовчав, не знаючи слів утіхи, і далі думаючи, що даремно вона каже все це. А вона справді істерично посміювалась, і шепіт її був моторошно сухий, начебто шкіра на тілі в неї тріщала і рвалась.

— Ти повинен знати: всі жінки невігойно хворі на самотність. Від цього — все незрозуміле для вас, мужчин, несподівані зради... і все. Ніхто з вас не шукає, не прагне такої близькості до людини, як ми.

Почуваючи необхідність спробувати заспокоїти її, Клим пробурмотів:

— Знаєш, про жінок дуже своєрідно міркує Макаров...

— Наш егоїзм — не гріх,— казала далі мати, не слухаючи його.— Егоїзм — від холоду життя, від того, що все ние: душа, тіло, кістки...

І раптом, глянувши на сина, вона відсунулась від нього, замовкла, дивлячись у зелену сіть дерев. А через хвилину, поправляючи пасмо волосся, що спустилося на щоку, підвелася з лави й пішла, залишивши сина зім'ятим цією сценою.

«Звичайно, це вона тому, що старіється й ревнує»,— думав він, хмурачись і дивлячись на годинник. Мати просиділа з ним не більше як півгодини, а здалося, що минуло години зо дві. Було неприємно почувати, що за ці півгодини вона щось утратила в очах у нього. І ще раз Клим Самгін подумав, що в кожній людині можна виявити простенький стрижень, на якому людина підіймає прапор своєї оригінальності.

Другого дня, ранком, несподівано з'явився Варавка, пожвавішавши, блискаючи очима, непристойно розшарпаний. Віра Петрівна з перших слів спитала його:

— Що, та панночка чи дама найняла дачу?

— Яка панночка? — здивувався Варавка.

— Знайома Лютова?

— Не бачив такої. Там — дві: Лідія і Алина. І три кавалери, чорт би їх забрав!

Важкий, товстий Варавка був схожий на страхітливо збільшеного китайського «бога жебраків», потворна фігурка цього бога стояла у вітальні на піддзеркальнику, і карикатурність її форм незрозуміло поєднувалася з якоюсь своєрідною красою. Швидко й жадібно, як селезень, ковтаючи шматки шинки, Варавка бурмотів:

— Туробоев — виродок. Як це? Декадент. Фін де сьєкль* та інше. Продати не вміє. Міський дім я в нього купив, перебудую під технічну школу. Продав він дешево, наче крадене. Взагалі — ідіот високородного походження. Лютов, купуючи в нього землю для Аліни, намагався обібрати його і обібрав би, та я не дав. Я краще сам...

— Що ти кажеш, — лагідно докорила йому Віра Петрівна.

— Я — чесно кажу. Треба вміти брати. Особливо — в дурнів. Он як Сергій Вітте оббирає.

* Кінець віку (франц.)—Ред.

Варавка наївся, зітхнув, солодко заплющив очі, випив склянку вина і, обмахуючи серветкою обличчя, знову заговорив:

— А цей Лютов — прехитра каналія, ти, Климе, будь обережний...

Тут Віра Петрівна, тримаючи голову прямо й нерухомо, як сліпа, сказала йому про арешт Дмитра. Клим визнав, що вийшло це в неї недоречно і навіть начебто визивно. Варавка підняв бороду на долоні, подивився на неї й здув з долоні.

— Це що ж — спадковий потяг до тюрми старшої лінії Самгіних?

— Мені доведеться поїхати до Петербурга.

— Розуміється, — буркотливо сказав Варавка і, поклавши руку на плече Климові, розхитуючи його, почав переконувати:

— Ішов би ти, брате, в інститут цивільних інженерів. Адвокати в нас — є зайві, а Гамбетт поки що не треба. Прокурорів теж, у кожній газеті по двадцять п'ять штук. А от архітекторів — нема, будувати не вміємо. Учись — на архітектора. Тоді матимемо деяку рівновагу: один брат — буде, другий — руйнує, а мені, підрядчикові, вигода!

Він зареготався, струшуючи животом, потім запропонував Климові їхати на дачу:

— Треба, щоб там був хто-небудь з нас. Здається, я візьму туди Дронова за прикажчика. Ну, їду до нотаріуса...

Провівши його, мати сказала, зітхаючи:

— Яка енергія, скільки розуму!

— Так, — ввічливо погодився Клим, але подумав: «Він кидається мною, як м'ячем».

На дачу він приїхав увечері й пішов зі станції обочиною соснового лісу, щоб не йти піщаною дорогою: недавно нею привезли до села дзвони, глибоко розтовкши її людьми і кіньми. Серед тиші йти було приємно, свічки молодих сосон куріли смолистими пахощами, в просвітах між могутніми колонами вікового лісу витяглися в мріючому повітрі червоні смуги сонячного проміння, кора на соснах блищала, як бронза і парча.

Раптом на узліссі з-за невеличкого горба показався величезним мухомором червоний зонтик, якого не було в Лідії і в Алинї, потім під зонтиком Клим побачив вузьку

спину жінки в жовтій кофті й оголену, з розкошланим волоссям, гостру голову Лютова.

«Це — жінка, про яку питає мати? Коханка Лютова? Останнє побачення?»

Він так близько підійшов, що вже чув рівний голосок жінки і короткі запитання Лютова, що звучали глухо. Хотів звернути в ліс, та Лютов гукнув:

— Бачу! Не ховайтесь.

Вигук пролунав насмішкувато, а коли Клим підійшов зовсім близько, Лютов зустрів його, вискаливши зуби неприємною усміщечкою.

— Чому ви думаєте, що я ховаюся? — сердито спитав він, скинувши капелюх перед жінкою з навмисною повільністю.

— З делікатності, — сказав Лютов. — Знайомтесь.

Жінка простягнула руку з дуже твердою долонею. Обличчя в неї було з тих, які запам'ятовуються нелегко. Пильно, фотографуючим поглядом ясенських очей вона глянула в обличчя Климові й невиразно назвала прізвище, яке він зразу ж забув.

— Зробіть послугу, — говорив Лютов, оглядаючись і кривлячись. — Вона ось спізналася на поїзд... Влаштуйте їй ночівлю у вас, але так, щоб ніхто про це не знав. Її тут уже бачили, вона приїхала наймати дачу, але — не треба, щоб її бачили ще раз. Особливо отой кривий чорт, дотепний мужичок.

— Може, ці застережні заходи зайві? — неголосно спитала жінка.

— Не вважаю їх такими, — сердито сказав Лютов.

Жінка усміхнулася, копирсаючи пісок кінцем зонтика. Усміхалась вона своєрідно: перед тим, як розтулити міцно стиснуті губи невеликого рота, вона стискала їх ще дужче, аж у кутках рота з'являлись променисті зморшки. Усмішка здавалася вимушеною, жорсткуватою і різко змінювала її обличчя, яких багато.

— Ну, гуляйте, — скомандував їй Лютов, встаючи з землі, і, взявши Кліма під руку, пішов до дач.

— Ви не дуже ввічливі з нею, — похмуро зауважив Клим, обурений безцеремонністю Лютова щодо нього.

— Буде й так, — пробурмотів Лютов.

— Повинен попередити вас, що в Петербурзі заарештовано мого брата...

Лютов швидко спитав:

— Народоправець?

— Марксист. Що таке — народоправець?

Скинувши капелюха, Лютов почав махати ним собі в псчервоніле обличчя.

— Знову відбувається нагромадження революційної сили,— передражнив когось.— Нагромадження... чорти!

Самгін сердився на Лютова за те, що той втягнув його в якусь неприємну і, здається, небезпечну авантюру, і на себе він сердився за те, що так легко поступився перед ним, але злість переважали подив і цікавість. Він мовчки слухав роздратоване бурмотіння Лютова й оглядався через плече своє: дама з червоним зонтиком зникла.

— Знову відбувається... Ця з'явилася, щоб сказати мені, що в Смоленську заарештовано одного знайомого... Друкарня там у нього... хай йому чорт! В Харкові арешти, в Пітері, в Орлі. Нагромадження!

Бурчав він, як Варавка на теслярів, мулярів, на службовців контори. Кліма дивувався цей чудний тон і ще більше дивувало знайомство Лютова з революціонерами. Послухавши його з хвилину, зо дві, він не стерпів більше:

— Та — яке вам діло до цього, до революції?

— Правильний постанов питання,— озвався Лютов, посміхаючись. — Жалію, що вашого брата злапали, він би, мабуть, відповів вам.

«Бовдур»,— у думках вилаявся Самгін і витяг свою руку з-під ліктя супутника, але той, мабуть, не відчув цього, він ішов, задумливо опустивши голову, розкидаючи ногою соснові шишки. Клим пішов швидше.

— Куди поспішаєте? Там,— Лютов кивнув головою на дачі,— нікого нема, поїхали човном на свято кудись, на ярмарок.

Він знову взяв Самгіна під руку, а коли дійшли до розкиданого стосу дров, скомандував:

— Сядьмо.

І зразу ж півголосом, але глузливо заговорив:

— На якого дідька потрібна наша інтелігенція при такому мужикові? Це те саме, як сільські хати перламутром прикрашувати. Прекраснодушність, сердечність, романтизм та інші пеперменти, вміння сидіти в тюрмах, жити в пропавших місцях заслання, писати зворушливі оповідання і статейки. Страстотерпці, преподобні і до того подібні. Взагалі — некликані гості.

Від нього тхнуло горілкою і, говорячи, він клацав зубами, наче перекусуючи нитки.

— Народовольці, наприклад. Та це ж бо переклад з мексиканської, це — Густав Емар і Майн-Рід. Пістолети стріляють повз ціль, міни — не вибухають, бомбочки рвуться з десятка одна і — невчасно.

Схопивши криве, сукувате поліно, Лютов намагався поставити його на піску стійма, це — не вдавалося, поліно ліниво падало.

— Цілком ясно, що Русь треба обтесувати сокирою, її не загостриш складаними ножиками. Ви як думаете?

Самгін, зненацька захоплений запитанням, відповів не зразу:

— Минулого разу ви говорили про російський народ зовсім інакше.

— Про народ я кажу завжди одне й те саме: чудовий народ! Незрівнянний! Але...

З несподіваною силою він легко підкинув поліно високо в повітря і коли воно, перекидаючись, падало до його ніг, схопив, увіткнув у пісок.

— З цієї штуки можна зробити багато різних речей. Художник вирізьбить з неї і чорта і ангела. А, як бачите, шановне поліно це вже загнило, лежачи тут. Та його ще можна спалити в печі. Гниття — марна й ганебна річ, горіння дає деяку кількість тепла. Зрозуміла алегорія? Я — за те, щоб обдарувати життя теплом і світлом, щоб розжарити його.

«Брешеш», — подумав Клим.

Він сидів на аршин вище за Лютова й бачив зламане, роз'єдане обличчя його не опуклим, а увігнутим, як тарілка, — нечиста тарілка. Тіні лап невисокої сосни тремтіли на обличчі і, наче два горіхи, перебігали на ньому косі очі. Ворушився ніс, роздimalися ніздрі, ляпали гумові губи, оголюючи злий верхній ряд зубів, показуючи кінчик язика, стрибав гострий, неголений кадик, а біля вух крутилися кістяні кульки. Лютов вимахував руками, пальці правої руки мигтіли, наче пальці в глухонімого, він весь сіпався, як маріонетка на ниточках, і дивитися на нього було гидко. Він збуджував у Самгіна тоскную злість, почуття протесту.

«А що, коли я скажу, що він актор, фокусник, божевільний, і всі висловлювання його — хворобливе, брехливе базікання. Та — чого ради, для кого грає і бреше. ця лю-

дина, багата, закохана і, в близькому майбутньому,— чоловік красуні?»

— Уявіть собі,— чув Клим голос, п'яний від збудження,— уявіть, що з сотні мільйонів мозків і сердець росіян десять,— ну, п'ять! — працюватимуть з усією силою енергії, що в них міститься?

— Так, звичайно,— сказав Клим знехотя.

Темне небо вже кипіло зорями, повітря було насичене вогкуватим теплом, здавалося, що ліс тане й розпливається масляною парою. Відчутно падала роса. В густій темряві за річкою спалахнув жовтий вогник, швидко розгорівся в багаття й освітив маленьку, білу постать людини. Розмірений хлюпіт води порушував тишу.

— Наші їдуть,— сказав Клим.

Лютов довго мовчав, перше ніж відповів:

— Пора.

І встав, придивляючись до чогось.

— Мужичок шляється. Я його затримаю, а ви йдіть, влаштуйте ту...

Самгін пішов до дачі, слухаючи, як весело й жваво звучить голос Лютова.

— Ти і в лісі сомів ловиш?

— Смієтесь, пане, а він був, сом!

— Був?

— А — як же?

— Де?

— Де ж йому бути, як не в річці?

— В оцій?

— А — що? Річка пристойна.

«Актор»,— думав Клим, прислухаючись.

— Ви, пане, жіночого не потребуєте? Тут — солдатка...

— Як той сом?

— Дуже нудьгує...

«Варавка правду каже, це — небезпечна людина»,— вирішив Самгін.

Дома, розпорядившись, щоб прислуга подала вечерю й лягала спати, Самгін вийшов на терасу, подивився на річку, на золоті плями світла з вікон дачі Телепневої. Хотілось піти туди, а — не можна, поки не прийде таємнича дама чи панночка.

«Мені бракує волі. Треба було відмовити йому».

Чекаючи шарудіння кроків на піску і хвої, Клим намагався уявити, як розмовляє Лідія з Туробоевим, Макаро-

вим. Лютов, мабуть, пішов туди. Далеко десь гуркотів грім. Долинули розірвані звуки піаніно. В хмарах, за річкою, ховався місяць, зрідка освітлюючи луки мутнуватим світлом. Клим Самгін, почекавши небажану гостю до півночі, з тріскотом зачинив двері й ліг спати, озлоблено думаючи, що Лютов, може, не пішов до нареченої, а приємно проводить час у лісі з тією жінкою, що не вміє усміхатися. І, може, він усе це видумав — про якихось «народоуправців», про друкарню, арешти.

«Все — значно простіше: це було останнє побачення».

З цим він і заснув, а ранком його розбудив свист вітру, сухо шуміли сосни за вікном, тривожно шелестіли берези; на синюватому полотнищі річки візерунком кучерявилися маленькі хвильочки. З-за річки пливла густосиня хмара, вітер обривав її край, пишіні клапті швидко летіли над річкою, погладжуючи її димними тіннями. В купальні кричала Алина. Коли Самгін умився, одягся й сів до столу снідати — раптом хлинула злива, а через хвилину ввійшов Макаров, струшуючи з волосся краплі дощу.

— А де Володимир? — заклопотано спитав він. — Спати він не лягав, постіль не зім'ята.

Усміхаючись, Клим добирав слова якнайгостріші, хотілося сказати про Лютова щось дуже дошкульне, але він не встиг зробити цього — вбігла Алина.

— Климе, пивидше — кофе!

Мокрий одяг так прилип у неї до тіла, що вона була наче гола, вона бризкала водою, віджимаючи коси, і кричала:

— Божевільна Лідка кинулась до мене по сукню, і її вб'є громом...

— Лютов був у вас увечері? — похмуро спитав Макаров.

Стоячи перед дзеркалом, Алина розвела руками:

— Ну, от! Жених — пропав, а в мене буде нежить і бронхіт. Климе, не смій дивитися на мене безсоромними очима!

— Вчора кривий запрошував Лютова на млин, — сказав Клим дівчині, — вона вже сиділа біля стола, покvapливо сьорбаючи кофе, обпікалась і шипіла, а Макаров, поставивши недопиту склянку, пішов до дверей на терасу і, стоячи там, тихенько засвистав.

— Я простуджуся? — серйозно запитала Алина.

Увійшов Туробоев, обвів її вимірюючим поглядом, зник, знову з'явився і, накинувши їй на плечі плащ свій, сказав:

— Добрий дощ, на врожай.

Блискало, бив грім, бряжчали шибки у вікнах, а за річкою вже виднішало.

— Піду до млина,— пробурмотів Макаров.

— Оце — друг! — вигукнула Алина, а Клим спитав:

— Бо не боїться схопити нежить?

— Хоч би й тому.

Пальто сповзало з плечей у дівчини, оголюючи її бюст, туго обтягнутий вологим батистом блузи, це не бентежило її, але Туробоев знову прикривав гарно виточені плечі, і Самгін бачив, що це подобається їй, вона весело жмурилась, поводючи плечима, і просила:

— Облиште, мені жарко.

«Я б не посмів так, як цей франт»,— заздрісно подумав Самгін і визивним тоном спитав Туробоева:

— Вам подобається Лютов?

Він помітив, що шока в Туробоева здригнулась, наче її вкусила муха; виймаючи портсигар, той відповів дуже чемно:

— Цікава людина.

— Я вважаю цікавих людей найменше ширими,— заговорив Клим, раптом відчувши, що втрачає владу над собою.— Цікаві люди схожі на індійців у бойовому вбранні, розфарбовані, в пір'ї. Мені завжди хочеться вмити їх і вискубти пір'я, щоб під нашкірним фарбуванням побачити людину такою, яка вона є насправді.

Алина підійшла до дзеркала й сказала, зітхнувши:

— Ой, яке опудало!

Туробоев, розкурюючи цигарку, дивився на Кліма запитливо, і Самгін подумав, що закурює він так повільно, старанно тому, що не хоче говорити.

— Послухай, Кліме,— сказала Алина.— Ти міг би сьогодні втриматися від премудрості? День уже й без тебе зіпсований.

Сказала вона це таким наївно благаючим тоном, що Туробоев тихенько засміявся. Та це образило її; швидко обернувшись до Туробоева, вона нахмурилась:

— Чого ви смієтесь? Адже Клим сказав правду, тільки я не хочу слухати.

І, сварячись пальцем, казала далі:

— Адже ви теж, напевно, любите це — бойове вбрання, пір'я?

— Грішний,— сказав Туробоев, нахиливши голову.— Бачите, Самгін, далеко не завжди зручно і майже завжди некорисно платити людям чесною міддю. Та й — чи така вже чесна ця мідь правди? Є старовинний звичай: перед тим, як вилити дзвона, що закликає нас до дому божого, розповсюджують яку-небудь вигадку, брехню, від цього мідь нібито стає звучнішою.

— Отже, ви обстоюєте брехню? — суворо спитав Самгін.

Туробоев знизав плечима:

— Не зовсім так, але...

— Алино, іди, переодягнися,— крикнула Лідія, з'являючись у дверях. В барвистому платті, в чалмі з рушника, вона була схожа на черкешенку-одаліску з якоїсь картини.

Наспівуючи, Алина пішла, а Клим устав і відчинив двері на терасу, хвиля прохолоди і сонячного світла линула в кімнату. Лагідний, але іронічний тон Туробоева воскресив у ньому не раз зазанане почуття гострої неприязні до цієї людини з еспаньйолкою, яких ніхто не носить. Самгін розумів, що неспроможний сперечатися з ним, але хотів залишити останнє слово за собою. Дивлячись у вікно, він сказав:

— Свіфт, Вольтер і ще багато хто не боялися правди.

— Сучасний німець-соціаліст, наприклад,— Бебель, ще хоробріший. Мені здається, ви погано розбираєтесь у питанні про простоту. Є простота Франціска Ассізького, сільської баби і негра Центральної Африки. І простота анархіста Нечаєва, неприйнятна для Бебеля.

Клим вийшов на тересу. Підсихаючи на гарячому сонці, дошки підлоги диміли під його ногами, він почув, що і в голові в нього димить злість.

— Ви самі говорили про павичеве пір'я розуму,— пам'ятаєте? — спитав він, стоячи спиною до Туробоева, і почув тиху відповідь:

— Це — не те.

Туробоев змахнув руками, закинув їх за шию і так стиснув пальці, що вони аж хруснули. Потім, витягнувши ноги, він якось безсило з'їхав з стільця. Клим одвернувся. Та через хвилину, глянувши в кімнату, він побачив, що бліде обличчя Туробоева неприродно змінилося, стало ширшим, він, мабуть, міцно стиснув щелепи, а губи в

нього болісно кривилися. Високо підвівши брови, він дивився на стелю, і Клим уперше бачив його гарні, холодні очі такими похмуро покірними. Начебто над цією людиною нахилився ворог, з яким вона не мала сили боротися і який зараз завдасть їй нищівного удару. На терасу вийшов Макаров, сердито кажучи:

— Володька, виявляється, пив цілу ніч з кривим і тепер спить, як мертвий.

Клим показав йому очима на Туробоева, але той устав і пішов, сутулячись, як старий.

— Він хворий,— сказав Клим тихо й не без зловтіхи, та Макаров, не глянувши на Туробоева, попросив:

— Ти не кажи Аліні.

Самгін був радий нагоді витратити злість.

— Це ти повинен сказати їй. Пробач, але твоя роль у цьому романі здається мені чудною.

Говорив він, стоячи спиною до Макарова, так було зручніше.

— Не розумію, що зв'язує тебе з цим пияком. Це пуста людина, в якій перебігають суперечливі, чужі слова і думки. Він такий самий виродок, як і Туробоев.

Говорив він довго, і йому подобалося, що слова його звучать спокійно, твердо. Глянувши через плече на товариша, він побачив, що Макаров сидить, заклавши ногу на ногу, в зубах у нього, як звичайно, димить цигарка. Він розламав коробку з-під сірників, поклав уламки в попільницю, підпалив їх і, підкладаючи в маленьке вогнище сірники, уважно дивиться, як вони спалахують.

А коли Клим замовк, він сказав, не відриваючи очей від вогню:

— Бути моралістом — просто.

Вогнище погасло, диміли недогорілі сірники. Підпалити їх уже не було чим. Макаров зачерпнув чайною ложкою кофе з склянки і, з явним жалем, залив рештки вогнища.

— Ось що, Кліме: Аліна не дурніша за мене. Я не відіграю ніякої ролі в її романі. Лютова я люблю. Туробоев подобається мені. І, нарешті, я не бажаю, щоб моє ставлення до людей корегувалося тобою чи ким-небудь іншим.

Макаров говорив не образливо, якимось дуже переконливим тоном, а Клим поглядав на нього з подивом: товарищ раптом показав себе не тією людиною, якою Самгін знав його до цієї хвилини. Кілька днів тому Єлиза-

вета Співак теж стала перед ним, як нова людина. Що це означає? Макаров був для нього людиною, що збентежена невдалим замахом на самогубство, скромним студентом, який щиро вчиться, і смішним юнаком, який усе ще боїться жінок.

— Не сердься,— сказав Макаров, виходячи й спіткнувшись об ніжку стільця, а Клим, дивлячись за річку, поглиблено догадувався: що означають оці зміни в людях; які дедалі частіше спостерігаються? Він досить скоро знайшов відповідь, просту і ясну: люди пробують різноманітні маски, щоб знайти одну, найзручнішу і найвигіднішу. Вони вагаються, метушаться, сперечаються одно з одним, саме шукаючи цих масок, прагнучи сховати свою безбарвність, порожнечу.

Коли на терасу вийшли дівчата, Клим зустрів їх прихильною усмішкою.

— Бачиш, Лідо,— говорила Алина, штовхаючи подругу.— Він — цілий. А ти докоряла мені за черстве серце. Ні, вир не для нього, це для мене, це він мене зажене у вир премудрості. Макаров — ходімо! Пора вчитися...

— Яка вона... незламна, — тихо сказала Лідія, проводжаючи подругу і Макарова задумливим поглядом.— А їй же тяжко живеться...

Лідія сиділа на підвіконні відчиненого вікна спиною до кімнати, обличчям до тераси; вона була, як у рамі, в білих лутках вікна. Циганські коси в неї розпущені, повивають щоки, плечі і руки, складені на грудях. З-під яскраво-барвистої спідниці видно її голі ноги, дуже смугляві. Покусуючи губи, вона говорила:

— Лютов дуже важкий. Він наче тікає від чогось, так, знаєш, бігом живе. Він і навколо Алини все якось бігає.

— Він цілу ніч пиячив на млині і тепер спить там, — суворо відкарбував Клим.

Уважно глянувши на нього, Лідія спитала:

— Чого ти сердитися? Він — п'є, але ж це його нещастя. Знаєш, мені здається, що ми всі нещасні, і — не поправно. Я особливо почуваю це, коли навколо мене багато людей.

Постукуючи п'ятами по стіні, вона усміхнулася:

— Вчора, на ярмарку, Лютов читав мужикам вірші Некрасова, він чудово читає, не так гарно, як Алина, але — прекрасно! Слухали його дуже серйозно, а потім

лисенький дідок спитав: «А танцювати — вмієш? Я, каже, думав, що ви комедіянти з театрів». Макаров сказав: «Ні, ми просто — люди». — «Як же це так — просто? Просто людей — не буває».

— Не дурний мужик, — зауважив Самгін.

— Він сказав: не бува. Навіщо вони скорочують слова? Не бува, кае — замість каже, диви — замість дивись?

Клим не відповів. Він слухав, не думаючи про те, що каже дівчина, і підкорявся сумному почуттю. Її слова: «ми всі нещасні» лагідно штовхнули його, примусивши згадати, що він теж нещасний — самотній і ніхто не хоче зрозуміти його.

— А ввечері і вночі, коли їхали додому, згадували дитинство...

— Ти і Туробоев?

— Атож. І Алина. Всі. Жахливі речі розказував Костянтин про свою матір. І про себе, маленького. Так дивно було: кожне згадувало про себе, наче про чужого. Скільки непотрібного переживають люди!

Говорила вона тихо, дивилася на Кліма ласкаво, і йому здавалося, що темні очі дівчини чекають чогось, про щось питають. Він раптом відчув приплив незнайомого йому, солодкого самозабуття, припав на коліно, обняв ноги дівчини, міцно притулився обличчям.

— Не смій! — суворо крикнула Лідія, впираючись долонею в голову йому, відштовхуючи.

Клим Самгін сказав голосно й дуже просто:

— Я тебе кохаю.

Зіскочивши з підвіконня, вона розірвала кільце його рук, штовхнула колінами в груди з такою силою, що він мало не перекинувся.

— Слово честі, Лідо.

Вона обурено відійшла набік.

— Це — тому, що я майже гола.

Зупинившись на сходах тераси, вона з прикрістю вигукнула:

— Як тобі не соромно! Я була...

Не договоривши, вона збігла зі сходів.

Клим притулився до стіни, здивований лагідністю, що раптом виникла й кинула його до ніг дівчини. Він ніколи не почував нічого подібного до тієї радості, яка сповнювала його в ці хвилини. Він навіть боявся, що заплаче з радості і гордості, що ось, нарешті, він відкрив у собі по-

чуття напрочуд сильне і, напевно, властиве тільки йому, недоступне іншим.

Він цілий день прожив під враженням свого відкриття, бродячи по лісу, не бажаючи нікого бачити, і весь час бачив себе на колінах перед Лідією, обіймав її гарячі ноги, почував атлас їх шкіри на губах, на щоках своїх і чув свій голос: «Я тебе кохаю».

«Як добре, просто сказав я. І, напевно, хороше обличчя було в мене».

Він думав тільки про себе в цю незвичайну хвилину, думав так напружено, начебто боявся забути мотив пісні, яку чув уперше і яка дуже зворушила його.

Лідію він зустрів на другий день ранком, вона йшла до купальні, а він, викупавшись, повертався на дачу. Дівчина раптом стала перед ним, наче спустилася з повітря. Обмінявшись кількома фразами про гарячий ранок, про температуру води, вона спитала:

— Ти — образився?

— Ні, — щиро відповів Клим.

— Не треба ображатися. Адже цим не жартують, — сказала Лідія тихо.

— Я знаю, — заявив він також щиро.

Її ласкавий тон не здивував, не потішив його — вона повинна була сказати що-небудь таке, могла б сказати й миліше. Думаючи про неї, Клим упевнено почував, що тепер, якщо він буде наполегливим, Лідія поступиться перед ним. Але — квапитися не слід. Треба почекати, коли вона відчує й гідно оцінить те незвичайне, що виникло в ньому.

Підійшов Макаров, що ночував з Лютовим на млині, спитав, чи не піде Клим у село, там підійматимуть дзвона.

— Розуміється, піду! — весело відповів Самгін і через півгодини йшов берегом річки, під яскравим сонцем. Сонце і простеньке, з сільського полотна плаття визивно підкреслювали безсоромну красу майстерно відлитого тіла Аліни. Ідучи в ногу з Туробоевим, вона і Макаров співали дует з «Маскотти», Туробоев підказував їм слова. Лютов вів під руку Лідію, нашіптуючи їй щось смішне. Клим Самгін почував себе людиною більш дозрілою, ніж п'ятеро поперед нього, але трохи обважнілою від своєї відокремленості. Він думав, що добре було б узяти Лідію під руку, як це встиг Лютов, узяти і, притулившись плечем до плеча її, іти, заплющивши очі. Дивлячись, як похитується

тонка постать Лідії, обкутана батистом перлового кольору, він дивувався, не зазнаючи нічого схожого на ті почування, про які читав у художників слова.

«Я — не романтик», — нагадав він собі.

Його трохи тривожила складність настрою, збуджуваного дівчиною сьогодні і не погодженого з тим, що він відчув учора. Вчора — і навіть годину тому — в нього не було усвідомлення залежності від неї і не було якихось невиразних надій. Особливо бентежили саме ці надії. Звичайно, Лідія буде його дружиною, звичайно, її кохання не може бути схожим на істеричні судороги Нехаєвої, в цьому він був певний. Та, крім цього, в ньому шумували ще якісь сподіванки, бажання, вимоги, що їх не можна визначити словами.

«Вона викликала це, вона й задовольнить», — заспокоював він себе.

Входячи в село, розташоване дугою по вигину високого і крутого берега річки, він подумався:

«Не треба бути аналітиком».

Сонячна вулиця села тісно набита строкатим натовпом сільчан і мужиків з околиць сіл. Мужики стояли мовчки, оголивши лисі, кошлаті і густо намазані оливою голови, а під різнобарвно ситцьовими головами жінок невидним димом здіймався тихенько ридаючий шепоток молитов. Здавалося, що саме це стоголосе, приглушене ридання на о, змішане з терпким духом дьогтю, поту і пріючої на сонці соломи стріх, нагріваючи повітря, перетворює його в невидну для ока пару, в туман, яким важко дихати. Люди спиналися навшпиньки, витягали шиї, голови в них хиталися, підіймаючись і опускаючись. Дві-три сотні широко розплюснених очей були спрямовані всі на одно — на синю цибулину незграбно збудованої дзвіниці з порожніми просвітами, крізь які видно було клапоть далекого неба. Климові здалося, що цей клапоть і синіший і яскравіший за небо, вигнуте над селом. Тихий гомін натовпу, згущуючись, заражав напруженим чеканням вибуху громових вигуків.

Туробоев ішов попереду, проштовхуючись крізь німечину плоть натовпу, за ним, низкою, просувалися інші, і що ближче була м'ясна маса дзвіниці, то глухішим ставав жалібний гомін бабських молитов, чутнішими поважні голоси духовенства, що правило молебень. В центрі невеликого кола, утвореного з строкатих фігур людей, ніби

вкопаних у землю, в покопану, витопану дернину, стояв на товстих колодах двохсотпудовий дзвін, а перед ним ще три, один від одного менший. Великий дзвін нагадав Климові Голову богатиря з «Руслана», а сутулуватий попик, у ясній великодній рясі, сивоволосий, з бронзовим обличчям, був схожий на чаклуна Фінна. Попик плив навколо дзвонів, виспівуючи виразним тенорком, і кропив мідь свяченою водою; три в'язки товстих мотузків лежали на землі, піп зачепився за одну з них, сердито махнув кропилом і оббризкав мотузки райдужним бісером.

Туробоев присів біля ганку церковно-парафіяльної школи, тільки що збудованої, ще без вставлених вікон. На східцях ганку копошилася, кричала й плакала купа дітей, дво- і трилітніх, керувала цією живою купою брудненьких, золотушних тіл сіроока, горбатенька дівчинка-підліток, керувала, неголосно покрикуючи, орудуючи руками і ногами. На верхньому східці, широко розставивши сині ноги з величезними вузлами вен, дихала зі свистом сліпа стара жінка з багровим, роздутим обличчям.

— Ти їх, Гашко, прутом, прутом, — радила вона, мотаючи важкою головою. У сизих, невидющих очах її сонце відбивалося, наче в осколках пивної пляшки. З дверей школи вийшов урядник, утираючи долонею сивуваті вуса й акуратно підстрижену бороду, пильним поглядом рудих очей сглянув дачників, побачив Туробоева, швидко підніс руку до новенького кашкета й суворо наказав комусь за спиною в нього:

— Прожени дітей.

— Не треба.

— Ніяк не можна, Ігоре Олександровичу, вони будівлю бруднять...

— Я сказав: не треба, — тихо нагадав Туробоев, глянувши йому в обличчя, зім'яте численними зморшками.

Урядник витягся, випнув груди так, що аж дзенькнули медалі, і, віддаючи честь, повторив, як луна:

— Не треба.

. Він зійшов сходами, переступаючи через дітей, а на дверях стояв кривий з млина, усміхаючись до вух:

— Здрастуйте.

— Розумієте? — шепнув Лютов Климові, підморгуючи на кривого.

Клим нічого не зрозумів. Він і дівчата приковано дивилися, як горбатенька поквапливо і спритно стягала зі сходів дітей, хапаючи їх чіпкими лапками хижого птаха, майже кидала напівголі тіла на землю, всипану дрібними трісками.

— Облиш! — крикнула Алина, тупнувши ногою. — Вони подряпаються трісками.

— О, богородице діво-о! — задихаючись, висвистувала сліпа. — Гашко — які це тут прийшли?

І, нишпорячи навколо себе тремтячими руками:

— Чий голосок ото? Сучко, куди палицю поділа?

Не слухаючи ні Аліну, ні її, горбатенька все тягала дітей, як собака щенят. Лідія, здригнувшись, одвернулася набік, Алина і Макаров стали знову садовити дітлахів на східці, але дівчинка, сміливо глянувши на них розумненькими очима, вигукнула:

— Та — чого ви бешкетуете? Не ваші ж дітлахи!

І знову заходилася стягати дітей зі східців, а кривий, захоплюючись, бурмотів:

— Ти дивись, яка вперта потороча, га?

Вигук дівчини збентежив Макарова, він усміхнувся, сказавши Аліні:

— Облиште...

Самгину здалося, що всіх збентежила горбатенька, всі начебто притихли перед нею. Лютов говорив щось до Лідії втішливим тоном. Туробоев, скинувши рукавичку, закурював цигарку, Алина смикала його за рукав, гнівно питаючи:

— Як це можна?

Він лагідно усміхався в обличчя її.

Два парубки в нових сорочках, пошитих начебто з рожевої шерсті, схожі один на одного, як два барани, спинилися біля ганку, один з них подивився на дачників, підійшов до сліпої, взяв її за руку й сказав рішуче:

— Бабко Анфісо, звільни місце панам.

— О, осподи! Підіймають уже?

— Зараз будуть. Иди.

— Дожила, слава тобі... Матінко...

— Наче ми заразні, — бунтувала Алина.

Лютов захоплено допитував кривого:

— А — якої ж ти віри?

Усміхаючись в розкошлану бороду, кривий крутив головою:

— Ні-і, в нас віра інша.

- Християнська?
— Неодмінно. Тільки — суворіша.
— То ти, чорт, скажи: в чому суворіша?
Кривий тяжко зітхнув:

— Цього сказати не можна. Це тільки одновірові можна сказати. Дзвони ми визнаємо і всю церковність; а все-таки...

Клим Самгін дивився, слухав і почував, що в ньому зростає обурення, начебто його навмисно привели сюди, щоб наповнити голову тяжкою й отруйною каламуттю. Все навколо було непримиренно чуже, але, штовхаючи в якийсь темний кут, силувало, примушуючи думати про горбату дівчинку, про слова Аліни і про запитання сліпої баби:

«Які це прийшли?»

У голові в нього шумів молитовний шепіт баб, заважаючи думати, але не заважаючи пам'ятати про все, що він бачив і чув. Молебень скінчився. Потворно довгий і тонкий сивобородий дід з жовтим обличчям і безволосою головою у формі гарбуза, скинувши з плечей своїх чумарку, тричі перехрестився, дивлячись на небо, став на коліна перед дзвоном і, тричі поцілувавши край, поліз на колінах круг нього, хрестячись і притуляючись до зображень святих.

— Он як! — схвально сказав кривий. — Це — Панов, Василь Васильович, він і є благодійник сільський. Знаменито скло виливає, пивні пляшки на всю губерню.

На площі стало тихіше. Всі уважно стежили за Пановим, а він лазив по землі й цілував край дзвона. Він і навколішки був високий.

Хтось гукнув:

— Народ! Ділись натрое!

Інший голос спитав:

— А де коваль?

Панов підвівся на ноги, помовчав, оглядаючи людей, і сказав басом:

— Починайте, православні!

Натовп, покрикуючи, повільно розірвався на три частини: дві відходили навскіс праворуч і ліворуч від дзвіниці, третя рухалась прямою лінією від неї, всі три обережно, як разки перлин, несли мотузки й здавалися нанизаними на них. Мотузки тяглися від вух великого дзвона, а він начебто не пускав їх, натягаючи дедалі тугіше.

— Стій! Стійте!

— Ось він!

— Ну-бо, Миколо Павловичу, послужи богові,— голосно сказав Панов.

До нього поволі підійшов на кривих ногах широкоплечий, кременний мужик у шкіряному фартусі. Руде волосся на голові в нього стояло догори, закошлану бороду засунуто за комір пістрьової сорочки. Чорними руками він закачав рукава по лікті і, перехрестившись до церкви, поклонився дзвонам, не згинаючись, а наче падаючи грудьми на землю, закинувши довгі руки свої назад, витягнувши їх для рівноваги. Потім він так само поклонився народові на всі чотири боки, скинув фартух, старанно склав його й сунув до рук огрядній молодиці в червоній кофті. Все це він робив мовчки, повільно, і все виходило в нього урочисто.

Йому подали кілька шапок, він узяв дві з них, поклав їх на голову собі близько до лоба і, притримуючи рукою, припав на коліно. П'ятеро мужиків, піднявши з землі невеликого дзвона, накрили ним голову ковалеві так, що краї лягли йому на шапки і на плечі, куди молодиця поклала згорнутий фартух. Коваль захитався, відриваючи коліно від землі, підвівся і тихо, широко ступаючи, пішов до входу на дзвіницю, п'ятеро мужиків супроводжували його, ідучи парами.

— Попер, ідол! — заздрісно сказав кривий і зітхнув, почухуючи підборіддя.— А дзвоник отой близько, чуеш, сімнадцяти пудів, та на сходи нести. Тут, в окрузі, проти цього коваля нікого нема. Він усіх б'є. Пробували і його,— його, звичайно, гуртом людей треба бити — одначе й це не вийшло.

На площі ставало дедалі тихіше, напруженіше. Всі голови підвелися догори, очі вичікувально дивилися в напівкругле вухо дзвіниці, звідки було похило висунуто три товсті балки з блоками в них і, проходячи через блоки, спускалися до землі мотузки, прив'язані до вух дзвона.

Урядник підійшов до великого дзвона, поплескав його долонею, як поплескують коняку, скинув кашкета, другою долонею прикрив очі й теж став дивитися вгору.

Дедалі тихіше, напруженіше ставало навколо, навіть дітлахи перестали метушитися і, позадиравши голови, вросли в землю.

Ось у синьому вусі дзвіниці заворушилося щось без-

формне, з нього вилетіла шапка, потім друга, вилетів грудкою згорнутий фартух,— люди на землі судорожно струснулись, заверещали, загорлали; м'ячами застрибали хлопчачки, а лисий мужичок з сивими вусами прорізав весь галас тонким вереском:

— Миколай Павлович, кум! Анператор...

Урядник надів кашкета, поправив медалі на грудях і вдарив мужика по лисій потилиці. Мужик відскочив, побіг, спинившись, погладив голову собі й гірко сказав, дивлячись на ганок школи:

— І пожартувати не дають...

Зійшов з дзвіниці коваль, похрестився довгою рукою до церкви. Панов, зігнувши тіло своє прямим кутом, обняв його, поцілував:

— Богатир!

І закричав:

— Православні! Беріться дружно! З богом!

Три купи людей, нанизаних на мотузки, заворушилися, захитались, упираючись ногами в землю, відкидаючись назад, як рибалки, що тягнуть сіть, три сірі струни натяглися в повітрі; дзвін теж поворушився, хитнувся нерішуче і неохоче відстав від землі.

— Рівніше, рівніше, богові діти! — кричав виробник пивних пляшок грудним голосом, захоплено й тривожно.

Тьмяно поблискуючи на сонці, важкий, мідний ковпак повільно спливав нагору, і люди — глядачі, дивлячись на нього, випростувалися теж, ніби бажаючи відірватися від землі. Це помітила Лідія.

— Дивіться, як тягнуться всі, наче ростуть,— тихо сказала вона; Макаров погодився:

— Так, мене теж підносить...

«Брешеш»,— подумав Клим Самгін.

На площі було не дуже шумно, тільки дітлахи покрикували та плакали немовлята.

— Рівніше, православні! — трубив Панов, а урядник повторював не так оглушливо, але дуже суворо:

— Рівніше, гей, праві!

Три групи людей, що підіймали дзвона, охкали, зітхали й харчали. Повискував блок, і щось тихенько тріщало на дзвіниці, але здавалося, що всі звуки гаснуть і ось зараз настане урочиста тиша. Климові чомусь не хотілося цього, він вважав, що тут було б до речі язичницьке радіння, бурхливі вигуки й навіть що-небудь смішне.

Він бачив, що Лідія дивиться не на дзвін, а на площу, на людей, вона прикусила губу й сердито хмуриться. У очах в Алини — дитяча цікавість. Туробоеву — нудно, він стоїть, нахиливши голову, тихенько здмухуючи цигарковий попіл з рукава, а в Макарова обличчя дурне, яким воно завжди буває, коли Макаров задумується. Лютов витягає шию набік, шия в нього довга, жилава, шкіра на ній шорстка, як шагрень. Він схилив голову на плече, щоб спрямувати неслухняні очі на одну точку.

Раптом, на височині двох третин дзвіниці, дзвін здригнувся в повітрі, зі свистом, фігурно скрутився, лопнувши, мотузок, ліва група людей похитнулася, задні купою попадали, почувся самотній, істеричний зойк:

— Ба-течку-у...

Дзвін гойдався, ліниво бив краєм по цеглі дзвіниці, сипалася жорстка, вапняний порошок. Самгін часто кліпав, йому здавалося, що він сліпне від цього пороку. Тупаючи ногами, одчайдушно верещала Алина.

— Ех, чорти, — пробурмотів Лютов і цмокнув.

— Тримайте, православні! — ревів Панов і, відстрибуючи, розмахував руками.

Кривоногий коваль забіг у тил тій групі, яка тягла прямо від дзвіниці, і став обмотувати кінець мотузка навколо товстого стовбура верби, при корені її; йому допомагав парубок у рожевій сорочці. Мотузок, натягаючись дедалі тугіше, тремтів, як струна, люди відскакували від нього, коваль гримав:

— Держи! Уб'ю!

Клим заплющив очі, чекаючи, коли дзвін гримнеться на землю, слухаючи, як ревуть, верещать люди, гримав коваль і трубить Панов.

— Зв'язуй!

— Не бійтесь, православні! Поволі! Дружно-о! Руши-ив!

Дзвін знову, майже непомітно, поплив угору, з вікна дзвіниці повисовувалися голови мужиків.

— Додому, — різко сказала Лідія. Обличчя в неї було сіре, в очах — жах і огида. Десь у коридорі в школі голосно схлипувала Алина і бурмотів Лютов, виюче голосяння двох жінок долиняло з площі. Клим Самгін догадався, що якась хвилинка зникла з його життя, нічим не обтяживши свідомості.

Кривий, зійшовши з ганку, тримав за плече зляканого підлітка й допитував:

— Що ж він — живий?

— Я не знаю. Пустіть, дядьку Михайле...

— Йолоп. Бачиш, а не тямиш...

Під вербою стояв Туробоев, говорячи щось урядникові, тримаючи білий палець в нього біля носа. Площею спішно йшов до верби священик, з хрестом у руках, хрест саяв, танув, освітлюючи темне, сухе обличчя. Навколо верби зібралися щільним колом жінки, урядник почав розштовхувати їх, коли підійшов піп, — Самгін побачив під вербою парубка в рожевій сорочці і Макарова на колінах перед ним.

— Як це трапилось? — тихо спитав Клим, оглядаючись. Лідії вже не було на ганку.

Вона вийшла із школи, ведучи під руку Алину, позад них кривилося обличчя Лютова. Схлипуючи, Алина казала:

— Мені так не хотілося йти сюди, а ви...

Вулицею села вони йшли швидко, не оглядаючись, за околицею догнали кривого, він зразу ж, з упевненістю очевидця, став розказувати:

— Йому мотузком шию затягло, ну, хребці й хруснули...

Лютов, показавши кривому кулака, шепнув:

— Мовчи.

Запитливо глянувши на нього, на Кліма, кривий вів далі:

— А може, коваль пожартував, навмисно мотузка накинув... Може, і помилився... Всяко буває...

Лютов, притримуючи його за рукав, пішов повільніше, але й дівчата, вийшовши на берег річки, уповільнили ходу. Тоді Лютов знову став розпитувати кривого про віру.

Невидимі цвіркуні цвіркали так голосно, що здавалося — це тріщить висушене сонцем небо. Клим Самгін почував себе так, наче він прокинувся після важкого сновидіння, був стомленим і байдужим до всього. Поперед нього хитався кривий, повчально кажучи Лютову:

— Наприклад — наша віра рукотворного не прийма. Спасів образ, котрий нерукотворний, — приймаєм, а іншого — не можемо. Спасів образ — з чого? Він — з поту, з крові Христової. Коли Ісус Христос на Волхову гору

хреста ніс, тут йому невірний Фома-апостол рушничком личко й утер,— упевнитись хотів: чи Христос? Личко на полотні й залишилось — він! А всяка інша ікона, це — фальш, ніби як фотографія ваша...

Лютов стримано звискував:

— Зажди, чому моя фотографія — фальш?

— Та воно як же? Чия, як не ваша? Мужик — що робить? Миски, ложки, сани і всяке таке, а ви — фотографію, машинку швацьку...

— Ага, он що?..

У сміхові Лютова Клим чув солодке вищання розпеченої собачки, коли її чухають за вухами.

— Хліб, скажімо, він теж нерукотворний, його бог, земля родить.

— А чим тісто місяць?

— Це — діло бабське. Баба — від бога далеко, вона йому — другий сорт. Не її першою бог створив...

Лідія глянула через плече на кривого й пішла швидше, а Клим думав про Лютова:

«Дуже нудно йому, якщо він розважається такими дурницями».

— Звідки це ти взяв? Звідки? Адже не сам видумав, не сам? — жваво, наполегливо, з незрозумілою радістю допитувався Лютов, і знову розмірено, солідно говорив кривий:

— Не сам, це — правильно; всі один в одного розуму навчаємось. Торік тут жив пояснюючий пан...

Клим подумав:

«Пояснюючий пан? Дуже добре!»

— То він бувало вечорами, по святах, розмови провадив з навколишніми людьми. Міцного розуму людина! Він просто казав: де корінь і де походження? Це, каже, народ і для нього, каже, всі засоби...

— Ти його в поминання записати повинен. Записав?

— Жартуєте. Ми й своїх покійників забуваемо поминати.

— А він — помер?

— Цього не знаю...

Прийшовши додому, Самгін ліг. Трохи боліла голова, ні про що не думалось, і не було ніяких бажань, крім одного: коли б швидше згас цей душний, дурний день, стерлись безглузді враження, якими він нагородив. Долала тяжка дрімота, але не спалося, у скронях стукали моло-

точки, в пам'яті слуху тяжко згустилися всі голоси дня: бабське шепотіння і зігхання, командуючі вигуки, злякане виття, надсмертне голосіння. Горбатенька дівчинка обурено питала:

«Та — чого ви бешкетуєте?»

Уже темніло, коли прийшли Туробоев, Лютов і сіли на терасі, провадячи далі розмову, як видно, почату давно. Самгін лежав і слухав перебіг двох голосів. Було дивно слухати, що Лютов говорить без викриків і вищання, характерних для нього, а Туробоев — без іронії. Побрязкували чайні ложки об скло, гаряче шипіла вода, виливаючись з крана самовара, і це нагадало Климові дитинство, зимові вечори, коли бувало він засинав перед чаєм і його будило саме це брязкотіння металу об скло.

На терасі говорили про слов'янофілів і Данилевського, про Герцена і Лаврова. Клим Самгін знав цих письменників, їхні ідеї були однаковою мірою чужі йому. Він вважав, що, по суті, всі вони розглядають особу тільки як матеріал історії, для всіх людина є Ісааком, приреченим на заклання.

«Треба мати якісь особливі голови і серця, щоб визнавати необхідність приношення людини в жертву невідомому богові майбутнього», — думав він, чуйно прислухаючись до спокійної мови, неквапливих слів Туробоева:

— Серед панівних ідей нема жодної, прийнятної для мене...

Швидко забурмотів Лютов, спочатку неможливо було розібрати, що він каже, але потім виділилися слова:

— У народників велика перевага: село здоровіше й практичніше за місто, воно може висунути стійкіших людей, — правда ж?

— Можливо, — сказав Туробоев.

Клим подумав, що, напевно, він, відповідаючи на запитання, трохи підняв ліве плече, як завжди робив, ухилиючись від прямої відповіді.

— А все-таки — половинчастість! — скрикнув Лютов. — Усе-таки — потомки тих головотяпів, які, поступившись перед кочівниками благодатним півднем, утекли в ліси і болота півночі.

— Здається, ви суперечите собі...

— Ні, дозвольте! А ви, а ви як же? Адже це ваші предки...

Важко затупотіла покоївка, забрязкотів чайний посуд. Клим устав, безшумно прочинив вікно на терасу й почув лінивенькі, холодні слова:

— Я, звичайно, не думаю, що мої предки наплутали в історії країни так багато і були такі безглуздо злочинні, як це змальовують деякі... фабриканти правди з числа радикальних публіцистів. Не вважаю предків за ангелів, не схиляю вважати їх і за героїв, вони просто більш чи менш покірні виконавці велень історії, що, як ви самі сказали, з самого початку криво пішла. На мою думку, нині вона вже така, що особисто дає мені право відмовлятися від продовжування лінії предків, лінії, яка вимагає від людини деяких властивостей, що їх я не маю.

— Це — що так? — заверещав Лютов. — Це — ре-зіньяція? Толстовство?

— Пам'ятається, я вже казав вам, що вважаю себе людиною психічно декласованою...

Почулися човгаючі кроки.

— Що — помер? — спитав Туробоев, йому відповів голос Макарова:

— Розуміється. Налий чаю, Володимире. Ви, Туробоев, поговоріть з урядником ще; він тепер обвинувачує коваля вже не в навмисному вбивстві, а — через необережність.

Самгін відійшов від вікна, причесався й вийшов на терасу, зміркувавши, що, мабуть, зараз з'являться дівчата.

Світло лампи, ніби поглинуте міддю самовара, скупо освітлювало три постаті, повиті гарячим присмерком. Лютов, розгойдуючись на стільці, ворушив шелепами, цмокав і дивився на Туробоева, який, нахилившись над столом, писав щось на зім'ятому конверті.

— Чому ти босий? — спитав Клим Макарова, — той, походжаючи по терасі з склянкою чаю в руках, відповів:

— Чоботи в крові. Тому парубкові...

— Ну, годі! — сказав Лютов, скрививши обличчя, і голосно зітхнув: — А де ж істоти другого сорту?

Він перестав гойдатися на стільці і дратуючим тоном почав розказувати Макарову думку кривого мужика про жінок.

— Мужик казав простіше, коротше, — зауважив Клим. Лютов підморгнув йому, а Макаров, зупинившись, сунув свою склянку на стіл так, що склянка впала з блюдечка, і почав говорити швидко й збуджено:

— От — бачиш? Я ж кажу: це — органічне! Вже в міфі про створення жінки з ребра чоловіка цілком очевидна брехня, придумана невправно й вороже. Створюючи цю брехню, вже ж знали, що жінка народжує чоловіка і що вона народжує його для жінки.

Туробоев підвів голову і, пильно глянувши на збуджене обличчя Макарова, усміхнувся. Лютов, підморгуєючи до нього, сказав:

— Найцікавіша гіпотеза російської фабрикації!

— Це ти кажеш про ворожість до жінки? — з іронічним подивом спитав Клим.

— Я, — сказав Макаров, ткнувши себе пальцем у груди, і звернувся до Туробоева:

— Та сама ворожість криється і в міфі про вигнання перших людей з раю невідання через провину жінки.

Клим Самгін усміхався й дуже хотів, щоб його іронічну усмішку бачив Туробоев, але той, спершись ліктями на стіл, дивився в обличчя Макарову, високо підвівши вишівані брови і начебто дивуючись.

— Щасливе ти немовля, Костю, — пробурмотів Лютов, труснувши головою, і став розводити пальцем воду на мідному підносі. А Макаров говорив, притишивши голос і від збудження трохи заїкаючись, — говорив поквапливо:

— Ворожість до жінки почалася з того моменту, коли чоловік відчув, що культура, створювана жінкою, — насилиство над його інстинктами.

«Що він бреше?» — подумав Самгін і, погасивши усмішку іронії, насторожився.

Макаров стояв, зсунувши ноги, і це дуже підкреслювало клиноподібність його постаті. Він струшував головою, двобарвне волосся падало на лоб і на щоки йому, різким жестом руки він відкидав його, обличчя в нього стало ще кращим і якимось гострішим.

— Осіле і тим самим культурне життя почала жінка, — говорив він. — Це вона повинна була зупинитися, забезпечити себе і свою дитину від звірів, від негоди. Вона виявила їстівні злаки, лікувальні трави, вона приручила тварин. Для напівзвіра і бродяги самця свого вона поступово ставала істотою дедалі таємничішою й мудрішою. Подив і страх перед жінкою збереглися й до нашого часу, в «табу» диких племен. Вона страхала своїми знаннями, знахарством і особливо — таємничим актом народження дитини, — чоловік-мисливець не міг спосте-

рігати, як народжують звірі. Вона була жрицею, створювала закони, культура виникла з матриархату...

Навколо лампи метушливо мигтіли сіренькі метелики, тіні їх перебігали по білій тужурці Макарова, всі груди і навіть обличчя його рябіли від темненьких цяточок, наче від тіней його покvapливих слів. Клим Самгін вважав, що Макаров говорить нудно й наївно.

«Складає іспит на посаду «пояснюючого пана».

Згадавши стару звичку, Макаров правою рукою відкручував верхній гудзик тужурки, ліва нерішуче відмахувалась від метеликів.

— До речі, знаєте, Туробоев, мене здавна ображала відома цинічна лайка. Звідки вона? Мені здається, що в глибокій давнині вона була вітанням, яким встановлювалася кровна спорідненість. І — могла бути засобом самозахисту. Старий мисливець казав: брав твою матір — молодому, дужчому. Згадайте зустріч Іллі Муромця з чваньком...

Лютов весело усміхнувся і крикнув.

— Де ти вичитав це? — спитав Клим, теж усміхаючись.

— Це — моя догадка, інакше я не можу зрозуміти, — нетерпляче відповів Макаров, а Туробоев устав і, прислухаючись до чогось, сказав тихенько:

— Дотепна догадка.

— Я набрид вам? — спитав Макаров.

— О, ні, що ви! — дуже ласкаво й швидко відгукнувся Туробоев. — Мені здалося, що йдуть панночки, але я помилився.

— Кривий ходить, — тихо сказав Лютов і, схопившись зі стільця, обережно спустився з тераси в п'ятьму.

Климові було неприємно почути, що Туробоев назвав догадку Макарова дотепною. Тепер обидва вони ходили по терасі, і Макаров говорив далі, ще більше притишивши голос, крутячи гудзика, змахуючи рукою:

— Коли напівдикий Адам відібрав, за правом дужого, в Єви владу над життям, він оголосив усе жіноче злом. Дуже цікаво, що це трапилося на Сході, звідки всі релігії. Саме звідти вчення: мужчина — день, небо, сила, благо; жінка — ніч, земля, слабкість, зло. Євреї моляться: «Господи, дякую тобі за те, що ти не створив мене жінкою». Ганебність нашої очисної молитви після пологів, — це вже, безперечно, чоловіче, жрецьке. Та, перемігши жін-

ку, мужчина вже не міг перемогти в собі виховану нею жадобу кохання й пестощів.

— Але, кінець кінцем, що ти хочеш сказати? — суворо й голосно спитав Самгін.

— Я?

— До чого ти ведеш?

Макаров спинився перед ним, засліплено кліпаючи.

— Я хочу зрозуміти: що ж таке сучасна жінка, жінка Ібсена, яка тікає від кохання, від сім'ї? Чи почуває вона потребу і силу знову завоювати собі колишнє значення матері людства, збудника культури? Нової культури?

Він махнув рукою в п'ятьму:

— Адже ця вже здряхліла, вижита, в ній є навіть щось божевільне. Я не можу повірити, щоб міщанська пошлість нашого життя остаточно спотворила жінку, хоч з неї зробили вішалку для дорогих суконь, брязкалець, віршів. Але я бачу таких жінок, які не хочуть — зрозумій! — не хочуть кохання або ж розкидають його, як не потріб.

Клим усміхнувся в обличчя йому.

— Ех ти, романтик, — сказав він, потягаючись, розправляючи м'язи, і пішов до сходів повз Туробоева, який задумливо дивився на циферблат свого годинника. Самгін уразу став цілком зрозумілим зміст цієї довгої проповіді.

«Дурненький», — думав він, сходячи обережно піщаною стежкою. Маленький, але дуже яскравий осколок прорвав хмари; серед голок хвої тремтіло сріблясте світло, тіні сосон зібралися біля коріння чорними грудками. Самгін ішов до річки, кажучи собі, що він почуває чесну огиду до дешевого блиску слів і добре вміє зрозуміти надумані красоти людської мови.

«Ось так і живуть вони, всі ці Лютови, Макарови, Курузови, — схоплять яку-небудь ідейку і галасують, гримлять...»

Ранком подув гарячий вітер, струшуючи сосни, здіймаючи пісок і воду в річці. Коли Варавка, скинувши капелюх, ішов зі станції, вітер закинув бороду на плече йому й шарпав її. Борода надала червонолицій, кошлатій голові Варавки схожості з потворним зображенням комети в популярній книжці з астрономії.

За чаєм, сидячи в нічній, до п'ят, сорочці, без панта-

лон, у туплях на босу ногу, задихаючись від спеки, стираючи з обличчя масний піт, він гримав:

— Літо, чорт! Африканіш фейерліх!* А там бунтує музикантша, їй потрібні комірчини, переділки і взагалі — чорт лисий. Їдь, брат, заспокой її. Молодичка — смачна.

Він голосно зітхнув, втер обличчя бородою.

— У Віри Петрівни в Петербурзі щось не виходить з Дмитром, його, як видно, добре притиснули. Данина часові...

Позаочі Клим думав про Варавку нешанобливо, навіть саркастично, а розмовляючи з ним, почував завжди, що людина ця захоплює його своєю невгамовною енергією й простолінійністю розуму. Він розумів, що це розум цинічний, але пам'ятав, що Діоген був чесною людиною.

— Ви знаєте, — сказав він, — Лютов співчуває революціонерам.

Варавка поворушив бровами, подумав.

— Так. Здавалося б, — справа не купецька. Та, здається, це входить у моду. Співчують.

І посилав градом швиденьких слівцець:

— Революціонер — теж корисний, якщо він не дурень. Навіть — якщо дурний, і тоді корисний, з причини потворних умов російського життя. Ми ось дедалі більше виробляємо товарів, а покупця — нема, хоч він потенціально існує в кількості ста мільйонів. По сірнику в день — сто мільйонів сірників, по цвяху — сто мільйонів цвяхів буде.

Згріб руками бороду, засунув її за комір сорочки і присмоктався до склянки з молоком. Потім — пирхнув, струснув головою й казав далі:

— Якщо революціонер навчає мужика: візьми, дурню, будь ласка, землю в поміщика і, будь ласка, вчися жити, працювати по-людськи розумно, — революціонер — корисна людина. Лютов — що? Народник? Гм... народовець. Я чув, ці вже провалилися...

— Він дає вам грошей на газету?

— Дядько його дає, Радеєв... Блаженний стариган такий...

Помовчавши, він спитав, примружившись:

— Що ж, Лютов — переконана людина?

— Не знаю. Він такий... невловний.

* По-африканськи жарко! (нім.) — Ред.

— Впіймають, — обіцяв Варавка. — Ну, я піду купатися, а ти катай до міста.

— Купатися? — здивувався Клим. — Ви так багато випили молока...

— І ще вип'ю, — сказав Варавка, наливаючи з глечика в склянку холодного молока.

Приїхавши до міста, увійшовши в двір дому, Клим побачив на ганку флігеля Співак у довгому фартусі з сірого перкалю; привітально махаючи рукою, оголеною по лікоть, вона закричала:

— А, молодий хазяїн! Ідіть-но сюди!

І, міцно потискуючи йому руку, почала скаржитися: не можна наймати квартиру, в якій риплять двері, не причиняються вікна, курять печі.

— Тут жив один письменник, — сказав Клим і — жахнувся, зрозумівши, як безглуздо сказав.

Співак глянула на нього здивовано і, цим збентеживши його ще більше, запросила до кімнати. Там поралася ряба дівчина з нахабними очима; посеред кімнати, задумавшись, стояв Співак з молотком у руках, без піджака, на грудях у нього, як два ордени, блищали пряжки підтяжок.

— Влаштуємося, — пояснив він, простягнувши Климові руку з молотком.

Він скинув окуляри, і на його маленькому, дитячому личку жалісно оголилися сліпо вирячені, руді очі в подушечках синюватих пухлин. Дружина його водила Клима по кімнатах, захаращених меблями, вимагала столярів, грубника, голі руки і перкаль фартуха спростили її. Клим неприємно дивився скося на її закруглений живіт.

А через кілька хвилин він, скинувши тужурку, заклопотано забивав цвяхи в стіну, чіпляв картини і ставив книжки на полицки в шафу. Співак настроював рояль. Єлизавета говорила:

— Він завжди сам настроює. Це — його вітвар, він навіть мене неохоче підпускає до інструмента.

Гули басові струни, покоївка брязкотіла посудом, в кухні скреготав рашпиль водопровідника.

— Ви не вважаєте, що в житті дещо зайве? — несподівано спитала Співак, але коли Клим охоче погодився з нею, вона, примружившись, дивлячись у куток, сказала:

— А мені подобається саме зайве. Потрібне — нудне. Воно — поневолює. Всі ці скрині, чемодани — жахливі!

Потім вона заявила, що любить старий фарфор, гарні оправи книжок, музику Рамо, Моцарта і хвилини перед грозою.

— Коли почуваш, що все в тобі і навколо тебе напружене, і чекаєш катастрофи.

Клим ніколи ще не бачив її такою жвавою і владною. Вона змарніла, жовтуваті плями з'явилися на обличчі в неї, але в очах було щось самозадоволене. Вона збуджувала змішане почуття обережності, цікавості і, звичайно, ті надії, які хвилюють молодого чоловіка, коли гарна жінка дивиться на нього ласкаво і ласкаво розмовляє з ним.

— Казала я вам, що Кутузова теж заарештовано? Так, у Самарі, на пароплавній пристані. Який прекрасний голос, правда ж?

— Йому слід було б в опері служити, а не революції робити, — солідно сказав Клим і помітив, що губи в Співак усмішкувато здригнулися.

— Він хотів. Та, мабуть, інколи слід іти проти одного великого бажання, щоб воно не заглушило всі інші. Як ви думаєте?

— Не знаю, — сказав Клим.

Було ясно, що вона випробовує, випитує. В неї в очах світиться щось вимірююче, погляд її лоскоче обличчя і дедалі більше бентежить. Негарно випнувши живіт, Співак розглядала пошарпану книжку з відірваними палітурками.

— Не знаєте? Не думали? — допитувалась вона. — Ви дуже стримана людина. Це у вас від скромності чи від скупості? Я б хотіла розуміти: як ви ставитесь до людей?

«Ні, вона зовсім не схожа на жінку, якою я її бачив у Петербурзі», — думав Самгін, насилу духиляючись від її наполегливих запитань.

Попрацювавши понад годину, він пішов, несучи з собою драгівний образ жінки, невловної в її думках і небезпечної, як усі люди, що випитують. Випитують, бо хочуть здобути уявлення про людину, і для того, щоб швидше здобути, обмежують її особистість, спотворюють її. Клим був певен, що це саме так; сам прагнучи спрощувати людей, він підозривав їх у бажанні спростити його, людину, яка не відчуває меж своєї особистості.

«З цією жінкою треба поводитися обережно», — вирішив він.

Але другого дня, зранку, він знову допомагав їй влаштувати квартиру. Ходив із Співаками обідати до ресторану в міський сад, увечері пив з ними чай, потім до чоловіка прийшов вусатий поляк з віолончеллю і гордо виряченими очима коропа, невтомна Співак запропонувала Климові показати їй місто, але коли він пішов переодягатися, гукнула йому у вікно:

— Передумала: не піду. Посидимо в саду,— хочете?

Клим не хотів, але не наважився відмовитися. З півгодини поволі кружляли по стежках саду, розмовляючи про незначне, про дрібниці. Клим почував дивне напруження, начебто він, ступаючи берегом глибокого ручая, шукав, де зручніше перескочити через нього. З вікна флігеля долинали акорди рояля, виття віолончелі, гостренькі вигуки маленького музиканта. Зітхав вітер, згущуючи пільму, здавалося, що з дерев сиплеться теплий, синюватий пил, забарвлюючи повітря дедалі темніше.

Співак ішла повільно, похитуючи животом, в її ході було щось хвастовите, і ще раз Клим подумав, що вона самовдоволена. Дивно, що він не помітив цього в Петербурзі. В простих, лінивих запитаннях про Варавку, про Віру Петрівну Клим не бачив нічого підозрілого. Але від неї йшов невагомий, однак явно відчутний тиск, видивляючись на Кліма дивне побоювання. Її круглі очі кішки дивилися на нього владно синюватим, обтяжливим поглядом, начебто вона знала, про що він думає і що може сказати. І ще: вона змушувала забувати про Лідію.

— Сядьмо, — запропонувала вона й задумливо почала розказувати, що позавчора вона з чоловіком була в гостях у старого знайомого його, адвоката.

— Це, як видно, місцевий покровитель мистецтва і наук. Там якийсь рудий чоловік читав щось ніби лекцію. «Про інстинкти пізнання», здається? Ні, «Про третій інстинкт», але це саме інстинкт пізнання. Я — неук у філософії, але — мені сподобалося: він доводив, що пізнання така сама сила, як любов і голод. Я ніколи не чула цього... в такій формі.

Говорячи, Співак начебто прислухалася до своїх слів, очі в неї потемнішали, і почувалося, що говорить вона не про те, що думає, дивлячись на свій живіт.

— Навдивовижу неохайна й потворна людина. Та, коли про любов говорять такі... невдалі люди, я дуже вірю

в їх щирість і... в глибину їх почуття. Найкраще, що я чула про любов і жінку, казав один горбатий.

Зітхнувши, вона сказала:

— А що красивіший мужчина, то менше він надійний як чоловік і батько.

І — усміхнулась, додавши:

— Краса — розпусна. Це, мабуть, закон природи. Во-на скупа на красу і тому, створивши її, прагне використати якнайширше. Ви чого мовчите?

Самгін мовчав, бо чекав чогось. Йї звернення примусило його здригнутись, він поквапливо сказав:

— Рудий філософ — це учитель мій.

— Хіба? Он як?

Вона глянула в обличчя Климові з цікавістю, а він позасвідомо сказав:

— Років з дванадцять тому він був закоханий у мою матір.

Він озлоблено відчув себе балакучим хлопчаком і з острахом чекав: про що тепер питає його ця жінка? Та вона, помовчавши, сказала:

— Вогко. Ходімо до кімнати.

А по дорозі до флігеля півголосом зауважила:

— Ви, мабуть, дуже самотня людина.

Ці слова прозвучали не запитанням. Самгін на мить відчув вдячність до Співак, але слідом за тим насторожився ще більше.

Вусатий поляк зник, залишивши віолончель біля рояля. Співак грав фугу Баха; глянувши на тих, що увійшли, темними кружками скелець, він покашляв і сказав:

— Це не музикант, а водопровідник.

— Віолончеліст?

— Цілковитий негідник, — переконано сказав музикант.

Він знову почав грати, але так своєрідно, що Клим глянув на нього з подивом. Грав він в уповільненому темпі, підкреслюючи то одну, то другу ноту акорду і, піднявши ліву руку з витягнутим вказівним пальцем, прислухувався, як вона поступово тане. Здавалося, що він ламав і розривав музику, шукаючи чогось глибоко схованого в мелодії, знайомій Климові.

— Заграй Рамо, — попросила його дружина.

Покірно зазвучали наївні й галантні акорди, від них у кімнаті, затишно прибраній, стало ще затишніше.

На темному фоні стін чітко виступали фарфорові фігурки. Самгін, подумав, що Єлизавета Співак чужа тут, що ця кімната для мрійної блондинки, дуже ліричної, закоханої в чоловіка і вірші. А ця встала і, поставивши перед чоловіком ноти, проспівала невідому Климові бравурну пісеньку французькою мовою, закінчивши її радісним вигуком:

— A toi, mon enfant!*

Він зрадів, коли з'явилася покоївка і оповістила теж чомусь з усмішкою радісною:

— Матінка приїхали!

Клим подумав, що мати, напевно, приїхала стомлена, роздратована, тим приємніше йому було побачити її настроєною бадьоро й навіть начебто помолоділою за ці кілька днів. Вона зразу ж почала розказувати про Дмитра: його скоро випустять, але він буде позбавлений права вчитися в університеті.

— Я не вважаю це за нещастя для нього, мені завжди здавалося, що він був би поганим лікарем. Він з натури учитель, рахівник у банку, взагалі що-небудь дуже скромне. Офіцер, який веде його справу,— дуже чемна людина,— поскаржився мені, що Дмитро поводить на допитах неввічливо і не захотів сказати, хто втягнув його... в цю авантюру, цим він дуже пошкодив собі... Офіцер настроєний до молоді дуже доброзичливо, але каже: «Зрозумійте наше становище, не можемо ж ми виховувати революціонерів!» І нагадав мені, що у вісімдесят першому році саме революціонери згубили конституцію.

Очі в матері світилися яскраво, можна було подумати, що вона трохи підфарбувала їх або впустила краплину атропіну. В новій сукні, гарно пошитій, з цигаркою в зубах, вона була схожа на актрису, що відпочиває після вдалого спектаклю. Про Дмитра вона говорила між іншим, якось усе забуваючи про нього, не договороючи.

— Мені дали побачення з ним, він сидить у тюрмі, яка називається «Хрести», здоровий, обростає бородою, спокійний, навіть — веселий і, здається, почуває себе героєм.

І знову заговорила про інше.

* Тобі, дитино моя! (франц.).—Ред.

— Петербург напрочуд відсвіжує. Я ж бо жила в ньому з дев'яти до сімнадцяти років, і так багато доброго згадалося.

В не властивому їй ліричному тоні вона хвилини зо дві, зо три згадувала про Петербург, примусивши сина нешанобливо подумати, що Петербург за двадцять чотири роки до цього вечора був містом маленьким і нудним.

— У мене знайшлися спільні знайомі з старою Преміровою. Гарна старенька. А її племінниця — жаклива. Вона завжди така груба й похмура? Вона не говорить, а стріляє з поганої рушниці. Ах, я й забула: вона дала мені лист для тебе.

Потім вона оповістила, що йде у ванну, пішла, але, спинившись посеред кімнати, сказала:

— О боже мій, можеш уявити: Марія Романівна, — ти її пам'ятаєш? — теж була заарештована, довго сиділа, і тепер її вислано кудись під гласний нагляд поліції! Ти — подумай: вона ж старша за мене на шість років і все ще... Справді ж, мені здається, що в цій боротьбі з урядом у таких людей, як Марія, головну роль відіграє їхнє бажання помститися за зіпсоване життя...

— Можливо, — погодився Клим.

Все, що сказала мати, нічим не зачепило його, начебто він сидів біля вікна, а за вікном сівся дрібний дощ. Прийшовши до себе, він розкрив конверт, надписаний розгонистим почерком Марини, в конверті був лист не від неї, а від Нехаєвої. На товстому синюватому папері, оздобленому незвичайною квіткою, вона писала, що її здоров'я краще і що, можливо, до середини літа вона приїде в Росію.

«Ото ше», — з досадою подумав Самгін.

Писала Нехаєва гарними словами, вони справляли враження надуманості.

«Уявляє себе Марією Башкирцевою».

Клим порвав листа, роздягся і ліг, думаючи, що кінець кінцем люди тільки стомлюють. Кожне з них, кидаючи в пам'ять тяжку тінь свою, змушує думати про нього, оцінювати його, шукати для нього місця в душі. Навіщо це потрібне, який сенс у цьому?

«Саме ці поштовхи зовні заважають мені встановити сталі межі моєї особистості, — вирішив він, суперечачи сам собі. — Кінець кінцем я помітний лише тому, що стою осторонь від усіх і мовчу. Необхідно прийняти якусь ідею,

як це зробили Томилін, Макаров, Кутузов. Треба мати в душі якийсь стрижень, і тоді навколо нього утвориться все те, що відмежує мою особу від усіх інших, обведе мене різкою рисою. Визначеність особистості досягається тим, що людина говорить завжди одне й те саме, — це ясно. Особистість — комплекс твердо засвоєних думок, це — оригінальний лексикон».

Але, переглядаючи ідеї, відомі йому, Клим Самгін не знаходив жодної вигідної для нього, та й не міг знайти, йшлося не про запозичення чужого, а про фабрикацію свого. Всі ідеї вже тільки тому погані, що вони — чужі, не кажучи про те, що багато з них були органічно ворожі, а деякі — наївні аж смішні, як, наприклад, ідея Макарова.

Ця думка і настирливе дзижчання комарів за серпанковою запоною ліжка заважали заснути. Клим Самгін спробував заспокоїтися, нагадавши собі, що, по суті, в нього є стрижень: це його чесне ставлення до самого себе. Чуже тому не всмоктується, не вростає в нього, а пливе крізь нього, не хвилюючи почуття, тільки обтяжуючи пам'ять, що в нього є огида до всякого насильства над собою. Та це вже не втішало. Від безнадійних і втомних пошуків зручної ризи він перейшов до думок про Співак, про Лідію. Вони обидві майже однаково неприємні тим, що чогось шукають, копаються в ньому. Він вважав, що в цьому їх ставлення до нього цілком схоже. Та обидві вони ваблять його до себе. З однаковою силою? На це запитання він не міг відповісти. Це, здається, залежало від їх становища в просторі, від їх фізичної близькості до нього. В присутності Співак образ Лідії танув, розпливався, а коли Лідія перед очима — зникала Співак. І найгірше було те, що Клим не міг ясно уявити собі, чого саме хоче він від вагітної жінки і від недосвідченої дівчини?

Він не забув про те почуття, з яким обіймав ноги Лідії, але пам'ятав це як сновидіння. Не багато днів минуло з того моменту, але він уже не один раз питав себе: що примусило його стати навколішки саме перед нею? І це запитання будило в ньому сумніви щодо справжньої сили почуття, яким він так пишався був кілька днів тому.

Взагалі перед ним дедалі частіше з'являвся щось сновидне, таке, чого йому не треба було бачити. Навіщо потрібна дурна сцена ловіння уявлюваного сома, який сенс у безглуздому сміхові Лютова і кривого мужика?

Не треба було бачити тяжкої метушні з дзвоном і багато іншого, що, не маючи сенсу, тільки обтяжувало пам'ять.

«Та — чого ви бешкетуєте?» — звучало в пам'яті обурене запитання горбатої дівчинки і шуміло в голові рідюче шепотіння сільських баб.

«Справді, я, здається, захворію від усього цього...»

Уже світало, місячні тіні на підлозі зникли, шибки вікон, утративши голубувате забарвлення, теж начебто розтанули. Клим задрімав, але скоро його розбудив дрібний тупіт кроків багатьох людей і брязкіт заліза. Він схопився, підійшов до вікна, — вулицею йшла звичайна процесія — велика партія арештантів, оточена рідким цепом солдатів пароплавно-конвойної команди. Гостробородий двірник, шурхаючи по камінню мітлою, здіймав хмари куряви назустріч партії сірих людей. Солдати були дрібні, прикрашені синіми шнурами, їхні оголені шаблі блискали теж синювато, як лід, а попереду партії, брязкаючи кайданами, сковані по двоє за руки, ступали сірі, бригоголові люди, на добір високі й майже всі бородаті. В одного з них обличчя було навскіс перетяте чорною пов'язкою, що закривала око, він глянув незакритим волохатим оком у вікно на Кліма і сказав товаришеві, теж бородатому, схожому на нього, як брат:

— Дивись — Лазар воскрес!

Але товариш його глянув не на Кліма, а вдалину, на небо і плюнув, цілячись в чобіт конвойного. Це були єдині слова, що їх почув Клим крізь глухий тупіт сотні ніг і гучний брязкіт заліза, який хитав рожевувату, тепленьку тишу сонного міста.

За каторжанами роздрібно ступали різноманітно одягнені темні люди, з клуночками під пахвами, з торбами за спинами; ішов високий старик у підрыснику і скуфії з чайником і казанком на поясі, його посуд бряжчав у такт кайданам.

Тісною групою йшли політичні, чоловіка з двадцять, двоє — в окулярах, один — рудий, неголений, другий — сивий, схожий на ікону Миколи Мирлікійського, позаду них похитувався літній чоловік з довгими вусами і червоним носом; посміюючись, він щось говорив кучерявому хлопцеві, який ішов поряд з ним, говорив і показував пальцем на вікна сонних будинків. Чотири жінки замикали похід: товста, з дряблим обличчям черниці, молоденька й струнка, на тонких ногах, і ще дві йшли, взявши

одна одну під руку, одна—трохи кульгала, хиталась, за її спиною сонно переставляв важкі ноги кирпатий солдат, і синій клинок його шаблі майже торкався її вуха.

Коли голова партії проходила повз двірника, він перестав працювати, але, пропустивши повз себе каторжан, швидко почав збивати мітлюю куряву на політичних.

— Зажди, бовдуре! — голосно гукнув конвойний, спіткнувся і чхнув.

Партія звернула за ріг на вулицю, яка спускалась до річки, двірник запопадливо гнав услід арештантам хмари димної куряви. Клим знав, що на річці арештантів чекає рудий пароплав з білою смугою на димарі, руда баржа; палубу її вкрито залізною кліткою, і баржа схожа на пастку. Можливо, що в такій пастці поїде і брат Дмитро. Чому він став революціонером, брат? В дитинстві він був безбарвний, хоч перед дорослими виявляв лінєвеньку, але незламну впертість, а граючись з дітьми — добродушність дворового пса. Нехаєва правду сказала, що він — неук. Тіло в нього важке, нерозумне. Революціонер повинен бути спритний, розумний і злий.

Здала все ще було чути брязкання кайданів і тяжкий шепіт. Двірник вимів свою ділянку, постукав держакком мігли об камінь, перехрестився, дивлячись у далечінь, туди, де вже сяяло сонце. Стало тихо. Можна було думати, що гострорободий двірник вимів арештантів з вулиці, з міста. І це було теж неприємним сновидінням.

Надвечір, у темній крамниці букініста, Клим наткнувся на чоловіка в осінньому пальті.

— Пробачте.

— Це ви, Самгін, — впевнено сказав чоловік.

Навіть і після цього ствердження Клим не сразу впізнав Томили́на в курному присмерку крамниці, набитої книжками. Сидячи на низенькому, з підрізнаними ніжками стільці, філософ простягнув Самгіну руку, другою рукою підняв з підлоги капелюх і сказав у глибину крамниці комусь невидному:

— Карбованець тридцять — досить. Ходімо, Самгін, до мене.

Збентежений небажаною зустріччю, Клим не встиг відмовитися від запрошення, а Томили́н виявив невластиву йому поквалієвість.

— Коли копаєшся в книжках — час біжить непомітно, і ось я запізнився додому на чай, — казав він,

вийшовши на вулицю, кривлячись від сонця. В розбух- лому, пом'ятому капелюсі, в пальті, занадто широкому і довгому для нього, він був схожий на банкрута-купця, який довго сидів у тюрмі і тільки що вийшов звідти. Він ступав поважно, як гусак, тримаючи руки в кишенях, довгі рукава пальта зібгалися глибокими складками. Руді щоки Томиліна сито закруглились, голос звучав упевнено, і в словах його Клим чув суворість наставника.

— Що ж, задовольняє тебе університетська наука? — питав він, скептично усміхаючись.

— Варвара Сергіївна, — назвав він дружину кухаря, коли вона, вийшовши в передпокій, шанобливо допомогла йому скинути пальто.

Скинувши пальто, він залишився в сюртуку, в накрох- маленій сорочці з жовтими плямами на грудях, з-під коротко підстриженої бороди стирчав ліловий галстук ме- теликом. Волосся на голові він теж підстриг, воно лежало роздвоєним чепчиком, і обличчя Томиліна втратило схо- жість з нерукотвореним образом Христа. Тільки фарфо- рові очі залишилися непорушними і, як завжди, хмури- лися колючі, руді брови.

— Призволяйтесь, будь ласка, — умовляла жінка здобним голосом, підсовуючи Климові склянку чаю, вер- шки, вазу з медом і тарілку пряників, забарвлених у ко- лір залізної іржі.

— Чудові пряники, — засвідчив Томилін. — Сама пече з солоду з медом.

Клим їв, щоб не говорити, і непомітно оглядав чисто прибрану кімнату з квітами на підвіконнях, з образами на покуті і з олеографією на стіні, олеографія зображала ситу жінку з бубоном у руці, що стояла біля колони. І жива жінка за столом біля самовара теж була на весь вік сита: її велике, розгодоване тіло містилося на стільці мо- нументально міцно, безперервно ворушилися малинові губи, надималися сап'янові щоки пурпурового кольору, колихалося подвійне підборіддя і горб грудей. Водянисті очі світилися добродушно, задоволено, і коли вона пере- ставала жувати, маленький ротик стискувався зірочкою. Її рожеві руки благодатно плавали над столом, беззвуч- но пересуваючи посуд; здавалося, що ці пишні руки, з пальцями, подібними до сосисок, мають силу магніту: до- сить їм простягтися до цукорниці чи молочника, і речі ці вже самі вимуштрувано посуваються до м'яких пальців.

Самовар усміхався мідною, тямущою усмішкою, і все в кімнаті ніби тяглося до тіла жінки, чекало її лагідних дотиків. Було щось несполучне, пригнічуюче і навіть фантастично дивне в тому, що при цій жінці, в цій кімнаті, насиченій пахощами герані і їстівного, зневажливо і усмішливо звучать слова:

— Матеріалісти запевняють, що психіка є властивість організованої матерії, думка — хімічна реакція. Але ж це тільки термінологічно відрізняється від гілозоїзму, від одушевлення матерії, — говорив Томилін, диригуючи рукою з пряником у ній. — З усіх недозволенних спрощень матеріалізм — найпотворніше. І цілком ясно, що він виходить з розпачу, викликаного невіданням і втомою від марних пошуків віри.

Кинувши пряник на тарілку, він посварився пальцем й урочисто вигукнув:

— Повторюю: віри шукають і втіхи, а не істини! А я вимагаю: очисти себе не тільки від усіх вірувань, але й від самого бажання вірувати!

— Чай прохолоне, — зауважила жінка. — Томилін глянув на стінний годинник і покvapливо вийшов, а вона заспокійливо сказала Климові:

— Він зараз вернеться, по kota пішов. Учена його робота тиші вимагає. Я навіть собаку чоловікового миш'яком отруїла, надто вже завивав собака місячними ночами. Тепер у нас — кіт, Микитою звемо, я люблю, щоб у домі була тварина.

Поправляючи шпильки у важкій чадмі темних кіс, вона зітхнула:

— Важка його вчена робота! Які тисячі слів треба знати! Вже він їх виписує, виписує з усіх книжок, а книжкам тим — ліку нема!

Ручний чижик, сіренький з жовтим, літав по кімнаті, наче душа дому, сідав на квіти, скуб листя, гойдаючись на тоненькій гілочці, тріпочучи крильцями, зляканий осою, яка з сердитим дзижчанням билася в шибку, влітав у клітку і пив воду, високо задираючи смішний дзьобик.

Томилін обережно вніс чорного kota з зеленими очима, посадив його на просторі коліна жінці і спитав:

— Чи не дати йому молока?

— Рано ще, — сказала жінка, глянувши на годинник.

Через хвилину Клим знову слухав:

— Вільно мислячий світ піде за мною. Віра — це злочин перед лицем думки.

Говорячи, Томилін робив широкі, розштовхуючі жести, голос його звучав владно, очі блискали суворо. Клим дивився на нього з подивом і заздрістю. Як швидко і різко змінюються люди! А він усе ще відіграє принизливу роль людини, що на неї всі дивляться, як на ящик для сміття своїх думок. Коли він ішов, Томилін наполегливо сказав йому:

— Ви — приходьте частіше!

А жінка, потиснувши руку йому теплими пальцями, другою рукою начебто зняла щось з поли його тужурки і, сховавши за спину, сказала, широко усміхаючись:

— Тепер вони прийдуть, я на них котовинку поклала.

На запитання Климове: що таке котовинка? — вона пояснила:

— А це, бачите, вусик шерсті котячої: коти дуже звичні до дому і є в них сила людей приваблювати. І якщо хто, приємна для дому людина, котовинку на собі занесе, то його неодмінно в цей дім потягне.

«Яка дурниця! — думав Клим, ідучи вулицею, але все-таки обдивляючись рукава тужурки і штани: де приліплено в нього котовинку? — Як пошло, — повторював він, невиразно почувуючи потребу переконати себе в тому, що цей добробут саме пошлий і тільки пошлий. — По суті, Томилін проповідує спрощення таке саме, як матеріалісти, проти яких він воює, — думав Клим і майже із злобою намагався знайти що-небудь спільне між філософом і чорним, зеленооким котом. — Котові слід було б жерти чижка, — усміхнувся він. Шуміло в голові. — Здається, я отруївся тими залізними пряниками...»

Дома він застав матір у жвавій розмові з Співак, вони сиділи в ідальні біля вікна, відчиненого в сад, мати подала Климові синій квадрат телеграми, поквалливо сказавши:

— Ось — дядько Яків помер.

Викинувши за вікно цигарку, вона додала:

— Так і вмер, не виходячи з тюрми. Жахливо.

Потім вона ще додала:

— Це вже безжально з боку властей. Бачать, що людина помирає, а все-таки тримають у тюрмі.

Клим почував, що мати говорить, силуючи себе і ніби ніяковіючи перед гостею. Співак дивилася на неї погля-

дом людини, яка, співчуючи, не вважає доречним висловити своє співчуття. Через кілька хвилин вона пішла, а мати, провівши її, сказала поблажливо:

— Ця Співак — цікава жінка. І — ділова. З нею — просто. Квартиру вона влаштувала дуже мило, з великим смаком.

Клим, подумавши, що вона занадто швидко скінчила з дядьком Яковом і що це не дуже пристойно, спитав:

— Поховали його?

Мати здивовано відповіла:

— Але ж у телеграмі сказано: «Тринадцятого помер і вчора похований»...

Скосивши счі, розглядаючи в дзеркалі прищик біля вуха, вона зітхнула:

— Зараз піду напишу про це Іванові Якимовичу. Ти не знаєш — де він, у Гамбурзі?

— Не знаю.

— Ти давно писав йому?

З роздратуванням, джерело якого було не ясне йому, Клим заговорив:

— Давно. Мушу признатися, що я... рідко пишу йому. Він відповідає мені повчаннями, як треба жити, думати, вірувати. Рекомендує книжки... на зразок бездарного твору Пругавіна про «Вимоги народу і обов'язки інтелігенції». Його листи здаються мені найнаївнішою риторикою, зовсім несполучною з торгівлею дубовими клепами. Він хоче, щоб я успадкував ті звички думати, яких сам він, напевно, вже зрікся.

— Так, — сказала мати, припудрюючи прищик, — він завжди любив риторику. Найбільше — риторику. Але — чого ти сьогодні такий нервовий? І вуха в тебе червоні...

— Нездужається, — сказав Клим.

Увечері він лежав у постелі з компресом на голові, а доктор заспокійливо говорив:

— Що-небудь гастричне. Завтра побачимо...

Протягом п'яти тижнів доктор Любомудров не міг з достатньою ясністю визначити хворобу пацієнта, а пацієнт не міг зрозуміти, чи він фізично хворий чи його звалила з ніг огида до життя, до людей? Він не був помисливим, але часом йому здавалося, що в тілі в нього діє гостра кислота, нагріваючи м'язи, випаровуючи з них життєву силу. Тяжкий туман заповнив голову, хотілося глибокого сну, але мучило безсоння і тихе, зле кипіння нервів. У пам'яті

безладно виникали спогади про пережите, знайомі обличчя, фрази.

«Та — чи був хлопчик? Може, хлопчика й не було?»

«Чого ви бешкетуєте?»

«Баба для бога — другий сорт».

Усі ці слівця стирчали перед очима, ніби написані в повітрі, стирчали нерухомо, було в них щось мертве і, роздратовуючи, вони не збуджували ніяких думок, а тільки підсилювали недугу.

Інколи, раптом, це окислення зникало. Клим Самгін уявляв себе майже здоровим, їхав на дачу, а по дорозі або там знову поринав у становище загальної розслабленості. Не хотілось дивитися на людей, було неприємно чути їх голоси, він заздалегідь знав, що скаже мати, Варавка, нерішучий доктор і ось цей жовтолиций, фланельовий чоловік, сусід по місцю у вагоні, і брудний мастильник з довгим молотком у руці. Люди драгували вже тільки тим, що вони існують, рухаються, дивляться, говорять. Кожен з них силував уяву, примушуючи думати: навіщо потрібен він? Виникали безглузді запитання: навіщо цей вилицюватий голить бороду, а той ходить з палицею, коли в нього дужі, стрункі ноги? Жінка яскраво нафарбувала губи, підмалювала очі, у неї ніс від цього здається безкровним, сірим і не по обличчю потворно маленьким. Ніхто не хоче сказати їй, що вона зіпсувала собі обличчя, і Клим теж не хотів цього. Він пильно й жадібно помічав у людях негарне, смішне і все, що, відштовхуючи його від них, давало змогу думати про кожного із зневагою і тихою злістю. Але в той самий час він невиразно почував, що ці його нав'язливі мудрування хворобливі, безглузді й безсилі, і почував, що одноманітність їх дедалі більше стомлює його.

Хвилинами Самгін у здавалося, що його вмістище вражень — те, що називають душею, — засмічене цими мудруваннями і всім, що він знав, бачив, — засмічене на все життя і так, що він уже не може нічого сприймати іззовні, а мусить тільки розмотувати тугий клубок пережитого. Було б щастя розмотати цей клубок до кінця. А слідом за тим спалахувало й обпікало бажання збільшити його до останніх меж, так, щоб він, заповнивши все в ньому, всю порожнечу і, породивши якесь сильне, сміливе почуття, дав змогу Климові Самгіну крикнути людям:

«Гей, ви! Я нічого не знаю, не розумію, ні в що не

вірю і ось — кажу вам це чесно! А ви всі — прикидаєтесь віруючими, ви — брехуни, лакеї найпростіших істин, які зовсім і не істини, а — мотлох, сміття, поламані меблі, просиджені стільці».

Думаючи про цей подвиг, вчинити який він не мав ні сміливості, ні сили, Клим згадував, як він у дитинстві несподівано виявив у домі кімнату, де було хаотично скидано речі, що віджили свій строк.

Ще в перші дні невизначної хвороби Кліма Лютов з нареченою, Туробоевим і Лідією поїхав пароплавом по Волзі з тим, щоб побувати на Кавказі і, відвідавши Крим, повернутися на осінь до Москви. Клим поставився до цієї поїздки так байдуже, що навіть подумав:

«Я — не ревнивий. І не боюсь Туробоева. Лідія не для нього».

На дачах Варавки оселилися незнайомі люди з безліччю крикливих дітей; ранками річка гучно хлюпала на берег і стіни купальні; в синюватій воді підстрибували, як корки, голови людей, злітали в повітря руки, що масно блищали; вечорами в лісі співали пісень гімназисти і гімназистки, щодня, о третій годині, безгруда, худя панночка в рожевому платті і круглих, темних окулярах грала на піаніно «Молитву діви», а о четвертій йшла берегом до млина пити молоко, і по воді косо тяглася за нею рожева тіль. Від цієї панночки задушно пахло туберозами. Бігав довгоногий учитель реального училища, божевільно розмахуючи сачком для ловлі метеликів, хитався над землею кривий мужик, і здавалося, що він має неймовірну здібність показуватися одночасно в різних місцях. Ходили строкато одягнені циганки і, пропонуючи всім дізнатися про майбутнє, крали білизну, курей, дитячі іграшки.

Нижче дачі Варавки жив доктор Любомудров; святами, зараз-таки по обіді, він сідав до стола з учителем, опікуном Аліни і товстою дружиною своєю. Всі троє мужчин поводитися тихо, а докторша виголошувала різким голосом:

— Кажу: чирва! — А я запевняю — бубна! — Обстоюю своє: дві чирви!

Зрідка було чути нерішучий голос доктора, він казав що-небудь серйозне:

— Тільки англійці досягали ідеалу політичної свободи...

Або також радив:

— Іжте більше овочів і особливо тих, що мають у собі селітру, як-от: цибуля, часник, редька... Корисний і буряк, хоч у ньому селітри нема. Ви сказали — дві тrefи?

Святами з села з'являлися зграї хлопчаків, розсаджуючись на березі річки, наче химерні птахи, вони мовчки, зосереджено спостерігали безтурботне життя дачників. Одного з них, бистроокого, з головою в дрібних кільцях чорного волосся, звали Лаврушкою, він був сирота і, як розказувала прислуга, вартій уваги тим, що поїдав пташенят живими.

Знайомо й пронизливо ораторствував Варавка, насичуючи терпляче повітря парадоксами. Приїжджала мати, інколи разом з Єлизаветою Співак. Варавка одверто й наполегливо залицявся до дружини музиканта, вона чемно усміхалася до нього, але її приятелювання з матір'ю дедалі зростало, як бачив Клим.

Варавка скаржився йому:

— Цікава занадто. Йї усе треба знати: судноплавство, лісівництво. Книжниця. Книги псують жінок. Взимку я познайомився з водевільною актриссю, а вона раптом питає: «Наскільки залежить Ібсен від Ніцше?» Та чорт їх знає, хто від кого залежить! Я — від дурнів. Мені цими днями губернатор сказав, що я компрометую себе, даючи роботу політичним піднаглядним. Я кажу йому: Превосходительство! Вони ставляться до роботи чесно! А він: хіба, каже, в нас, у Росії, нема вже чесних людей, неспорочених?

У Варавки боліли ноги, він став ходити, спираючись на палицю. Кривими ногами ступав по піску Іван Дронов, відлюдькувато позирав на дорослих і дітей, пересварюючись з покоївками і кухарками. Варавка поклав на нього важкий обов'язок вислухувати нескінченні примхи і вимоги дачників. Дронов вислухував і щовечора приходив до Варавки з доповіддю. Вислухавши похмурий перелік скарг і претензій, дачовласник питав, м'ясисто усміхаючись у бороду:

— Ну, що ж, пообіцяв їм зробити все це?

— Пообіцяв.

— Тим вони й будуть ситі. Ти пам'ятай, що все це — народ недовговічний, мине ще тижнів з п'ять, шість і — вони зникнуть. Обіцяти можна все, але проживуть і без реформ!

Варавка розкотисто реготав, стрясаючи животом, а

Дронов ішов на млин і там до півночі пив пиво з веселими молодичками. Він намагався поговорити з Климом, та Самгін зустрів ці намагання сухо.

Крізь усе це мутне, що пригнічувало нудьгою, двічі промайнув Іноков з голодним, суворим обличчям. Він цілий вечір грубо й сердито розказував про монастирі, лаяв монахів глухим голосом:

— Католики дали Кампанеллу, Менделя, взагалі безліч учених, істориків, а наші монахи чавунні неукі, навіть пристойної історії російських сект не можуть написати.

І питав Співак:

— А чому секти єврействующих є тільки в нас та в мадьярів?

— Оригінальний хлопець, — сказала про нього Співак, а Варавка запропонував йому роботу в конторі, але Іноков, не подякувавши, відмовився.

— Ні, мені вчитися треба.

— А — чого ви навчаєтесь?

Іноков недоладно й без усмішки відповів:

— Проходження життя.

І того самого вечора зник, наче камінь, що впав у річку.

Клим Самгін ніяк не міг збагнути свого ставлення до Співака, і це злило його. Часом йому здавалося, що вона ускладнює сум'яття в ньому, підсилює його хворобливе становище. Його й вабило до неї і відштовхувало від неї. В глибині її кошачих очей, в центрі зіниць, він помітив холоднувату, світлу голочку, вона колола його начебто насмішувато, а може, дошкульно. Він був певен, що ця жінка з розпухлим животом чогось шукає в ньому, хоче від нього.

— У вас — критичний розум, — говорила вона ласкаво. — Ви людина начитана, чому б вам не спробувати писати, га? Спочатку — рецензії про книжки, а потім, набивши руку... До речі, ваш вітчим з нового року видаватиме газету...

«Навіщо їй потрібно, щоб я писав рецензії?» — питав себе Клим, але ця думка подобалась йому, хоч і не дуже.

В ті дні, коли нездоланна нудьга виштовхувала його з дачі в місто, він вечорами сидів у флігелі, слухаючи музику Співака, про якого Варавка сказав:

«Людина для водевіля».

Повільні пальці маленького музиканта своерідно розповідали про трагічні хвилювання геніальної душі Бетховена, про молитви Баха, про дивної краси печаль Моцарта. Єлизавета Співак зосереджено шила іграшкові сорочечки і тугі сповивачі для майбутньої людини. П'яніючи від музики, Клим дивився на неї, але не міг загнушити в собі марних мудрувань про те, що було б, якби все навколо було не таким, яким воно є?

Інколи його палко охоплювало бажання бачити себе на місці Співака, а на місці дружини його — Лідію. Могла б залишитися й Єлизавета, якби вона не була вагітна і втратила обурливу звичку допитування.

— Як ви розумієте це? — випитувала вона, і завжди виявлялося, що Клим розуміє не так, як слід було б, на її думку. Інколи вона ставила запитання начебто в тоні докору. Вперше Клим відчув це, коли вона спитала:

— Ви не листуєтесь з братом?

— Звідки ви знаєте?

— Я — питаю.

— Але так, начебто ви вже знаєте, що не листуюсь.

— А — чому?

Клим сказав:

— Ми — дуже різні. Інтереси наші теж неоднакові.

Глянувши на нього з усмішкою, в якій він помітив щось неприємне для себе, Співак спитала:

— А які ваші інтереси?

Клима дійняла її усмішка; бажаючи приховати це, він відповів трохи пишномовно:

— Я гадаю, що насамперед треба ставитися чесно до самого себе, треба з усією можливою точністю встановити межі своєї особистості. Тільки тоді можна зрозуміти справжні вимоги мого я.

— Похвальний намір, — сказала Співак, перекусивши нитку. — Може, він зажадає від вас і не всього вашого життя, та все-таки дуже багато часу.

Подумавши, Клим спитав:

— Це — іронія?

— Чому? Ні.

Він їй не повірив, образився й пішов, а надворі, ідучи до себе, зміркував, що ображатися було безглуздо і що він поводить її з нею негарзд.

Сперечатися з нею Клим не наважувався та й взагалі він унікав суперечок. Її гнучкий розум і різнобічна на-

читаність дивували і спантеличували Кліма. Він бачив, що загальний лад її думки споріднений з «кутузовщиною», і в той самий час все, що казала вона, здавалося йому словами чужої людини, яка спостерігає явища життя здала, збоку. За цією відчуженістю думок її Самгін підозрівав якісь тверді вирішення, але в ній не почувалося нічого, що нагадувало б про спокійну цікавість Туробоева. І кінець кінцем слухати її було не безкорисно, однак Самгін радів, коли приходив Іноков і відвертав на себе половину її уваги.

Одягнений у щось подібне до кадетської курточки, пошитой з мішковини, Іноков мовчки вітався й сідав чомусь завжди невігідно, висуваючи стілець на середину кімнати. Сидів, слухаючи музику, і суворим поглядом обдивлявся речі, ніби підраховуючи їх. Коли він підіймав руку, щоб поправити погано причесане волосся, Клим читав на боку його курточки напівзмите сине клеймо: «Перший сорт. Паровий млин Я. Башкирова».

Поки Співак грав, Іноков не курив, але тільки-но музикант, відірвавши втомлені руки від клавіатури, ховав кисті їх під пахви собі, Іноков закурював дешеву цигарку й питав глухуватим, безбарвним голосом:

— А чим відрізняється соната від сюїти?

Неприємно скошуючи очі на нього, Співак сказав:

— Вам цього не треба знати, ви не музикант.

Єлизавета, відклавши шитво, сіла до рояля і, пояснивши архітектонічну різницю між сонатою і сюїтою, почала допитувати Інокова про його «проходження життя». Він розказував про себе охоче, докладно і з подивом, як про знайомого свого, якого він погано розуміє. Климові здавалося, що, говорячи, Іноков питає:

«Чи так?»

Перед Самгіним поставала картина безглузлого і тривожного кидання з боку в бік. Здавалося, що Іноков качається по землі, наче горіх по тарілці, яку тримає і трясє чиясь нетерпляча рука.

Цей хлопець дедалі більше не подобався Самгіню, весь не подобався. Можна було думати, що він хизується своєю грубістю й бажає бути неприємним. Кожного разу, коли він починав розказувати про своє анекдотичне життя, Клим, послухавши його зо дві, зо три хвилини, демонстративно виходив. Лідія написала батькові, що вона з Криму поїде до Москви і що знову вирішила вступити до

театральної школи. А в другому, коротенькому листі до Кліма вона сповістила, що Алина, порвавши з Лютовим, виходить заміж за Туробоева.

«Цього треба було сподіватися», — байдуже подумав Клим і слідом за цим усміхнувся, уявивши, як, мабуть, істерично кричить і кривляється Лютов.

РОЗДІЛ 5

Хвороба і лень, вихована нею, перешкодили Самгіну вчасно клопотатися про переведення до московського університету, а потім він вирішив відпочити, не вчитися в цьому році. Але дома жити було занадто нудно, він усе-таки переїхав до Москви і наприкінці вересня, вітряного дня, ходив завулками, шукаючи квартиру Лідії.

Листя, зірване вітром, мигтіло в повітрі, як кажани, сіявся дрібний дощ, з дахів падали важкі краплі, барабанячи по шовку зонтика, сердито бурчала вода в проржавілих ринвах. Мокрі, похмурненькі будиночки дивилися на Кліма заплаканими вікнами. Він подумав, що в таких будинках добре жити фальшивомонетникам, переховувачам краденого і нещасним людям. Серед цих будинків забуто стирчали маленькі церкви.

«Не храми, а конурки», — подумав Клим, і це дуже сподобалось йому.

Лідія жила в дворі одного з таких будинків, на другому поверсі флігеля. Стіни його були позбавлені прикрас, вікна без наличників, штукатурка викришилась, флігель мав вигляд побитого, пограбованого.

Лідія зустріла Кліма жваво, з радістю, обличчя в неї було схвильоване, вуха червоні, очі сміялись, вона здавалася підпилою.

— Самгін, земляк мій і друг дитинства! — закричала вона, вводячи Кліма до пустуватої кімнати, з фарбованою і скошеною до вікон підлогою. З диму підвівся великий чоловік, поквапливо схопив руку Самгіна і, сіпаючи її на всі боки, тихо, провинно сказав:

— Семіон Діюмидов.

Гостроноса дівчина з пишною, трагічно скуйовдженою зачіскою назвала себе:

— Варвара Антипова.

— Степан Маракуєв, — сказав кучерявий студент з обличчям співака і танцюриста з трактирного хору.

Від синіх кахлів грубки відокремився, кульгаючи, лисий чоловік у довгій, нижче колін, чесучевій сорочці, підперезаній товстим шнурком з китицями, і сказав, схропнувши, втягаючи слова:

— Дядько Хрисанф. Варю — розпорядись! Честь і місце!

Взяв Клима під руку й обережно, наче хворого, посадив його на диван.

Через п'ять хвилин Самгін мав право думати, що дядько Хрисанф давно, нетерпляче чекав його і страшенно зрадів з того, що Клима, нарешті, з'явився. Кругле, червоне, наче в новонародженого, обличчя дядька сяло захопленими усмішками. Народжуючись на пухлих губах, усмішки ці розширювали ніздрі тупого носа, надимали щоки і, примруживши маленькі, як у немовляти, очі, невольного кольору, блищали на лобі й на відшліфованій, рожевій шкірі черепа. Це було дивно бачити, здавалося, що все обличчя в дядька Хрисанфа, здіймаючись угору, може опинитися на потилиці, а на місці обличчя залишиться сліпий, круглий клапот червоної шкіри.

— А ми тут розглядали «Тартюфа», — казав дядько Хрисанф, сівши поряд з Климом і човгаючи по підлозі ногами в барвистих туфлях.

Дві лампи освітлювали кімнату; одна стояла на піддзеркальнику в простінку між спітнілими сірим потом вікнами, друга спускалася на ланцюгу зі стелі, під нею, в позі вішалника, стояв Діомидов, опустивши руки вздовж тіла, нахиливши голову до плеча; стояв і пильно, бентежливим поглядом дивився на Клима, оглушуваного співучою, захопленою мовою дядька Хрисанфа:

— Дуже люблю Москву! Пишаюсь, що я москвич! Побожно — так! — ходжу по тих самих вулицях, що й найзнаменитіші артисти і вчені наші! Щасливий скинути шапку перед Василем Осиповичем Ключевським, Толстого, Льва, — Льва! — двічі зустрів. А коли Марія Ермолова на релетицію їде, то я навколішки серед вулиці стати ладен, — сердечне слово!

В сусідній кімнаті метушилися — Лідія в червоній блузі і чорній спідниці і Варвара в темнозеленому платті. Сміявся невидимий студент Маракуєв. Лідія здавалася

нижчою на зріст і більше, ніж завжди, була схожа на циганку. Вона начебто поповнішала і її тоненька фігурка втратила безплотність. Це непокоїло Кліма; неуважно слухаючи захоплені висловлювання дядька Хрисанфа, він спідлоба, непомітно розглядав Діомидова, який безшумно ходив з кутка в куток по кімнаті.

З першого погляду обличчя Діомидова здивувало Кліма своєю святковою красою, але скоро він подумав, що ангельською називають ось таку нудотну красу. Освітлене дівочими очима сапфірового кольору кругле і м'яке обличчя здавалося розфарбованим штучно; надмірно яскравими були пухлі губи, занадто великими і густими золотисті брови, взагалі це була нерухома маска фарфорової ляльки. Ясноресе, кучеряве волосся, спускаючись з голови до плечей, навівало смішне бажання глянути, чи нема за спиною в Діомидова білих крил? Ступаючи по кімнаті, він часто й обережно закидав обома руками пасма волосся за вуха і, стискаючи скроні, ніби мацав голову: чи тут вона? Оголювалися маленькі вуха гарної форми.

Середнього зросту, дуже стрункий, Діомидов був одягнений у чорну блузу, підперезаний широким паском; на ногах якісь беззвучні, добре начищені чоботи. Клим помітив, що разів зо два, зо три цей хлопець, глянувши на нього, кожного разу прикушував губу, наче не наважуючись спитати про щось.

— Миколу Миколайовича Златовратського маю честь особисто знати, — захоплено говорив дядько Хрисанф.

Коли Лідія покликала пити чай, він і там ще довго розказував про Москву, багату на знаменитих людей.

— Тут і мозок Росії і широке серце її, — викрикував він, показуючи рукою у вікно, до шибок якого щільно притиснулася вогка темрява осіннього вечора.

Гостроноса Варвара сиділа, гордо піднявши голову, її зеленуваті очі усміхалися до студента Маракуєва, який шепотів їй у вухо й смішливо надимав щоки. Лідія, наливаючи чаю, хмурилась.

«Ці славослов'я не можуть подобатися їй», — подумав Клим, спостерігаючи за Діомидовим, який зігнувся над склянкою. Дядько Хрисанф стомлено, жестом кота, стер піт з обличчя, з лисини, витер мокру долоню об своє плече й спитав Кліма:

— А вам більше до душі Петербург?

Климові почулося, що це запитання звучить іронічно. З чемності він не хотів розходитися з москвичем в його оцінці старого міста, та перше ніж зібрався потішити дядька Хрисанфа, Дюмидов, не підводячи голови, сказав упевнено й голосно:

— В Петербурзі — сон важчий; у вогих місцях сон завжди важкий. І сновидіння в Петербурзі — особливі, таке страшне, як там, в Орлі — не приснитися.

Глянувши на Клима, він додав:

— Я — орловський.

Лідія дивилася на Дюмидова вичікуючим поглядом, але він знову зігнувся, сховав обличчя.

Клим почав говорити про Москву в тон дядькові Хрисанфу; з Поклонної гори вона здається хаотичною купою барвистого сміття, зметеного з усієї Росії, але золоті бані численних її церков красномовно доводять, що це не сміття, а щонайцінніша руда.

— Прекрасно сказано! — схвалив дядько Хрисанф і весь засяяв у щасливій усмішці.

— Зворушливі оті маленькі церковки, розкидані серед людських домів. Божі конурки...

— Сердечне слово! Влучно! — скрикнув дядько Хрисанф, підстрибнувши на стільці.

І знову закипів захватом.

— Саме конурки російського, московського, найнароднішого бога! Чудовий бог у нас, — простота! Не в ризі, не в мантиї, а — в сорочці, так, так! Бог наш, як народ наш, — загадка для всього світу.

— Ви — віруючий? — тихо спитав Дюмидов Клима, але Варвара зашипіла на нього.

Дядько Хрисанф говорив, розмахуючи рукою, намагаючись розплющити якомога ширше маленькі свої очі, та досягав лише того, що тремтіли сиві брови, а очі блищали тьмяно, як два олов'яні гудзики, застебнуті в червоних петельках.

Наче вколотий або раптом згадавши щось тривожне, Дюмидов схопився з стільця й почав мовчки свати всім руку свою. Клим помітив, що Лідія тримала цю, занадто білу руку в своїй на кілька секунд більше, ніж слід. Студент Маракуєв теж попрощався; він ще в кімнаті хвацьки надів кашкет на потилицю.

— Хочеш подивитись, як я влаштувалася? — ласкаво запропонувала Лідія.

У вузькій і довгій кімнаті, забираючи дві третини її ширини, стояло важке ліжко, його високе, різьблене узголів'я й нагромадження пишних подушок примусили Клима подумати:

«Це для старої».

Пузатий комод і на ньому трюмо у формі ліри, три незграбні стільці, стареньке на низьких ніжках крісло біля стола, під вікном, — оце й усе умеблювання кімнати. Обклеєні білими шпалерами стіни холодні й голі, тільки проти ліжка — темний квадрат невеликої фотографії: гладеньке, як порожнеча, море, корма баркаса і на ній, обнявшись, стоять Лідія з Алиною.

— Аскетично, — сказав Клим, згадавши затишне гніздечко Нехаєвої.

— Не люблю нічого зайвого.

Лідія сіла в крісло, закинувши ногу на ногу, склавши руки на грудях, і якось недоречно зразу ж почала розказувати про поїздку Волгою, по Кавказу, морем з Бату-ма в Крим. Говорила вона, наче кваплячись дати звіт про свої враження або згадуючи прочитаний нею цікавий опис пароплавів, міст, шляхів. І лише інколи вставляла кілька слів, що їх Клим сприймав, як її слова.

— Якби ти бачив, який це жах, коли мільйони оселедців йдуть суцільною, сліпою масою викидати ікру! Це так безглуздо, що аж страшно.

Про Кавказ вона сказала:

— Пекельний пейзаж з чорненькими постатями недосмажених грішників. Залізні гори, а на них жалюгідна трава, як зелена іржа. Знаєш, я дедалі більше не люблю природу, — закінчила вона свій звіт, усміхаючись і підкресливши слово «природа» гидливою гримасою. — Оті гори, води, риби, — все це надзвичайно важке й безглузде. І — примушує жаліти людей. А я — не вмію жаліти.

— Ти — старенька і мудра, — пожартував Клим, почувуючи, що йому приємна схожість її думок з його марними мудруваннями.

За вікном шелестів дощ, глядячи шибки. Спалахнув газовий ліхтар, недокрівний вогонь його освітив дрібний, сірий бісер дощових крапель. Лідія замовкла, схрестивши руки на грудях, неухважно дивлячись у вікно. Клим спитав: що таке дядько Хрисанф?

— Насамперед — дуже добра людина. Отак, знаєш, невичерпно добра. Невиліковно, сказала б я.

І, усміхаючись темними очима, вона почала говорити так жваво, тепло, що Клим глянув на неї здивовано: начебто це не вона, кілька хвилин тому, сухо звітувала.

— Я вірю, що він щиро любить Москву, народ і людей, про яких говорить. А втім, людей, яких він не любить,— нема на землі. Такої людини я ще не зустрічала. Він — нестерпний, він має виняткове вміння говорити пошлості з захватом, але, все-таки... Можна заздрити людині, яка так... святкує життя.

Вона розказала, що в юнацькі роки дядько Хрисанф був політично скомпрометований, це посварило його з батьком, багатим поміщиком, потім він був коректором, суфлером, а після смерті батька взявся за антрепризу в провінції. Розорився й навіть сидів у тюрмі за борги. Потім режисерував у приватних театрах, одружився з багатою вдовою, вона вмерла, залишивши все майно Варварі, її доньці. Тепер дядько Хрисанф живе з пасербицею, викладаючи в приватній театральній школі декламацію.

— А ця — Варвара?

— Варвара — талановита, — не зразу відповіла Лідія, і очі її запитливо спинилися на обличчі в Кліма.

— Ти чого так дивишся? — ніяково спитав він.

— Я думаю: ти — талановитий?

— Не знаю, — скромно відповів Клим.

— Якийсь талант у тебе повинен бути, — сказала вона, задумливо роздивляючись на нього.

Користуючись мовчанкою, Клим спитав про головне, що цікавило його, — про Діомидова.

— Чудний, правда ж? — вигукнула Лідія, знову пожвавлюючись. Виявилось, що Діомидов — сирота, підкидьок; до дев'яти років його виховувала стара дівка, сестра вчителя історії, потім вона померла, учитель спився і теж через два роки помер, а Діомидова взяв до себе за учня різьбяр по дереву, що робив іконостаси. Попрацювавши в нього п'ять років, Діомидов перейшов до його брата, бутафора, неодруженого і пияка, з ним і живе.

— Хрисанф штовхає його на сцену, але я не можу уявити собі людину менш театральну, ніж Семен. О, який це чистий юнак!..

— І закоханий у тебе, — зауважив Клим, усміхаючись.

— І закоханий у мене, — автоматично повторила Лідія.

— А — ти?

Вона не відповідала, та Клим бачив, що смугляве обличчя її заклопотано потемніло. Підібравши ноги в крісло, вона обняла себе за плечі, стиснувшись у маленьку грудку.

— Чудних людей бачу я, — сказала вона, зітхнувши. — Дуже чудних. І взагалі як це важко розуміти людей!

Клим згідливо кивнув головою. Коли він не міг зразу скласти собі думку про людину, він почував цю людину небезпечною для себе. Таких, небезпечних, людей ставало дедалі більше, і серед них Лідія стояла найближче до нього. Цю близькість він оце відчув особливо виразно, і раптом йому захотілося сказати їй про все, не затаївши жодної думки, сказати ще раз, що він її кохає, але не розуміє й чогось боїться в ній. Стривожений цим бажанням, він устав і попрощався з нею.

— Приходь швидше, — сказала вона. — Завтра ж приходь, завтра — свято.

На вулиці все ще сипалися дрібні крупинки дощу, по-осінньому впертого. Нудно булькала вода в струмках; будинки, які щільно притиснулися один до одного, начебто боялися, розмокнувши, розтанути, навіть світло ліхтарів здавалося рідким. Клим найняв чорного сердитого візника, мокрий кінь, похитуючи головою, зацокотів підковами по бруку. Клим щулився, стискуваний холодною вогкістю, досадними думками про людей, які вміють захоплено говорити надзвичайні дурниці, і про себе, людину, яка все ще не може створити свою систему фраз.

«Людина — це система фраз, не більше. Конурки божі, — я безглуздо сказав. Безглуздо. Та ще безглуздіший московський бог у сорочці. І — чому сні в Орлі приємніші за сні в Петербурзі? Ясно, що всі ці пошлості потрібні людям лише на те, щоб кожен міг відрізнити себе від інших. По суті — це шахрайство».

Кілька вечорів у дядька Хрисанфа цілком переконали Самгіна в тому, що Лідія живе серед людей воістину чудних. Кожного разу він бачив там Діюмидова, і пишний красунь цей збуджував у нього складне почуття цікавості, подиву, нерішучої ревності. Студент Маракуєв ставився до Діюмидова вороже, Варвара — поблажливо

і заступницьки, а ставлення Лідії було нерівне й примхливе. Інколи протягом цілого вечора вона не помічала його, розмовляючи з Макаровим, або висміюючи народолюбність Маракуєва, а іншим разом цілий вечір півголосом розмовляла тільки з ним або слухала його неголосну, дзюркотливу мову. Діомидов завжди говорив усміхаючись і так повільно, начебто слова діставалися йому з труднощами.

— Є люди свійські і дикі, я — дикий! — говорив він провинно. — Свійських людей я розумію, але мені з ними важко. Все здається, що хто-небудь підійде до мене та й скаже: ходи зі мною. І я піду, невідомо куди.

— Це я тебе, я поведу! — кричав дядько Хрисанф. — Ти в мене будеш першорядним артистом. Ти покажеш такого Ромео, такого Гамлета...

Діомидов, пригладжуючи волосся, недовіриливо усміхався, і недовіра його була така виразна, що Клим подумав:

«Лідія — має рацію: цей юнак — не може бути актором, він занадто дурний, для того щоб фальшивити».

Але одного разу дядько Хрисанф примусив Діомидова і пасербицю свою прочитати кілька сцен з «Ромео і Юлії». Клим, байдужий до театру, був вражений величавою силою, з якою ясноволосий юнак вимовляв слова кохання і пристрасті. У нього виявився м'який тенор, хоч і не багатий на відтінки, але звучний. Самгін, слухаючи гарні слова Ромео, питав: чому ця людина прикидається скромненькою, називає себе дикою? Чому Лідія приховувала, що він талановитий? Ось вона дивиться на нього, розширивши очі, крізь смугляву шкіру її щік проступив яскравий рум'янець, і пальці її руки, що лежить на коліні, тремтять.

Дядько Хрисанф, сидячи верхи на стільці, піднявши руку, верхню губу і брови, напружуючи товсті литки коротеньких ніг, підстрибував, підкидав огрядний тулуб свій, голе обличчя його сяяло захопленням, він солодко кліпав.

— Чудово! — закричав він, тричі ляснувши в долоні. — Дуже добре, але — не так! Це говорив не італієць, а — мордвин. Це — міркування, а не пристрасть, покаяння, а не кохання! Кохання вимагає жесту. Де в тебе жест? У тебе обличчя не живе! У тебе вся душа

тільки в очах, цього мало! Не вся публіка дивиться на сцену в бінокль...

Лідія відійшла до вікна і, малюючи пальцем на спітній шибці, сказала глухувато:

— Мені теж здається, що це занадто... лагідно.

— Нітрохи не запалює, — підтвердила Варвара, обвівши Діомидова сердитим поглядом зеленуватих очей. І тільки тут Клим згадав, що вона подавала Діомидову репліки Джульєтти безбарвним голосом і що коли вона говорить, у неї негарно витягається шия.

Діомидов опустил голову, засунув за пасок великі пальці рук і, схожий на букву «ф», сказав провинно:

— Не вірю я в театр.

— Бо ти ані дідька не знаєш, — несамовито закричав дядько Хрисанф.— Ти почитай книжку «Політична роль французького театру», цього... як його? Боборикіна!

Наскакуючи на Діомидова, він загнав його в куток, до груби, і там запевняв:

— Тебе євангелієм по голові стукнути треба, притчею про талаанти!

— У притчу ту я теж не вірю,— почув Клим тихі слова.

«Звичайно, він дурний»,— вирішив Клим, а Лідія засміялась, і він вважав її сміх за підтвердження своєї оцінки.

Пізніше, сидячи у неї в кімнаті, він сказав:

— Пам'ятаєш, батько твій казав, що всі люди прив'язані кожне своїм мотузочком, і мотузочок міцніший за них?

— Він сам — на мотузочку,— байдуже озвалась Лідія, не глянувши на нього.

— Якщо ти про Семена, то це — не так, — казала вона далі.— Він — вільний. В ньому є щось... крилате.

Говорила вона неохоче, як дружина, що їй нудно розмовляти з чоловіком. Цього вечора вона здавалась старшою років на п'ять. Закутана в шаль, що туго облягла її плечі, мерзлякувато скорчившись у кріслі, вона, почував Клим, була десь далеко від нього. Та це не перешкоджало йому думати, що ось дівчина негарна, чужа, а все-таки хочеться підійти до неї, покласти голову на коліна їй і ще раз відчуті те незвичайне, що він уже відчув одного разу. В його пам'яті звучали слова Ромео і крик дядька Хрисанфа:

«Кохання вимагає жесту!»

Та він не знайшов у собі рішучості на жест, пригнічено попросився з нею, й пішов, намагаючись удесять догадатися: чому його вабить саме до цієї? Чому?

«Видумую я її. Не може ж вона відчинити мені двері в якийсь казковий рай!»

І все-таки почував, що десь глибоко в ньому застигло переконання, що Лідію створено для особливого життя і кохання. Розбиратися в почутті до неї дуже заважав широкий потік вражень, потік, в якому Самгін кружляв безвільно й дедалі швидше.

По неділях, вечорами, в дядька Хрисанфа збиралися його приятелі, люди солідного віку і однакового настрою; всі вони були скривджені, і кожен з них приносив чутки і факти, які ще більше поглиблювали їхні кривди; всі вони любили випити й попоїсти, а дядько Хрисанф мав огрядну кухарку Анфиміївну, яка пекла чудові кулеб'яки. Серед цих людей було два актори, певних, що вони зіграли всі ролі свої так, як ніхто ніколи не грав і вже ніхто не зіграє.

Один з них був поважний: сивоволосий, вихрастий, з одвислими щоками і все зневажаючим поглядом суворо вирячених мутнуватих очей людини, стомленої славою. Він чудово ходив у бархатній візитці, м'яких замшових черевиках; у нього під підборіддям бульдога зав'язаний пишним бантом блакитний галстук; хворіючи на подагру, він ходив так обережно, начебто й землю зневажав. Пив і їв він багато, говорив мало, і хоч би чие ім'я називали при ньому, він, відмахуючись важкою, синюватою кистю руки, виголошував панським, рокочучим басом:

— Я його знаю.

Та й більше нічого не говорив, очевидно, вважаючи, що в трьох його словах є досить убивча оцінка людини. Він був англоманом, може, тому, що пив тільки «англійську гірку», пив, міцно зажмуривши очі й задерши голову так, начебто хотів, щоб горілка пройшла в потилицю йому.

Другий актор був непоказний: лисенький, з безгубим ротом, в пенсне на носі, загнутому, як у яструба; вуха в нього були заячі, великі й чуткі. В сірньому піджачку, в сірих штанцях на тонких ногах з гострими коліньми, він непосидюче метушився, розказував анекдоти, горілку пив

любострасно, закушував тільки житнім хлібом і, ехидно кривлячи рота, доповнював оцінки поважного актора теж трьома словами:

— Він був алкоголік.

Запевняв, що пише «Мемуари нічного птаха», і пояснював:

— Нічний птах — це я, актор. Актори і жінки живуть тільки вночі. Я до самозабуття люблю все історичне.

І, підтверджуючи свою любов до історії, він непогано розказував, як преталановитий Андреев-Бурлак пропив перед спектаклем костюм, в якому він мав грати Іудушку Головльова, як пив Шумський, як Рінна Сироварова, будши п'яна, не могла збагнути, який із трьох мужчин її чоловік. Половину цього оповідання, як і більшість інших, він розказував пошепки, захлинаючись словами й дригаючи лівою ногою. Тремтіння цієї ноги він цинив до сить високо:

— Така судорога була в Наполеона Бонапарта в краці моменти його життя.

Клим Самгін звик вимірювати людей міркою, найрозумілішою йому, і ці два актори забарвлювали для нього в свій колір усіх друзів дядька Хрисанфа.

Людиною, що зіграла свою роль, він вважав відомого письменника, бородатого, кремезного старика з маленькими очима. Створивши собі в сімдесятих роках славу ідеалізацією селянства, цей літератор, хоч і не яскраво талановитий, збуджував найщиріше захоплення в читачів ліризмом своєї любові і віри в народ. Славу свою він пережив, а любов усе ще залишалася живою, хоч і засмученою тим, що читач уже не цинив, не сприймав її. Ображений цим, старий буркотливо лаяв молодих літераторів, докоряв їх зрадою народу.

— Все — Лейкіни, для розваги пишуть. Ще Короленко — туди-сюди, але — теж! Про тарганів написав. У місті тарган — дурниця, ти на нього в селі подивись, та й опиши. Он — Чехова хвалять, а він фокусник бездушний, сірим чорнилом маже, читаєш — нічого не видно. Якись усе недоростки.

Його особливо, до злого блиску в очах, дратували марксиста. Сіпаючи себе за бороду, він похмуро говорив:

— Недавно один дурень в обличчя мені бовкнув: вашу ставку на народ — бито, народу — нема, е тільки

класи. Юрист, з другого курсу. Єврей. Класи! Забув, як недавно родичів його класично громили...

Задоволений немудрим і похмурим каламбуром, він так усміхнувся, що борода в нього відсунулась до вух, оголивши добродушний, тупенький ніс.

Рухався він важко, як мужик за ралом, і взагалі в його постаті, жестах, словах було багато мужицького. Згадавши толстовця, що одягся мужиком, Самгін сказав Макарову:

— Вправно він грає.

Але Макаров скривився й відказав:

— Не вважаю, що грає. Може, колись він засвоїв усі ці манери, скоряючись моді, але тепер це справжнє його. Май на увазі — він часом говорить наївно, не розумно, а все-таки з нього не посмієшся, ні! Хороший старик! Індивідуальність!

Випивши горілки, старий письменник любив розказувати про минуле, про людей, з якими він почав працювати. Молодь чула імена літераторів, невідомих їй, і дивувалася, перезиралась:

— Наумов, Бажин, Засодимський, Левітов...

— Ти читав таких? — спитав Клим Макарова.

— Ні. З двох Успенських — Гліба читав, а що був ще Микола — вперше чую. Гліб — письменник істеричний. А втім, я погано розумію белетристів, романістів, і взагалі — істів. Не з істів я, — усміхнувся він, але зараз-таки похмуро сказав:

— Боюсь, що вони Лідію в політику заженуть...

Макаров бував у Лідії часто, але сидів недовго; з нею він розмовляв буркотливим тоном старшого брата, а з Варварою — недбало і навіть часом глузливо, Маракуєва і Пояркова називав «хористи», а дядька Хрисанфа — «угодник московський». Усе це було приємно Климові, він уже не згадував Макарова на терасі дачі босим, втомленим і проповідуючим наївності.

Був ще письменник, автор прісних оповідань про життя дрібних людей, що страждають від маленького нещастя. Макаров називав ці оповідання «кореспонденціями до Миколи Чудотворця». Сам письменник теж невеликий на зріст, повненький, з поганою шкірою на обличчі, з чорнуватою, негустою борідкою і недобрими очима. Щоб пом'якшити їх жорсткий погляд, він невизначено й силувано усміхався, ця усмішка, зморщуючи темненьке

обличчя, робила його старим. Тверезий, він говорив мало, обережно, з великою увагою розглядав синюваті нігті свої й сухо покашлював у рукав піджака, а випивши, виголошував, майже завжди невчасно, багатозначні фрази:

— «Я — раб, я — цар, я — черв, я — бог!» Субстанція ж одна, що в черв'яка, що в Гете.

Складав приказки і теж встромляв їх у розмову несподівано й недоречно:

— Гоголів ми знаємо, та чи багато маємо?

Звали його Никодим Іванович, і одного разу Клим чув, що він сказав Діомидову, загадково усміхаючись:

— Заждїм, заждїм, що нам скаже Никодим.

Сказавши що-небудь у народному й побутовому тоні, він кашляв у рукав особливо довго й роздумливо. А хвилин через п'ять говорив інакше і ніби в думці випробовуючи міцність слів.

— Всередині себе — все не таке, як ми бачимо, це ще греки знали. Народ виявився не таким, як його бачило покоління сімдесятих років.

Він взагалі поводився загадково й неухажно, даючи змогу Самгїну думати, що ця неухажність — штучна. Нерідко він уривав свою мову на середині фрази і, діставши з бокової кишені теменького піджачка маленьку книжку в шкірі, ховав її під стіл, на коліно собі і там щось записував тоненьким олівцем.

Цим створювалося враження, що Никодим Іванович завжди живе в стані невгамовної творчості, і це викликало в Діомидова неприязне ставлення до письменника.

— Знову записує, бачите? — трохи злякано й тихо казав він Лідії.

Їв Никодим Іванович багато, негарно і, мабуть, знаючи це, старався їсти непомітно, ковтав їжу швидко, не пережовуючи її. А шлунок у нього був поганий, письменник мучився від ікавки; наковтавшись, він ніяково кліпав очима й прикривав рота долонею, потім, засунувши носа в рукав, покашлюючи, відходив до вікна, ставав спиною до всіх і таємно потирав живіт.

В одну з таких хвилин веселий студент Маракуєв, переморгнувшись з Варварою, підійшов до нього й спитав:

— Що це ви розглядаєте, Никодиме Івановичу?

Письменник, шулячись, сказав:

— А он, бачите: горить зоря, некорисна ні мені ні

вам; спалахнула вона за десятки тисяч літ до нас і ще десятки тисяч літ марно горітиме, тоді як ми всі не проживемо й півстоліття...

Діомидов, що випив горілки, настояної на сливах, і від цього був трохи збуджений, заявив голосно, претестуючим тоном:

— Це ви з астрономії. А може, світ увесь на цій зорі й тримається, вона — останнє скріплення його, а ви хочете... ви чого хочете?

— Це — не ваше діло, юначе, — ображено сказав письменник.

Бував у дядька Хрисанфа червонолисий, червонолиций професор, автор програмної статті, написаної ним років з десять тому; в цій статті він доводив, що революція в Росії нездійсненна, що потрібне поступове злиття всіх опозиційних сил країни в одну партію реформ, партія ця повинна поступово добитися від царя скликання земського собору. Але й за цю статтю все-таки його усунули з університету, з того часу, маючи чин «потерпілого за свободу», він жив уже не намагаючись змінювати хід історії, був самовдоволений, балакучий і, віддаючи перевагу перед усіма напоями червоному вину, пив, як усі на Русі, не додержуючи почуття міри.

Молодцоватий Маракуєв та інший студент, чудовий гітарист Поярков, рябий, довгий і чимось схожий на дядька, одностайно упали біля Варвари, вона трагічно врячувала на них зеленуваті очі і, струшуючи рудуватим волоссям, старалась говорити низькими нотами, під Ермолову, але інколи, забуваючи, говорила в ніс, під Савіну.

Макаров і Діомидов стійко трималися біля Лідії, вони теж не заважали один одному. Макаров ставився до помічника бутафора навіть люб'язно, хоч позаочі говорив про нього з досадою:

— Чорт його знає — містик він, чи що? Божевільний якийсь. А в Лідії, здається, теж є ухил у цей бік. Взагалі — компанія не з блискучих...

Захоплений спостереженнями, Клим Самгін бачив себе остеронь від усіх, та це вже не дуже ображало. Він почував, що скромна роль глядача корисна, приємна і внутрішньо зближує його з Лідією. Її поведінка на цих вечорах була поведінкою іноземки, яка, погано розуміючи

мову всіх навколо, напружено слухає плутані розмови і, розплутуючи їх, не має часу говорити сама. Темні очі її перебігали по обличчях людей, спиняючись то на одному, то на другому, але завжди ненадовго і так, начебто вона тільки що помітила ці обличчя. Клим неодноразово намагався дізнатись: що вона думає про людей? Та вона, мовчки знизуючи плечима, не відповідала і лише одного разу, коли Клим став допитуватися настирливо, сказала, ніби відштовхуючи його:

— Не знаю. Мабуть, я не вмію думати.

Інколи з'являвся непомітний чоловічок Зуев, гладенько причесаний, з маленьким обличчям, в центрі якого стирчав розчавлений носик. І весь Зуев, плоский, в зім'ятому костюмі, здавався розчавленим, пожованим. Йому було років з сорок, але всі звали його — Миша.

— Ну, як, Миша? — питав його старий письменник.

Тихим голосом, ніби читаючи поминання, за упокій родичів, він відповідав:

— У Мар'їнім гаю арешти. В Твері. В Нижньому-Новгороді.

Інколи він називав прізвища заарештованих, і цей перелік людей, узятих в полон, всі слухали мовчки. Потім старий літератор похмуро казав:

— Брешуть. Усіх не виловлять. Ех, жалко, Натансона заарештували, чудовий організатор. Роздрібно діють, через те й провали часті. Вожді потрібні, старики. Громада на старих тримається, селянська громада.

— Потрібен союз усіх сил, — нагадував професор. — Потрібна стриманість, послідовність...

Никодим Іванович погоджувався з ним приказкою:

— Кваплячись, і личаків не сплетеш.

— А все-таки, якщо — заарештовують, значить, — чадить каганець! — потішав непоказний актор.

Дядько Хрисанф, палаючи, хвилюючись і пітніючи, невтомно бігав з кімнати на кухню, і не раз траплялося так, що в сумну хвилину спогадів про людей, які сидять у тюрмах, заслані на Сибір, лунав його радісний голос:

— Прощу до чарочки!

Намагаючись затримати на обличчях вираз задумливості і скорботи, всі йшли в куток, до стола; там спокусливо блищали пляшки з різнокольоровими горілками, визивно розпростерлися тарілки з закусками. Поважний актор, зітхаючи, признавався:

— Власне кажучи, мені не можна пити.

І, наливаючи горілки, додавав:

— Та я залишаюся вірним англійській гіркій. І навіть якось не розумію нічого, крім...

Входила монументальна, наче з червоної міді вилита, Анфиміївна, вносячи на витягнутих руках півпудову кулеб'яку, і, натішившись голосними виразами загального захоплення перед солідною красою її творчості, кланялася всім, притуляючи руки до живота, доброзичливо кажучи:

— Іжте на здоров'я!

Дядько Хрисанф і Варвара переставляли пляшки з закусочного стола на обідній, непоказний актор вигукував:

— Карфаген треба зруйнувати.

Одного разу він, проковтнувши перший шматок, розслаблено поклав ножа, виделку і, стиснувши скроні свої долонями, спитав з тихою радістю:

— Послухайте — що ж це?

Всі глянули на нього, гадаючи, що він обпікся, очі в нього стали вологими, але, хитаючи головою, він сказав:

— Це ж воістину страва богів! Господи — яка ж талановита росіянка!

Він запропонував запросити Анфиміївну й випити за її здоров'я. Це було прийнято і зроблено одностайно.

Не забуваючи великодньої ночі в Петербурзі, Самгін пив обережно й чекав найцікавішого моменту, коли, добре попоївши і в міру випивши, люди, ще не встигнувши сп'яніти, говорили всі зразу. Виходила заметіль слів, кумедна плутанина фраз:

— В Англії навіть єврей може бути лордом!

— Щоб засмажити тетерюка цілком відповідно до якості його м'яса...

— Плехановщина! — кричав старий літератор, а студент Поярков уперто, замогильним голосом відказував йому:

— Німецькі соціал-демократи добилися своєї могутності легальними способами...

Маракуєв твердив, що в рейхстазі дві третини членів — попи, а дядько Хрисанф доводив:

— Христос увійшов у плоть російського народу!

— Залишімо Христа Толстому!

— Н-ніколи! Ні за що!

— Мольєр — це вже забобон.

— Вам більше подобається Сарду, хіба?
 — Та ба!
 — До театру тепер ходять за звичкою, як до церкви, не вірячи, що треба ходити до театру.
 — Це не так, Діомидов!
 — Ви, голубе, їжте якомога більше гречаної каші, і— минеться!
 — Ми всі живемо Христа ради...
 — Браво! Це — сумно, а — правда!
 — А я запевняю, що Європою правитимуть англійці...
 — Його ще в справі Астирьова притягали...
 — У Кисельовського весь талант був у голосі, а в душі в нього й зернини не було.
 — Передайте оцет...
 — Ні, вже — пробачте! В Нижньому Новгороді, в селі Піднов'я, огірочки квасять краще, як у Ніжині!
 — Турків— геть з Європи! Геть!
 — Достоевського забули!
 — А Салтиков-Щедрін?
 — У нього в той сезон була коханкою Короїдова-Змієва,— отака, знаєте,— вголос не скажеш...
 — Тепер Росією крутитиме Вітте...
 — Монопольно. От і — живіть!

Сміялися. Никодим Іванович раптом починав декламувати:

Письменник, якщо хвиля він,
 Тоді як океан — Росія, —
 Не може уникнуть кипінь,
 Коли розбурхана стихія...

— А головне, тримайте ноги в теплі.
 — Закипає Русь! Знову закипає...
 — Студентство... Союзна рада...
 — Ні, марксистки народників не зіпхнуть...
 — Вже я знаю, що таке мистецтво, я — бутафор...
 У цей вихор Клим теж зрідка вкидав Варавчині слівця, і вони зникали без сліду, разом зі словами всіх інших людей.

Підводився професор зі склянкою червоного вина, високо піднявши руку, він виголошував:

— Панове! Пропоную налити склянки! Вип'ємо... за Неї!

Усі теж підводились і мовчки пили, знаючи, що п'ють за конституцію; професор, спорожнивши склянку, казав:

— Хай прийде!

Він майже завжди безпомилково вибирав для свого тосту момент, коли дозрілі люди важчали, коли їм робилося сумно, а молодь, навпаки, запалювалася. Поярков віртуозно грав на гітарі, потім хором співали окаянних російських пісень, від яких завмирає серце і здається, що все на світі ридає.

Добре, самозабутньо співав високим тенорком Діомидов. У нього виявлялися якості несподівані, що збуджували симпатію в Кліма. Було ясно, що, говорячи про свою несміливість перед свійськими людьми, юний бутафор прикидався. Одного разу Маракуєв збуджено ганив молодого царя за те, що цар, вислухавши доповідь про студентів, які відмовилися присягнути йому, сказав:

— Обійдуся й без них.

Майже всі погоджувалися з тим, що це було сказано нерозумно. Тільки м'якосердий дядько Хрисанф, ніяково втираючи долонею повітря в лисину свою, намагався виправдати нового вождя народу:

— Молодий. Задирливий.

Непоказний актор підтримав його, розгорнувши свої знання з історії:

— Вони всі задирливі замолоду, наприклад — Генріх Четвертий...

Діомидов, з усмішкою, яка залишала мальоване обличчя його непорушним, сказав радісно і начебто з заздрістю:

— Дуже сміливий цар!

І з тією ж усмішкою звернувся до Маракуєва:

— Ось ви влаштовуєте якийсь загальний союз студентів, а він ось не боїться вас. Він уже знає, що народ не любить студентів.

— Преподобний отроче Семіоне! Не базикайте нісенітниць, — сердито обірвав його Маракуєв. Варвара зареготала, засміявся й Поярков, так металічно, наче в горлі в нього клацали ножиці перукаря.

А коли цар заявив, що всі надії на обмеження його влади — безглузді, навіть дядько Хрисанф сумовито сказав:

— Негідників слухає, це — погано!

Але бутафор, дивлячись на всіх очима дорослого на дітей, схвально й уперто повторив:

— Ні, він — чесний. Він — хоробрий, бо — чесний.
Один проти всіх...

Маракуєв, Поярков і товариш їх, єврей Прейс, закричали:

— Як — один? А — жандарми? Бюрократи?

— Це — прислуга! — сказав Діомидов. — Ніхто не питає прислугу, як треба жити.

Його стали перекопувати в три голоси, але він уперто замовк, опустивши голову, дивлячись під стіл.

Клим Самгін розумів, що Діомидов — неук, але це лише зміцнювало його симпатію до юнака. Такого Лідія не могла кохати. В кращому разі вона ставиться до нього великодушно, жаліє його, як прибудне кошеня цікавої породи. Він навіть трошки заздрих стійкій упертості Діомидова та його насмішкуватому поглядові на студентів. Їх дедалі більше з'являлося в затишному, прихованому в дворі житлі дядька Хрисанфа. Вони діловито засідали у Варвари в кімнаті, оздобленій безліччю фотографій і гравюр, що змальовували знаменитих діячів сцени; в неї були рідкісні портрети Гогарта, Ольїрїджа, Рашелї, m[ademoise]lle Марс, Тальма. Студентські засідання дуже тривожили Макарова і розчулювали дядька Хрисанфа, який почував себе учасником великих подій, що назривали. Він був непохитно певен, що разом з воцарінням Миколи Другого великі події неминуче настануть.

— От — побачите, побачите! — таємниче говорив він роздратованій молоді й хитро застїбав гудзики очей своїх в червоні петельки повїк. — Він — усіх обмане, дайте йому оглядітися! Ви на очі його, на дзеркало душі, не звертаєте уваги. Придивітися-но в обличчя!

І жартував:

— Ех, Діомидов, якби тобі відростити борїдку та кучерї постригти, — от і готовий ти на роль самозванця. Цїлком готовий!

Клим Самгін був дуже вдоволений тим, що вирішив не вчитися цієї зими. В університеті було тривожно. Студенти освістали історика Ключевського, образили ще кількох професорів, поліція розганяла сходки; будирувало сорок два ліберальних професори, а вісімдесят два оголосили себе прибічниками твердої влади. Варвара бігала по антикварах і букїністах, розшукуючи портрети m[ada]me Ролан, і дуже жалїла, що нема портрета Теруань де-Мерїкур.

Взагалі життя набирало дуже неспокійного характеру, і Клима Самгіна ладен був визнати, що дядько Хрисанф має рацію в своїх передчуттях. Особливо міцно врізалися в пам'ять Климові кілька осіб, зустрінutih ним цієї зими.

Одного разу Самгін стояв у Кремлі, розглядаючи хаотичне нагромадження будинків у місті, святочно освітлених сонцем зимового полудня. Легкий мороз бешкетно пощипував за вуха, колюче блискання сніжинок засліплювало очі; дахи, дбайливо закутані товстими шарами срібного пуху, надавали місту вигляду затишного, можна було думати, що під цими дахами в ясному теплі дружно живуть дуже милі люди.

— Здрастуйте,— сказав Діомидов, узявши Клима за лікоть.— Жахливе яке місто,— сказав далі він, зітхнувши.— Ще зимою воно має вигляд, а влітку — зовсім неможливе. Ідеш вулицею, і все здається, що ззаду на тебе лізе, падає важке. А люди тут — жорсткі. І — хвастуни.

Він знову зітхнув, кажучи:

— Не люблю, коли ахають — ах, Москва!

Розум'янене морозом обличчя Діомидова здавалося ще мальовничішим, ніж було завжди. Старенька котикова шапка мала для його кучерявої голови. Пальто — потерте, з різними гудзиками, кишені надірвані й відстовбурчені.

— Куди ви йдете? — спитав Клима.

— Обідати.

І, кивнувши головою на церкву Чудового монастиря, він сказав:

— Лагоджу іконостас тут.

— Он як! І в театрі і в церкві працюєте...

— То що? Однаково робота. Мене знайомий різьбяр і позолотник запросив. Чудовий...

Діомидов нахмурився, помовчав і запропонував:

— Ходімо до трактиру, я обідатиму, а ви чай питимете. Їсти ви там не будете, погане для вас, а чай дають — добрий.

Було б цікаво порозмовляти з Діомидовим, але подорожування з таким обшарпаним молодцем не вабило Клима; студент поряд з майстровим — підозріла пара. Клима відмовився йти до трактиру, а Діомидов, безжально розтираючи долонею змерзле вухо, сказав:

— Усе — працюю. Хочу багато грошей наскладати.

І раптом спитав:

— Ви схвалюєте Лідію Тимофіївну, що вона в театр готується?

Не чекаючи відповіді, він зразу ж розкрив зміст запитання:

— Це ж бо те саме, як голою по вулиці ходити.

— Лідія Тимофіївна — доросла людина, — сухо нагадав Клим.

Діомидов ствердно кивнув головою.

— На мою думку, розумні частіше помиляються щодо себе.

— Чому ви так думаєте?

— А — як же? Я книжки читаю, бачу...

Це здалося Климові зухвалим; неук, говорити правильно не вмів, а теж...

— Що ж ви читаєте?

— Усяке. Все про помилки пишуть.

Притупуючи ногою, він спитав:

— Ви — революцією займаєтесь?

— Ні, — відповів Клим, глянувши просто в очі Діомидову, — синява їх була особливо густа в цей день.

— А я думаю — займаєтесь, ви такий потайний.

— Чому вас цікавить це?

— Коли мені про це кажуть, я знаю, що це правда, — задумливо пробурмотів Діомидов. — Звичайно — правда, бо — що ж це?

Він махнув рукою на місто.

— А хоч і знаю, та — не вірю. В мене інше почуття.

— Про революцію на вулиці не розмовляють, — зауважив Клим.

Діомидов озирнувся.

— Це — не вулиця. Хочете, я вам одну людину покажу? — запропонував він.

— Яку?

— Побачите. Чудова. По суботах проповідує.

— Революцію?

— На мою думку — ще гірше, — не зразу відповів Діомидов. Клим усміхнувся.

— Кумедна ви людина!

— Ходімо! — тихенько, але наполегливо упрохував Діомидов. — Сьогодні — субота. Тільки ви простіше одягніться. А хоч — однаково, — бувають і такі. Навіть околочний буває. І — диякон.

З пестливого погляду кумедної людини було ясно: Дюмидову дуже хочеться, щоб Самгін пішов з ним, і він уже певен, що Самгін піде.

— Страшенно цікаво. Це треба знати,— казав він.— Окуляри — скиньте, в окулярах людей не люблять.

Клим хотів відмовитися слухати разом з околочним проповідь чогось гіршого за революцію, але цікавість знесила його обережність. Зразу виникли ще якісь не зовсім виразні міркування й примусили його сказати:

— Дайте адресу, я, може, прийду.

— Краще мені зайти за вами, провести...

— Ні, не турбуйтеся...

Увечері Клим блукав по провулках біля Сухарьової башти. Щедро світив місяць, мороз подужчав; швидко мигтіли темні люди, зігнувшись, засунувши руки в рукава і в кишені; по снігових заметах стрибали їх потворні тіні. Повітря кристалево тремтіло від гудіння незчисленних дзвонів до всеношної.

«Цікаво,— в якому середовищі живе той божевільний? — думав Клим. — Якщо трапиться що-небудь — найгірше, чого я можу сподіватися,— вишлють з Москви. Ну, що ж? Постраждаю. Це — в моді».

Ось, нарешті, над старими ворітьми вигнута дугою віска: «Виробництво квасу». Самгін увійшов на подвір'я, тісно заставлене купами кошиків, вкритих снігом; подекуди крізь сніг стирчали денця і шийки пляшок; місячне сяйво відбивалося в темному склі безліччю безформних очей.

У глибині подвір'я здіймалася довга, занурена в землю цегляна споруда, вона була чи хотіла бути двоповерховою, але дві третини другого поверху знесено чи не добудовано. Двері, широкі, наче ворота, надавали нижньому поверхові схожості з конюшнею; в залишку верхнього тьмяно світилося двоє вікон, а під ними, в нижньому, квадратне вікно палало так яскраво, начебто за шибками його горіло багаття.

Клим Самгін постукав ногою в двері, почувавши бажання піти з двору, але в дверях відчинилася непомітна, вузька хвірточка, і невидимий чоловік сказав глухим голосом, на о:

— Обережно. Чотири східці.

Потім Самгін опинився на порозі других дверей,

засліплений яскравим полум'ям печі; піч — величезна, і в неї вмуровано два казани.

— Чого ж? Заходьте,— сказала товста жінка з чорними вусами, витираючи фартухом руки так міцно, що вони аж рипіли.

В напівпідвальному приміщенні із склепистою стелею було темнуватو й стояла вогкувата теплота, просякнена задушливим смородом зіпсованого м'яса і гною. Біля печі в дерев'яній балії для прання білизни мокли коров'ячі шлунки, друга така сама балія була заповнена кривавими шматками печінки, легенів. Уздовж стіни — шість баняків, а за ними, в кутку на ящику, сидів, притулившись до стіни потилицею і спиною, витягнувши довгі, тонкі верблюдячі ноги, чоловік у сірому піджаснику. Відклеївши потилицю від стіни, він витяг довгу шию й спитав басом, неголосно:

— Аптекарь?

— Чому ви думаете, що аптекарь?— сердито спитав Клим.

— По зовнішньому вигляду, звичайно... Сідайте ось сюди.

Клим сів проти нього на широкі нари, грубо збиті з чотирьох дощок; у кутку нар лежала купа лахміття, чиясь постіль. Великий стіл перед нарами запаморочливо смердів протухлим жиром. За дерев'яною переділкою, нефарбованою і з щілинами, світилося, там хтось покашлював, шарудів папером. Вусата жінка засвітила бляшану лампу, поставила її на стіл і, подивившись на Кліма, сказала дияконові:

— Незнайомий.

Диякон промовчав. Тоді вона спитала Самгіна:

— Вас хто кликав?

— Діомидов.

— А-а! Сеня. Демидов він.

Вона підійшла до печі, нюхаючи руки свої, але, зупинившись, спитала:

— Він казав — в окулярах?

— Окуляри — ось у мене.

— Ну, гаразд...

Клим дістав з кишені окуляри, надів їх і побачив, що дияконові років понад сорок, а обличчя в нього таке, з яким змальовують на іконах святих пустинників. Ще частіше такі обличчя трапляються в торговців старими ре-

чами, в кляузників і скнар, а кінець кінцем пам'ять створює з безлічі подібних облич настирливий образ якогось ніби безсмертного росіянина.

Увійшло двоє: один широкоплечий, патлатий, з кучерявою бородою й застиглою в ній непевною усмішкою, чи то п'яною, чи то глузливою. Коло печі став, грюючись, хтось високий, з чорними вусами і гострою борідкою. Безшумно з'явилася молода жінка в хусточці, насунутій аж на брови. Далі один по одному прийшло ще чоловік з чотири, вони скупчилися біля печі, не підходячи до стола, в сутіні важко було розглядіти їх. Усі мовчали, постукуючи й човгаючи ногами по цегляній долівці, тільки усміхнений чоловік сказав комусь:

— Навіть пан прийшов... антилегенд...

Клим почував, що він задихається в цьому гнилому повітрі, в кошмарній обстановці, йому хотілося піти. Нарешті вбіг Діомидов, оглянув усіх, спитав Кліма:

— Ага, прийшли? — і поквапливо пішов за переділку.

Через хвилину звідти поважно виступив невеличкий чоловічок з розкошляною борідкою і сірим, незначним обличчям. Він був одягнений у жіночу ватяну кофту, на ногах, по коліно, валянки, сіре волосся в нього на голові було змащене оливою й лежало гладенько. В одній руці він тримав вузеньку і довгу книжку з тих, що ними користуються крамарі, щоб записувати борги. Підійшовши до стола, він сказав дяконові:

— Ти зі мною не сперечайся...

Сів, розгорнув книжку і, глянувши на Самгіна, спитав Діомидова:

— Цей?

— Атож.

— Ну — здрастуйте! — звернувся незначний чоловік до всіх. Голос у нього гучний, і було дивно чути, що він звучить владно. Половина кисті лівої руки в нього була відламана, залишилося тільки три пальці: великий, вказівний і середній. Пальці ці склалися в нього пучкою, никонівським хрестом. Перегортаючи правою рукою вузенькі сторінки великими літерами списаної книжки, лівою він безперервно креслив у повітрі химерні візерунки, в цих жестах було щось судорожне, що не зливалося з його спокійним голосом.

— На цей вечір хотів я продовжувати вам далі повчання моє, та що прийшла нова людина, то треба, ко-

ротко, сказати їй, з чого виходжу я,— казав він, оглядаючи слухачів безбарвними й ніби п'яними очима.

— Катай, послухаємо,— сказав усміхнений чоловік і сів поряд з Климом.

Проповідник подивився в книжку й казав далі дуже спокійно, немов він розповідає звичайне і давно відоме всім:

— Навчаю я, пане, цілком у згоді з наукою і творами Льва Толстого, нічого шкідливого в моєму повчанні немає. Все дуже просто: світ цей, наш, весь — справа рук людських, руки наші — розумні, а головешки — дурні, від цього й горе в житті.

Клим подивився на людей, усі вони сиділи мовчки; його сусід, нагнувшись, скручував цигарку. Дюмидов зник. Закипала, булькаючи, вода в казанах; вусата жінка полоскала в балії «сичуги», коров'ячі шлунки, шипіли вогні дрова в печі. Тремтів і підстрибував вогонь у лампі, коптило надбите скло. В сутіні люди здавалися безформними, неприродно громіздкими.

— Що це означає — світ, якщо подивитися правильно? — спитав чоловік і накреслив трьома пальцями в повітрі петлю. — Світ є земля, повітря, вода, камінь, дерево. Без людини — все це ні на що не потрібне.

Сусід Климів, закуривши, спитав:

— А звідки ти, Якове Платоновичу, знаєш, що потрібне, а що — ні?

— Не знав би, то — не говорив би. І — не перебивай. Якщо всі ви тут станете мене навчати, це буде справа пуста. Смішна. Вас — багато, а учень — один. Ні, вже ви, краще, навчайтесь, а навчати буду — я.

— Влучно? — шепнув Климові усміхнений сусід, обдавши йому щоку теплим димом.

А учитель далі розмірено й спокійно втикав у сутінь:

— Камінь — дурень. І дерево — дурень. І всяке зростання — ні до чого, якщо нема людини. А якщо до цього дурного матеріалу торкнуться наші руки, — маємо вигідні для житла будинки, шляхи, мости і всякі речі, машини і забавки, як-от шашки чи карти і музичні труби. Ось так. Я перше сектантом був, сютаєвцем, а потім став проникати в справжню філософію і — проник наскрізь, з допомогою невідомого чоловіка.

«Пояснюючий пан», — пригадав Клим.

Із сутіні висунулось чиєсь поколупане віспою обличчя, і простуджений голос хрипкувато попросив:

— Про бога б...

Яків Платонович трипалою рукою трохи підняв лампу, подивився на запитувача примружившись і сказав:

— Тут я навчаю. Я знаю, коли богові черга.

Потім знову звернувся до Самгіна:

— Ученими доведено, що бог залежить від клімату, від погоди. Де клімати рівні, там і бог добрий, а в гарячих, в холодних місцевостях — бог жорстокий. Це треба зрозуміти. Сьогодні про це повчання не буде.

— Вас боїться, — шепнув Климові сусід і став плювати на недокурок цигарки.

Філософ рішуче черкнув скаліченою рукою по столу й заглибився в книжку, перегортаючи її сторінки.

Самгін почував себе хворим, позбавленим глузду, втиснутим у кошмар. Якби йому розказали, що він бачив і чув, він не повірив би. Дедалі сердитіше кипіла вода в казанах, заповнюючи підвал парою, що тяжко смерділа. Вушата жінка ляпала в баліях шматками печінки і легенів, полоскала сичуги, вивертаючи їх, наче брудні панчохи. Вона поралася зігнувшись і була схожа на ведмедицю. Біля печі хтось хропнув, човгнув ногами по долівці й гучно стукнувся головою об переділку. Проповідник, глянувши на нього з-під долоні, сказав, не усміхаючись і не сердито:

— Побережи макітру, може — ще здасться.

Трипала кисть його руки, схожа на ракову клешню, мелялась над столом, збуджуючи почуття моторошне й гидливе. Неприємно було бачити плоске та ще стерте сутінками обличчя і на ньому щілинки, в яких неяскраво світилися хмільні очі. Обурював самовпевнений тон, обурювало явне презирство до слухачів і покірне мовчання їх.

— Від царя небесного вниз спустимося до земного...

На секунду замовкнувши, учитель почухав бороду і — докінчив:

— ...діла.

Компанійський сусід Климов радісно шепнув:

— Про Царя-Голода почне...

— Всі ми живемо по закону змагання, одного з одним, в цьому й виявляється головна дурість наша.

Незграбні слова його примусили Клима іронічно подумати:

«Почув би це Кутузов!»

І все-таки було образливо спостерігати, як підвальний чоловічок потворно й зухвало оголює знайомий, хоч і ворожий хід думки Кутузова.

— Візьмімо на приціл ока і розуму таку подію: приходять до молодого царя деякі простодушні люди і пропонують: ти б, твоя величність, вибрав з народу людей розумніших для вільної розмови, як краще влаштувати життя. А він їм відповідає: це витівка безглузда. А горілчана торгівля вся у нього в руках. І — всілякі податки. Ось про що треба думати...

— Влучно? — гарячим шепотом спитав сусід Клима.

І — міцно потираючи руки:

— Міністр, сучий син!

— Ви йому вірите?

— А — чого ж не вірити? Він правду ріже.

Поговоривши ще хвилин з десять, проповідник вийняв з кишені клешнею своєю чорний годинник, зважив його, закрив книжку і, ляпнувши нею по столу, підвівся.

— На сьогодні — досить! Думайте.

Всі заворушились, а рябий голосно вимовив:

— Спасибі, Якове Платоновичу.

Яків, двічі кивнувши йому, підняв носа, понюхав і скривився, кажучи:

— Глафіро! Я ж тебе просив: не мочи сичуги в гарячій воді. Користі від цього — нема, тільки сморід.

А коли Самгін, ідучи до дверей, порівнявся з ним, він, ухопивши його за рукав, сказав насмішкувато:

— Ось, пане, сестра моя фабрикує їжу для бідних, — запашна їжа, га? Ото ж бо. Тимчасом, у трактирі Тестова...

— Пробачте, мені пора, — урвав його Клима.

Виринувши в міцний холод вулиці, він зітхнув так глибоко, як тільки міг; запаморочилась голова й позеленіло в очах. Присадкуваті, старенькі будиночки і замети снігу, порожнє небо над ними й крижаний місяць — все на хвилину здалося зелененьким, укритим пліснявою, гнилим. Самгін поквапливо йшов і струшувався, щоб відігнати від себе нудотний сморід зіпсованого м'яса. Було ще не пізно, тільки що скінчилася всеношна. Клима вирішив зайти до Лідії, розказати їй про все, що він бачив і чув, заразити її своїм обуренням. Вона повинна знати, в якому середовищі живе Дюмидов, повинна зрозуміти, що знайомство з ним небез-

печне для неї. Та, коли він, сидячи у неї в кімнаті, почав іронічно й гидливо викладати свої враження, — дівчина трохи здивовано перебила його мову:

— Та я ж знаю все те, я була там. Мені здається, я казала тобі, що була в Якова. Діомидов там і живе з ним, нагорі. Пам'ятаєш: «А плоть кричить — нащо живу?»

Згинаючи і розгинаючи шпильку, вона задумливо говорила далі:

— Звичайно, все це дуже примітивно, суперечливо. Але ж це, на мою думку, відгомін тих суперечностей, які ти спостерігаєш тут. І, здається, скрізь одне й те саме.

Зламавши шпильку, вона тихенько додала:

— Вгорі — кричать, внизу — чують і тлумачать по-своєму. Не зовсім зрозуміло, чим ти обурюєшся.

Та її спокійний тон значно прохолодив обурення Кліма.

— А я не можу зрозуміти, чим ти захоплюєшся в Діомидові, — пробурмотів він.

Лідія глянула на нього, зсунувши брови.

— Він мені подобається.

Клим замовк, прислухаючись, чекаючи, коли в ньому заговорять ревності.

— Інколи я жалію, що він старший за мене на два роки; мені хочеться, щоб він був молодший на п'ять. Не знаю, чому це.

— Ти — бачиш, я все мовчу, — чув він задумливий і рівний голос. — Мені здається, що якби я говорила, як думаю, це було б... жахливо! І смішно. Мене вигнали б. Напевно — вигнали б. З Діомидовим я можу говорити про все, як хочу.

— А — зі мною? — спитав Клим.

Лідія зітхнула, заплющивши очі:

— Ти — розумний, але чогось не розумієш. Ті, що не розуміють, подобаються мені більше за тих, що розуміють, але ти... У тебе це не так. Ти добре критикуєш, але це стало твоїм ремеслом. З тобою — нудно. Я думаю, що й тобі теж скоро стане нудно.

Ревності не з'являлись, але Самгін відчув, що в нього зникає боязкість перед Лідією, почуття залежності від неї. Солідно, тоном старшого, він заговорив:

— Цілком зрозуміло, що тобі пора кохати, але кохання — почуття реальне, а ти ж видумала цього хлопця.

— У тебе характер учителя, — сказала Лідія з явною досадою й навіть з насмішкою, як почулося Самгіну.— Коли ти кажеш: я тебе люблю, це виходить так, начебто ти сказав: я люблю тебе навчати.

— Он як, — пробурмотів Клим, силувано усміхаючись.— А мені здається, що ти хочеш думати, ніби можеш ставитися до Дюмидова, як учителька.

Лідія промовчала. Самгін посидів ще кілька хвилин і, сухо попросившись, пішов. Він був схвильований, але подумав, що, може, йому було б приємніше, якби він міг відчутти себе схвильованим дужче.

Дома на столі Клим знайшов товстого листа без марок, без адреси, з коротким на конверті написом: «К. І. Самгіну». Це брат Дмитро сповіщав, що його перевели до Устюга, і просив прислати книжок. Лист був короткий і сухий, а список книжок довгий і написаний з нудною точністю, з докладними титулами, вказівкою про видавців, роки і місяця видання; більшість книжок німецькою мовою.

«Рахівник» — неприємно подумав Клим. Глянувши в дзеркало, він зразу погасив усмішку на своєму обличчі. Потім визнав, що обличчя похмуре і схудле. Випивши склянку молока, він акуратно роздягся, ліг у постіль і раптом відчув, що йому жалко себе. Перед очима постала фігура «ліпообразного» отрока, пам'ять підказувала його невмілі слова.

«У мене — інше почуття».

«Може, і я маю «інше почуття», — подумав Самгін, намагаючись утішити себе. — Я — не романтик, — вів далі він, невиразно почувуючи, що десь близько стежка втіхи.— Безглуздо ображатися на дівчину за те, що вона не оцінила мого кохання. Вона знайшла поганого героя для свого роману. Нічого доброго він їй не дасть. Цілком можливо, що вона буде жорстоко покарана за своє захоплення, і тоді я...»

Він не докінчив своєї думки, відчувши легкий приступ презирства до Лідії. Це дуже втішило його. Він заснув з певністю, що вузол, який зв'язував його з Лідією, розв'язався. Крізь сон Клим навіть подумав:

«Та — чи був хлопчик? Може, хлопчика й не було?»

Але вже ранком він зрозумів, що це не так. За вікном чудово сяяло сонце, святково гули дзвони, та — все це було нудно, бо «хлопчик» існував. Це відчувалося цілком

виразно. З разючою силою, різко освітлена сонцем, на підвіконні сиділа Лідія Варавка, а він, стоячи навколішки перед нею, цілував її ноги. Яке суворе обличчя було тоді в неї і як чудово світилися в неї очі! Моментами вона вміє бути чарівно гарною. Прикро думати, що: Діомидов...

У цих думках, несподіваних і прикрих, він прожив до вечора, а ввечері з'явився Макаров, розстєбнутий, скуповджений, з розпухлим обличчям і червоними очима. Климів здалося, що навіть гарні, міцні вуха в Макарова стали м'якими й обвисли, наче в пуделя. Тхнуло від нього шинком, але він був тверезий.

— Приїхав з Кубані Володька й третю добу п'є, як пожежник, — розказував він, потираючи пальцями скроні, пригладжуючи двобарвні вихори. — Я йому співчував, але — більше не можу! Вчора до нього прийшов дякон, друг його, а я втік. Зараз іду знову туди, непокоїть мене Володимир, він людина несподіваних ухилів. Хочеш — ходімо зі мною? Лютов буде радий. Він тебе називає двокрапкою, за якою буде невідомо що, але — щось оригінальне. З дяконом познайомишся — цікавий тип. А може, і Володьку трохи прохолодиш. Ідемо?

Климів було цікаво подивитися, як страждає неприємна людина.

«Нап'юсь, — подумав він. — Макаров скаже про це Лідії».

Через годину він ішов блискучою підлогою порожньої кімнати, повз дзеркала в простінках між п'ятьма вікнами, повз стільці, поважно і нудно розставлені вздовж стін, а зі стін на нього несхвально дивилося двоє облич, одно — сердитого чоловіка з червоною стрічкою на шії і яечним жовтком медалі в бороді, друге — рум'яної жінки з бровами як палець завтовшки й гидливо одвислою губою.

Внутрішніми сходами на два марші, вузькими й темними, увійшли в похмуру кімнату з низькою стелею, з двома вікнами, в кутку одного з них вищав блящаний вертун квартирки, вганяючи в кімнату кучерявий струмінь морозного повітря.

Серед кімнати стояв Володимир Лютов у довгій, покісточки, нічній сорочці, стояв, тримаючи гітару за кінець грифа, і, спираючись на неї, як на дощовий зонтик, похитувався. Придивляючись до тих, що увійшли, він важко дихав, під розстєбнутою сорочкою здіймались і спадали ребра, було дивно побачити, що він такий кошавий.

— Самгін? — запитливо крикнув він, заплющивши очі, і розпростер руки; гітара впала на підлогу, загула, квартира відповіла їй вищанням.

Клим не встиг ухилитися від обіймів, Лютов стискав його, трохи підіймав і, цілуючи мокрими, гарячими губами, бурмотів:

— Спасибі... Я — дуже... дуже...

Підвів його до стола, заставленого пляшками, тарілками, і, наливаючи тремтячою рукою горілку в чарки, гукнув:

— Дияконе — іди! Це — свій.

У кутку відчинилися непомітні двері, увійшов, похмуро усміхаючись, вчорашній сірий диякон. При світлі двох великих ламп Самгін побачив, що в диякона три бороди, довга і дві коротші; довга росла на підборідді, а дві інші спускалися від вух, зі щік. Вони були мало помітні на сірому підрясику.

— Іпатієвський, — нерішуче сказав диякон, міцно аж боляче стиснувши кощавими пальцями долоню Самгіну, і повільно зігнувся, підіймаючи гітару.

Макаров, зачиняючи квартиру, кричав на хазяїна:

— Пневмонію схопити хочеш?

— Костю, — задихаюсь!

Бистрі очі Лютова бігали навколо Самгіна, неспроможні зупинитися на ньому, навколо диякона, який розгинався поволі, начебто боячись, що довге тіло його не стане в кімнаті. Лютов обпечено крутився біля стола, гублячи туфлі з босих ніг; сідаючи на стілець, він нахилився головою до колін, хитаючись, надівав туфлю, і не можна було зрозуміти, чому він не падає вперед, головою на підлогу. Кошляючи пальцями сиве волосся в диякона, він верещав:

— Самгін! Ось — людина! Навіть — не людина, а — храм! Моліться вдячно силі, що створює таких людей!

Диякон заглиблено настроював гітару. Настроївши, він устав і поніс її в куток. Клим побачив перед собою велетня, з широкими, плоскими грудьми, мавпячими лапами і кощавим обличчям Христа ради юродивого, з темних ям на цьому обличчі байдуже дивилися величезні, водянисті очі.

Наливши чотири великі чарки золотистої горілки, Лютов оголосив:

— Польська старка! Б'є без промаху. Пропоную випити за здоров'я Аліни Марківни Телепневої, колишньої

моєї нареченої. Вона мене... вона відмовила мені, Самгін! Не захотіла збрехати душею і тілом. Глибоко, щиро шаную — ура!

— Ура, — повторив диякон замогильним басом.

Після двох чарок надзвичайно смачної горілки і диякон і Лютов здалися Климові не такими бридкими. Лютов навіть і не дуже п'яний, а тільки лірично й шалено збуджений. В його косих очах палало щось близьке до нестями, він запитливо оглядався, і високий його голос раптом, наче від переляку, спадав до шепоту.

— Костю! — кричав він. — Адже треба мати хорошу душу, щоб відмовитися від великих грошей?

Макаров, усміхаючись, підштовхував його до дивана й умовляв ласкаво:

— Ти — сядь, посидь спокійно.

— Стривай! Я — великі гроші та й — більш нічого! І ще я — жертва, що приноситься історією самій собі за гріхи батьків моїх.

Залишаючись посеред кімнати, він змахнув руками, підняв їх над головою, наче купальник, що намірився поринути у воду.

— Коли-небудь на землі житиме справедливе людство, і воно на майданах міст своїх поставить незвичайної краси монументи й напише на них...

Він задихнувся, закліпав очима і вискnuв:

— І напише: «Попередникам нашим, що загинули за гріхи і помилки батьків». Напише!

Клим бачив, як під сорочкою трусяться ноги в Лютова, і чекав, що з його звихнутих очей потечуть сльози. Та цього не сталося. Після вибуху одчайдушного захоплення свого Лютов раптом начебто витверезився, став спокійнішим і, поступившись перед наполяганнями Макарова, сів на диван, втираючи рукавом сорочки раптово і рясно спітніле обличчя своє. Клим вважав, що купецький син страждає дуже кумедно. Він не збуджував будь-яких добрих почуттів і поблажливого жалю, навпаки, Климові хотілось дружнити його, хотілось подивитися, куди ще може підстрибнути й кинутися ця людина? Він сів на диван поряд з ним.

— Ви дуже добре сказали про монументи...

Лютов, крутячи головою, обвіз його запаленим поглядом, захитався, погладжуючи коліна долонями.

— Поставлять монументи, — переконано сказав він. — Не з милосердя, — тоді для милосердя не буде місця, бо

не буде наших нашкірних страждань,— монументи по-
ставлять з любові до незвичайної краси правди минулого;
її зрозуміють і оцінять, цю красу...

Біля стола диякон, навчаючи Макарова грати на гі-
тарі, говорив найгустішим басом:

— Зігнить пальці крутіше, гачкуватіше...

— Ви — пробачте мені,— заговорив Клим. — Але я ба-
чив, що Алина...

Лютов перестав гладити коліна й сидів зігнувшись.

— Вона, по суті, не розумна дівчина...

— Жіноче в ній — розумне.

— Мені здається, вона не здатна зрозуміти, за що тре-
ба любити...

— До чого тут — за що? — спитав Лютов, різко відки-
нувшись на спинку дивана і глянувши в обличчя Самгіну об-
палюючим поглядом. — За що — це від розуму. Розум —
проти любові... проти всякої любові! Коли його подолає
любов, він—просить пробачення: люблю за красу, за милі
очі, дурну — за дурість. Дурість можна охрестити іншим
ім'ям... Дурість — багатомісна...

Він схопився, підійшов до стола і, обхопивши диякона
за плечі, став просити:

— Єгоре, — прочитай про нерозмінний карбованець...

Ну, — будь ласка!

— При незнайомій людині? — запитливо й збентеже-
но сказав диякон, глянувши на Кліма. — Хоч ми начеб-
то вже зустрічались...

Клим чемно усміхнувся.

— Змолоду охоплений віршувальною пристрасстю, але
соромлюся людей освічених, розуміючи убожество своє.

Диякон усе робив повільно, з важкою обережністю.
Густо посипавши шматочок хліба сіллю, він поклав на
хліб кружальце цибулі і підняв пляшку горілки з таким
зусиллям, як двопудову гирю. Наливаючи в чарку, він
примружив одно величезне око, а друге вирячилося і стало
схоже на голубине яйце. Випивши горілку, роззявив рота
й гучно сказав:

— Х-хо!

А перше ніж покласти хліб з цибулею в рот, він, змор-
щивши ніздрі довгого носа, понюхав хліб, як квітку.

Лютов стояв, застережливо піднявши праву руку, міц-
но розтираючи лівою нерівно відрослу борідку. Макаров,
сидячи біля стола, зосереджено намазував ікрою калач.

Клим Самгін, на дивані, усміхався, сподіваючись непристойного й смішного.

— Ну — от! — сказав диякон і почав протяжно, роздумливо, неголосно:

Не спалося господу Ісусу,
І пішов господь гулять по зорях,
По небесній, золотій дорозі,
З зіроньки на зіроньку ступає.
Проводжали господа Ісуса
Миколай, єпископ Мирлікійський,
Та Фома-апостол — тільки двое.

Слухати його було важко, голос гув глухо, церковно, м'яв і розтягав слова, роблячи їх невизначними. Лютов, притиснувши лікті до боків, диригував обома руками, ніби заколисуючи дитину, а часом наче скидаючи з них щось.

Думає господь великі думи,
Гляне вниз, а там земля кружляє,
Крутиться, як дзига, чорна кулька,
Чорт її залізним цепом гонить.

— Га? — спитав Лютов, підморгнувши Климові, обличчя в нього здригнулося круглою судорогою.

— Не заважай, — сказав Макарів.

Клим усе ще усміхався, впевнено чекаючи смішного, а диякон, вирячивши очі, дивлячись на стіну, на темну гравию в золотій рамі, гув:

— Був я там, — сказав Христос із сумом,
А Фома-апостол усміхнувся
Й нагадав: — Та звідтіля ж усі ми. —
А Христос поглянув в темряву земную
І спитав Угодника Миколу:
— Хто лежить он там, обік дороги,
П'яний то, чи сонний, а чи вбитий?
— Ні, — відповіда йому Угодник. —
То ж бо просто Васька Калужанин
Про життя хороше мрію мріє.

Заплющивши очі, Лютов кивав скуйовдженою головою й беззвучно сміявся. Макарів налив дві чарки горілки, одну випив сам, другу подав Климові.

Тут Христос, у мріях потуравши,
Опустився голубом на землю.
Підійшов до Васьки та й питає:
— Я — Христос, впізнав мене, Василю? —
Васька перед богом — на коліна,
Так розчулився, що мало він не плаче.

— Господи! — бурмоче, — це то штука!
Ми тебе сьогодні й не чекали!
Що ж ти не сказав мені завчасно?
Я б людей тобі зібрав назустріч,
І тебе зустріли б ми із дзвоном
Усім нашим Жиздринським повітом! —
Усміхнувся тут Христос в борідку,
Каже він до мужика ласкаво:
— Я ж бо на короткий час з'явився,
Щоб узнати: чого ти, Васю, хочеш?

Лютов простягнув ліву руку Самгіну і, диригуючи правою, шепнув зі свистом:

— Слушайте!

Васька Калужанин рот роззявив,
Обімлів від радості Василь наш
І тоді, ковтнувши слину, мовить:
— Дай карбованця мені, Ісусе,
Знаєш, нерозмінну ту монету,
Як не витрачай, а він у тебе,
Як ти не міняй — не розміняєш!

— Геніально! — крикнув Лютов і струснув руками, ніби скидаючи щось під ноги дияконові, а той, тужно вигнувши брови, ворущачи потрійною бородою, говорив:

— Грошей тут я при собі не маю,
Гроші у Фоми, бо він скарбничий,
Він тепер Іуду заступає...

Лютов уже не міг слухати. Підстрибуючи, викручуючись, згубивши туфлі, він ляпав голими підошвами й кричав:

— Ну, як? Га? Ну, я-ак?

Піднявши обличчя і стиснуті кулаки до стелі, він проспівав гугнявим голосом старенького дядка:

— Нерозмінного карбованчика—подай, господи! Ні,— а Фома, га? Скептик Фома на місці Іуди, га?

— Перестань корчитись, Володько, — грубо й голосно сказав Макаров, наливаючи горілки. — Годі шаліти, — додав він сердито.

Лютов відчепився від диякона, якого обіймав, наскокчив на Макарова й обійняв його:

— Ти все про мою гідність дбаєш? Не треба, Костю! Я — знаю, не треба. Якому дідькові потрібна моя гідність, куди її! І — «не затуляй уст вола молотяща», Костю!

Самгін був здивований і розгубився. Він бачив, що гарне обличчя Макарова похмуре, зуби міцно зціплені, очі вологі.

— Ти, здається, плачеш? — спитав він, нерішуче усміхаючись.

— А що ж? Сміятися? Це, брат, зовсім не смішно, — різко говорив Макаров. — Тобто — смішно, так... Пий! Запитувач. Чорт знає що... Ми, росіяни, здається, можемо тільки горілку пити й божевільними словами все ламати, спотворювати й моторошно сміятися з себе, і взагалі...

Він розпачливо махнув рукою.

Климові стало ніяково. Від випитої горілки і чудних віршів диякона він раптом відчув сум: прозорий і легкий, як сине повітря сонячного дня пізньої осені, він, не обтяжуючи, викликав бажання говорити всім приємні слова. Він і говорив, стоячи з чаркою в руках проти диякона, який, зігнувшись, дивився під ноги йому.

— Дуже оригінально це у вас. І несподівано. Скажу по правді, я сподівався комічного...

Диякон випростався, освітлив побуріле обличчя своє усмішкою майже безбарвних очей.

— Комічне — теж є; це ж твір довгий, вісімдесят шість рядків. Без комічного в нас не можна — неправда буде. Я ось поховав, напевно, не одну тисячу людей, а жодного похорону без комічного випадку не пам'ятаю. Певніше буде сказати, що лише такі й пам'ятаються мені. Ми ж бо й на найгіркішій дорозі об смішне спотикаємось, такий народ!

Злаmano повалившись на диван, Лютов кричав, просив:

— Облиш, Костю! Право бунту, Костю...

— Бабський бунт. Істерика. Піди, облий голову холодною водою.

Макаров легко підняв приятеля на ноги й повів його, а диякон на запитання Клима: що ж зробив Васька Калушанин з нерозмінним карбованцем? — задумливо розказав:

— Вернувся Христос на небо, випросив у Фоми карбованця й кинув його Васьці. Почав пити Васька, гуляти, звичайно, як же ж інакше?

П'є та їсть наш Васька, дівок зводить,
Парубкам—гармонії дарує,
А дідів— за бороди тягає,
Сам горлає на калуцьку землю:
— Я—плюю на вас, земні люди,
Хочеться — грішу, а ні — спасаюсь!

Як умру, то в рай-таки потраплю,
Бо Христос мій приятель правданий!

— А страшний розбійник поволзький, Микита, дізнавшись, де взяв Васька нерозмінного карбованця, украв монету, виліз злодійським маніром на небо та й каже до Христа: «Ти, Христос, неправильно зробив, я за карбованець на великі гріхи щотижня ходжу, а ти його ледареві подарував, гультаєві,— недобре це!»

Увійшов Лютов з мокрою, гладенько причесаною головою, в штанах і сорочці-косоворотці.

— Кінець, кінець скажи! — закричав він.

Диякон усміхнувся.

— Та я ж кажу! Погодився Христос з Микитою: правда, каже, помилився я через простоту свою. Спасибі, що ти поправив діло, хоч і розбійник. У вас, каже, на землі все так заплуталося, що розібрати нічого не можна, і, мабуть, правду ви кажете. Сатані на руку, що доброта та простота гірші за лиходійство. Ну, все-таки поскаржився, коли прощалися з Микитою: погано, каже, живете, зовсім забули за мене. А Микита й сказав:

— Ти, Христос, на нас не ображайся,
Ми тебе, Ісусе, не забудем,
Ми тебе й ненавидячи — любим,
Ми тобі і ненависто служим.

Глибоко, гучно зітхнувши, диякон сказав:

— Ось і кінець.

— Ніхто не може зрозуміти цього! — закричав Лютов. — Ніхто! Вся ота європейська мордва ніколи не зрозуміє російського диякона Єгора Іпатієвського, що його притягнуто до суду за блюзнірство й богохульство через любов до бога! Не може!

— Це — правда, бога я дуже люблю, — сказав диякон просто й упевнено. — Тільки в мене вимоги до нього суворі: не людина, жаліти його нема за що.

— Зажди! А якщо його — нема?

— Ті, що твердять це — помиляються.

Втрутився Макаров.

— Бога — нема, отче дияконе, — сказав він, теж дуже впевнено. — Нема, бо — безглуздо все!

Лютов звискував, нацьковуючи суперечників одного на одного, і говорив Самгіну:

— Знаєте, за що він під суд попав? В нього, у віршах,

божа мати, розмовляючи з дияволом, докоряє тому: «Навіщо ти віддав мене слабкому Адамові, коли я була Євою, — навіщо? Адже, з тобою живучи, я б землю ангелами заселила!» Ну, як?

Клим слухав і його збуджений, пронизливий голос і глухуватий бас диякона:

— Звичайно, це громоголосою міддю трубить, коли маленький чоловічок Всесвіт іменує дурницею, ну, а все-таки це смішно.

— Жінку створено безглуздо...

— На цьому я — згоден з вами. Взагалі — плоть нібито на суперечностях ґрунтується, але, може, це тому, що способи злиття її з духом ще невідомі нам...

— Ви, церковники, знущаєтесь з жінки...

Лютов штовхав Кліма, вигукуючи з захопленням:

— Хто посміє говорити про бога так, як ми?

Клим Самгін ніколи не думав серйозно, чи є бог, у нього не було цієї потреби. А зараз він почував себе приємно захмелілим, хотів музики, танців, веселощів.

— Поїхати б куди-небудь, — запропонував він. Лютов повалився на диван, підібгав під себе ноги й спитав, усміхаючись:

— До дівчат? Але ж ви, здається, жених? Га?

— Я? Ні, — сказав Самгін і несподівано для себе додав: — Та сама історія, що й у вас...

Він зразу ж повірив, що це так і є, в ньому щось розірвалося, заповнивши його димом їдкого суму. Він заридав. Лютов обняв його, почав тихенько говорити втішливе, ласкаво вимовляючи ім'я Лідії; кімната хиталася, наче човен, на стіні її світився сріблясто, як зимовий місяць, і повзав по дузі, як маятник, циферблат годинника Мозера.

— Ти дуже не подобався мені, — казав Клим, схлипуючи.

— Усім — не подобаюсь.

— Ти — революціонер!

— Всі ми революціонери...

— Значить, Костянтин Леонтьєв — має рацію: Росію треба підморозити.

— Дурень! — злякано сказав Лютов. — Тоді її розірве, як пляшку.

І крикнув:

— А втім — чорт з нею! Хай розірве, і щоб тиша!

Потім усі четверо сиділи на дивані. В кімнаті стало тісно. Макаров заповнив її димом цигарок, диякон — густою свого баса, було важко дихати.

— Душі сповнені кривд, а розум дуже збентежений...

— Спинися на цьому, дияконе!

— Життя — не поле, не пустеля, спинитися — нема де.

Слова били Самгіна в скроні, штовхали його.

— Не дозволю ганьбити науку, — кричав Макаров.

Диякон заворушився й став псові випростуватись. Коли він, довгий і темний, як чиясь моторошна тінь, досяг головою стелі, він переломився і спитав згори:

— А це — чули?

Коливаючись, наче язик у дзвоні, він заревів, загук:

— Тим, що висловлюють сумнів... у бутті б-божому... — ан-афема!

— Ана-афема! Ана-афема! — пронизливо, з захопленням заспівав Лютов, диякон вторував йому урочисто, похоронно.

— Мовчіть! — загорлав Макаров.

Ревіння дияконове оглушило Кліма і зіпхнуло його в темну порожнечу; з неї його підняв Макаров.

— Вставай! Уже п'ята година.

Самгін поволі підвівся, сів на диван. Він був одягнений, тільки сюртук і чоботи скинуто. Хаос і запахи в кімнаті зразу відновили в пам'яті його пережиту ніч. Було темно. На столі між пляшками двокольоровим вогнем горіла свічка, відбиток вогню безглуздо вміщено всередині порожньої пляшки з білого скла. Макаров запалював сірники, вони, спалахнувши, гасли. Він схилився над вогнем свічки, встромив у нього цигарку, погасив вогонь і вилаявся:

— От, чорт!

Потім спитав:

— Що ж ти думаєш, Лідія закохалася в цього ідіота?

— Еге ж, — сказав Клим, але через дві, три секунди додав: — Напевне...

— Ну... Іди, вмивайся.

Йому вдалося засвітити свічку. Клим помітив, що руки в нього дуже тремтять. Виходячи, він спинився на порозі й тихо сказав:

— Там тільки що диякон читав про богородицю, диявола і слабкого чоловіка, Адама. Добре! Розумна bestія, диякон:

Креслячи в повітрі вогником цигарки, він промовив:

Не Христа — не Авеля потрібно людям,
Людам треба Прометея — Антихриста.

Це... влучно сказано!

Шпурнув цигарку на підлогу й пішов.

Лисий дід з гулею на лобі поміг Климові вмитися й безмовно звів його наниз; там, у маленькій кімнатці, за столом біля самовара сиділо троє похмільних людей. Диякон, ще більше схуднувши за ніч, був схожий на привид. Очі в нього вже не здавалися Климові такими величезними, як учора, ні, це досить звичайні, мляві й мутні очі літнього п'яка. І обличчя в нього, по суті, звичайне, такі обличчя часто зустрічаєш. Якби він зголив потрібну бороду й підстриг хвилясту вовну на голові, він був би схожий на ремісника. Людина для анекдота. Він і говорить мовою оповідань Горбунова.

— Гітара вимагає вдачі мрійної.

— Костю, покинь терзати гітару, — скоріше наказав, ніж попросив Лютов.

Клим жадібно пив міцне кофе й міркував: роль Макарова при Лютові — негарна роль нахлібника. Навряд чи цей розсмиканий і хамуватий базіка здатний прищепити кому-небудь почуття щирої приязні. Ось він знову починає чухати нудьгуючого язика:

— Ну — як це зрозуміти, дияконе, як це зрозуміти, що ти, корінний росіянин, істота найнезвичайнішої душевної строкатості, — нудьгуєш?

Диякон, посипаючи сіллю шматок житнього хліба, глухо кашлянув і відповів:

— У нудьзі пічого корінного російського — нема. Нудьгою всі люди заклопотані.

— Але — якою?

— І Вольтер нудьгував.

І враз, начебто купа стружок, спалахнула суперечка. Лютов, підскакуючи на стільці, ляскав долонею по столу, вищав, диякон спокійно дучив його крики важкими словами. Розрівнюючи ножем сіль по хлібу, він питав:

— Та — чи є Росія? На мою думку, такої, як ти, Володимире, її бачиш, — нема.

— Ух, як ви набридли, — сказав Макаров і відійшов з гітарою до вікна, а диякон уперто товкмачив:

— Храми в нас є, а церкви — немає. Католики всі вірують по-римському, а ми — по-синодському, по-уральському, по-таврійському і вже біс його знає, як іще...

— Але — чому? Чому, Самгін?

Клим, засунувши руки в кишені, почав говорити:

— Як усяка ідеологія, релігійні погляди теж...

— Чули,— грубувато сказав дякон.— У мене син теж марксист. Поетом обіцяв бути, Некрасовим, а тепер запевняє, що безземельний селянин не здатний вірувати в бога заможного мужика. Ні, суть — не в цьому. Це воістину убозтво філософії. А справжню філософію убозтва ми ось з паном Самгіним чули позавчора. Філософ був непоказний, але треба сказати, що він дуже вміло оголював саму суть усіх і всіляких стосунків, показуючи прихований механізм буття нашого як суцільне кровопивство. Тричі слухав я його й сперечався, а перебороти стійкість думки його — не міг одначе. Сина свого — можу загнати на слизьке на всіх його ходах, а цього — не можу.

Диякон широко і схвально усміхнувся.

— Я — не даремно говорю. Я — людина, що цікавиться. Стикнувшись з яким-небудь ближнім з простаків, але неспокійного погляду на життя, я даю йому два-три поштовхи в напрямі, сином моїм улюбленому, марксистському. І завжди виявляється, що основні начала вчення цього в простака начебто вже десь під шкірою є.

— Марксистизм — нашкірна хвороба? — зраділо закричав Лютов.

Диякон усміхнувся.

— Ні, я ж сказав: під шкірою. Можете уявити собі радість сина мого? Він же дуже потребує духовних радощів, бо сили для насолоди тілесними — позбавлений. На сухоти хворий, і ноги в нього не діють. Заарештований був в Астирьовській справі й у тюрмі розтратив здоров'я. Зовсім розтратив. На смерть.

Шумно зітхнувши, дякон запропонував з відтінком деякої хвацькості:

— Володю, а чи не випити нам по ведмедю?

Лютов схопився й вибіг з криком:

— Я знаю, дяконе, чому всі ми роз'єднаний і самотній народ!

Диякон пригладив волосся обома руками, посіпав себе за бороду, потім сказав неголосно:

— Весна стукає, панове студенти.

Він сказав це тому, що з даху впала грудка підталого льоду, загуркотівши бляхою віконного наличника.

Вбіг Лютов з пляшкою шампанського в руці, за ним увійшла рожевошока, пишна покоївка теж з пляшками.

— Роби! — сказав він дяконові. Але про те, чому росіяни — найсамотніший народ у світі, — забув сказати, і ніхто не спитав його про це. Всі троє уважно стежили за дяконом, який, засукавши рукава, оголив не дуже чисту сорочку і дивно білу, гладеньку, як у жінки, шкіру на руках. Він змішав у чотирьох чайних склянках портер, коньяк, шампанське, посипав каламутно-піняву вологу перцем і запропонував:

— Причащайтесь!

Клим випив хоробро, хоч з першого ж ковтка відчув, що напій гидкий. Та він ні в чому не хотів поступатися перед цими людьми, що так невдало видумали себе, так дратівливо заплуталися в думках і словах. Здригаючись від пекучого смакового почуття, він мигцем удруге подумав, що Макаров не стерпить, розкаже Лідії, як він п'є, а Лідія повинна відчувати себе винною в цьому. І хай відчує.

Через чверть години він, сидячи на стільці, ластівкою літав по кімнаті й говорив у трибороді обличчя з величезними очима:

— Ваші думки здаються вам райдужними, і так далі. Та — це найбанальніші думки.

— Стривайте, Самгін! — кричав Лютов. — Тоді вся Росія — банальність. Уся!

— І Христос, якого ми нібито любимо і ненавидимо. Ви — дуже хитра людина. Але — ви наївна людина, дяконе. І я вам — не вірю. Я — нікому не вірю.

Клим почував себе палаючим. Він хотів сказати безліч прикрих, але невідпорно правдивих слів, хотів примусити мовчати цих людей, він навіть просив, утомившись сердитися:

— Ми всі дуже прості люди. Давайте жити просто. Дуже просто... як голуби. Сумирно!

Вони реготали, кричали, Лютов возив його по вулицях широкими саннями, запряженими найбаскішими кінями, і Клим бачив, як стовпи телеграфу, підстрибуючи в небо, розміщують у ньому зорі, наче шматочки апельсинової шкурки в крюшоні. Це тривало чотири доби, а потім

Самгін, лежачи в себе дома на постелі, пригадував окремі моменти тривалого кошмару.

Найглибше й найдужче врзався в пам'ять образ диякона. Самгін почував себе обліпленим його розмовами, як смолою. Ось диякон, стоячи посеред кімнати з гітарою в руках, говорить про Лютова, коли Лютов, раптом звалившись на диван,— заснувши, так одчайдушно роззявивши рота, начебто він кричав беззвучним і тим страшнішим криком:

— Самовбивчо п'є. Маркс йому шкодить. У мене син теж силоміць примушує себе вірити в Маркса. Йому — прощено. Він — через озлоблення на людей за занепащене життя. Деякі вірять через дурну, дитячу хоробрість: боїться хлопчак темряви, але — лізе в неї, соромлячись товаришів, ламаючи себе, аби показати: я, мовляв, не бо-ягуз! Деякі вірують через покvapливість, але більшість від страху. Цих, останніх, я не тее... не дуже поважаю.

Ось він, переставши вчити Макарова грати на гітарі, питає Кліма:

— А ви до музики не причетні?

І, не чекаючи відповіді, мріє, барабанячи пальцями по коліну:

— Розстрижуть мене — піду працювати на скляний завод, візьмуся винаходити скляний інструмент. Сім років дивуюся: чому скло не вживається в музиці? Чи прислухалися ви взимку, заметільної ночі, коли не спитьсь, як шибки у вікнах співають? Я, може, тисячу ночей слухав цей спів і дійшов до думки, що саме скло, а не мідь, не дерево має дати нам досконалу музику. Всі музичні інструменти треба робити із скла, тоді й дістанемо рай звуків. Обов'язково візьмуся за це.

Кошаве обличчя диякона пом'якшила мрійна усмішка, а Климіві Самгіну здалося, що диякон тільки допіру відумав усе це.

Ще дві-три зустрічі з дияконом, і Клим поставив його в один ряд з проповідником з трьома пальцями, з чоловіком, якому подобається, коли «ріжуть правду», з кривим ловцем сома, з двірником, який навмисно змітав порох з вулиці під ноги арештантам, і бешкетникуватим дідком-каменярем.

Клим Самгін думав, що було б добре, якби хтось дуже поважний, навіть страшний, гримнув на цих людей:

«Та — чого ви бешкетуєте?!»

Не тільки ці потребували грізного гримання, потребував його Лютов, заслуговували гримання й багато які студенти, але ці вуличні, підвальні, кошмарні особливо обурювали Самгіна своїм бешкетництвом. Коли в дядька Хрисанфа веселий студент Маракуєв і Поярков починали галасливу суперечку про правду народництва і марксизму з своїм приятелем Прейсом, євреєм, маленьким і елегантним, з тонким обличчям і бархатними очима, Самгін слухав ці суперечки майже байдуже, часом — з іронією. Після Кутузова, який, не люблячи довгих промов, умів говорити скупю, але непереборно, ці здавалися йому хлопчачаками, суперечки їхні — грою, а палке завзяття — спрямованим на спокусу Варвари і Лідії.

— Кожен народ — втілення неповторюваної духівної своєрідності! — кричав Маракуєв, і в нього в очах горіхового кольору палало люте захоплення. — Навіть племена романської раси різко відмінні, кожне — відособлена психічна індивідуальність.

Поярков, намагаючись говорити поважно і спокійно, поблискував жовтуватими білками, в яких нерухомо застигли темні зіниці, напивав животом на маленького Прейса, заганяючи його в кутюк, і там тиснув його короткими, сердитими фразами:

— Інтернаціоналізм — вигадка людей денационалізованих, декласованих. У світі панує закон еволюції, що заперечує злиття незливанного. Американець-соціаліст не визнає негра товаришем. Кипарис не росте на півночі. Бетховен неможливий у Китаї. У світі рослинному і тваринному революції — нема.

Усі такі промови були більш чи менш знайомі й звичайні; вони не лякали, не дратували, а у відповідях Прейса було навіть щось утішливе. Він діловито відповідав цифрами, а Самгін знав, що точний лік — основне правило науки. Взагалі євреї не збуджували симпатії в Кліма, але Прейс подобався йому. Він слухав промови Маракуєва і Пояркова спокійно, він, як видно, вважав їх неминучими, як затяжний осінній дощ. Говорив щонайчистішою російською мовою, сухувато, в тоні професора, якому вже трохи набридло читати лекції. В його міцно складених фразах зовсім не було улюблених росіянами зайвих слів, не було нічого квітчастого, ніякого хизування, і було щось ніби старече, що не пасувало до його дзвінкого голосу й погляду бархатних очей. Коли Маракуєв, спалахнувши

фейерверком, згоряв, а Поярков, вичерпавши весь запас коротко нарубаних фраз своїх, дивився просто на Прейса різнобарвними очима, Прейс казав:

— Можливо, що все це гарно, та це — не істина. Незаперечна істина ніяких прикрас не потребує, вона — проста: вся історія людства є історія боротьби класів.

Клим Самгін не почував потреби перевірити істину Прейса, не думав про те, чи слід прийняти чи відкинути її. Але, почувачи себе в стані самооборони і трохи кваплячись з висновками з усього, що він чув, Клим, у неприємній йому «кутузовщині» вже знаходив цінну якість: «кутузовщина» дуже спрощувала життя, поділяючи людей на одноманітні групи, суворо обмежені лініями цілком зрозумілих інтересів. Якщо кожна людина діє з волі класу, групи, то, хоч би як спритно ховала вона за фігурними хитросплетіннями слів свої справжні бажання і цілі, завжди можна викрити справжню суть її — силу групових і класових велінь. Можливо, що саме і тільки «кутузовщина» дасть змогу зрозуміти і — навіть краще за те, — зовсім усунути з життя різних кошмарних людей, як ото дякон, Лютов, Діомидов і подібні. Але — тут виникав ряд бенгежних запитань і спогадів:

«Інтересами якої групи чи якого класу живе Прейс, чистенький і солідний?»

Згадувалося дуже ехидне запитання Туробоева до Кутузова:

«А що, коли класова філософія виявиться не ключем до всіх загадок життя, а тільки відмичкою, яка псує й ламає замки?»

Гув застрашливий голос дякона:

«Доводиться погоджуватись з моїм безногим сином, який каже таке: раніше революція на іспанський роман з пригодами схожа була, на небезпечну, але дуже приємну розвагу, як, наприклад, полювання на ведмедя, а нині вона стає справою суцього серйозною, мурашиною роботою безлічі простих людей. Це, звичайно, є пророцтво, однак не позбавлене змісту. Справді: надихали атмосферу заразну, і доказом її заразності не самі ми, суцці тут пияки, є».

Кількість таких спогадів і запитань зростала, вони ставали дедалі суперечливішими, складнішими. Почувачи себе неспроможним розібратися в цьому хаосі, Клим з обуренням думав:

«Та не дурний же я?»

Що він не дурний, у цьому переконувало його вміння спостерігати в людях фальшиве, поганеньке, смішне. Він був певен, що бачить безпомилково і зірко. Московські студенти п'ють більше, ніж петербуржці, і палкіше захоплюються театром. Волжани дають найбільшу кількість людей революційно настроєних. Поярков був, безперечно, дуже злий, але, не бажаючи виявити свою злобу, неприродно усміхався, вимушено упадав коло всіх. Прейс ставиться до росіян, як Туробоев до мужиків. Якби Маракуев не був такий веселий, для всіх було б ясно, що він дурний. Варвара навіть чай п'є трагічно. Дядько Хрисанф одверто дурний, він сам знає це.

— Хороша людина я, але — безталанна, — каже він. — Ось — загадочка! Хорошій би людині й дати талант, а мені — не дано.

Кількість таких спостережень швидко зростала, у Самгіна не було сумнівів щодо їх правильності, він почував, що вони дуже, дедалі твердіше ставлять його серед людей. Та — погано було те, що майже кожна людина говорила щось таке, що слід було б сказати самому Самгіну, кожна обкрадала його. Он Діомидов сказав:

— Світ — ворог людині.

У цих трьох словах Клим чув свою правду. Він сердито порадив:

— Ідіть у монастир.

— Ти не зрозумів, — сказала Лідія, суворо глянувши на нього, а Діомидов, закривши обличчя руками, пробурмотів крізь пальці:

— Монастир теж клітка.

Клим став помічати, що Лідія ставиться до бутафора, наче до дитини, стежить, щоб він їв і пив, тепліше одягався. В очах Климових ця дбайливість прижиувала її.

А Діомидов був явно ненормальний. Самгіна остаточно переконала в цьому чудна сцена: виходячи від Лідії, столяр і бутафор надівав своє стареньке пальто, він уже засунув ліву руку в рукав, але не міг знайти правого рукава і, усміхаючись, боровся з пальтом, струшував його. Клим вирішив допомогти йому.

— Ні, не треба, — попросив Діомидов, тоді, скинувши пальто з плечей, погладив упертий рукав, швидко і влучно надів пальто і, застібаючи різноманітні гудзики, пояснив:

— Воно не любить чужих рук. Речі теж, знаєте, мають свій характер.

М'яв шапку в руках і говорив:

— Дуже мають. Особливо дрібні і котрі часто в руки береш. Наприклад — інструменти: одні люблять вашу руку, інші — ні. Хоч кинь. Я ось не люблю одну актрису, а вона мені дала полагодити старовинну шкатулку, незначне лагодження. Не повірите: я довго морочився — не міг справитися. Не піддається шкатулка. То пальця вріжу, то шкіру прищикну, клеєм обпікся. Так і не полагодив. Бо шкатулка знала: не люблю я хазяйку її.

Коли він пішов, Клим спитав Лідію: як вона думає про це?

— Він — поет, — сказала дівчина тоном, що виключав заперечення.

Про опір речей людині Діомидов говорив нерідко.

— Дрібні речі непокірніші за великі. Камінь можна обминути, можна ухилитися від нього, а від пороху — не сховаєшся, іди крізь порох. Не люблю робити дрібні речі, — зітхав він, провінно усміхаючись, і можна було думати, що усмішка жевріє не всередині його очей, а відбивається в них звідкись зовні. Він робив смішні відкриття:

— Якщо йти вночі від ліхтаря, тінь робиться дедалі коротшою і потім зовсім зникає. Тоді здається, що й мене теж нема.

Спостерігаючи його поряд з Лідією, Самгін зазнавав складного почуття подиву, досади. Та ревності все ж не виникали, хоч Клим і далі вперто думав, що він кохає Лідію. Він усе-таки наважився сказати їй:

— Не доведе тебе до добра твій романтизм.

— А що таке — добро? — спитала вона півголосом, нахмурившись і дивлячись у вічі йому. Поки він, низуючи плечима, збирався відповісти їй, вона сказала:

— Я думаю, що взаємини між мужчиною і жінкою взагалі — не добро. Вони — неминучі, але добра в них нема. Діти? І ти, і я були дітьми, але я все ще не можу зрозуміти: навіщо потрібні обоє ми?

Кінець кінцем Самгін у здавалося, що він прекрасно розуміє всіх і все, крім себе самого. І вже нерідко він ловив себе на тому, що спостерігає себе, як людину, мало знайому йому й небезпечну для нього.

Готуючись зустріти молодого царя, Москва по-азіатському яскраво розфарбовувала себе, замазувала занадто

потворні зморшки свої, як літня вдова, готуючись до нового заміжжя. Було щось несамовите й судорожне в прагненні людей зафарбувати бруд своїх жител, начебто москвичі, раптом прозрівши, злякались, побачивши щілини, плями та інші ознаки брудної старості на стінах будинків. Сотні малярів поквапливо мазали довгими щітками фасади будинків, акробатично безстрашно погойдуючись в повітрі на мотузках, які здаля здавалися тоненькими нитками. На балконах і у вікнах будинків працювали драпірувальники, розвішуючи строкаті килими, кашмірські шалі, створюючи пишні рами для незчисленних портретів царя, прикрашуючи квітами гіпсові бюсти його. Звідусіль лізли в очі розетки, гірлянди, вензелі і корони, сяяли золотом слова «Боже царя храни» і «Слався, слався наш російський цар»; тисячі національних прапорів звисали з дахів, стирчали з усіх щілин, куди можна було встромити древо.

Переважав дратівною своєю яскравістю червоний колір; силу його ще більше розпалювала безбарвна податливість білого, а похмурі сині смуги не могли пом'якшити засліплюючий вогонь червоного. То тут, то там з вікон на вулицю звисали шматки кумачу, і це надавало вікнам чудного виразу, начебто квадратні роті дражнилися червоними язиками. Деякі будинки були так рясно прикрашені, що здавалося — вони вивернулись навиворіт, патріотично хвастовито оголивши м'ясні й жирні нутрощі свої. Від сходу сонця і до півночі на вулицях метушилися люди, але ще більше були занепокоєні птахи, цілий день над Москвою носилися зграї галок, голубів, тривожно перелітаючи з центра міста на околиці й назад; здавалося, що в повітрі безладно сновигають тисячі чорних човників, тчуть вони невидиму тканину. Поліція запопадливо висилала неблагонадійних, оглядала горища будинків на тих вулицях, якими мав проїхати цар. Маракуєв, погано вдаючи невіруючого в те, що каже, повідомляв: підряд на ілюмінацію Кремля взяв Кобозев, той торговець сиром, що з його крамниці в Петербурзі на Садовій вулиці гадалося підірвати міну під каретою Олександра Другого. Кобозев приїхав до Москви як представник закордонної піротехнічної фірми і в день коронації висадить у повітря Кремль.

— Звичайно, це схоже на казку, — говорив Маракуєв, усміхаючись, але дивився на всіх очима віруючого, що

казка може перетворитися на билицю. Лідія сердито попередила його:

— Не здумайте балакати про це при дядькові Хрисанфі.

Дядько Хрисанф мав вигляд сугубо парадний; шліфована лисина його урочисто сяяла, і так само сяяли яскраво начищені чоботи з лакованими халявами. На плоскому обличчі в нього усмішки захвату змінювалися усмішками збентеження; оченята теж здавалися начищеними, вони жевріли, наче вогники двох лампадок, засвічених в місткій душі дядьковій.

— Радіє Москва, — бурмотів він, нервово граючись китицями пояса, — вбралася, як бояриня. Уміє Москва радіти! Подумайте: понад мільйон аршинів кумачу витрачено!

І, згадуючи, що надмірне захоплення — непристойне, він вираховував:

— Двісті п'ятдесят тисяч сорочок; армію одягти можна!

Він намагався показати молоді, що ставиться до наступного свята іронічно, та це погано вдавалося йому, він зривався з тону, іронія поступалася місцем пафосові.

— Вдруге побачу, як великий народ зустріне свого молодого вождя, — говорив він, втираючи вологі очі, і, схаменувшись, насмішкувато кривив губи.

— Ідолопоклонство, звісно. «Прийдіте, поклонімося їй припадімо цареві і богу нашому» — атож! Ну все-таки треба подивитися. Не цар цікавий, а народ, що уособлює в ньому всі свої бажання і надії.

Він кликав Діомидова на вулицю, але той нерішуче відмовлявся:

— Я, знаєте, не люблю скупчення народу.

— Ну, це, брат, дурниця! — обурювався дядько Хрисанф. — Як це — не люблю?

— Бачите, це не вміщується в мені, любов до народу, — провинно признавався Діомидов. — Якщо казати чесно — навіщо ж мені народ? Я, навпаки...

— Ти з глузду з'їхав! — кричав дядько Хрисанф. — Що це ти, диваче? Як це — не вміщується? Що це означає — не вміщується?

І рішуче тяг юнака за собою на гомінкі вулиці. Клим теж ішов, ішов і Маракуєв, усміхаючись трохи розгублено.

У вікнах, на балконах часто мигтіло гіпсове, сліпе обличчя царя. Маракуєв виявив, що цар — кирпатий.

— Схожий на Сократа замолоду, — зауважив дядько Хрисанф.

По вулицях заклопотано ходили новенькі поліцейські чиновники, покрикуючи на малярів, на двірників. Їздили рослими кіньми надзвичайно огрядні вершники в шоломах і латах; одноманітно круглі обличчя в них здавалися кам'яними, тіла, від голови до ніг, нагадували про самовари, а ноги були зайвими для вершників. Хмари хлопчаків супроводжували мідних кентаврів, безперестанку звискуючи — ура! Оглушливо кричали й дорослі, коли бачили франтуватих кавалергардів, уланів, гусарів, розфарбованих так само яскраво, як дерев'яні іграшки кустарів Сергійового Посаду.

Кричали ура чотирьом монголам, одягненим у парчу, як ідоли нерухомим; сидючи в ландо, вони косенькими очима дивилися один на одного; один з них, з вивернутими ніздрями, з незатуленим ротом, білозубий, усміхався мертвою усмішкою, жовте обличчя його здавалося мідним.

— Он, дивися, — казав дядько Хрисанф Діюмидову, як хлопчиків, — предки їх палили і грабували Москву, а потомки їх кланяються їй.

— Та вони не кланяються, вони сидять, як сови вдень, — пробурмотів Діюмидов, розкошланий, замурзаний, з руками, позолоченими бронзовим порошком; він тільки ранком скінчив працювати над прикрашенням Кремля.

Особливо захоплено московські люди зустрічали посла Франції, коли він, оточений блискучим почтом, їхав на Поклонну гору.

— Бачиш? — повчав дядько Хрисанф. — Французи. І вони теж розорили, спалили Москву, а — ось... Ми зла не пам'ятаємо...

Зустріли групу англійських офіцерів, попереду них автоматично ступав неприродно високий чоловік з обличчям з трьох кісток, у білій чалмі на довгій голові, з безліччю орденів на грудях, вузьких і плоских.

— Британців не люблю, — сказав дядько Хрисанф.

Промчав обер-поліцмейстер Власовський, тримаючись за пояс кучера, а за ним, оточений конвоєм, урочисто проїхав дядько царя, великий князь Сергій. Хрисанф і Діюмидов поскидали шапки. Самгін теж мимоволі підняв

руку до кашкета, але Маракуєв, одвернувшись набік, докорив Хрисанфові:

— Не соромно вам кланятися гомосексуалістові!

— Ура-а! — кричали москвичі.— Ура-а!

Потім знову мчали вмилені коні Власовського, кучер спиняв їх на всьому скаку, поліцмейстер, стоячи, розмахував руками, кричав у вікна будинків на робітників, на поліцейських і хлопчаків, а накричавши на людей, стомлено валився на сидіння коляски і, штовхнувши кучера в спину, знову гнав коней. Довгі вуса його, грізно ворущаючись, загиналися до потилиці.

— Ур-ра! — кричали люди услід йому, а Діомидов, злякано кліпаючи, скаржився Климові півголосом:

— Зовсім, як божевільний. Та й усі побожеволіли. Начебто кінця світу чекають. А місто наче розграбоване, з вікон усе викинуте, висить. І всі — безжалісні. Ну, чого горлають? Яке ж це свято? Це — безумство.

— Казкове, чарівне безумство, диваче, — поправляв його дядько Хрисанф, забризканий білою фарбою, і щасливо сміявся.

— Треба б урочисто, тихо, — бурмотів Діомидов.

Самгін мовчки погоджувався з ним, вважаючи, що хвастовитому шумові гонористої Москви бракує якихось важливих нот. Занадто часто й безладно люди ревли ура, занадто метушилися, і було помітно багато недоречних жартів, усмішок. Маракуєв, пильно помічаючи смішне й дурне, говорив про це Климові з такою радістю, начебто він сам, Маракуєв, створив смішне.

— Дивіться, — показував він на транспарант, золоті слова якого: «Хай буде легкий твій шлях до слави і щастя Росії», закінчувалися шматком вивіски з такими самими золотими словами: «і К⁰».

Останніми днями Маракуєв настирливо розказував пошлуваті анекдоти про дії адміністрації, міської думи, купецтва, але можна було підозрівати, що він сам складає анекдоти, в них почувався шарж, крізь їх грубуватість прослизало щось напружене й похмуре.

— Авжеж, — казав він Лідії, — народ радіє. А втім, який же це народ? Народ — там!

Помахом руки він показував чомусь на північ і міцно гладив долонею кучеряве волосся своє.

Та, хоч Клим Самгін і помічав і чув багато неприємного, образливо недоречного, в нього все-таки виник-

ла хвилююча сподіванка, що ось зараз, звідкілься із незчисленних вулиць, туго набитих людьми, з'явиться щось незвичайне, дивовижне. Він соромився признатися собі, що хоче бачити царя, але це бажання зростало ніби проти волі його, розпалюване роботою тисяч людей і хвастовитим витрачанням мільйонів грошей. Ця праця і ця шедристь прищеплювали думку, що має з'явитися людина незвичайна, не тільки тому, що вона — цар, а тому, що передчувала Москва якісь особливі сили і якості в ній.

— Катерина Велика померла в тисяча сімсот дев'яносто шостому році, — пригадував дядько Хрисанф; Самгіну було ясно, що москвич вірить у можливість якихось великих подій, і ясно було, що це — віра багатьох тисяч людей. Він теж почував себе здатним повірити: завтра з'явиться незвичайна і, може, грізна людина, якої Росія чекає ціле століття і яка, може, буде спроможною сказати духовно розтріпанам, розбещеним людям:

«Та — чого ви бешкетуєте?!»

В день, коли цар переїжджав з Петровського палацу до Кремля, Москва напружено притихла. Народ її щільно притиснувся до стін будинків двома лініями солдатів і двома рядами охорони, створеної з добірно вірнопідданих обивателів. Солдати були непохитно стійкі, наче викувані із заліза, а охоронники здебільшого — благообразні, бородаті люди з дуже широкими спинами. Стоячи плечем до плеча один з одним, вони повертали тугими шиями, поглядаючи на людей позад себе підозріло й суворо.

— Тих-хше! — говорили вони.

І часто бувало так, що схвильована чеканням або чимось іншим невгамовна людина, підштовхувана їхніми ліктями, була запхнута в двір. Це трапилось і з Климом. Чорнобородий чоловік подивився на нього похмурим поглядом темних очей і через хвилину наступив на пальці ноги Самгіну. Смикнувши ногою, Клим штовхнув його коліном у зад, — чоловік образився:

— Ви що ж це, пане, бешкетуєте? А ще в окулярах!

Образилося ще двоє і, не слухаючи пояснень, спритно і швидко маневруючи, загнали Клима в двір, де сиділи три поліцейські солдати, а на землі, біля ганку, гучно хропів погано одягнений і, мабуть, п'яний чоловік. Через кілька хвилин увіпхнули ще одного, молодого, в світлому костюмі, з рябим обличчям; той, що увіпхнув, сказав солдатам:

— Затримайте цього, карманник.

Двоє поліцейських повели рябого у глиб двору, а третій сказав Климові:

— Сьогодні шахраям — лафа!

Потім загнали в двір чоловіка з альбомом у руках, він тупотів ногою, тикав олівцем у груди солдатові й обурено кричав:

— Не маїште праву!

Кричав німецькою мовою, французькою, румунською, але поліцейський, відмахнувшись від нього, як від диму, скинув з правої руки своєї новеньку рукавичку й відійшов собі, закурюючи цигарку.

— Так — кор-рошо! — загрозово сказав чоловік, починаючи швидко писати олівцем в альбомі, і притулився спиною до стіни, широко розставивши ноги.

Загнали в двір старика, продавця червоних повітряних куль, величезне гроно їх коливалося над його головою, потім увійшов пристойно одягнений чоловік з перев'язаною чорною хустиною щокою; дуже збентежений, він, ні на кого не дивлячись, зник у глибині двору, за рогом будинку. Клим зрозумів його, він теж почував себе ніяково й безглуздо. Він стояв у затінку, за купою ящиків зі стеклами для ламп, і слухав лінивеньку розмову поліцейських з карманником.

— Подольськ від нас далеко, — розказував карманник, зітхаючи.

Горобці стрибали по двору, над вікнами сиділи голуби, нудно поглядаючи вниз то одним, то другим риб'ячим оком.

Так і простояв Самгін доти, поки не залунав урочистий передзвін незчисленних дзвонів. Загриміло стрясаюче ура тисяч горлянок, пронизливо співали фанфари, ревли труби військового оркестру, тріскотіли барабани й безперервно звучав оглушливий зойк:

— Ура-а!

А коли це все несамовите вщухло, у двір зайшов франтуватий помічник поліцейського пристава, супроводжуваний голеним чоловіком у темних окулярах, зайшов, спитав у Клима документи, передав їх у руку чоловікові в окулярах, той подивився на папери і, кивнувши головою до воріт, сухо сказав:

— Можете.

— Я не розумію, — обурено заговорив Самгін, але

чоловік в окулярах, повернувшись спиною до нього, сказав:

— Вас і не просять розуміти.

Клим ображено вийшов на вулицю, юрба підхопила його, потягла за собою й незабаром зштовхнула лицем в лице з Лютовим.

Володимир Петрович Лютов був у стані важкого похмілля, ішов він, неприродно виструнчившись, як солдат, але похитувався, штовхав зустрічних, нахабнувато посміхався до жінок і, схопивши Кліма під руку, міцно притиснувши її до свого боку, говорив досить голосно:

— Ходімо до мене обідати. Вип'ємо. Треба, брат, пити. Ми — люди серйозні, нам треба пити на всі засоби чотирьох п'ятих душі. На повну душу жити на Русі — всі суворо забороняють. Всі — поліція, попи, поети, прозаїки. А коли проп'ємо чотири п'ятих — тоді порнографічні картинки збиратимемо та один одному похабні анекдоти з російської історії розказуватимемо. Ось — наш проспект життя.

Лютов був явно настроений на скандал, це дуже стривожило Кліма, він спробував висмикнути руку, але марно. Тоді він затагнув Лютова в один з провулків Тверської, там зустріли візника-лихака. Та, сівши в екіпаж, Лютов, дивлячись на густі юрби збудженого, святково одягненого люду, заговорив ще голосніше в синю спину візника:

— Радіємо, га? Помазок божий зустрічаємо. Він пристойних людей в чин ідіотів помазав,— нічого! Тішимось. Ось тобі! Ісайя ликуй...

— Облиш,— тихо й суворо просив Клим.

— Нудьга, брат! Дивись: богоносець народ російський плавом пливе частуватися цукерками коштом царевим. Зворушливо. Цукерки смоктатимуть потомки ходових московських людей, тих, що ходили за Болотниковим, за Отреп'євим, Тушинським лиходієм, за Козьмою Мініним, потім пішли за Михайлом Романовим. Ходили за Степаном Разіним, за Пугачовим... і за Бонапартом ладні були йти... Ходові люди! Тільки за декабристами і за людьми Першого Березня не пішли...

Клим дивився в кам'яну спину візника, міркуючи: чи чує візник цю п'яну мову? Та лихач, стійко похитуючись на козлах, вигукував, застерігаючи й корячі людей що переходили дорогу:

— Бережись, гей! Бережись!.. Куди ж ти, брат, лізеш?

Дома Лютова чекали гості: жінка, яка відвідувала його на дачі, і гарний, солідно одягнений блондин в окулярах, з невеликою борідкою.

— Крафт,— сказав він, надзвичайно чемно потискуючи руку Самгіну; жінка, усміхнувшись неохочою усмішкою, назвала себе іменем і прізвищем тисяч росіянок:

— Марія Іванова.

— Здається, ми зустрічались,— нагадав Клим, але вона не відповіла йому.

Лютов якось зразу витверезився, нахмурився й не дуже ввічливо запропонував гостям пообідати. Гості не відмовились, а Лютов став ще тверезішим. Збагнувши, хто ці люди, Клим непомітно вивчав блондина; це була людина дуже благовихована. З його блідого, холоднуватого обличчя майже не зникала усмішка, однаково чемна для Лютова, покоївки і попільниці. Він розтягав під білявими вусами дуже червоні губи так завчено точно, що здавалося: всі волосинки на кінцях його вусів кожного разу ворухатяться зовсім рівномірно. Було в усмішці цій щось панпсихічне, блондин прихильно нагороджував нею і хліб і ніж; одначе Клим підозривав сховане за нею презирство до всього і до всіх. Ів цей чоловік мало, пив обережно і говорив найзвичайніші слова, від яких у пам'яті не залишалося нічого — казав, що на вулицях багато людей, що ряснота прапорів дуже прикрашає місто, а мужики і жінки з околишніх сіл юрбами йдуть на Ходинське поле. Він, як видно, дуже заважав хазяїнові. Лютов, у відповідь на його усмішки, теж люб'язно й силувано кривив рота, але говорив з ним коротко і сухо. Жінка за весь час обіду сказала тричі:

— Дякую вам!— а двічі:

— Спасибі.

І якби при цьому вона не усміхалася чудною своєю усмішкою, можна було б не помітити, що в неї, як у всіх людей, теж є обличчя.

Як тільки скінчили обідати, Лютов схопився з стільця й спитав:

— Ну?

— Будь ласка,— сказав галантно блондин. Вони пішли одно за одним: попереду — хазяїн, за ним — блондин, і безшумно, як по кризі, сковзалась жінка.

— Я — скоро! — пообіцяв Лютов Климові й залишив його міркувати: як це Лютов може раптом твезрезішати? Невже він тільки майстерно прикидається п'яним? І навіщо, з яких мотивів він водиться з революціонерами?

Лютов повернувся хвилини через двадцять, забігав по ідалній, ворущачи руками в кишнях, поблискуючи косими очима, кривлячи губи.

— Народники? — спитав Клим.

— В цьому роді.

— Ти, що ж... допомагаєш?

— Треба. Батьки жертвували на церкви, діти — на революцію. Стрибок — головоломний, та... що ж, брат, робити? Життя верхньої скоринки неістивного буханця, іменованого Росією, можна назвати так: «Історія головоломних стрибків російської інтелігенції». Адже це тільки панове патентовані історики повинні спеціальністю своєю доводити, що є якісь спадковість, послідовність та інші відьми, а — яка в нас спадковість? Стрибай, коли не хочеш задихнутися.

Він спинився серед кімнати й зареготав, висмикнувши руки з кишень, схопившись за голову.

— Надихали атмосферу! Диякон — має рацію, чорт! Вип'ємо одначе. Я тебе таким бордо почастию — затремтиш! Дуняшо!

Сів до стола, потираючи руки, покушуючи губи. Сказав покоївці, якого принести вина, і, розтираючи темне волосся на щоках, заторохтів, заговорив:

— Люблю диякона — розумний. Хоробрий. Жалко його. Позавчора він сина одвіз до лікарні і знає, що з лікарні повезе його тільки на кладовище. А він його любить, диякон. Бачив я сина... Дуже полум'яний юнак. Напевно, таким був Сен-Жюст.

Клим слухав його і з подивом, не вірячи собі, почував, що сьогодні Лютов симпатичний.

«Чи не тому, що я ображений?» — спитав він себе, внутрішньо усміхаючись і почувуючи, що образа все ще живе в ньому, згадуючи двір і недбале, дозволяюче слівце агента охорони:

«Можете».

Прийшов Макаров, стомлений і похмурий, сів до стола, жадібно, залпом випив склянку вина...

— АнатоМУвав дівчину, покоївку, — почав він розка-

зувати, дивлячись у стіл.— Прикрашала будинок, випала з вікна. Незвичайні переломи кісток таза. Надрізки.

— Не треба про покійників,— попросив Лютов. І, дивлячись у вікно, сказав:

— Я вчора уві сні Одіссея бачив, як його змальовано на віньєтці до першого видання «Іліади» Гнедича; зорав Одисей пісок і засіває його сіллю. У мене, Самгін, батько — солдат, під Севастополем воював, у французів закоханий, «Іліаду» читає, похваляє: он як у старі часи благородно воювали! Отак...

Спинившись серед кімнати, він змахнув рукою, хотів ще щось сказати, але з'явився диякон, смішно одягнений в стареньку, коротку на його зріст чумарку і дуже збен-тежений цим. Макаров став жартувати з нього, він усміхнувся похмуро й загук:

— Довелося скинути мундир церкви войовничої. Треба звикати до інобитія. Почастуй чаєм, хазяїне.

За чаєм випили коньяку, потім диякон і Макаров сіли грати в шашки, а Лютов забігав по кімнаті, пересмикуючи плечима, не знаходячи собі місця; підбігав до вікон, обережно виглядав на вулицю й бурмотів:

— Ідуть. Все йдуть.

Підсів до стола і, зменшивши світло лампи, заплющив очі. Самгін, почувуючи, що настрої Лютова заражає його, хотів піти, але Лютов чомусь дуже наполегливо умовляв його залишитися ночувати.

— А ранком усі підемо на Ходинку, цікаво все-таки. Хоч дивитися можна і з даху. Костю — де наша підзорна труба?

Клим залишився, почали пити червоне вино, а потім Лютов і диякон непомітно зникли, Макаров почав учитися грати на гітарі, а Клим, захмелівши, пішов нагору й ліг спати. Ранком Макаров, озброєний мідною трубою, розбудив його.

— Щось трапилось на Ходинці, люди тікають звідти. Я — на дах іду, хочеш?

Самгін не виспався, іти на вулицю йому не хотілось, він і на дах поліз неохоче. Звідти навіть неозброєні очі бачили над полем хмару сіруватожовтого туману. Макаров, подивившись в трубу і передаючи її Климові, сказав, сонно щулячись:

— Ікра.

Так, поле, вкрите незрозумілою хмарою, здавалося

намазаним товстим шаром ікри, і в темній масі її, серед дрібних, кругленьких зерен, подекуди світилися білі, червоні плями, прожилки.

— Червоні сорочки — наче рани, — пробурмотів Макаров і позіхнув виючим звуком. — Мабуть, набрехали, ніяких подій нема, — казав він далі, помовчавши. — Нудно дивитися на концентровану дурість.

І, пригладжуючи нечесане волосся, він сів біля комина, кажучи:

— А Володимир не ночував дома; тільки що прийшов. Проте тверезий...

Величезне, строкате місто гуло, ревло, безперервно дзвонили сотні дзвонів, сухо і дрібно гуркотіли колеса екіпажів по нерівних бруківках, всі звуки зливалися в один, органний, потужний. Чорна сіль птахів шумно тремтіла над містом, але жоден з них не летів у бік Ходинки. Там, далеко, на величезному полі, під бруднуватою шапкою туману, утвердилася міцно спресована, ікр'яна маса людей. Вона здавалася єдиним тілом, і, тільки дуже напружуючи зір, можна було розглядіти ледве помітний рух ікринок; часом над ними начебто щось спухало, але швидко тонуло в їх грузькій густоті. Звідти на дах теж долинав шум, але не радісний шум міста, а якийсь зимовий, як виття хуртовини, він плів повільно, безперервно, але легко тонув у дзвоні, гуркоті й ревінні.

Не відриваючи очей від мідного обідка труби, Самгін зачаровано дивився. Незчисленна юрба нагадувала йому хресні процесії, які лякали його в дитинстві, багатотисячні молебні чудотворній іконі Оранської божої матері; крізь потік шуму звучав у пам'яті вигук дядька Хрисанфа:

«Прийдіте, поклонімося, припадімо»...

Він розглядів, що під тягарем юрби земля хвилеподібно коливається, кульки голів підстрибують, наче зерна кофе на гарячій сковороді; в цих судорогах було щось моторошне, а шум поволи ставав схожий на тужний, але грізний спів незчисленного хору.

Уявилося, що коли ця маса раптом рине в місто, — вулиці не зможуть витримати натиску темних потоків людей, люди поперекидають будинки, розтопчуть їх руїни на порошок, зметуть усе місто, як щітка змітає сміття.

Клим став дивитися на неосяжне для ока нагромадження різноманітних будинків Москви. Повітря над

містом було чисте, золоті хрести церков, сяючи на сонці, протинали його гострими променями, розкидаючи їх над рудими і зеленими квадратами дахів. Місто нагадувало стару, бруднувату й подекуди порвану ковдру, строкато вкриту шматками ситців. У довгих дірах його копошилися невеликі фігурки людей, і здавалося, що рух їх стає дедалі тривожнішим, безглуздішим; зустрічаючись, вони зупинялися, збиралися невеликими групами, потім усі йшли в один бік або швидко бігли геть одно від одного, ніби налякані. В одній із щілин міста з'явився синій загін кінних, вони разом з кіньми підстрибували на бруківці, як гумові іграшки, над ними хиталися, наче вудлища, тоненькі деревка, мигтіли в повітрі вістря списів, схожі на рибу.

— По суті, місто — беззахисне, — сказав Клим, але Макарова вже не було на даху, він непомітно пішов. Вулицею над сірим камінням бруку з гуркотом скакали чорні коні, запряжені в зелені вози, блискали мідні голови пожежників, і все це було чудне, як сновидіння. Клим Самгін спустився з даху, зайшов у дім, в прохолодну тишу. Макаров сидів біля стола з газетою в руці й читав, сьорбаючи міцний чай.

— Ну, що?

— Не знаю, але начебто...

— Мабуть, бійка, — сказав Макаров і ляснув пальцями по газеті. — Які пошлості пишуть.

Хвилин з п'ять мовчки пили чай. Клим прислухався до човгання і тупотіння на вулиці, до веселих і тривожних голосів. Раптом наче подув невідчутний, одначе сильний вітер і поніс геть весь шум вулиці, залишивши тільки важкий гуркіт возів, дзеленчання бубонців. Макаров устав, підійшов до вікна й звідти сказав голосно:

— Ну, ось і розгадка. Дивись.

По вулиці, прикрашеній прапорами, чітко ступав товстий, гнідий кінь, гриватий, з кошлатими ногами; ступав, тужно похитуючи великою головою, струшуючи довгим чубком. Біля дуги йшов, скинувши шапку з лисої голови, широкоплечий, бородатий візник, частина віжок лежала на плечі в нього, він дивився під ноги собі, і всі люди, зупиняючись, скидали перед ним кашкети, капелюхи. З воза, з-під нового брезенту, висунулась і прохально по-жебращьки тряслася гола по плече фука, забарвлена в

синій і червоний кольори, на одному з її пальців світилася золота обручка. Поряд з рукою гоїдалася рудувата, розкошлана коса, а на задку воза здригалася нога в запорошеному чоботі, протиприродно скручена набік.

— Чоловік з шість, — пробурмотів Макаров. — Ясно, що бійка.

Він говорив ще щось, та хоч у кімнаті і на вулиці було тихо, Клим не розумів його слів, проводжаючи віз і дивлячись, як його повільний рух примушує зустрічних людей вростати в панелі, скидати кашкети. Сірі тіні переляку з'являлися на обличчях, роблячи їх майже одноманітними.

Проїхав ще один старенький, розхитаний віз, навантажений подушеними людьми, ці не були накриті, одяг на них порвано на клапті, оголені частини тіл у пилюці й бруді. Потім пішли одно за одним, але дедалі більше, густіше — жебракоподібні люди, в лахмітті, з розкошланим волоссям, з розпухлими обличчями; ішли вони поволі, на запитання зустрічних відповідали коротко й неохоче; багато хто кульгав. Чоловік з обірваною бородою і синім обличчям вішалника ступав, поклавши праву руку на плече собі, як візник віжки, лівою він підтримував руку під лікоть; він, мабуть, говорив щось, рештки бороди його тряслися. Більшість покалічених людей ішла затіненим боком вулиці, начебто вони соромились або боялися сонця. І всі вони здавалися кволими, налитими якоюсь каламутною рідиною; Клим чекав, що на дальшому кроці деякі з них попадають і розпливуться по вулиці грязюкою. Та вони не падали, а все йшли, ішли, і скоро стало помітно, що зустрічні, неполамані люди повертаються і йдуть у той самий бік, що й вони. Самгін відчув, що це особливо пригнічує його.

— Для бійки — занадто багато, — не своїм голосом сказав Макаров. — Піду розпитаю...

Самгін пішов з ним. Коли вони вийшли на вулицю, повз ворота йшов, похитуючись, огрядний чоловік з випнутим животом, в рудому жилеті, в обірваних, по коліна, штанах, в руках він ніс зім'ятий капелюх і, нахиливши голову, розправляв його тремтячими пальцями. Спинивши його за лікоть, Макаров спитав:

— Що трапилось?

Чоловік розтулив волохатого рота, подивився каламутними очима на Макарова, на Кліма і, махнувши

рукою, пішов далі. Та через три кроки, вовком обернувшись назад, сказав голосно:

— Усі — винні. Всі.

— Відповідь злочинця,— пробурчав Макаров і, як майстровий, сплюнув крізь зуби.

Пішли якісь збуджені й компанійські безладні люди, вони кричали, голосили, але важко було зрозуміти, що вони кажуть. Деякі навіть сміялись, обличчя в них були хитрі і щасливі.

Їхав горбувато навантажений віз пожежної команди, під його дугою гойдався й весело дзеленчав дзвоник. Пару рудих коней поганяв червонолиций солдат у синій сорочці, мідна голова в нього сліпучо сяjala. Дуже дивне враження збуджували в Самгіна веселий дзвоник і ця мідна голова, що сяjala по-святковому. За цим возом їхав другий, третій і ще, і над кожним урочисто здіймалась мідна голова.

— Троянці,— бурмотів Макаров.

Клим вражено проводжав очима один з возів. На ньому було навантажено зайву людину, вона лежала поверх трупів, акуратно покладених уздовж воза, її недбало вкинули навкіс, майже впоперек воза, і вона висунула з-під брезенту голі різномірні руки; одна була коротенька, стирчала дерев'яно й розчепірівши пальці зіркою, а друга,— довга, як видно, зламана в ліктевому згині; звисши з воза, вона вільно гойдалась, і кисть її, на якій бракувало двох пальців, була схожа на ракову клешню.

«Камінь — дурень. Дерево — дурень», — згадав Клим.

— Я більше не можу! — сказав він, ідучи в двір. За ворітьми спинився, скинув окуляри, змигнув з очей порошну запону й подумав: «Навіщо ж він... він чого ж пішов? Йому — не слід було...»

Пригадався невдалий жарт гімназиста Івана Дронова: «Рука — від дієслова рушити, руйнувати».

Макаров, за ворітьми, здивовано й запитливо гукнув: — Заждіть, куди ви?

Слідом за цим він увірнувся у двір Маракуєва, без кашкета, з розкошланим волоссям, з темним обличчям і засохлою, рудою дряпиною від вуха до носа. Тримався Маракуєв неприродно рівно, дивився на Макарова тьмяним поглядом налитих кров'ю очей і хрипко питав крізь зуби:

— Ви — де були? Бачили?

В нерухомих очах його, в дерев'яній постаті було щось страшне, божевільне. На ньому висів широкий, з чужих плечей, сірий зім'ятий піджак з відірваною кишенею, рябенька ситцьова сорочка теж була розірвана на грудях; дешеві люстринові штани замазані зеленою фарбою. Найстрашнішою здавалася Климові задерев'янілість Маракуєва, він стояв так напружено виструнчившись, начебто боявся, що коли вийме руки з кишень, нахилить або зігне спину, то його тіло зломиться, розсиплеться на шматки. Стояв і питав одними й тими самими словами:

— Де ви були?

Макаров не ввів, а майже вніс його в кімнати, увіпхнув до убиральні, швидко роздягнув до пояса й почав мити. Трудно було нагнути шию Маракуєва над раковиною умивальника; веселий студент, відпихаючи Макарова плечем, уперто не хотів нагнутися, пружно випростував спину й мукав:

— Заждіть... я сам! Не треба...

Здавалося, що він боїться води, наче покусаний скаженим собакою.

— Найди покоївку, попроси в неї білизни,—командував Макаров.

Клим покійно пішов, він був радий не дивитися на розплюснуту людину. Шукаючи покоївку, переходячи з кімнати в кімнату, він побачив Лютова: босий, у нічній білизні, Лютов стояв біля вікна, тримаючись за голову. Обернувшись на звук кроків, здивовано кліпаючи очима, він спитав, показавши на вулицю недоладним жестом обох рук:

— Це — що?

— Трапилось якесь... нещастя,—відповів Клим. Слово «нещастя» він вимовив не зразу, не твердо, подумавши, що треба б сказати інше слово, але в голові в нього чогось шуміло, шипіло, і слова не йшли на язик.

Коли він і Лютов увійшли до їдальні, Маракуєв уже лежав, витягнувшись на дивані, голий, а Макаров, засукавши рукава, покректуючи, масирував йому груди, живіт, боки. Обережно повертаючи шию, перекочуючи по шкіряній подушці вологу голову, Маракуєв говорив, відкашлюючись, недоладно й неголосно, немов марячи:

— Передушили одно одного. Страшна річ. Ви — бачили? Чорт... Розлазяться з поля люди й залишають

позад себе групи. Помітили ви: пожежники їдуть з дзвонами, їдуть — і дзвонять! Я кажу: «Підв'язати треба, негаразд!» Відповідає: «Не можна». Ідіоти з дзвінками... Взагалі, я скажу...

Він замовк, заплющив очі, потім почав знову:

— Браження таке, що вони все ще душать, розтопчуть людину та й їдуть собі, не оглядаючись на неї. Ось оце — їдуть... дивно! Ідуть, як по камінню... На мене...

Маракуев трохи підвів голову, потім, упираючись руками в диван, дуже обережно сів і, усміхаючись зовсім неймовірною гримасою, від якої рот у нього вигнувся серпом, подряпане обличчя потворно розпливлося, а вуха відсунулися до потилиці, сказав:

— На мене — ступали, розумієте? Ні, цього... треба зазнати. Людина лежить, а на неї наступають ногами, як на болотяну купину! Душать... га? Жива людина. Неймовірно.

— Одягайтесь,— сказав Макаров, уважно придивляючись до нього й подаючи білизну.

Всунувши голову в сорочку й виглядаючи з неї, наче з снігового замету, Маракуев говорив далі:

— Трупів — сотні. Деякі лежать, як розп'яті, на землі. А в одній жінки голову затоптано в ямку.

— Чого ви пішли? — суворо спитав Клим, раптом догадавшись, чого Маракуев був на Ходинському полі, переодягнений у костюм майстрового.

— Я — поговорити... дізнатись,— відповів студент, покашлюючи й дедалі більше опам'ятовуючись. — Пілюки наковтався...

Він став на ноги, подивився невпевнено на підлогу, знову зігнув рота серпом. Макаров підвів його до стола, а Лютов сказав, наливши півсклянки вина:

— Випийте.

Це було його перше слово. До цього він сидів мовчки, поставивши лікті на стіл, стиснувши скроні долонями, і дивився на Маракуєва, мружачись, як від яскравого світла.

Маракуев узяв склянку, заглянув у неї й поставив на стіл, кажучи:

— Жінка лежала поряд з якоюсь колодою, а голова її висунулась за кінець колоди, і на голову їй ставали ногами. І втоптали. Дайте мені чаю...

Він говорив дедалі охочіше й не так хрипко.

— Я прийшов туди опівночі, і мене всмоктало. Дуже глибоко. Вже деякі стояли непритомні. Як мертві навіть. Така, знаєте, гущавина, трясовина... І — свинцеве повітря, нема чим дихати. На ранок деякі побожеволіли, я думаю. Кричали. Дуже моторошно. Такий стояв поряд мене і все хотів укусити. Били одно одного потилицями по лобях, лобами по потилицях. Коліньми. Наступали на пальці ніг. Звичайно, це не допомагало, ні! Я — знаю. Я — сам бив, — сказав він, здивовано кліпаючи очима, і поштурхав себе пальцем у груди. — Куди ж подітися? Обліплений людьми з усіх боків. Бив...

Прийшов дякон, який тільки що вмився, мокробородий, роззявив рота, хотів спитати про щось, — Лютов, моргнувши на Маракуєва, зашипів. Та Маракуєв мовчки зігнувся над столом, розмішуючи чай, а Клим Самгін угло-лос подумав:

— Як жахливо мусить почувати себе цар.

— Знайшов кого пожаліти, — іронічно підхопив Лютов, інші троє не звернули уваги на Климові слова, Макаров, хмуруючись, півголосом розказував дяконові про катастрофу.

— З людяності — жалко, — говорив далі Клим, звертаючись до Лютова. — Уяви, що на твоєму весіллі трапилося б нещастя...

Це було ще нетактовніше. Клим, почувавши, що в нього почервоніли вуха, в думці вилаяв себе й замовк, чекаючи, що скаже Лютов. Але сказав Маракуєв:

— Обурених — мало! — сказав він, струснувши головою. — Обурених я не бачив. Ні. А якийсь... чудний чоловік у білому капелюсі збирав добровольців могили копати. І мене запрошував. Дуже... діловитий. Запрошував так, начебто він давно чекав нагоди викопати могилу. І — велику, для багатьох.

Він випив чаю, попоїв, випив коньяку; його каштанові кучері висохли й розпушилися, мутні очі пояснішали.

— Страхітливу силу виявили деякі, — згадував він, зосереджено дивлячись у порожню склянку. — Адже не можна, Макаров, зірвати рукою, пальцями, шкіру з черепа, не волосся, а — шкіру?

— Не можна, — похмуро і впевнено повторив Макаров.

— А один... чоловік зірвав, вчепився нігтями в

потилицю товстому поряд мене й вирвав клопоть... Кістка оголилась. Він перший і мене вдарив...

— Вам заснути треба,— сказав Макарів.— Ідть-но...

— Дивовижну силу виявляли,— покірно йдучи за Макаровим, пробурмотів студент.

— Як же все це було? — спитав дякон, стоячи біля вікна.

Йому не відповіли. Клим думав: що зробить цар? — і почував, що він уперше думає про царя як про істоту реальну.

— Що ж ми робитимемо? — знову спитав дякон, густо підкресливши займенник.

— Могили копатимемо,— пробурчав Лютов.

Дякон подивився на нього, на Кліма, стиснув потрійну бороду своєю кулаком і сказав:

— «Господь — ревнивий, і мстивий господь, мститься господь з люття, господь мститься супостатам своїм і сам винищує вороги свої»...

Клим глянув на нього з подивом: невже дякон може і хоче виправдати?

Але той, хитаючи головою, говорив далі:

— Жорстокі, сатанинські слова сказав пророк Наум. Ось, юнаки, куди подивіться: кари і помсти чудово зроблено в нас, а — нагороди? Про нагороди — нічого не знаємо. Данти, Мільтони та інші, аж до самого народу нашого, пекло розмалювали якнай докладніше та якнай-грізніше, а — рай? Про рай нічого не сказано, одно знаємо: там ангели Саваофові осанну співають.

Раптом, ударивши кулаком по столу, він заповнив кімнату скляним тремтінням посуду і, люто вирячивши очі, закричав п'яним голосом:

— А — за що осанна? Запитую: за що осанна та? Ось, юнаки, запитання: за що осанна? І кому ж тоді анафема, якщо пекла зиждителям осанну виголошують, га?

— Облиш,— попросив Лютов, махнувши на нього рукою.

— Ні, зажди: маємо дві критики, одну — з туги за правдою, другу — через честолюбність. Христос породжений тугою по правді, а Саваоф? А якщо в Гефсиманському саду чашу страждань не Саваоф Христові показав, а — Сатана, щоб посміятися? Може, це й не чаша була, а — дуля? Юнаки, це вам треба розв'язати...

Дуже швидко увійшов Макаров і сказав Климові:
— Він каже, що бачив там дядька Хрисанфа і ото-
го... Діомидова, розумієш?...

Макаров гучно вдарив кулаком себе по долоні, облич-
чя його зблідло.

— Треба дізнатись, поїхати...

— До Лідії,— договорив Клим.

— Ідьмо разом. Володимире, пошли по лікаря. Ма-
ракуєв блює з кров'ю.

Ідучи в передпокій, він навіщось сказав:

— Його звуть — Петро.

На вулиці було людно й шумно, та ще шумніше ста-
ло, коли вийшли на Тверську. Без кінця рухалась і гула
юрба обірваних, зім'ятих, брудних людей. Неголосний,
але суцільний гомін стояв у повітрі, його розривали істе-
ричні голоси жінок. Люди втомлено йшли проти сонця,
похиливши голови, ніби почувуючи себе провинними. Та
часто, коли людина підводила голову, Самгін бачив на
стомленому обличчі вираз тихої радості.

Самгін був стомлений враженнями і його вже не хви-
лювали всі ці сумні, злякані, освітлені цікавістю й бла-
женно тупенькі обличчя, що мигтіли на вулиці, рясно
прикрашеній трикольоровими прапорами. Враження да-
вали змогу Климові добре відчувати його вагомість, ре-
альність. Про причину катастрофи не думалось. Та, по-
суті, причина була зрозуміла з розповіді Маракуєва:
люди кинулись за «цукерками» й передушили одно одно-
го. Це дало змогу Климові дивитися на них з висоти екі-
пажа байдуже й зневажливо.

Макаров сидів боком до нього, поставивши ногу на
підніжку брички й ніби готуючись зістрибнути на брук.
Він бурчав:

— Чорт знає, як оці безглузді прапори ріжуть
очі!

— Напевно, цар щедро винагородить сім'ї убитих,—
міркував Клим, а Макаров, попросивши візника їхати
швидше, згадав, що на весіллі в Марії Антуанетти теж
трапилось якесь нещастя.

«Вірний собі,— подумав Клим.— І тут у нього на
першому плані жінка, Людовіка наче й не було».

Квартира дядька Хрисанфа була замкнена, на дверях
до кухні теж висів замок. Макаров поторгав його, скинув
кашкет і витер спітнілого лоба. Він, мабуть, замкнену

квартиру зрозумів, як ознаку чогось поганого; коли вийшли з темних сіней надвір, Клим побачив, що обличчя в Макарова змарніло, зблідло.

— Треба дізнатися, куди звозять... поранених. Треба об'їхати лікарні. Ходімо.

— Ти думаєш...

Але Макаров не дав Климові договорити.

— Ходімо,— грубо сказав він.

До вечора вони об'їхали, оббігали десяток лікарень, двічі поверталися до залізного кулачка замка на дверях Хрисанфової кухні. Було вже темно, коли Клим, півголосом, запропонував поїхати на кладовище.

— Дурниця,— різко сказав Макаров.— Ти — мовчи.

І через хвилину додав обурено:

— Цього не може бути.

У нього зовсім неприродно загострилися вилиці, він ворушив щелепами, ніби скреготав зубами, і крутив головою, придивляючись до метушні стривожених людей. Люди ставали дедалі тихішими, говорили буркотливіше, вечір робив їх тьмяними.

Настрій Макарова, навіваючи тривогу за Лідію, пригнічував Кліма. Він стомився фізично і, надивившись на сотні побитих, порваних людей, почував себе отруєним, отупілим.

Вони йшли пішки, коли з якогось завулка виїхав візник, на дрожжі сиділа розкошлана Варвара, тримаючи капелюшок і зонтик на колінах.

— Вітчима задушили,— крикнула вона, штовхаючи візника в спину; Климові почулося, що вона крикнула це з гордістю.

— Де Лідія? — спитав Макаров, перше ніж устиг зробити це Клим. Сплигнувши на панель, дівчина механічно, але все-таки гарним жестом сунула візникові гроші й пішла до дому, вже негарно розмахуючи зонтиком в одній руці, капелюшком у другій; істерично голосно вона розказувала:

— Невпізнаний. Знайшла по чоботях і персневі, пам'ятаєте? — Сердоликовий? Жах. Обличчя — нема.

Обличчя в неї було заплакане, підборіддя тремтіло, але Климові здавалося, що зеленуваті очі в неї блискають злобно.

— Де Лідія? — наполегливо повторив Макаров, знову випередивши Кліма.

— Шукає Діомидова. Один актор бачив його біля Олександрівського вокзалу й каже, що він збожеволів, Діомидов...

Гучний голос Варвари збирав навколо неї святкових людей; чоловік з паличкою, в солом'яному капелюсі, штовхаючи Самгіна, заглядав в обличчя дівчині, питаючи:

— Невже — десять тисяч? І багато божевільних?

Він скинув капелюх і вигукнув майже з захватом:

— Яке незвичайне нещастя!

Клим оглянувся: чому Макаров не прожене цього ідіота? Та Макаров зник.

У себе в кімнаті Варвара, різкими жестами розкидаючи по столу, по ліжку зонтик, капелюшок, мокрий жмут хусточки, портмоне, уривчасто говорила:

— Шоку розірвано, язик висить з рани. Я бачила не менше як триста трупів. Більше. Що ж це, Самгін? Не могли ж вони самі себе...

Походжаючи по кімнаті швидко й легко, наче її вітром носило, вона витирала обличчя мокрим рушником і все шукала чогось, хапаючи з туалетного стола гребінці, щітки, зразу ж шпурляла їх назад. Облизувала губи, кусала їх.

— Пити, Самгін, страшенно хочу пити...

Зниці її були розширені й потьмяніли, опухлі повіки, стомлено кліпаючи, ставали дедалі червонішими. І, заплакавши, рвучи мокру від сліз хусточку, вона кричала:

— Він був мені ближчий, ніж мати... такий смішний, милий. І мила його любов до народу... А вони, на кладовищі, кажуть, що студенти накопали ям, щоб підбурити народ проти царя. О, боже мій...

Самгін розгубився, він ще не вмів утішати дівчат, що плакали, і вважав, що Варвара плаче занадто картинно для того, щоб це було щиро. Та вона й сама заспокоїлась, як тільки прийшла огрядна Анфиміївна й ласкаво, але діловито почала розказувати:

— Перенесли його до каплички, а додому не хочуть відпускати, дуже просили не брати додому Хрисанфа Васильовича. Подумайте самі, кажуть, який же тепер можливий похорон, коли торжество.

Зажурившись, кухарка сказала:

— І — правда, Варю, навіщо дражнити царя? Бог з ними, з усіма; їхній гріх, їхня й покута.

Барвара мовчки кивала головою, попросивши чаю, пішла до себе, а через кілька хвилин з'явилася в чорному платті, причесана, з обличчям хоч і сумним, але заспокоєним.

За чаєм Клим, подивившись на годинник, неспокійно спитав:

— А як ви думаєте: знайде Лідія отого, Діомидова?

— Як же я можу знати? — сухо сказала вона і про- рочим тоном людини з великим життєвим досвідом за- говорила:

— Я не схвалюю її ставлення до нього. Вона не від- різняє любові від жалощів, і її чекає жахлива помилка. Діомидов дивує, його жалко, але — хіба можна любити такого? Жінки люблять дужих і сміливих, цих вони люблять щиро і довго. Люблять, звичайно, і людей-дива- ків. Якийсь учений німець сказав: «Щоб бути поміченим, треба робити дивацтва».

Начебто забувши про смерть вітчима, вона хвилин з п'ять критично й причіпливо говорила про Лідію, і Клим зрозумів, що вона не любить подруги. Його дивувало, як добре вона до цієї хвилини приховувала антипатію до Лідії,— і подив трохи підніс зеленсоку дівчину в його очах. Потім вона згадала, що треба говорити про віт- чима, і сказала, що хоч люди його типу — віджилі люди, та все-таки в них є своєрідна краса.

Клим почував себе дедалі тривожніше, ніяково, він розумів, що було б узагалі пристойніше й тактовніше щодо Лідії, якби він ходив по вулицях, шукав її, замість того, щоб сидіти тут і пити чай. Але тепер і піти було незручно.

Було вже темно, коли вбігла Лідія, а Макаров увів під руку Діомидова. Самгину здалося, що все в кімнаті здригнулось і опустилася стеля. Діомидов ступав накульгуючи, кисть його лівої руки було обгорнуто кашке- том Макарова і прив'язано клаптиком якоїсь ганчірки до шиї. Не своїм голосом він говорив, задихаючись:

— Я ж бо знав — я не хотів...

Біляве його волосся збилося на голові як жмутки овечої шерсті; одно око запливло темним опухом, а друге, широко розплющене й мутне, було страшно вирячене. Він був весь у лахмітті, штанину розірвано впоперек, в дірці тремтіло голе коліно, і це тремтіння круглої кістки, обтяг- нутої брудною шкірою, було огидне.

Макаров обережно посадив його на стілець біля дверей, звичайне місце Діомидова в цій кімнаті; бутафор закріпив на підлозі стрибаючу ногу і, струшуючи рукою порох з голови, хрипко заричав:

— Я казав: розколоти, роздробити треба, щоб не душили одно одного. О, господи!

— Ну, що ж робитимемо? — різко спитав Макаров Лідію. — Гарячої води треба, білизни. Треба було відвезти його до лікарні, а не сюди...

— Мовчіть! Або — ідіть собі геть! — крикнула Лідія, вибігаючи до кухні. Її злий крик примусив Варвару заголосити, як сільська баба, кликуша:

— Треба судити, прокляти, скарати...

Дивлячись на Діомидова, вона схопилася за голову, хиталась, сидячи на стільці, і тупотіла ногами. Діомидов теж дивився на неї вираченим поглядом і кричав:

— Кожному — свій простір! І — не смійте! Ніяких приманок! Не треба цукерок! Не треба кухликів!

Нога в нього знову почала стрибати, дрібно притупуючи на підлозі, коліно вискакувало з дірки; від нього тхнуло важким смородом калу. Макаров притримував його за плече й голосно, похмуро казав Варварі:

— Білизни дайте, рушників... Чого ж кричати? Скарають, не турбуйтеся.

— Кожен — окремо, — вигукував Діомидов, з його очей двома безперервними струменями текли сльози.

Вбігла Лідія; відштовхнувши Макарова, легко поставивши Діомидова на ноги, вона повела його до кухні.

— Невже вона сама митиме? — спитав Клим, гидливо скрививши обличчя й здригаючись.

Варвара, струснувши головою, розсипала розкішні, рудуваті коси свої по плечах і швидко пішла до вітчимової кімнати; Самгін, провівши її поглядом, подумав, що коси розпустити слід було раніше, не в цей момент, а Макаров, повідчинявши вікна, бурмотів:

— Знайшов я їх на шосе. Цей стоїть і горлає, проповідує: розігнати, розкидати, а Лідія умовляє його йти з нею... «Ненавиджу я всіх твоїх» — кричить він...

У місті потріскувало й вило, начебто у величезній печі люто розгорялися вогкуваті дрова.

— Цікаво, чи буде ілюмінація? — міркував Клим.

— Звичайно, відмінено — що ти? — сердито зауважив Макаров.

— Навіщо ж? — відказав Клим. — Це — розважає. Було б безглуздо, якби відм'нили.

Макаров промовчав, сівши на підвіконня, поскубуючи вуса.

— Діомидов — збожеволів? — спитав Самгін, не без надії на ствердну відповідь; Макаров відповів не зразу і невтішно:

— Навряд. Він — з таких типів, які весь вік живуть на грані божевілля... мені здається.

У дверях з'явилася Лідія. Вона стала, ніби спіткнувшись об поріг, якого не було, одною рукою схопилася за одвірок, другою прикрила очі.

— Не можу, — сказала вона, похитуючись, начебто вибираючи місце, куди впасти. Рукава її блузи закочені по лікті, з мокрої спідниці на підлогу ляпали краплі води.

— Не можу, — повторила вона дуже чудним тоном, провинно і з явним подивом.

— Ідіть, вимийте його, — попросила вона, затуливши обличчя руками.

— Ходімо, поможеш, — сказав Макаров Климові.

В кухні на підлозі, перед великим газом, сидів голий Діомидов, притуливши ліву руку до грудей, підтримуючи її правою. З мокрого волосся в нього текла вода, і здавалося, що він тане, розкладається. Його дуже біла шкіра була забруднена калом, вкрита синцями, порвана саднами. Непевним жестом правої руки він набрав у жменю води, хлюпнув нею в обличчя собі, на опухле око; вода потекла по грудях, не змиваючи з них темних плям.

— У кожного — свій простір, — бурмотів він. — Геть одно від одного. Я — не іграшка...

— Ісаак, — не зовсім доречно згадав Клим Самгін, але зразу ж виправив себе: — Ідоложертвоне м'ясо.

Кухарка Анфиміївна стояла біля плити, слідкуючи, як вода, витікаючи з крана, булькає й бризкає в казан.

— Зовсім з глузду з'їхав парубійко, — несхвально сказала вона, скоса дивлячись на Діомидова. — З простих, а — ніжний. З примхою. Узяв та й вихлюпнув на Лідочку ківш води...

Самгін почув якийсь чудний звук, начебто Макаров заскреготав зубами. Скинувши тужурку, він обережно і спритно, як жінка дитину, почав мити Діомидова, ставши перед ним на коліна.

І раптом Самгін відчув, що його обпекло обурення:

ось оце попсоване тіло Лідія обійматиме, можливо, вже обіймала? Ця думка зразу ж виштовхнула його з кухні. Він швидко пройшов у кімнату Варвари, готуючись сказати Лідії якісь нищівні слова.

Лідія сиділа на ліжку; обнявши одною рукою Варвару, вона примушувала її нюхати щось з гранчастого флакона, світло від лампи забарвлювало флакон у райдужні кольори.

— Що? — спитала вона.

— Миє, — сухо відповів Клим.

— Йому боляче?

— Здається — ні.

— Варю, — сказала Лідія, — я не вмію втішати. І взагалі, чи треба втішати? Я не знаю...

— Ідїть собі, Самгін, — крикнула Варвара, падаючи боком на постіль.

Клим пішов, не сказавши Лідії й слова.

«У неї таке замучене обличчя. Може, вона тепер... вилікується».

На тумбах, пусто чадячи, палали вогні лойових площок. Самгін побачив, що ілюмінація вбога і що навіть в огні є щось нерішуче, а гомін міста не досить святковий, сердитий, буркотливий. На Тверському бульварі зібрались невеликі групи людей; в одній завзято сперечалися: буде фейерверк чи ні? Хтось гаряче запевняв:

— Буде!

Високий чоловік у сірому капелюсі сказав упевнено й суворо:

— Государ імператор не дозволить жартів.

А третій голос намагався примирити незгоди:

— Фейерверк відмінили до завтра.

— Государ імператор...

Звідкись з-за дерев пролунав дзвінкий вигук:

— Він тепер ось у Дворянському зібранні танцює, государ той, імператор той!

Всі подивилися туди, а двоє дуже рішуче пішли на голос і примусили Кліма піти геть.

«Якщо правда, що цар поїхав на бал, значить, він людина з характером. Смілива людина. Діомидов — має рацію...»

Він ішов до Страсної площі крізь хаос гомону, механічно сприймаючи окремі фрази. Ось хтось хвацьким голосом вигукнув:

— Ех, думаю, не пропадати ж!

«Напевно — наступив на людину, може — на Маракуєва», — міркував Клим. Та взагалі йому не думалось, як це буває завжди, коли людина занадто перевантажена враженнями і тягар їх придушує думку. До того ж він був голодний і хотів пити.

Біля пам'ятника Пушкіну хтось говорив невеличкій купці людей:

— Ні, ви подумайте про весь лад нашого життя, як нами управляють, наприклад?

Самгін глянув на промовця й по кучерявій бороді, по усмішці на волохатому обличчі впізнав у ньому балакучого свого сусіда по нарах у підвалі Якова Платонова.

«Камінь — дурень...»

На площі його обігнав Поярков, що ступав, як журавель. Самгін знехотя гукнув до нього:

— Куди ви?

Поярков пішов у ногу з ним, говорячи млявим голосом, тихо:

— З ранку ходжу, дивлюся, слухаю. Пробував пояснювати. Не доходить. А воно ж просто: рушити всією масою просто з поля на Кремль, і — край! Здається, в Брюсселі публіка з театру, послухавши «Пророка», рушила і — одержала конституцію... Дали.

Спинившись перед дверима маленького ресторану, він запропонував:

— Зайдімо в цю «пристань зажурених сердець». Ми тут з Маракуєвим часто буваємо...

Коли Клим розказав про Маракуєва, Поярков зітхнув:

— Могло бути гірше. Кажуть, загинуло тисяч з п'ять. Баталія.

Говорив Поярков глухо, обличчя в нього неприродно витяглось, і Самгін здалося, що він уперше сьогодні помітив під похмурим, довгим носом у Пояркова рудуваті вуса.

«Даремно він підборіддя голить», — подумав Клим.

— Цими днями купець, в якого я урок даю, сказав: «Хочеться млинців попоїсти, а знайомі не вмирають». Питаю: «Навіщо ж треба вам, щоб вони помирали?» — «А млинець, каже, особливо смачний на поминках». Мабуть, тепер він попоїсть млинців...

Клим їв холодне м'ясо, запиваючи його пивом, і,

неуважно слухаючи мляву мову Пояркова, заглушувану трактирним гамором, ловив окремі фрази. Чоловік у чорному костюмі, бородатий і товстий, кричав:

— Користуючись народним лихом, не можна нишком збувати фальшиві гроші...

— Влучно сказано, — похвалив Поярков. — Добре в нас говорять, а живуть погано. Недавно я прочитав у Тягьїни Пассек: «Мир прахові покійних, які не зробили в житті нічого, ні доброго, ні лихого». Як вам це подобається?

— Дивно, — відповів Клим з напханим ротом.

Поярков помовчав, випив пива, потім сказав, зітхнувши:

— Тут — якийсь тихий розпач...

Біля стола з'явився Маракуєв, шокую в нього було зав'язано білою хусточкою, з кучерявого волосся змішно стирчать вузол і два біленькі вуха.

— Був певен, що ти тут, — сказав він Пояркову, підсідаючи до стола.

Нахилившись один до одного, вони перешепнулись.

— Я — заважаю? — спитав Самгін; Поярков скосяглянув на нього й пробурмотів:

— Ну, чому ж ви можете заважати?

І, зітхнувши, говорив далі:

— Я ось сказав йому, що марксистки хочуть листівки випустити, а — ми...

Маракуєв перебив його буркотливу мову:

— Ви, Самгін, добре знаєте Лютова? Цікавий тип. І — диякон теж. Але — як вони шалено п'ють. Я до п'ятої години вечора спав, а потім вони мене поставили на ноги й почали накачувати! Втік я і ось усе тиняюсь по Москві. Два рази сюди заходив...

Він закашлявся, скрививши обличчя, тримаючись за бік.

— Пилюки я наковтався — на весь вік, — сказав він.

Протилежно Пояркову цей був настроєний жваво й балакуче. Оглядаючись, як людина, що тільки-но прокинулася і ще не розуміє — де вона, Маракуєв вихоплював з трактирних розмов окремі фрази, слівця і, насмішкувато або задумливо, розказував на схоплену тему щось анекдотичне. Він був напідпитку, та Клим розумів, що самим цим не можна пояснити його незвичайний настрій, який навіть трохі лякав.

«Якщо він радий, що залишився живий — безглуздо радіє... Може, він говорить для того, щоб не думати?»

— Душно тут, братіки, ходімо на вулицю, — запропонував Маракуєв.

— Я — додому, — похмуро сказав Поярков. — З мене годі.

Климові не хотілося спати, але він хотів би переступити з похмурої метушні цього дня в царину інших вражень. Він запропонував Маракуєву їхати на Воробйові гори. Маракуєв мовчки кивнув головою.

— А знаєте, — сказав він, сівши в дροжку, — більшість тих, що задихнулися і були розтопані, — з так званої чистої публіки... Міські і — молодь... Так. Мені це один поліцейський лікар сказав, родич мій. Колеги, медики, те саме кажуть. Та й сам я бачив. У боротьбі за життя перемагають ті, що простіші. Ті, що діють інстинктивно...

Він ще бурмотів щось, погано чути крізь гуркіт і деренчання старенького, розгвинченого екіпажа. Кашлявся, одвертаючись обличчям набік, а коли виїхали за місто, запропонував:

— Підемо пішки?

Попереду, на чорних горбах, блискали зубаті вогні тракторів, позаду, над громадям міста, що розкинулося по невидимій землі, гойдалася рожевуватожовта заграва. Клим раптом пригадав, що він не розказав Пояркову про дядька Хрисанфа і Діюмидова. Це дуже збентежило його: як він міг забути? Та він зразу ж зміркував, що ось і Маракуєв не питає про Хрисанфа, хоч сам же сказав, що бачив його в натовпі. Пошукавши якихось поважних слів і не знайшовши їх, Самгін сказав:

— Дядька Хрисанфа задушено, а Діюмидова скалічено, і, здається, він зовсім уже збожеволів.

— Хіба? — тихенько вигукнув Маракуєв, спинився й кілька секунд мовчки дивився в обличчя, лякливо кліпаючи очима:

— До — до смерті?

Клим кивнув головою, тоді Маракуєв зійшов з дороги набік, спинившись під деревом, притулився до стовбура його й сказав:

— Не підю.

— Вам погано? — спитав Клим.

— Не дивуйтесь. Не смійтесь, — пригнічено й задиха-

ючись, відповів Петро Маракуєв. — Нерви, знаєте. Я стільки бачив... Незрозуміло! Який цинізм. Підлота яка...

Климові здалося, що у веселого студента підгинаються ноги, він підтримав його під лікоть, а Маракуєв, різким рухом руки зірвавши пов'язку з обличчя, почав утирати нею лоба, скроні, щоку, тикати собі в очі.

— Чорт, — вони ж обидва немовлята! — скрикнув він.

«Плаче. Плаче», — повторював Клим про себе. Це було несподівано, незрозуміло й дивувало його до німоти. Такий захоплений крикун, невтомний суперечник і майстер сміятися, міцний, гарний хлопець, схожий на бравого сільського гармоніста, схлипує, як жінка, біля придорожного рову, під потворним деревом, на очах у чорних людей з цигарками в зубах, що йдуть без кінця. Хтось волохатий, спинившись на секунду в маленькій потребі, придивився до Маракуєва й весело крикнув:

— Хильнув, студент, гарячого, аж плаче! Ех, і мені б стільки...

— Я знаю, що ревти — смішно, — бурмотів Маракуєв.

Недалеко злетіла з шипінням ракета і з тріском лопнула, заглушивши захоплене ура дітей. Потім спалахнув бенгальський вогонь, відсвіти його розпливлися, обличчя Маракуєва забарвилось у неприродно білий, ртутний колір, стало мертвотно зеленим і нарешті багровим, наче з нього здерли шкіру.

— Смішно, звичайно, — повторив він, втираючи щоки швидкими жестами зайця. — А тут, бачите, ілюмінація, діти радіють. Ніхто не розуміє, ніхто нічого не розуміє...

Волохатий чоловік опинився поряд з Климом і підморгнув йому.

— Ні, вони чудово розуміють, що народ — дурень, — заговорив він неголосно, усміхаючись в знайому Климові кучерявеньку бороду. — Вони в нас аптекарі, дурницями вміють лікувати.

Маракуєв ступив до нього так швидко, наче хотів ударити.

— Лікують? Кого? — заговорив він голосно, як у їдальні в дядька Хрисанфа, і вже за дві, за три хвилини його оточило чоловік із шість темних людей. Вони стояли мовчки й механічно одноманітно повертали голови то туди, де вогняні вихори примушували трактири підстри-

бувати й падати, з'являтися й зникати, то дивлячись у рот Маракуєву.

— Сміливо говорить, — зауважив хтось за спиною в Кліма, другий голос байдуже вимовив:

— Студент, що йому? Ходімо.

Клим Самгін відійшов, подумавши, що будь-який із слухачів Маракуєва може схопити його за комір і одвести до поліції.

Самгін відчув себе на міцних ногах. У сльозах Маракуєва було щось таке, що глибоко задовольняло його, він бачив, що це сльози справжні і вони добре пояснюють журбу Пояркова, який утратив свої акуратно нарубані й тверді фрази, здивоване й провинне обличчя Лідії, яка закрила руками гримасу гидливості, скрегіт зубів Макарова, — Клим уже не мав сумніву, що Макаров скреготав зубами, повинен був скреготати.

Все це, виявлене людьми раптом, мимо їх волі, було справжньою правдою, і знати її так само корисно, як корисно було бачити голе, побите й брудне тіло Дюмидова.

Клим швидко пішов назад до міста, його окриляли й підштовхували жваві думки:

«Я — дужчий, я не дозволю собі плакати посеред дороги... і взагалі — плакати. Я не заплачу, бо я не здатний силувати себе. Вони скрегочуть зубами, бо силують себе. Саме тому вони гримасують. Це дуже слабкі люди. У всіх і в кожному криється Нехаєвське... Нехаєвщина, ось!»

Заграва над Москвою освітлювала золоті бані церков, вони поблискували, наче шоломи байдужих солдатів пожежної команди. Будинки схожі на грудки землі, зраної величезним плугом, який, прорізавши в землі глибокі борозни, виявив у ній золото вогню. Самгін відчував, що і в ньому простолінійно працює чесний плуг, зорюючи темні нерозуміння і тривоги. Чоловік з палицею в руці, штовхнувши його, гукнув:

— Осліп? Ходите, чорти...

Поштовх і вигук не сполохав, не сплутав жвавого ходу думки Самгіна.

«Маракуєв, напевне, заприятелює з кучерявим робітником. Як це безглуздо мріяти про революцію в країні, люди якої тисячами душать одно одного в боротьбі за володіння вузликом дешевеньких цукерок і пряників! Самогубці!».

Це слово цілком задовільно пояснювало Самгіну катастрофу, про яку не хотілося думати.

«Розчавили і — милуються фальшфейерами, облудними вогнями. Макаров має рацію: люди — це ікра. Чому не я сказав це, а — він?.. І Діомидов має рацію, хоч дурний: людям слід роз'єднатися, так вони видніші й зрозуміліші одно одному. І кожне мусить мати місце для єдиноборства. Одно проти одного люди зручнопереможуваніші...»

Самгіну сподобалося слово, він півголосом повторив його:

«Зручнопереможуваніші... Еге ж!»

В пам'яті на секунду виникла неприємна картина: кухня, п'яний рибалка посеред неї навколішки, по підлозі, на всі боки, сліпо й безладно розлазяться раки, маленький Клим злякано притулювся до стіни.

«Раки — це Лютови, дякони і взагалі люди ненормальні... Туробоеви, Інокови. Їх, звичайно, чекає доля підпільної людини Якова Платоновича. Вони й повинні загинути... як же інакше?»

Самгін відчув, що люди цього типу сьогодні особливо ворожі йому. З ними треба розквитатися. Кожен з них вимагає особливої оцінки, кожен носить у собі щось безглузде, неясне. Наче сукуваті поліна, вони не вкладалися так щільно одно до одного, як це потрібно для того, щоб стати вище за них. Так, треба нанизати їх на одну, якусь дуже міцну нитку. Це так само потрібно, як знати ходи кожної фігури в шаховій грі. З цієї точки думки Самгіна сковзали в «кутузовщину». Він пішов швидше, згадавши, що не вперше думає про це, навіть завжди тільки це й думає.

«Ці розшарпані, звихнуті люди досить вигідно живуть у своїх шкурах... в своїх ролях. Я теж маю право на вигідне місце в житті...» — міркував Самгін і почував себе оновленим, зміцнілим, незалежним.

З цим почуттям незалежності й усталеності другого дня увечері він сидів у кімнаті Лідії, розказуючи їй тоном легкої іронії про все, що бачив уночі. Лідії нездужало, її лихоманило, бісер поту блищав на смуглявих скронях, але вона все-таки щільно куталася пуховою, пензенською шаллю, обнявши себе за плечі. Її темні очі дивилися з подивом, з ляком. Подеколи і начебто силоміць вона переводила очі на свою постіль, там, горілиць, лежав Діомидов, високо звівши брови, дивлячись у стелю.

Здорова рука його закинута за голову, і пальці сулорожно перебирають вінок золотистого волосся. Він мовчав, а рот у нього був роззявлений, і здавалося, що побите обличчя його кричало. На ньому широка нічна сорочка, рукава її збито на плечі, наче зім'яті крила, незастебнутий комір оголює груди. В його тілі було щось холодне, риб'яче, глибоке садно на шиї примушувало згадувати про зябра.

З'являлася Варвара, непричесана, в нічних туфлях, у зім'ятій блузі; похмуро блискаючи очима, вона з хвилину, зо дві слухала Климову розповідь, зникала й з'являлася знову.

— Я не знаю, що робити, — сказала вона. — У мене не вистачить грошей на похорон...

Діомидов підвів голову, спитав зі свистом:

— Хіба я помираю?

І закричав, махаючи рукою:

— Я не помираю! Ідіть собі... ідіть усі!

Варвара і Клим пішли, Лідія залишилась, намагаючись заспокоїти хворого; з ідальні було чути його крики:

— Одвезіть мене до лікарні...

— Не вірю я, що він збожеволів, — голосно сказала Варвара. — Не люблю його й не вірю...

Прийшла Лідія, тримаючись руками за скроні, мовчки сіла біля вікна. Клим спитав: що сказав лікар? Лідія подивилася на нього нерозуміючим поглядом; від синіх тіней в очних ямках її очі стали яснішими. Клим повторив запитання.

— Пом'ято ребра. Звихнуто руку. Та — головне — нервовий струс... Він цілу ніч марив: «Не душіть мене!» Вимагав, щоб розігнали людей далі одно від одного. Ні, скажи — що ж це?

— Нав'язлива ідея, — сказав Клим.

Дівчина знову глянула на нього, не розуміючи, потім сказала:

— Я — не про те. Не про нього. А втім, не знаю, про що я.

— Він і раніше був ненормальний, — наполегливо зауважив Самгін.

— Що тут нормальне? Що ось люди душать одно одного, а потім грають на гармонію? Поряд з нами до ранку грали на гармонію.

Увійшов Макаров, обвішаний пакунками, слідлоба подивився на Лідію.

— Ви — спали?

Не глянувши на нього, не відповівши, вона говорила далі притишеним тоном:

— Нормально — це коли спокійно, так? Але життя стає дедалі неспокойнішим.

— Нормальний організм вимагає усунення нездорових і неприємних подразнень, — сердито забурчав Макаров, розв'язуючи пакунки з бинтами, ватою. — Це — закон біології. А ми з нудьги, від неробства зустрічаємо нездорові подразнення, як свята. В тому, що деякі напівідіоти...

Лідія схопилася, пригнічено крикнувши:

— Не смійте говорити так при мені!

— А без вас — можна?

Вона вибігла в кімнату Варвари.

— Нахил до істерії, — буркнув Макаров услід їй. — Кліме, ходімо, допоможи мені поставити компрес.

Діомидов повертався під їхніми руками мовчки, покірно, але Самгін помітив, що пустинні очі хворого не хочуть бачити обличчя Макарова. А коли Макаров запропонував йому випити ложку брому, Діомидов одвернувся обличчям до стіни.

— Не хочу. Ідіть собі.

Макаров умовляв неохоче, дивлячись у вікно, не помічаючи, що рідина капає з ложки на плече Діомидову. Тоді Діомидов підвів голову й спитав, скрививши розпухле обличчя:

— За що ви мене мучите?

— Треба випити, — байдуже сказав Макаров.

В очах у хворого промайнули сині іскорки. Він ковтнув мікстуру й плюнув на стіну.

Макаров постояв над ним з хвилину, зовсім не схожий на себе, підвівши плечі, згорбившись, похрускуючи пальцями рук, потім, зітхнувши, попросив Кліма:

— Скажи Лідії, що вночі чергуватиму я...

Пішов. Діомидов лежав, заплющивши очі, але рот у нього був роззявлений і обличчя знову безмовно кричало. Можна було подумати: він роззявив рота навмисно, бо знає: від цього обличчя стає мертвим і моторошним. На вулиці оглушливо тріскотіли барабани, розмірений тупіт сотень солдатських ніг стрясав землю. Істерично гавкав

зляканий собака. В кімнаті було незатишно, неприбрано й душно від запаху спирту. На постелі Лідії лежить напівідіют.

«Може, він і здоровий лежав тут...»

Клим здригнувся, уявивши тіло Лідії в цих холодних, химерно білих руках. Він устав і почав ходити по кімнаті, безцеремонно тупаючи; він почав тупати ще дужче, побачивши, що Діомидов повернув до нього свого синюватого носа й розплющив очі, кажучи:

— Я не хочу, щоб він чергував, нехай Лідія... Я його не люблю...

Клим Самгін підійшов до нього і, витягнувши шию, сварячись кулаком, сказав:

— Мовчи ти, блаженна воша!..

Клим уперше на віку зазнавав п'янкої насолоди злості. Він милувався зляканим обличчям Діомидова, його виряченими очима й судорогою руки, яка витягала з-під голови подушку, в той час як голова притискала подушку дедалі дужче.

— Мовчи! Чуєш? — повторив він і пішов.

Лідія сиділа в ідальні на дивані, тримаючи в руках газету, але дивлячись поверх неї на підлогу.

— Як він?

— Марить, — знахідливо сказав Клим. — Боїться когось, марить про вошей, блощиць...

Злякавши хоч і поганеньку, але все-таки людину, Самгін відчув себе дужим. Він сів поряд з Лідією й сміливо заговорив:

— Лідо, голубонько, все це треба покинути, все це — видумане, непотрібне й занепасть тебе.

— Ш-ш, — прошепотіла вона, піднявши руку, боязко дивлячись на двері, а він, притишивши голос, дивлячись їй у стомлене обличчя, казав далі:

— Покинь хворих, театральних, зіпсованих людей, іди до простого життя, до простої любові...

Говорив він довго й не зовсім ясно розуміючи, що говорить. По очах Лідії Клим бачив, що вона слухає його довірливо й уважно. Вона навіть, ніби мимоволі, кивала головою, на щоках у неї спалахував і згасав рум'янець, часом вона провинно опускала очі, і все це підсилювало його сміливість.

— Так, так, — прошепотіла вона. — Але — тихше! Він здався мені таким... незвичайним. Та вчора, в бруді...

І я не знала, що він — боягуз. Він же боягуз. Мені його жалко, але... це — не те. Раптом — не те. Мені дуже соромно. Я, звичайно, винна... я знаю!

Вона нерішуче поклала руку на плече йому:

— Я все помиляюсь. Ось і ти не такий, як я звикла думати...

Клим спробував обняти її, але вона, ухилившись, встала і, відкинувши газету ногою, підійшла до дверей Варвариної кімнати, прислухалась.

Знадвору, у відчинене вікно, настирливо ліз похмурий свист дудок катеринки. Влетів чийсь заздрісний і глузливий вигук:

— Ех, і зароблять трунарі грубу копійку!

— Спить, мабуть, — тихо сказала Лідія, відходячи від дверей.

Клим діловито заговорив про те, що Діомидова треба вирядити в лікарню.

— А ти, Лідо, кинула б школу. Адже ти однаково не вчишся. Краще йди на курси. Нам потрібні не актори, а освічені люди. Ти бачиш, в якій дикій країні ми живемо.

І він показав рукою на вікно, за яким катеринка ліниво гула нову пісню.

Лідія задумливо мовчала. Прощаючись з нею, Самгін сказав:

— Ти все-таки пам'ятай, що я тебе люблю. Це не накладає на тебе ніяких обов'язків, але це глибоко й серйозно.

Клим Самгін ішов вулицею бадьоро й не поступався дорогою зустрічним людям. Інколи його кашкета торкалися шматки трикольорової прапорної матерії. Всюди святково гомоніли люди, щасливо звикши швидко забувати нещастя ближніх своїх. Самгін поглядав на їхні жваві, радісні обличчя, святкові костюми й стверджувався в своєму презирстві до них.

«У тваринному страху Діомидова перед людьми є щось правильне...»

В провулку, порожньому й вузькому, Клим подумав, що з Лідією і поглядами Прейса можна б жити дуже спокійно і просто.

Але через якийсь час Прейс розказав Климові про страйк ткачів у Петербурзі, розказав з такою гордістю, начебто він сам організував цей страйк, і з таким захватом, наче говорив про своє особисте щастя.

— Ви чули що-небудь про «Союз боротьби»? То це його робота. Починається нова ера, Самгін, ви побачите!

І, ласкаво заглядаючи бархатними очима в обличчя, він питає:

— А ви все ще вивчаєте довжину шляхів до мети, га? То повірте, шлях, яким іде робітничий клас, — найкоротший. Важчий, але — коротший. Наскільки я розумію вас, ви — не ідеаліст і ваш шлях — цей, важкий, але прямий!

Самгіну здалося, що Прейс, який завжди говорив російськи правильно й чисто, цього разу говорить з акцентом, а в радості його чутно ворожість людини іншої раси, ображеної людини, яка мстиво хоче для Росії неприємностей і нещастя.

Завжди було так, що слідом за Прейсом наворачався на очі Маракуєв. Ці двоє йшли крізь життя ніби колами, і, описуючи вісімки, кожен обертався в своєму колі фраз, але в якійсь одній точці кола вони сходилися. Тут було щось підозріле і таке, що викликало догадку, що словесні сутички Маракуєва і Прейса мають характер показовий, це — гра для повчання і спокуси інших. А Поярков став мовчазнішим, сперечався менше, рідше грав на гітарі і весь якось висох, витягся. Напевно, це тому, що Маракуєв помітно зближався з Варварою.

На похороні вітчима він вів її між могилами під руку і, нахилиючи голову до плеча її, шепотів їй щось, а вона, оглядаючись, змахувала головою, як голодна коняка, і на обличчі в неї застигла похмура, погрозлива гримаса.

Дома у Варвари, за чайним столом, Маракуєв сів поряд з нею, їв мармелад, який любила вона, поплескував долонею по розшарпаній книжці Кравчинського-Степняка «Підпільна Росія» й молодцювато говорить:

— Нам потрібні сотні героїв, щоб підняти народ у бій за свободу.

Самгін заздрив умінню Маракуєва говорити з запалом, хоч йому здавалося, що ця людина розказує прозою завжди одні й ті самі поганенькі вірші. Варвара слухає його мовчки, міцно стиснувши губи, зеленуваті очі її дивляться в мідь самовара так, начебто в самоварі сидить хтось і милується нею.

Було дуже неприємно спостерігати увагу Лідії до слів Маракуєва. Поставивши лікті на стіл, стискаючи скроні долонями, вона дивилася в кругле обличчя студента чи-

таючим поглядом, наче в книжку. Клим побоювався, що книжка цікавить її більше, ніж слід. Часом Лідія, слухаючи розповіді про Софію Перовську, Віру Фігнер, аж розтулювала трохи рота; оголювалася смужка дрібних зубів, надаючи обличчю її виразу, який Климові інколи здавався хижим, інколи — нерозумним.

«Виховання героїв», — думав він і час від часу вважав потрібним вставляти в полум'яну промову Маракуєва прохолоджуючі фрази.

— Маккавеї гинуть не перемагаючи, а ми повинні перемогти...

Та це нітрохи не прохолоджувало Маракуєва, навпаки, він спалахував ще яскравіше:

— Так, перемогти! — кричав він. — Але — в якій боротьбі? В боротьбі за п'ятачок? За те, щоб люди жили ситіше, так?

Караючим жестом він показував дівчатам на Кліма й вибухав, як фейерверк.

— Він — з тих, які думають, що світом править тільки голод, що над нами панує лише закон боротьби за кусень хліба і нема місця любові. Матеріалістам незрозуміла краса некорисливого подвигу, їм смішне святе безумство Дон-Кіхота, смішна Прометеева сміливість, яка прикрашує світ.

Ліричний тенор Маракуєва дратівливо підвивав, вимовляючи імена Фра-Дольчіно, Яна Гуса, Мазанієлло.

— Герострата не забудьте, — сердито сказав Самгін.

Як нерідко бувало з ним, він сказав це несподівано для себе і — здивувався, перестав слухати обурені вигуки супротивника.

«А що, коли всім оцим прославленим безумцям не чужий геростратизм? — задумався він. — Можливо, багато хто руйнує храми тільки для того, щоб на руїнах їх утвердити своє ім'я? Звичайно, є такі, що руйнують храми для того, щоб — як Христос — за три дні спорудити їх. Та — не споруджують».

Маракуєв кричав:

— Ви б послухали, як і що каже робітник, якого — пам'ятаєте? — ми зустріли...

— Пам'ятаю, — сказав Клим, — це, коли ви...

Почервонівши до вух, Маракуєв підскочив на стільці:

— Атож, тоді! Коли я плакав, авжеж! Ви, може, думаєте, що я соромлюся цих сліз? Ви погано думаєте.

— Що ж робити? — відказав Клим, знизуючи плечима. — Я ж і не намагаюсь хизуватися своїми думками...

Перекинувшись ще десятком камінців, замовкли, примушені до цього миролюбними зауваженнями дівчат. Потім Маракуєв і Варвара пішли кудись, а Клим спитав Лідію:

— Що ж, вона хоче грати роль Перовської?

— Не злись, — сказала Лідія, задумливо дивлячись у вікно. — Маракуєв має рацію: щоб жити — потрібні герої. Це розуміє навіть Костянтин, недавно він сказав: «Ніщо не кристалізується інакше, як на основі кристала». Значить, навіть сіль потребує героя.

— Він усе ще любить тебе, — сказав Клим, підходячи до неї.

— Не розумію — чому? Він такий... не для цього... Ні, не займай мене, — сказала вона, коли Клим зробив спробу обняти її. — Не займай. Мені так жалко Костянтина, що часом я ненавиджу його за те, що він збуджує тільки жалощі.

Лідія відійшла до дзеркала і, розглядаючи обличчя своє незрозумілим Климові поглядом, вела далі тихо:

— Любов теж вимагає героїзму. А я — не можу бути героїнею. Варвара — може. Для неї любов — теж театр. Хтось, якийсь невидимий глядач спокійно милується тим, як болісно люблять люди, як вони хочуть любити. Маракуєв каже, що глядач — це природа. Я — не розумію... Маракуєв, здається, теж нічого не розуміє, крім того, що любити — треба.

Клим уже не почував бажання торкнутися її тіла, це дуже непокоїло його.

Було ще не пізно, тільки що зайшло сонце й не згасли червонуваті відблиски на банях церков. З півночі насувалася хмара, було чути грім, начебто по залізних дахах будинків м'якими лапами ходив ведмідь.

— Знаєш, — чув Клим, — я вже давно не вірю в бога, але кожного разу, коли відчуваю що-небудь прикре, бачу лихе, — згадую про нього. Дивно? Справді, не знаю: що зі мною буде?

На цю тему Клим зовсім не вмів говорити. Але він заговорив, як тільки міг переконливо:

— Час вимагає простої, мужньої роботи, заради культурного збагачення країни...

І — спинився, бачачи, що дівчина, закинувши руки за голову, дивиться на нього з усмішкою в темних очах, — з усмішкою, що знову збентежила його, як давно вже не бентежила.

— Чого ти так дивишся? — пробурмотів він. Лідія відповіла дуже спокійно:

— Я думаю, що ти не віриш у те, що кажеш.

— Чому ж?

Не відповівши, вона через хвилину сказала:

— Буде дощ. І великий.

Клим догадався, що треба піти, а через день, ідучи до неї, зустрів на бульварі Варвару в білій спідниці, рожевій блузці, з червоним пером на капелюшку.

— Ви — до нас? — спитала вона, і в очах її Клим помітив насмішкуваті іскорки. — А я — до Сокольників. Хочете зі мною? Ліда? Але ж вона вчора поїхала додому, хіба ви не знаєте?

— Уже? — спитав Самгін, вміло приховавши своє збентеження і досаду. — Вона хотіла їхати завтра.

— Мені здається, вона зовсім не хотіла їхати, але їй набрид Діомидов зі своїми записочками і скаргами.

Клим погано чув її пташине щебетання, заглушуване гуркотом коліс і вищанням вагонів трамвая на закругленнях рейок.

— Ви, мабуть, теж скоро поїдете?

— Так, післязавтра.

— Зайдете попрощатися?

— Звичайно, — сказав Клим і подумав: — «Я б з тобою, строката дурепо, навіки попрощався».

Справді, пора було їхати додому. Мати писала листи, незвичайно для неї довгі, обережно похвалила діловитість і енергію Співак, сповіщала, що Варавка дуже зайнятий організацією газети. І наприкінці листа ще раз поскаржилась:

«Збільшилося справ і по дому з того часу, як померла Таня Куликова. Це трапилось несподівано й незбагнено; так інколи, не знати чому, розбивається що-небудь скляне, хоч його й не займаєш. Висповідатися й заричитися вона відмовилась. У таких людей, як вона, забобони врастають дуже глибоко. Безбожність я вважаю забобоном».

Перед Климом постала безбарвна постать людини, яка, ні на що не скаржачись, нічого не вимагаючи, весь

вік покірно служила людям, чужим їй. Було навіть трохи сумно думати про Таню Куликову, чудну істоту, яка, не філософствуючи, не розкрашуючи себе словами, некорисливо дбала тільки про те, щоб людям добре жилося.

«Ось — християнська натура, — думав він. — Ідеально християнська».

Та він зразу ж зміркував, що йому не можна зупинитися на цій епітафії, адже й тварини — собаки, наприклад, — теж самовіддано служать людям. Розуміється, люди, подібні до Тані, корисніші за людей, які проповідують у брудному підвалі про дурість каменю і дерева, потрібніші, ніж божевільні Діюмидови, але...

Довести цю думку до кінця він не встиг, бо в коридорі залунали важкі кроки, борсання і воркітливий голос сусіда по кімнаті. Сусід був оґрядний чоловік років тридцяти, завжди одягнений у чорне, чорноокий, синьощокий, густі чорні вуса коротко підстрижені й підкреслені товстими губами, дуже яскравими на колір. Він себе називав «віртуозом на дерев'яних інструментах», але Самгін ніколи не чув, щоб чоловік цей грав на кларнеті, гобої або фаготі. Жив чорний чоловік таємничим нічним життям; до полудня спав, до вечора ляскав по столу картами і туркотливим голосом негучно співав завжди один і той самий романс:

Що він ходить сумний,
Скрізь шукає мене?

Вечорами він виходив з товстою палицею в руках, насунувши котелок на очі, і, зустрічаючи його в коридорі чи на вулиці, Самгін думав, що такими повинні бути агенти таємної поліції і шулери.

Тепер, глянувши в коридор крізь щілину не дуже причинених дверей, Клим побачив, що чорний чоловік запихає до кімнати своєї, як подушку в чемодан, пишну, маленьку сестру квартирохазяйки, — запихає і туркоче в ніс:

— Чого ж ви од мене тікаєте, га? Навіщо ж це тікаєте ви од мене?

Клим Самгін, протестуючи, стукнув дверима, усміхнучись, сів на ліжку, і раптом його осяяла, зігріла щаслива догадка:

— Чого ж ти від мене тікаєш? — повторив він переконуючі слова «віртуоза на дерев'яних інструментах».

Через день він поїхав додому, твердо впевнений, що поведився з Лідією безглуздо, як гімназист.

«Кохання вимагає жесту».

Безперечно, що Лідія втекла від нього, тільки цим і можна пояснити її раптовий від'їзд.

«Інколи життя підказує догадки дуже вчасно».

Мати, зустрівши його поквапливими пестощами, зразу ж, разом з гарно вбраною Співак, поїхала, пояснивши, що їде запрошувати губернатора на молебень з нагоди відкриття школи.

В їдальні за сніданком сидів Варавка, в синьому з золотом китайському халаті, в татарській ліловій тубетейці, — сидів, бавлячись бородою, заклопотано пирхав і говорив:

— Ми живемо в трикутнику крайностей.

Проти нього твердо вмовився, розклавши лікті на столі, літній, лисуватий чоловік, з великим обличчям і дуже сильними окулярами на м'якому носі, одягнений у сірий піджак, в кольоровій сорочці «фантазія», з чорним шнурком замість галстука. Він зосереджено їв і мовчав. Варавка назвав довге подвійне прізвище, додавши:

— Наш редактор.

І говорив, як завжди, без труднощів знаходячи слова:

— Сторони трикутника: бюрократизм, народництво, що відроджується, і марксизм в його трактовці робітничого питання...

— Цілком згоден, — сказав редактор, схиливши голову; китички шнурка вискочили з-за жилета й звисли над тарілкою, редактор поквапливо тупенькими червоними пальцями заткнув їх на місце.

Ів він дуже цікаво і з великою обережністю. Уважно стежив, щоб шматки холодного м'яса і шинки були однакового розміру, ретельно обрізував ножом лишок їх, проколював виделкою обидва шматки і, перше ніж покласти їх у рот, на широкі, тупі зуби, підносив виделку на рівень очей, допитливо оглядав двокольорові шматочки. Навіть огірок він їв з великою обережністю, як рибу, наче сподіваючись натрапити в огірку на кістку. Жував поволі; сіре волосся на вилицях у нього наїжувалось, на підборідді ворушилася туга, коротенька борода, підстрижена акуратно.

Він справляв враження міцної, надійної людини, яка звикла і вміє робити все так само обережно і впевнено, як їсть.

З багрового обличчя Варавки веселі ведмежі очиці прихильно розглядали високий гладенький лоб, лисину, що солідно сяjala, густі, сірі й нерухомі брови. Климові здавалося, що найбільше визначалася на широкому обличчі редактора його нижня, ображено одвисла губа лілового кольору. Ця химерна губа надавала плюшовому обличчю примхливого виразу; з такою ображеною губою сидять серед дорослих діти, упевнені в тому, що їх покарали несправедливо. Говорив редактор не поспішаючи, дуже розбірливо, трохи заїкаючись, перед голосними він ніби ставив апостроф:

— Зн'ачить: «Р'усск'ие в'едомости» б'ез їх академізму і, як ви сказали, — з максимумом живого ставлення до істинно культурних потреб краю?

— От, с-от! — сказав Варавка і понюхав повітря.

Десь дуже близько, наче з гармати вистрілили в дерев'яний будинок, — гримнуло й оглушливо затріщало, редактор несхвально глянув у вікно й сказав:

— Занадто дощовите літо.

Клим устав, зачинив вікна, в шибки почала бурхливо хлопати злива; в мокрому шумі Клим чув чіткі слова:

— Фейлетоніст у нас буде досвідчений, це — Робінзон, відомий. Потрібен літературний критик, людина здорового розуму. Необхідна боротьба з хворобливими течіями в сучасній літературі. Ось такого співробітника — не бачу.

Варавка підморгнув Климові й спитав:

— Га? Кліме?

Самгін мовчки знизав плечима, йому здалося, що губа в редактора одвисла ще більш ображено.

Подали кофе. Крізь гуркіт грому й сердите хлюпотіння дощу нагорі почувся звук рояля.

— Ну-бо, спробуй! — казав Варавка.

— Подумаю, — тихо відповів Клим. Все вже було нецікаве і непотрібне — Варавка, редактор, дощ і грім. Якась сила, підіймаючи, тягла нагору. Коли він вийшов у передпокій, дзеркало показало йому зблідле обличчя, сухе й сердите. Він скинув окуляри, міцно розтерши долонями щоки, виявив, що обличчя стало м'якшим, ліричнішим.

Лідія сиділа біля рояля, граючи «Пісню Сольвейг».

— О, приїхав? — сказала вона, простягнувши руку. Вся в білому, напрочуд маленька, вона усміхалась. Самгін відчув, що рука в неї неприродно гаряча і тремтить, темні очі дивляться ласкаво. Комір блузи розстебнутий і глибоко оголює смугляві груди.

— Під час грози музика особливо хвилює, — говорила Лідія, не відбираючи руки. Вона казала і ще щось, та Клим не чув. Він надзвичайно легко підняв її з стільця й обняв, спитавши глухо й суворо:

— Чого ти раптом поїхала?

Спитати він хотів щось інше, та не знайшов слів, він діяв, як у густій темряві. Лідія відсахнулась, він обняв її дужче, став цілувати плечі, груди.

— Не смій, — говорила вона, відштовхуючи його руками, коліньми. — Не смій же...

Вона вирвалася. Клим, похитнувшись, сів до рояля, зігнувся над клавіатурою, в ньому ходили хвили стрясачого джрожу, він чекав, що знепритомніє. Лідія була десь далеко позад нього, він чув її обурений голос, стукання рукою по столу.

«Я її нестямно кохаю, — переконував він себе. — Нестямно», — наполягав він, ніби сперечаючись з кимось.

Потім він відчув її легку руку на голові в себе, почув тривожне запитання:

— Що з тобою?

— Я не знаю, — відповів він, знову обхопивши її талію руками, і притулився щокою до стегна.

— О, боже мій, — тихо сказала Лідія, вже не намагаючись звільнитися, навпаки, — вона начебто щільніше пригорнулася до нього, хоч це було неможливо.

— Що ж буде, Лідіо? — спитав Клим.

Обережно розчепивши його руки, вона пішла собі. Самгін п'яними очима проводив її крізь туман. В кімнаті, де жила її мати, вона спинилася, опустивши руки вздовж тіла, нахиливши голову, наче молячись. Дош хлюпав у вікна дедалі лютіше, було чути звук води, що, наче захлаюючись, стікала ринвою.

— Іди собі, будь ласка, — сказала Лідія. Самгін устав і підійшов до неї, здавалося, що вона просить іти собі не його.

— Я ж прошу тебе — іди собі!

Те, що сталося після цих слів, було легке, просте й забрало напрочуд мало часу, начебто кілька секунд.

Стоячи біля вікна, Самгін з подивом згадував, як він узяв дівчину на руки, а вона, перекидаючись спиною на постіль, стискала вуха і скроні йому долонями, говорила щось і дивилася в очі йому засліплюючим поглядом.

Тепер ось вона стоїть перед дзеркалом, поправляючи костюм, зачіску, руки в неї тремтять, очі у відбитку дзеркала широко розплющені, нерухомі й налиті переляком. Вона кусала губи, наче тамуючи біль або сльози.

— Люба, — прошепотів Клим у дзеркало, не знаходячи в собі ні радості, ні гордості, не почувуючи, що Лідія стала ближчою йому, і не розуміючи, як треба поводитися, що слід говорити. Він бачив, що помилився, — Лідія дивиться на себе не з переляком, а запитливо, з подивом. Він підійшов до неї, обняв.

— Пусти, — сказала вона й почала поправляти зім'яті подушки. Тоді він знову став біля вікна, дивлячись крізь густу запону дощу, як трясеться листя на деревах, а по блясі даху флігеля стрибають сірі кульки.

— «Я — наполегливий, — хотів і досягнув», — міркував він, почувуючи потребу втішити себе чим-небудь.

— Ти — йди, — сказала Лідія, дивлячись на постіль все тим самим заклопотаним і допитливим поглядом. Самгін пішов, мовчки поцілувавши її в руку.

Все сталося не так, як він уявляв. Він почував себе обманутим.

«Та — чого я сподівався? — спитав він. — Тільки того, що буде несхоже на те, чого зазнав з Маргаритою і Нехаєвою?»

І — втішив себе:

«Може, і буде...»

Та ненадовго втішив, в наступну хвилину виникла прикра думка:

«Вона мені наче милостиню подала...»

І вдесьте він згадав:

«Та — чи був хлопчик? Може, хлопчика й не було?»

Прийшовши до себе, він замкнув двері, ліг і пролежав до вечірнього чаю, а коли вийшов до їдальні, там, як вартовий, ходила Співак, тонка і струнка після положів, з поповнілими грудьми. Вона привіталася з ласкавою байдужістю старої знайомої, визнала, що Клим дуже схуд, і далі говорила Вірі Петрівні, яка сиділа коло самовара:

— Сімнадцять дівчаток і дев'ять хлопчиків, а нам потрібно тридцять учнів...

З плечей у неї по руці до кисті струмувала легка тканина перлистого кольору, шкіра на руках, просвічуючи крізь неї, здавалася масною. Вона була незрівнянно краща за Лідію, і це дратувало Кліма. Дратував докторальний і діловий тон її, книжна мова і те, що вона, будши молодшою за Віру Петрівну років на п'ятнадцять, розмовляла з нею, як старша.

Коли мати спитала Кліма, чи пропонував йому Варавка взяти в газеті відділ критики й бібліографії, вона почала говорити, не чекаючи, що скаже Клим:

— Пам'ятаєте? Це й моя ідея. У вас всі дані для такої ролі: критичний умонастрій, стримуваний обережністю суджень, і добрий смак.

Вона сказала це лагідно й серйозно, але в побудові її фрази Климові вчулася усмішка.

— Так, так,— погодилася мати, киваючи головою й облизуючи кінчиком язика збляклі губи, а Клим, розглядаючи помілоділе обличчя Співак, думав:

«Чого їй треба від мене? Чому це мати так заприятелювала з нею?»

У вікно линув рожевуватий потік сонячного світла, Співак заплющила очі, відкинула голову й замовкла, усміхаючись. Стало чути, як Лідія грає. Клим теж мовчав, дивлячись у вікно на димночервоні хмари. Все було неясно, крім одного: треба одружитися з Лідією.

— Здається, я— поквапився,—раптом сказав він собі, відчувши, що в його вирішенні одружитися є щось вимушене. Він мало не сказав:

«Я — помилився».

Він міг би сказати це, бо вже не знаходив у собі того потягу до Лідії, який так довго і хоч не дуже, проте наполегливо хвилював його.

Лідія не прийшла пити чай, не з'явилася й вечеряти. Протягом двох днів Самгін сидів дома, напружено чекаючи, що ось, в наступну хвилину, Лідія прийде до нього або покличе його до себе. Рішучості самому піти до неї в нього не було, і був привід не ходити. Лідія сповістила, що вона нездужає, обід і чай подавали їй нагору.

— Це нездужання, мабуть, звичайний випадок мізантропії,— сказала мати, зітхнувши.

— Чудні характери спостерігаю я в сучасній молоді,— казала далі вона, посипаючи полуниці цукром.— Ми жили простіше, веселіше. Ті з нас, що йшли в революцію, йшли з віршами, а не з цифрами...

— Ну, матінко, цифри не гірші за вірші,— пробурчав Варавка.— Віршиками болота не висушиш...

Сьорбнувши вина, він примружився, прополоскав рота, проковтнув вино і, подумавши, сказав:

— А молодь справді... кислувата! У музикантів, у флігелі, буває отой знайомий твій, Климе... як його?

— Іноков.

— От. Чудний хлопець. Ніколи не бачив людини, яка такою б мірою почувала себе чужою всьому і всім. Іноземець.

І допитливо, з гостренькою усмішкою в очах подивившись на Кліма, він спитав:

— А ти себе іноземцем не відчуваєш?

— В державі, де можливі Ходинки...— почав Клим сердито, бо мати і Варавка набридли йому.

В цю хвилину й з'явилася Лідія, в химерному, золотистого кольору халатику, який нагадав Климові одяг жінок на картинах Габрієля Росетті. Вона була настроєна невластиво їй жваво, жартуючи зі своєї недуги, приголубилася до батька, дуже охоче розказала Вірі Петрівні, що халатик прислала їй Алина з Парижа. Жвавість її здалася Климові підозрілою й підсилила стан напруженості, в якому він прожив ці два дні, він став чекати, що Лідія скаже або зробить що-небудь незвичайне, можливо — скандальне. Але, як завжди, вона майже не звертала уваги на нього і лише, йдучи до себе нагору, шепнула:

— Не замикай дверей.

Принизливо було Климові признатися, що цей шепіт злякав його, а злякався він так, що в нього затремтіли ноги, він аж похитнувся, наче від удару. Він був певен, що вночі між ним і Лідією станеться щось драматичне, убивче для нього. З цією певністю він і пішов до себе, як приречений на тортури.

Лідія примусила чекати її довго, майже до світанку. Спочатку ніч була ясна, але душна, в розчинені вікна з саду вливалися потоки вологих запахів землі, трави, квітів. Потім місяць зник, але повітря стало ще вологішим, забарвилось в темносиню каламуть. Клим Самгін, напіводягнений, сидів біля вікна, прислухаючись до тиші,

здрігаючись від незрозумілих звуків ночі. Кілька разів він з надією казав собі:

«Не прийде. Передумала».

Та Лідія прийшла. Коли безшумно розчинилися двері й на порозі стала біла постать, він підвівся, рушив назустріч їй і почув сердитий шепіт:

— Зачини вікно, зачини!

Кімната заповнилася непроникною п'тьмою, і Лідія зникла в ній. Самгін, простягнувши руки, пошукав її, не знайшов і засвітив сірника.

— Не треба! Не смій! Не треба світла,— почув він.

Він устиг роздивитися, що Лідія сидить на постелі, покvapливо виплутуючись з свого халата, зламано мигтять її руки, він підійшов до неї, опустився навколішки.

— Швидше. Швидше, — шепотіла вона.

Невидна в темряві, вона поводилася безумно й безсоромно. Кусала плечі йому, стогнала й вимагала, задихаючись:

— Я хочу зазнати... зазнати...

Вона збуджувала його хтивість, як досвідчена жінка, жадібніше, ніж діловита й механічно вправна Маргарита, завятіше, ніж голодна, безсила Нехаєва. Часом він почував, що ось-ось знепритомніє, і, може, в нього зупиниться серце. Був момент, коли йому здавалося, що вона плаче, її неприродно гаряче тіло кілька хвилин здригалося ніби від стриманих і беззвучних ридань. Та він не був певен, що це так і є, хоч після цього вона перестала наполегливо шепотіти у вуха йому:

— Зазнати... зазнати...

Він не пам'ятав, коли вона пішла, заснув, наче вбитий, і цілий наступний день прожив, як уві сні, вірячи і не вірячи в те, що було. Він розумів лише одно: цієї ночі він пережив незвичайне, незвідане, але не те, чого він сподівався, і не так, як уявлялося йому. Через кілька таких самих бурхливих ночей він переконався в цьому.

В обіймах у нього Лідія ні на хвилину не забувалася. Вона не сказала йому жодного з тих милих слів радості, на які така багата була Нехаєва. Хоч Маргарита тишилася пестощами грубо, але і в ній було щось співуче, вдячне. Лідія кохала, заплющивши очі, невтоленно, але безрадісно й нахмурившись. Сердита зморшка перетинала її високий лоб, вона ухиялася від поцілунків, міцно стуляючи губи, одвертаючи обличчя. І коли вона змаху-

вала довгими віями, Клим бачив у темних очах її обляючий, неприємний блиск. Все це вже не бентежило його, не прохолоджувало любовстрасть, а з кожним побаченням тільки більше розпалювало. Та дедалі більше бентежили й заважали йому настирливі розпитування Лідії. Спочатку її запитання тільки смішили своєю наївністю. Клим посміювався, згадуючи грубу прянсть середньовічних новел. Поступово ця наївність набирала характеру цинізму, і Клим став почувати за словами дівчини вперте прагнення догадатися про щось йому невідоме й нецікаве. Йому хотілося думати, що непристойну цікавість Лідія вчитала з французьких книжок, що вона скоро втомиться, замовкне. Та Лідія не втомлювалася, вимогливо дивлячись у вічі йому, випитувала гарячим шепотом:

— Що ти почуваш? Ти не можеш жити, не бажаючи почувати цього, не можеш, так?

Він порадив:

— Кохати треба мовчки.

— Щоб не брехати? — спитала вона.

— Мовчанка — не брехня.

— Тоді вона — боягузтво, — сказала Лідія і почала знову допитувати:

— Коли тобі добре — це допомагає тобі зрозуміти мене якось особливо? Що-небудь змінилося в мені для тебе?

— Звичайно, — відповів Клим і пожалкував про це, бо вона спитала:

— Як саме? Що?

На ці запитання він не вмів відповісти і з досадою, почувуючи, що це невміння знижує його в очах дівчини, думав: «Може, вона для того й питає, щоб принизити його до себе?»

— Облиш, будь ласка, — сказав він уже неласкаво. — Це — недоречні запитання. І — дитячі.

— То — що? Ми з тобою колишні діти.

Клим став помічати в ній щось схоже на марні мудрування, на які він сам колись хворів. Часом вона, раптом поринаючи в напівпритомний стан, нерухомо й мовчки лежала хвилину, дві, п'ять. В ці хвилини він відпочивав і зміцнювався в думці, що Лідія — ненормальна, що її безумства є тільки передмовою до розмов. Пестила вона несамовито, здавалося навіть, що вона часом силує, му-

чить себе. Та після цих випадків Клим бачив, що очі її дивляться на нього неприязно або запитливо, і дедалі частіше він помічав у її зіницях лихі іскри. Тоді, щоб погасити ці іскри, Клим Самгін теж трохи силувано і свідомо знову починав голубити її. А часом у нього виникало бажання зробити їй боляче, помститися за лихі іскри. Було ніяково згадувати, що колись вона йому здавалася безплотною, невагомою. Він став думати, що саме з цією дівчиною хотілося йому створити якісь особливі взаємини глибокої, широкі дружби, що саме вона і тільки вона допоможе йому знайти себе, спинитися на чомусь міцному. Так, не кохання її, чудного і моторошного, шукав він, а — дружби. І ось його тепер обмануто. У відповідь на спроби зацікавити її своїми почуваннями, думками він зустрічає мовчанку, а інколи усмішку, яка, ображаючи, гасила його мову на самому початку.

Йому здавалося, що Лідія сама боїться своїх усмішок і лихого вогника в своїх очах. Коли він світив світло, вона вимагала:

— Погаси.

І в темряві він чув її шепіт:

— І це — все? Для всіх — одно: для поетів, візників, ссбак?

— Послухай, — казав Клим. — Ти — декадентка. Це в тебе — хворобливе...

— Але, Климе, не може ж бути, щоб це задовольняло тебе? Не може бути, щоб заради цього гинули Ромео, Вертери, Ортіси, Юлія і Манон!

— Я — не романтик, — бурчав Клим і повторював їй: — Це в тебе дегенеративне...

Тоді вона питала:

— Я — жалюгідна, так? Мені чогось бракує? Скажи, чого в мене нема?

— Простоти, — відповідав Клим, не вмючи відповіді інакше.

— Тієї, що в кішок?

Він не наважився сказати їй:

«Того, що в кішок, ти маєш аж занадто».

Несамовито й навіть озлоблено голублячи її, він у думках підказував:

«Заплач. Заплач».

Вона стогнала, але не плакала, і Клим знову ледве стримував бажання образити, принизити її до сліз.

Одного разу, в темряві, вона стала настирливо розпитувати його, що відчув він, уперше владаючи жінкою? Підумавши, Клим відповів:

— Страх. І — сором. А — ти? Там, нагорі?

— Біль і огиду, — зразу ж відповіла вона. — Страшне я відчула тут, коли сама прийшла до тебе.

Помовчавши й відсунувшись від нього, вона сказала:

— Це було навіть і не страшно, а — більше. Це — як умирати. Напевно — так почувають в останню хвилину життя, коли вже нема болю, а — падіння. Політ у невідоме, в незрозуміле.

І, знову помовчавши, вона прошепотіла:

— І був момент, коли в мені щось умерло, загинуло. Якись надії. Я — не знаю. Потім — презирство до себе. Не жалощі. Ні, презирство. Через те я плакала, пам'ятаєш?

Жаліючи, що не бачить обличчя її, Клим теж довго мовчав, перше ніж знайти й сказати їй недурні слова:

— Це в тебе — не кохання, а досліджування кохання.

Вона тихо й покійно прошепотіла:

— Обійми мене. Дужче.

Кілька днів вона поводитися покійливо, ні про що не питаючи і навіть начебто стриманіше в пестошах, а потім Самгін знову почув, у темряві, її гарячий, дряпаючий шепіт:

— Але погодься, що цього ж мало для людини!

«Чого ж тобі треба?» — хотів спитати Клим, але, стримавши обурення своє, не спитав.

Він почував, що «цього» йому цілком досить і що все було б добре, якби Лідія мовчала. Її пестоші не набридали. Він сам дивувався з того, що знаходив у собі силу для такого бурхливого життя, і розумів, що цю силу дає йому Лідія, її завжди напрочуд гаряче й невтомне тіло. Він уже починав пишатися своєю фізіологічною витривалістю і думав, що коли б розказати Макарову про ці ночі, дивак не повірив би йому. Ці ночі зовсім поглинули його. Заклопотаний бажанням угамувати словесний бунт Лідії, зробити її простішою, зручнішою, він не думав ні про що, крім неї, і хотів тільки одного: щоб вона забула свої безглузді запитання, не присмачувала дратівливо каламутною отрутою його медового місяця.

Вона не вгамовувалась, хоч сердиті вогники в неї в очах блискали начебто вже не так часто. І розпитувала вона не так настирливо, та в неї виник новий настрій. Він

виявився якимось зразу. Серед ночі вона, схопившись з постелі, підбігла до вікна, розчинила його й напівгола сіла на підвіконні.

— Ти простудишся, холоднуватю, — застеріг Клим.

— Яка нудьга! — відповіла вона досить голосно. — Яка нудьга в цих ночах, у цій німоті сонної землі і в небі. Я почуваю себе в ямі... в прірві.

«Ну ось, тепер вона уявляє себе падшим ангелом», — подумав Самгін.

Його мучило передчуття тяжких неприємностей, часом раптово спалахувало побоювання, що Лідія стомиться й відштовхне його, а інколи він сам хотів цього. Вже не раз він помічав, що до нього повертається несміливість перед Лідією, і майже завжди слідом за цим йому хотілося різко зупинити її, помститися їй за те, що він торопів перед нею. Він бачив, що подурнішав, і погано розумів, що діється навколо нього. Та й не легко було зрозуміти значення тієї метушні, яку невтомно розпалював і роздмухував Варавка. Майже щодня, вечорами, ідальною заповнювали нові для Кліма люди, і, розмахуючи короткими руками, бавлячись сивіючою бородою, Варавка повчав їх:

— Найнетаковніше втручання Віте в страйк ткачів надало страйкові політичного характеру. Уряд ніби переконує робітників, що теорія класової боротьби є — факт, а не вигадка соціалістів, — розумієте?

Редактор мовчки і згідливо кивав шліфованою головою, і лілова губа в нього одвисала ще більш ображено.

Чоловік у бархатній куртці, з пишним бантом на шиї, з великим носом, як у дятла, і сухотними плямами на жовтих щоках, неголосно буркотів:

— Класова боротьба — не утопія, якщо в одного власний будинок, а в другого тільки туберкульоз.

Знайомлячись з Климом, він простягнув йому пітну руку і, заглянувши у вічі гарячковими очима, спитав:

— Нароков, Робінзон, — чули?

Він був непосидючий; часто й поривчасто схоплювався; хмурячись, дивився на чорний годинник свій, закручував ріденьку борідку штопором, совав її в з'їдені зуби, прикривши очі, хворобливо зморщував шкіру на обличчі іронічною усмішкою і широко роздував ніздрі, ніби заперечуючи якийсь неприємний йому запах. При другій зустрічі з Климом він сказав йому, що за фейлетони Робінзона одну газету закрито, другу припинено на три місяці,

кілька газет дістали «застереження», і в усіх містах, де він працював, його ворогами завжди були губернатори.

— Мій товариш, статистик,— недавно помер у тюрмі від тифу, — прозвав мене: «бич губернаторів».

Важко було збагнути, жартує він, чи говорить серйозно.

Клим зразу помітив у ньому неприємну рису: чоловік цей розглядав усіх людей крізь вії, насмішкувато й вороже.

Глибоко в кріслі сидів компаньйон Варавки по виданню газети Павлін Савелійович Радеев, власник двох парових млинів, кругленький, з обличчям татарина, вставленим в акуратно підстрижену борідку, з ласкавими, розумними очима під опуклим лобом. Варавка, як видно, дуже шанував його, поглядаючи в татарське обличчя запитливо й вичікувально. У відповідь на обурення Варавки політичним цинізмом Костянтина Победоносцева Радеев сказав:

— Блющиза з того й щаслива, що дуже смердить.

Це була перша фраза, яку Клим почув з уст Радеева.

Вона тим більше здивувала його, що була сказана якомсь так дивно, що зовсім не зливалася з кремезною, солідною постаттю власника млинів і з його тугим, міцним обличчям воскового, або, певніше, медового кольору. Голосок у нього був безбарвний, слабкий, говорив він на о, з деякою натугою, як говорять після тривалої хвороби.

— Чи це не з вас Боборикін малював амбарного Сократа, «Василя Тьоркіна?» — безцеремонно спитав його Робінзон.

— Поганий твір, одначе — не без правди,— відповів Радеев, тримаючи на животі пухлі ручки і крутячи великими пальцями один навколо одного. — Не з мене, звичайно, а, гадаю, з патури все-таки. І серед купецтва народилися деякі такі, що роздумують.

Самгін спочатку подумав, що цей купець, мабуть, хитрий і жорстокий. Коли заговорили про мощі Серафима Саровського, Радеев, зітхнувши, сказав:

— Ой, не доведе нас до добра це творення мертвих праведників, а тим паче — живих. І робимо ж ми це не з охоти, не з потреби, а — за звичкою, далєбі так! Краще б погодитися на тому, що всі — грішні, та й жити всім в одному грішному, земному ділі.

Говорити він любив і явно хвастався тим, що може вільно говорити про все своїми словами. Прислухавшись до його безбарвного голосу, до тихеньких, круглих слів, Самгін виявив у Радееві щось приємне і таке, що примирало з ним.

— Ви, Тимофію Степановичу, правильно примічаєте: в молодому нашому поколінні великий назріває розкол. Чи треба сердитися на це? — спитав він, усміхаючись янтарними очима, і сам же відповів у бік редактора:

— А, мабуть, не треба б. Мені ось здається, що для держави нашої дуже корисна сутичка тих, які вірують за Герценом і слов'янофілами з опорою на Миколая Чудотворця в особі мужичка, з тими, які хочуть вірувати за Гегелем і Марксом з опорою на Дарвіна.

Він передихнув, швидше почав крутити пальчиками і приголубив редактора усмішечкою, редактор підбрав нижню губу, а верхню витягнув прямою лінією, від цього обличчя в нього стало коротшим, але ширшим і теж ніби усміхнулося, за скельцями окулярів поворушилися безформні, мутні плями.

— Це, звичайно, головна лінія розколу, — вів далі Радеев ще співучіше й лагідніше. — Але накреслюється і ще одна, теж корисна: помітно юнаків, які вчаться міркувати не тільки лише про печалі народні, а й про долю Російської держави, про Велику Сибірську путь до Тихого океану та про інше, таке саме цікаве.

Зробивши паузу, мабуть, для того, щоб люди вдумалися в значення того, що він сказав, власник млинів почовгав по підлозі короткими ніжками і вів далі:

— Індивідуалістичний настрій декого теж не безкорисний, може, під ним криється Сократове заглиблення в самого себе й оборона проти софістів. Ні, молодь у нас цікаво росте і багато обіцяє. Дуже варте уваги те, що вперта проповідь Льва Толстого не знаходить серед юнаків учнів і апостолів, не знаходить, як бачимо.

— Так, — сказав редактор і, скинувши окуляри, виявив під ними лагідні очі з розпливчастими зіницями бузкового кольору.

Радеева завжди слухали уважно, Варавка особливо впинаяся гострим поглядом в медове обличчя власника млинів, в міцненькі, п'явчасті губи його.

— Чудово мельник коники ліпить, — сказав він, масно усміхаючись. — Отака дитяча душа!

Клим Самгін відзначив у Варавки і Радеєва щось спільне: у Варавки були руки короткі, у власника млинів смішно коротенькі ніжки.

А Іноків сказав про Радеєва:

— Цікаво подивитися на нього в лазні; голий він, мабуть, на самовар схожий.

Іноків тільки що з'явився звідкись з Оренбурга, з Тургайської області, був у Красноводську, був у Персії. Чудернацьки одягнений в парусину, сірий, весь ніби за-порошений до кісток, в сандаліях на босу ногу, солом'яному брилі з крисами, довговолосий, він став схожим на оживий портрет Робінзона Крузо з обкладинки дешевого видання цього євангелія непереможних. Походжаючи в ідальні журавлиним кроком, він здирав нігтем біленькі лусочки шкіри з обпаленого носа й рішуче говорив:

— Всі оті башкири, калмики — даремно обтяжують землю. Працювати не вміють, вчитися нездатні. Віджили люди. Перси — теж.

Радеєв дивився на нього прихильно й ворухив гладенько причесаними бровами, а Варавка підлрочував:

— Що ж, по-вашому, куди їх? Перебити? Голодом виморити?

— Осіннє листя, — твердив Іноків, пирхаючи носом, ніби видуваючи гарячий порох степу.

«Осіннє листя», — в думках повторював Клим, спостерігаючи незрозумілих йому людей і вважаючи, що їх зсунуло щось з їхніх природних позицій. Кожен з них, для того щоб бути яснішим, вимагав якихось додатків, виправлень. І таких людей мигтіло перед ним дедалі більше. Ставало зовсім нестерпно топтатися в хороводі надмірно і втомно розумних.

Згори сходила Лідія. Вона сідала в кутку, за роялем, і чужими очима дивилася звідти, кутаючи, за звичкою, груди свої газовим шарфом. Шарф був синій, від нього на нижню частину обличчя її падали неприємні тіні. Клим був задоволений, що вона мовчить, почувавши, що, якби вона заговорила, він став би заперечувати їй. Вдень і при людях він не любив її.

Мати поводила себе з гостями поважно, усміхалась до них поблажливо, в її поведінці було щось невластиве їй, напружене й сумне.

— Прізвольяйтесь, — частувала вона редактора, Іно-

кова, Робінзона і одним пальцем підсовувала до них тарілки з хлібом, маслом, сиром, вазочки з варенням. Називаючи Співак Лізою, вона презиралася з нею поглядом однодумниці. А Співак жваво сперечалася з усіма, з Іноковим — найчастіше, мабуть, тому, що він ходив навколо неї, як теля, припнуте мотузком до кілка.

Співак почувала себе швидше хазайкою, ніж гостею, і це примушувало Кліма підозріло стежити за нею.

Коли всі чужі зникали, Співак гуляла з Лідією в саду або сиділа нагорі в неї. Вони про щось палко розмовляли, і Климові завжди хотілося непомітно підслухати — про що?

— Подивіться, — цікаво! — говорила вона Климові й совала йому жовтенькі книжки Рене Думіка, Пеллісьє, Франса.

«Що це вона — виховує мене?» — міркував Самгін, згадуючи, як Нехаєва теж дарувала йому репродукції з картин прерафаелітів, Рошгросса, Стука, Клінгера і вірші декадентів.

«Кожен намагається накинути тобі що-небудь своє, щоб ти став схожим на нього й тим самим зрозумілішим для нього. А я — нікому, нічого не накидаю», — думав він з гордістю, але дуже уважно прислухався до міркувань Співак про літературу, і йому подобалось, як вона говорить про нову російську поезію.

— Ці молоді люди дуже поспішають звільнитися від гуманітарної традиції російської літератури. По суті, вони поки що тільки перекладають і переписують паризьких поетів, потім доброзичливо критикують один одного, говорячи з приводу дрібних літературних крадіжок про великі події російської літератури. Мені здається, що після Тютчева трохи неучтвом буде захоплюватися декадентами з Монмартра.

Зрідка, обережно ходюю побитого кота, до кабінету Варавки приходив Іван Дронов з портфелем під пахвою, чистенько одягнений і в неприродно рипучих черевиках. Він вітався з Климом, як підлеглий з сином суворого начальника, роблячи на кирпатому обличчі фальшиво-скромну міну.

— Як живеш? — спитав Самгін.

— Не погано, дякую вам, — відповів Дронов, дуже підкресливши займенник, і цим збентежив Кліма. Далі обидва говорили на «ви», а прощаючись, Дронов сказав:

— Маргарита просила кланятися; вона тепер навчає рукоділля в монастирській школі.

— Хіба? — сказав Самгін.

— Так. Я з нею часто зустрічаюсь.

«Навіщо він сказав мені це?» — занепокоєно подумав Самгін, проводжаючи його поглядом поверх окулярів, спідлоба.

І зразу ж забув про Дронова. Лідія поглинала всі його думки, викликаючи дедалі обтяжливішу тривогу. Ясно, що вона — не та дівчина, якою він уявляв її. Не та. Дедалі чарівніша фізично, вона вже починала ставитися до нього з прикрою поблажливістю, і не один раз він чув в її розпитуваннях іронію.

— Ну, скажи, що ж змінилося в тобі?

Він хотів сказати:

«Нічого».

Міг би сказати:

«Я зрозумів, що помилився».

Але в нього не було рішучості сказати правду, та не було й певності, що це — правда і що треба сказати її. Він відповів:

— Рано говорити про це.

— В мені — нічого не змінилося, — підказувала йому Лідія пошепки, і шепіт її в нічній, душній темряві ставав йому кошмаром. Було щось особливо гнітюче в тому, що вона ставить безглузді запитання свої саме пошепки, ніби сама соромиться їх, а запитання її звучали дедалі безсоромніше. Одного разу, коли він казав їй щось заспокоїливе, вона зупинила його:

— Зажди — звідки це?

Подумала й знайшла:

— Це з книжки Стендаля «Про любов».

Схопившись з постелі, вона швидко пройшлася по кімнаті, по густих і поважних тінях дерев на підлозі. Ногі її, в чорних панчохах, химерно зливалися з тінями, по сорочці, блакитно забарвленій місячним сяйвом, теж перебігали тіні; здавалося, що вона без ніг і летить. Подивившись у вікно, вона спинилася перед дзеркалом, суворо нахмуривши брови. Вона так часто й уважно розглядала себе в дзеркалі, що Клим вважав це дивним і смішним. Стоїть, закусивши губи, підвівши брови, і гладить себе по грудях, по животу, по стегнах. Крім її голого тіла в дзеркалі відбивалася стіна, обклеєна темними шпалера-

ми, і було дуже неприємно бачити Лідію подвоєною: одна жива, похитується на підлозі, друга перебігає по нерухомій порожнечі дзеркала.

Клим неласкаво спитав її:

— Ти думаєш, що вже вагітна?

Руки її опустилися вздовж тіла, вона швидко обернулася, спитала злякано:

— Що-о?

І, сівши на стілець, сказала жалібним шепотом:

— Але ж не завжди родяться діти. І ще ж нема шести тижнів...

— Ти що ж? Боїшся родити? — спитав Клим, з приємністю дражнячи її. — І до чого тут тижні?

Вона, не відповівши, покvapно почала одягатися.

— А пам'ятаєш. хотіла хлопчика і дівчинку?

Одяглася вона так швидко, начебто хотіла хутчії сховати себе.

— Хотіла? — бурмотіла вона. — Я не пам'ятаю.

— Тобі було тоді років з десять.

— Тепер хлопчики і дівчатка не подобаються мені.

І, зігнувшись, надіваючи туфлі, вона сказала:

— Не всі мають право родити дітей.

— Ух, яка філософія!

— Так, — вела далі вона, підійшовши до постелі. —

Не всі. Якщо ти пишеш погані книги чи малюєш картини, це не така вже й шкода, а за поганих дітей слід карати.

Клим обурився.

— Звідки в тебе ці старечі вигадки? Смішно слухати. Це — Співак каже?

Вона пішла легкою своєю ногою, обережно ступаючи на пальці ніг. Бракувало тільки, щоб вона трохи підняла спідницю, тоді було б схоже, що вона йде грязькою вулицею.

Клим бачив, що дедалі частіше й з незрозумілою швидкістю між ним і Лідією виникають неприємні розмови, але усунути цього він не вмів.

Якось, відповідаючи на одне із звичайних її запитань, він недбало порадив їй:

— Прочитай «Гігієну шлюбу», є така книжка, або візьми підручник акушерства.

Лідія сіла на постелі, обнявши коліна свої, поклавши на них підборіддя, і спитала:

— По-твоему, все зводиться до акушерства? Навіщо ж тоді вірші? Що викликає вірші?

— Це вже ти спитай Макарова.

Усміхаючись, він додав:

— Маракуєв дуже вдало назвав Макарова «провансальським трубадуром з Кривоколінного завулка».

Лідія повернулася до нього і, розглядуючи гострим нігтем мізинця брови йому, сказала:

— Погано ти говориш. І завжди начебто складаєш іспит.

— Так і є, — відповів Клим. — Бо ти все допитуєш.

Голос її зазвучав двома нотами, як у дитинстві:

— Я часто погоджуюся з тобою, але це для того, щоб не сперечатися. З тобою можна про все сперечатися, але я знаю, що це марна річ. Ти — слизький... І в тебе нема слів, дорогих тобі.

— Не розумію, навіщо ти кажеш оце, — пробурчав Самгін, догадуючись, що настає якийсь рішучий момент.

— Навіщо кажу? — перепитала вона після паузи. — В одній оперетці співають: «Любов? Ну, а що то — любов?» Я думаю про це з тринадцяти років, з того дня, коли вперше відчула себе жінкою. Це було дуже прикро. Я не вмю думати ні про що, крім цього.

Самгіну здалося, що вона говорить розгублено, провинно. Захотілося бачити її обличчя. Він засвітив сірника, та Лідія, як завжди, сказала з роздратуванням, закривши обличчя долонею.

— Не треба світла.

— Ти любиш грати втемну, — пожартував Клим і — пожалкував: безглуздо.

В саду шумів вітер, листя шаруділо по шибках, по віконницях дрібно стукало віття, і було чути ще якийсь незрозумілий зітхаючий звук, начебто маленький собака завивав крізь сон. Цей звук, вливаючись у шепіт Лідії, надавав її словам тону тужного.

— Не треба брехати одно одному, — чув Клим. — Брешуть для того, щоб вигідніше жити, а я не шукаю вигод, зрозумій це! Я не знаю, чого хочу. Можливо — ти маєш рацію: в мені є щось старече, через це я й не люблю нічого і все здається мені неправильним, не таким, як треба.

Вперше за весь час зв'язку з нею, Клим почув в її словах щось зрозуміле і рідне йому.

— Так, — сказав він. — Багато чого видумано, це я знаю.

І вперше йому захотілося якось особливо приголубити Лідію, зворушити її до сліз, до незвичайних признань, щоб вона оголила свою душу так само легко, як звикла оголювати бунтівне тіло. Він був певен, що зараз скаже щось приголомшливо просте і мудре, вичавить з усього, чого він зазнав, гіркий, але цілющий сік для себе і для неї.

— Мені ось здається, що щасливі люди — це не молоді, а — п'яні, — шепотіла вона далі. — Ви всі не розуміли Діомидова, думаючи, що він божевільний, а він сказав чудово: «Може, бога видумано, але церкви — є, а треба, щоб були тільки бог і людина, кам'яних церков не треба. Існуюче — обтяжує», — сказав він.

— Анархізм напівдіота, — поквапливо мовив Клим. — Я знаю це, чув: «Дерево — дурень, камінь — дурень» та інше... дурниця!

Він почував, що в нього виникають найзначніші думки. Та для висловлення їх пам'ять підступно підказувала чужі слова, напевно вже відомі Лідії. Шукаючи своїх слів і бажаючи спинити шепіт Лідії, Самгін поклав руку на плече їй, але вона так швидко опустила плече, що його рука спорснула до ліктя, а коли він стиснув лікоть, Лідія зажадала:

— Пусти.

— Чому?

— Я йду.

І пішла, залишивши його, як завжди, в темряві, в тиші. Нерідко бувало так, що вона раптом ішла собі, ніби злякана його словами, але цього разу її втеча була особливо прикра, вона потягла за собою, як тінь свою, все, що він хотів сказати їй. Зіскочивши з постелі, Клим відчинив вікно, до кімнати вдерся вітер, вніс запах пилу, почав сердито перегортати сторінки книжки на столі й допоміг Самгину обуритися.

«Завтра поговорю з нею, — вирішив він, зачинивши вікно й лягаючи в постіль. — Годі примх, базікання...»

Йому здавалося, що настрої Лідії стає зовсім невловним, і він уже називав його дволичним. Вдруге він помічав, що навіть і фізично Лідія двоїться: знову, крізь знайомі риси обличчя її, проступає, сховане за ними,

інше обличчя, чуже йому. Її раптом опанувували припадки ніжності до батька, до Віри Петрівни і припадки якоїсь інститутської закоханості в Єлизавету Співак. Бували дні, коли вона дивилася на всіх людей не своїми очима, лагідно, співчутливо і з таким сумом, що Клим тривожно думав: ось зараз вона почне каятися, безглуздо розкаже про свій роман з ним і заплаче чорними сльозами. Йому дуже подобалися чорні сльози, він вважав, що це одна з його добрих вигадок.

Він особливо дивувався, спостерігаючи, як дбайливо Лідія упадає біля його матері, яка говорила з нею все-таки з ласки, докторально, а дивилася не в обличчя дівчині, а в лоб або поверх голови її.

Та раптом ці упадання закінчилися несподіваною і майже грубою вихваткою. Якось увечері, в їдальні за чаєм, Віра Петрівна поблажливо повчала Лідію:

— Право критики засноване або на твердій вірі або на точному знанні. Я не почувую твоїх вірувань, а твої знання, погодься, недостатні...

Лідія, не дослухавши, задумливо промовила:

— Кучер Михайло кричить на людей, а сам не бачить, куди треба їхати, і завжди боїшся, що він задушить кого-небудь. Він уже зовсім погано бачить. Чому ви не хочете полікувати його?

Запитливо глянувши на Варавку, Віра Петрівна знизала плечима, а Варавка пробурмотів:

— Лікувати? Йому шістдесят чотири роки... Від цього не вилікуєш.

Лідія пішла, а через кілька хвилин з'явилася в саду, жваво розмовляючи зі Співак, і Клим чув її запитання:

— А чому я маю виправляти чужі помилки?

Іноді Клим почував, що Лідія ставиться до нього так сухо й напружено, начебто він виявився винним у чомусь перед нею і хоч уже прощений, одначе простити йому було не легко.

Згадавши все це, він подумав ще раз:

«Так, завтра ж поговорю».

Ранком, за чаєм, Варавка, витрушуючи з бородинки хліба, сказав Климові:

— Сьогодні знайомлю редакцію з культурними силами міста. На сімдесят тисяч мешканців виявилось чотирнадцять сил, атож, брат! Три сили перебувають під глас-

ним наглядом поліції, а інші, напевно, майже всі під негласним. Зер коміш...*

Задумався, вичавив у свою склянку з чаєм половинку лимона й сказав, зітхнувши:

— Держава наша — воістину, брат, преоригінальна держава, головка в неї не по тулубу — мала. Послав Лідію на дачу запрошувати письменника Катіна. Що ж ти, писатимеш критику, га?

— Спробую, — відповів Клим.

Вечір з чотирнадцятьма силами нагадав йому суботні засідання навколо кулеб'яки в дядька Хрисанфа.

Дуже постарілий адвокат Гусев викохав живіт і, натискуючи ним на крихку постать Співака, мляво обурювався поширенням в армії балалайок.

— Сопілка, ріжок, гуслі, — ось справжні народні інструменти. Наш народ — лірик, балалайка не відповідає духові його...

Співак, дивлячись в груди йому чорними скельцями окулярів, несміливо відповів:

— Я думаю, що це не правда, а звичка говорити: народне, замість — погане.

І звернувся до дружини:

— Я піду послухаю: чи не плаче?

Він побіг, а Гусев почав доводити статистикові Костіну, чоловікові з пухлим, бабським обличчям:

— Я, звичайно, згоджуюсь, що Олександр Третій був дурний цар, але все-таки він показав нам правильний шлях занурення в національність.

Статистик, відомий усьому місту своєю звичкою сидіти в тюрмі, добродушно посміювався, перелічуючи:

— Церковно-парафіяльні школи, горілчана монополія...

Втрутився Робінзон:

— Вже коли занурюватися в національність, то не можна й балалайки заперечувати.

Костін, перебиваючи Робінзона, вигукував:

— Вся ця політика встромляння соломинок у колеса історії...

Похмуро усміхаючись, Іноків сказав Климові:

— Тюремний сиділець говорить про історію, наче вірний раб про свою пані...

* Дуже смішно (нім.). — Ред.

Іноків був зловісно одягнений в чорну, суконну сорочку, підперезану широким паском, чорні штани в нього заправлено в чоботи; він дуже схуд і, розглядаючи всіх сердигими очима, часто, разом з Робінзоном, підходив до стола з горілкою. І завжди за ним боком, наче краб, ішов редактор. Клим двічі чув, як він казав фейлетоністові півголосом:

— Ви, Нароков, не дуже налягайте, вам — шкодить.

Біля стола командував письменник Катін. Він — не постарішав, тільки на скронях з'явилися сивенькі язички волосся та на пружних щоках візерунки червоних жилок. Він, як той м'ячик, котився з кутка в куток, ловив людей, тягнув їх до горілки і жваво, тенорком, жартував з редактором:

— Розтрясемо обивателя, Максимовичу? Віддубасимо. Ти тільки марксизму не пускай! Не пустиш? Ото ж бо! Я — старовір...

І, закушуючи, жмурачись від захоплення, говорив:

— Ні, це все-таки гриб фабричний, не надихає! А от, сестра дружини моєї навчилася гриби маринувати — знаменито!

Помічник Гусева, молодий адвокат Правдін, застєбнутий у добре пошиту візитку, причесаний і напаханий, як перукар, повчав Томиліна і Костіна:

— Незаперечні норми права...

Томилін усміхався мідною усмішкою, а Костін, ласкаво потираючи свої неприродно розвинені сідниці, відказував м'яким тенорком:

— Ось у оцих нормах ваших і криються всі основи соціального консерватизму.

Вдова нотаріуса Козакова, колишня курсистка, діячка в галузі позашкільної освіти, жінка в пенсєне, з гарним і суворим обличчям, доводила редакторові, що теорії Пєсталощі і Фрєбеля незастосовні в Росії.

— У нас є Пирогов, е...

Робінзон перебив її, нагадавши, що Пирогов рекомендував шмагати дітей, і став декламувати вірші Добролюбова:

Та не тим шмаганням недостойним,
Як шмагають дурнів знов і знов,
А таким, яке вважав пристойним
Сам Микола Іванич Пирогов.

— Вірші — погані, а в Європі скрізь шмагають дітей, — рішуче заявила Козакова.

Доктор Любомудров висловив сумнів:

— Чи скрізь? І, здається, не шмагають, а б'ють лінійкою по руках.

— І — шмагають, — наполягала Козакова. — І в Англії шмагають.

Одягнений в синій піджак з кошлатого драпу, у важкі штани, що низько спустилися на тупоносі чоботи, Томилін ходив по ідальні, як по базару, втирав хусточкою дуже спітніле, руде обличчя, придивлявся, прислухався і лише зрідка кидав поблажливо коротенькі фрази. Коли Правдін, пристрасний театрал, крикнув до когось:

— Дозвольте, це забобон, що театр — школа, театр — видовище! — Томилін сказав, усміхаючись:

— Все життя — видовище.

Капітан Горталов, колишній вихователь у кадетському корпусі, якому заборонили діяльність педагога, солідний краєзнавець, талановитий квітник і городник, худорлявий, жилавий, з гарячими очима, доводив редакторові, що протуберанці є результатом падіння твердих тіл на сонце й розхлюпування його маси, а біля чайного стола міцно сидів Радеєв і говорив дамам:

— Бувши трохи, — а втім, дуже небагато, — начитаним і знаючи Європу, я вважаю, що в особі інтелігенції своєї Росія створила щось зовсім виняткове й величезної цінності. Наші земські лікарі, статистики, сільські вчителі, письменники і взагалі духовного діла люди — скарб надзвичайний...

«Жартує? Іронізує?» — догадувався Клим Самгін, слухаючи гладенький, кволий голосок.

Капітан Горталов парадним кроком солдата підійшов до Радеєва, простягнув йому довгу руку.

— Правильна оцінка. Прекрасна ідея. Моя ідея. І тому: російська інтелігенція повинна зрозуміти себе як щось єдине ціле. Саме так. Як, приміром, орден іоаннітів, єзуїтів, так! Інтелігенція, вся, повинна стати єдиною партією, а не дробитися! Це диктується нам усім ходом сучасності. Це повинно б диктувати нам і почуття самозбереження. У нас нема друзів, ми чужоземці. Так. Бюрократи і капіталісти поневолюють нас. Для народу ми — диваки, чужі люди.

— Правда — чужі! — лірично вигукнув письменник Катін, що вже трохи захмелів.

У словах капітана було щось барабанне, голос його оглушував. Радеєв, киваючи головою, обережно відсувався разом з стільцем і бурмотів:

— Тут потрібна поправочка...

Прийшов Співак, нахилився до дружини й сказав:

— Спить. Міцно спить.

Всі ці люди нітрохи не цікавили Кліма, ще раз воскресаючи в пам'яті дитячі враження: піймані п'яним рибалкою раки, шарудячи хвостами, розлазяться на всі боки по підлозі в кухні. Байдуже слухаючи їх розмови, ухиляючись від участі в суперечках, він придивлявся до Інокова. Йому не сподобалося, що Іноков їздив з Лідією на дачу запрошувати письменника Катіна, не подобалося, що цей грубий хлопець так фамільярно розхитується між Лідією і Співак, нахилиючись з усмішечкою то до одної, то до другої. На початку вечора з такою самою усмішечкою Іноков підійшов до нього й спитав:

— Випхнули з університету?

Несподіваність і форма запитання приголомшили Кліма, він глянув у невдале обличчя хлопцеві запитливо.

— Бунтували? — знову спитав той, а коли Клім сказав йому, що він цього семестру не вчився, Іноков безцеремонно поставив третє запитання:

— З обережності не вчились?

— До чого тут обережність? — сухо спитав Клім.

— А щоб не встряти в історію,— пояснив Іноков і повернувся спиною.

А через кілька хвилин він розказував Вірі Петрівні, Лідії і Співак:

— Минуло місяців зо два, повернувся він з Парижа, зустрів мене на вулиці, кличе: приходьте, ми з дружиною чудові річ купили! Прийшов я, хочу сісти, а він підсовує мені химерного на вигляд легкого стільчика, на тонких, золочених ніжках, з бархатним сидінням: сідайте, будь ласка! Я відмовляюсь, побоюючись, щоб не зламати таку тендітну штуку, — ні! Сідайте, — просить! Сів я, і раптом піді мною музика заграла, щось дуже веселе. Сиджу, почувую, що почервонів, а він з дружиною обоє дивляться на мене щасливими очима й сміються, раді, як діти! Встав я, музика замовкла. Ні, кажу, це мені не подобається, я звик музику слухати вухами. Образились.

Це грубе оповідання, розсмішивши матір і Співак, примусило і Лідію усміхнутися, а Самгін подумав, що Іноків спритно вдає простодушного, а насправді він, мабуть, хитрий і злий. Ось він говорить, поблискуючи холодними очима:

— Так, їздили люди в найчудовіше місто Європи, знайшли там найпошлішу річ, купили і — раді. А ось, — він подав Співак цигарницю, — ось це зробив і подарував мені один сухотний столяр, одружений, четверо дітей.

Цигарницею захоплювались. Клим теж узяв її в руки, вона була зроблена з кореневища ялівцю, на кришці її майстер сміло вирізав маленького чортика, чортик сидів на купинці й тонкою очеретинкою дражнив чаплю.

— Дві доби, день і ніч вирізував, — говорив Іноків, потираючи лоба й запитливо поглядаючи на всіх. — Тут, між музикальним стільчиком і цією штукаю, є щось, чого я не можу зрозуміти. Я взагалі багато чого не розумію.

Він широко усміхнувся, потрусив головою й закурих цигарку, а запаленого сірника погасив, стиснувши його пальцями, а вже тоді кинув його на чайне блюдечко.

— Спочатку ти дивишся на речі, а потім вони на тебе. Ти на них — з цікавістю, а вони — вимогливо: відгадай, чого ми варті? Не грошима, а душевно. Піду, вип'ю горілки...

Самгін пішов за ним. Біля стола з закусками було тісно й ораторствував Варавка зі склянкою вина в одній руці, а другою поклавши бороду на плече й притримуючи її там.

— Студентські заколоти — це вияв опозиційності емоціональної. В юності люди здаються самі собі талановитими, і це дає змогу їм думати, що ними управляють нездари.

Він сьорбнув ковток вина й говорив далі, підвищивши голос:

— А що влада в нас справді бездарна, то емоціональна опозиційність нашої молоді тим самим дуже виправдується. Ми були б і смирнішими і розумнішими, якби були наші державні люди талановитими, як, наприклад, в Англії. Та — державних талантів у нас — нема. І ось ми підіймаємо на щитах навіть такого, як Вітте.

Безцеремонно розштовхавши людей, Іноків пройшов до стола і там, наливаючи горілки, сказав півголосом Климові:

Здорово зроблений вітчим ваш. А хто отой рудий?
Колишній учитель мій, філософ.

Бовдур, мабуть.

Самгін хотів розсердитися, але бачачи, що Іноков жує сир, як баран траву, вирішив, що сердитися не варто.

— А де Сомова? — спитав він.

— Не знаю, — байдуже відповів Іноков. — Здається, в Казані на акушерських курсах. Я ж з нею розійшовся. Вона все дбає про конституцію, про революцію. А я ще не знаю, чи потрібна революція...

«Ото нахаба», — подумав Самгін, слухаючи глухуватий, буркотливий голос.

— Якщо революції хочуть заради ситості, я — проти, бо ситий я гірший за себе голодного.

Клим міркував: як би сконфузити, викрити хитрого волоцюгу, що так спритно грає роль простодушного хлопця? Але раніше, ніж він устиг придумати що-небудь, Іноков сказав, легенько вдаривши його по плечу:

— Цікаво мені знати, Самгін, про що ви думаєте, коли у вас робиться таке щуче обличчя?

Клим, нахмурившись, відсунувся, а Іноков, намазуючи шматок житнього хліба маслом, роздумливо говорив далі:

— З тиждень тому сиджу я в міському саду з милою дівчиною, пізно вже, тихо, місяць котиться в небі, хмарки біжать, листя падає з дерев у тінь і світло на землі; дівчина, подруга дитячих днів моїх, повія-одиначка, нудьгує, скаржиться, кається, взагалі — роман, як слід йому бути. Я — втішаю її: кинь, кажу, облиш! Покаяння двері легко відчиняються, та — яке пуття?.. Хочете випити? Ну, а я — вип'ю.

Примруживши ліве око, він випив і всунув у рот маленький шматочок хліба з маслом; це не перешкодило йому говорити.

— Раптом — ідете ви з таким ось щучим обличчям, як зараз. Ех, думаю, мабуть, не те я кажу Анюті, а ось оцей знає, що треба сказати. Що ви, Самгін, сказали б такій дівчині, га?

— Напевно, те саме, що й ви! — чемно відповів Клим, почувавши, що в нього зникло бажання викривати хитрощі Інокова.

— Те саме? — перепитав Іноків. — Не вірю. Ні, у вас є щось про себе, повинно бути щось...

Клим усміхнувся, зміркувавши, що в цьому разі усмішка буде значнішою за слова, а Іноків знову простягнув руку до пляшки, але відмахнувся від неї й пішов до дам.

«Женолюбний», — подумав Клим, але вже поблажливо.

Як і перше, він часто зустрічав Іноківа на вулицях, на березі річки, серед вантажників або осторонь від людей. Стоїть, загрузнувши в пісок по кісточки, жує соломину, перекушує її, випльовуючи шматочки, або курить і, задумливо примруживши очі, дивиться на комашину роботу людей. Завжди він чомусь забруднений пилюгою, а широкий, зім'ятий капелюх робить його схожим на факельника. Бачив його, як він виходив з пивної поруч з Дроновим; Дронов, хихикаючи, робив правою рукою круглі жести, ніби тягаючи за чуба когось невидимого, а Іноків сказав:

— Саме так. Може, це тільки здається, що топчемося на місці, а насправді сходимо кудись по спіралі.

На вулиці він говорив так само голосно й безцеремонно, як у кімнаті, і розглядав зустрічних людей впрост, наче заблудлий, що шукає: кого спитати, куди йому йти?

Не можна було зрозуміти, чому Співак завжди підкреслює Іноківа, чому мати і Варавка явно симпатизують йому, а Лідія годинами розмовляє з ним у саду й приязно усміхається? Ось і зараз усміхається, стоячи біля вікна перед Іноківим, що присів на підвіконня з цигаркою в руці.

«Так, з нею конче треба поговорити...»

Він зробив це наступного дня; зразу ж після сніданку пішов до неї нагору й застав її одягнутою до виходу в пальті, капелюшку, з зонтиком у руках, — дрібний дощ лизав шибки у вікнах.

— Куди це ти?

— До канцелярії губернатора, по паспорт.

Вона усміхнулась.

— Як ти смішно здивувався! Я ж тобі сказала, що Алина кличе мене в Париж і батько пустив...

— Це — неправда! — гнівно відказав Клим, почувачи, що в нього тремтять ноги. — Ти ані слова не казала мені... вперше чую? Що ти робиш? — обурено спитав він.

Лідія сіла на стілець, кинувши зонтик на диван; її смугляве, дуже виснажене обличчя розгублено усміхалось, в очах у неї Клим бачив щирій подив.

— Як це дивно, — тихо заговорила вона, дивлячись в обличчя йому й кліпаючи очима. — Я була певна, що сказала тобі... що читала лист Аліни... Ти не забув?

Клим заперечливо похитав головою, а вона встала і, ходячи по кімнаті, сказала:

— Бачиш, як це вийшло, — я завжди так багато з тобою розмовляю і сперечаюсь, коли я сама, що мені здається, ти все знаєш... усе зрозумів.

— Я б теж поїхав з тобою, — пробурмотів Клим, не вірячи їй.

— А університет? Тобі вже час їхати до Москви... Ні, як це дивно вийшло в мене! Кажу тобі — я була певна...

— А коли ж ми обвинчаємось? — спитав Клим сердито й не дивлячись на неї.

— Що-о? — спитала вона, спинившись. — Хіба ти... хіба ми повинні? — почув він її тривожний шепіт.

Вона стояла перед ним, широко розплющивши очі, в неї тремтіли губи і обличчя було червоне.

— Навіщо — вінчатися? Я ж не вагітна...

Це прозвучало так ображено, начебто було сказано не нею. Вона пішла, залишивши його в порожній, неприбраній кімнаті, серед тиші, майже не порушуваній боязким шарудінням дощу. Раптове вирішення Лідії поїхати, а особливо її переляк у відповідь на запитання про одруження так збентежили Кліма, що він навіть не зразу образився. І лише посидівши з хвилину, зо дві в стані пригніченості, зірвав окуляри з носа і, до болю поскубуючи вуса, почав ходити по кімнаті, обурено міркуючи:

«Розрив?»

Він зразу ж нагадав собі, що він же й сам думав про можливість розриву цього зв'язку.

«Так, думав! Але — тільки в хвилини, коли вона мучила мене безглуздими запитаннями. Думав, але не хотів, я не хочу втрачати її».

Спинившись перед дзеркалом, він вигукнув:

«І вже коли розрив, то ініціатива повинна була виходити від мене, а не від неї».

Він озирнувся, йому здалося, що він сказав ці слова вголос, дуже гучно. Покоївка, що спокійно витирала стіл, переконала його, що він кричав у думці. В дзеркалі він

бачив обличчя своє блідим, короткозорі очі розгублено кліпали. Він поквапливо надів окуляри, швидко побіг до своєї кімнати й ліг, стискаючи скроні долонями, закусивши губи.

Через півгодини він переконав себе, що його особливо ображає те, що він не міг примусити Лідію ридати від захоплення, вдячно цілувати руки йому, зачудовано шепотіти ніжні слова, як це робила Нехаєва. Жодного разу, ані на хвилину не дала йому Лідія втішитися гордістю мужчини, що дає жінці щастя. Йому було б легше порвати зв'язок з нею, якби він зазнав цієї втіхи.

«Жодної щирої ласки не дала вона мені»,— думав Клим, з обуренням згадуючи, що пестоші Лідії були для неї тільки матеріалом для дослідження їх.

«Ніщше має рацію: до жінки треба підходити з нагаєм у руці. Слід би додати: з цукерком у другій».

Поступово заспокоюючись, він подумав, що зв'язок з нею, вже й тепер тривожний, далі став би нестерпним, ненависним. Напевно, Лідія, в безглузких шуканнях чогось, нібито прихованого за фізіологією статі, стала б зраджувати його.

«Макаров казав, що Дон-Жуан — не розпусник, а — шукач невідомих, незазнаних відчужень, і що на таку саму пристрасть до шукань незазнаного, напевно, хворіє багато жінок, наприклад, Жорж Занд, — міркував Самгін. — Макаров, проте, не називав цієї пристрасті хворобою, а Туробоев назвав її «духовним вампіризмом». Макаров казав, що жінка напівсвідомо прагне розкрити мужчину до останньої риси, щоб зрозуміти джерело його влади над нею, зрозуміти, чим він переміг її в давні часи».

Клим Самгін міцно заплющив очі й вилаяв Макарова.

«Ідіот. Що може бути дурніше за романтика, який вивчає гінекологію? Наскільки простий і природніший Кутузов, який так легко і швидко відбив у Дмитра Марину, Іноков, який відмовився від Сомової, як тільки він побачив, що йому нудно з нею».

Думки Самгіна набували дедалі войовничішого характеру. Він підсилено намагався загострювати їх, бо за думками в нього виникала невиразна свідомість найсерйознішого програшу. І не тільки Лідію програно, втрачено, а й ще щось, важливіше для нього. Та про це він не хотів думати і тільки-но почув, що Лідія вернулася,

рішуче пішов говорити з нею. Вже коли вона хоче розійтись, то нехай визнає себе винною в розриві й попросить вибачення...

Лідія писала листа, сидячи за столом у своїй маленькій кімнатці. Вона мовчки глянула на Кліма через плече й запитливо підняла дуже густі, але легкі брови.

— Нам слід поговорити,— сказав Клим, сідаючи до стола.

Поклавши перо, вона підняла руки над головою, потягнулася й спитала:

— Про що?

— Треба,— сказав Клим, стараючись дивитися в обличчя їй суворим поглядом.

Сьогодні вона була особливо схожа на циганку; рясне кучеряве волосся, якого вона ніколи не могла причесати гладенько, сухувате, смугляве обличчя з гарячим поглядом темних очей і довгими віями, загнутими догори, тонкий ніс і гнучка постать в спідниці кольору бордо, вузькі плечі, закутані оранжовою шаллю з блакитними квітами.

Раніше ніж Самгін устиг знайти досить вагомї слова, щоб почати свою промову, Лідія почала тихо й серйозно:

— Ми говорили так багато...

— Дозволь! Не можна поводитися з людиною так, як ти зі мною,— поважно заговорив Самгін. — Що означає це несподіване вирішення — до Парижа?

Та вона, не слухаючи його, говорила далі таким тоном, начебто їй було тридцять років:

— Крім того, я розмовляла з тобою, коли, пішовши від тебе, залишалася сама. Я — чесно говорила й за тебе... чесніше, ніж ти сам міг би сказати. Авжеж, повір мені! Ти ж не дуже... хоробрий! Тому ти й сказав, що «кохати треба мовчки». А я хочу говорити, кричати, хочу зрозуміти. Ти радив мені читати «Підручник акушерства»...

— Не будь злопам'ятною,— сказав Самгін.

Лідія усміхнулась, питаючи:

— Хіба ти на зло радив мені читати «Гігієну шлюбу»? Але я не читала цієї книжки, в ній же, напевно, не пояснено, чому саме я потрібна тобі для твого кохання? Це — дурне запитання? В мене є інші, дурніші за це. Мабуть, ти маєш рацію: я — дегенератка, декадентка і непридатна для здорового, врівноваженого чоловіка. Мені здава-

люся, що я знайду в тобі людину, яка допоможе... а втім, я не знаю, чого сподівалася від тебе.

Вона встала, випросталась, дивлячись у вікно, на хмари кольору брудного льоду, а Самгін сердито сказав:

— Але і я теж... думав, що ти будеш хорошим другом мені...

Задумливо дивлячись на нього, вона говорила далі тихіше:

— Ти подивись, як усе це швидко... наче стружка спалахнула... І — нема.

Смугляве обличчя її потемнішало, вона одвела погляд від обличчя Кліма і встала, випрямилась. Самгін теж устав, чекаючи слів, прикрих для нього.

— Не радісно жити, нічого не розуміючи, в якомусь тумані, де зрідка, на хвилину спалахує палючий вогник.

— Ти дуже мало знаєш, — сказав він, зітхнувши, постукуючи пальцями по коліну. Ні, Лідія не дозволяла образитися на неї, сказати їй якісь гострі слова.

— А що треба знати? — спитала вона.

— Треба вчитися.

— Хіба? Весь вік почувати себе школяркою?

Усміхнулася, дивлячись у вікно, в строкате небо.

— Мені здається, що все, що я вже знаю, — не треба знати. Та все-таки я спробую вчитися, — чув він задумливі слова. — Не в Москві, метушливій, а, може, в Петербурзі. А до Парижа треба їхати, бо там Алина і їй — погано. Ти ж знаєш, що я люблю її...

«За що?» — хотів спитати Самгін, але ввійшла покоївка й попросила Лідію піти вниз, до Варавки.

Зі сходів зійшли поруч і мовчки. Клим постояв у передпокої, дивлячись, як по стіні витягнулись на вішалці різні пальта, було в них щось таке, що нагадувало юрбу жebraків на церковній паперті, безголових жebraків.

«Ні, все це — не так, не договорено», — вирішив він і, прийшовши до себе в кімнату, сів писати листа Лідії. Писав довго, але, прочитавши списані аркушики, визнав, що його послання склали двоє людей, однаково не схожих на нього: один невдало й грубо жартував з Лідії, другий жалібно й невміло виправдовував у чомусь себе.

«Та я ж ні в чому не винен перед нею», — обурився він, порвав лист і зразу ж вирішив, що поїде до Нижнього Новгороду, на Всеросійську виставку. Несподівано поїде,

як це робить Лідія, і поїде перше, ніж вона збереться за кордон. Це примусить її зрозуміти, що він не засмучений розривом. А може, вона зрозуміє, що йому тяжко, змінить своє вирішення й поїде з ним?

Та коли він сказав Лідії, що післязавтра їде, вона зауважила зовсім байдуже:

— Як добре, що в нас це вийшло без драматичних сцен. А я ж думала, що сцени будуть.

Обнявши, вона міцно поцілувала його в губи.

— Ми розстаємося друзями? Потім зустрінемося знову, розумнішими, правда? І, може, інакше подивимось одно на одного?

Клим був трохи зворушений чи здивований і словами її і сльозинками в куточках очей, він сказав тихенько, упрощуючи:

— Чи не краще тобі їхати зі мною?

— Ні,— сказала вона рішуче.— Ні, не треба! Ти перешкодиш мені.

І швидко втерла очі. Побоюючись, що він скаже їй щось недоречне, Клим теж швидко поцілував її в суху, гарячу руку. Потім, походжаючи по своїй кімнаті, він міркував:

«По суті, вона нещасна, ось що. Пустоцвіт. Бездушна вона. Розуміє, але не відчуває...»

Спинився посеред кімнати, скинув окуляри і, розгойдуючи їх, оглядаючись, подумав уголос:

«Але — як швидко розігралося все це. Справді — як стружки згоріли».

Він відчував себе розгубленим, але в той же час почував, що для нього настали дні відпочинку, якого він уже потребував.

Через кілька днів Клим Самгін під'їжджав до Нижнього Новгороду. Версти за три до вокзалу поїзд, туго набитий людьми, покотився повільно, начебто машиніст хотів, щоб пасажери краще розгляділи на похмурому полі, серед жовтих лисин піску і бруднозелених островів дерну, строкате скупчення новеньких, різноманітних, химерних споруд.

Поряд з рейками, трохи нижче насипу, сліпуче сяяла на сонці споруда машинного відділу, збудована з заліза і скла, схожа формою на величезне корито, перекинуте догори дном; крізь скло видно було, що всередині споруди повільно рухається збирище металевих страхіть,

штовхають один одного полонені залізні звірі. Півколом вигнувся одноповерховий павільйон сільського господарства, прикрашений дерев'яною різьбою в тому російському стилі, що його вигадав німець Ропет. Здіймалося, перевищуючи одна одну, ще багато примхливо розкиданих споруд незвичайної архітектури, деякі з них нагадували про приємне мистецтво кондитера, і наче велетенська грудка цукру вирізався з їх строкатого нагородження білий особняк художнього відділу. Блищав і топився на сонці двоголовий золотий орел на вищій царського павільйону, збудованого в стилі теремів, що їх змальовують на картинках казок. А над золотим орлом в голубуватому повітрі здувся сірий пузир повітряної кулі, прив'язаний на довгому мотузку.

Неспішний рух поїзда примушував це місто повільно крутитися, здавалося, що всі його незвичайні споруди крутяться навколо невидимої точки, змінюють місця свої, затуляючи одна одну, перебігають між піщаними доріжками і невеличкими площами. Це враження сплутаного танку, лінійної, але дужої штовханини, підсилювали іграшкові фігурки людей, що обережно ходили поміж споруд вигнутими доріжками; людей було небагато, і лише деякі з них покvapливо розбігалися в різних напрямках, а більшість викликала думку про тих, що заблукали, чогось шукали. Люди здавалися менш рухливими, ніж споруди, споруди показували їй ховали їх за рогами своїми.

Це напівказкове враження тихого, але могутнього танку залишилося в Самгіна майже на весь час його життя в химерному місті, збудованому на краю неродючого, сумного поля, що його, вдалині, замкнула синювата щетина соснового лісу — «Савелова грива» і — за невидимою Окою «Дятлові гори», де серед зелених садів ховалися будиночки і церкви Нижнього Новгороду.

Спинившись в одній з дерев'яних, нашвидку збитих гостиниць, в якій усе рипіло, потріскувало і в кожному звукові почувалося щось судорожне, Самгін швидко вмився, переодягся, випив склянку теплого чаю і зараз-таки пішов на виставку; до неї було не більше як триста кроків.

Повернувся він надвечір, осліплений, оглушений, почувавши себе так, наче побував у далекій, невідомій йому країні. Та це відчуття насиченості не обтяжувало, а, ніби розширюючи Кліма, наполегливо вимагало форми й

обіцяло винагородити великою радістю, яку він уже не-виразно почував.

Оформилась вона не скоро, в один з непогожих днів не дуже ласкавого літа. Клим лежав на постелі, кутаючись у блаженку ковдру, накинувши поверх неї пальто. Хлюпав по лунких дахах сердитий дощ, гримів грім, стрясаючи будинок гостиниці, в щілини вікон свистів і пирхав мокрий вітер. В трьох місцях із стелі на підлогу рівномірно падали важкі краплі води, від якої тхнуло клеєвою фарбою і болотяною гниллю.

Клим Самгін бачив, що перед ним розгорнулася величезна, фантастично багата країна, існування якої він не підозрівав; країна найрізноманітнішої праці, ось — вона зібрала продукти її і, як на долоні, гордо показує собі самій. Можна думати, що гарненькі споруди навмисно побудовано на похмурому полі, обік з бідною й брудною слободою, потворно безбарвні житла якої нудно розкидані по піску, намитому Волгою і Окою, звідки в хмурі дні, коли з Волги дув гарячий «низовий» вітер, летіла сіра, колоча курява.

В цьому сусідстві багатства країни і вбогості якихось людців її начебто крився хвастовитий натяк:

«Живемо — погано, а працюємо — он як добре!»

Не так ошатно й хвастовито, але ще переконливіше кричав про багатство країни ярмарок. Присадкуваті, одноманітно жовті ряди його кам'яних крамниць, пороззявлявши широкі пащі дверей, показували в печерному присмерку груддя різноманітно опрацьованих металів, купи полотен, ситцю, шерстяних матерій. Блищав квітчасто розмальований фарфор, сяяли дзеркала, відбиваючи все, що рухалося повз них, поряд з торгівлею церковними речами торгували майстерно гранованим склом, а напроти величезних вітрин, тісно заставлених келихами і чарками, блищав фаянс, пристосований для вбиралень. У цьому сусідстві церковного з домашнім Клим Самгін прихильно відзначив широку безсоромність торгівлі.

Людей на ярмарку було більше, ніж на виставці, поводилися вони вільніше, голосніше, і здавалося, що всі служать торгівлі з радістю. Вражала різноманітність типів, було багато іноземців, іногородців, тепло одягнених жителів Сходу, слух ловив чужу мову, око — незвичайні постаті й обличчя. Серед росіян нерідко траплялися сухорляві бородачі, які неприємно нагадували диякона, і тоді

Самгін ненадовго, на хвилину, але тривожно згадував, що таку могутню країну хочуть перебудувати на свій лад люди з трьома пальцями, розстрижені диякони, істеричні п'яки, веселі студенти, як-от Маракуєв та інші; Поярков, якого Клим вважав безбарвним, гарний, солідний Прейс, який, напевно, буде професором, — ці двоє не турбували Кліма. Самовпевнений, цифролюбний Кутузов збляк у пам'яті, та Клим і не любив думати про нього.

Дивлячись у дерев'яну, з палубних рейок, стелю, він стежив, як по щілинах стікає вода і, збираючись в скляні, великі кульки, падає на підлогу, утворюючи калюжі.

Згадувався блиск холодної зброї із Златоуста; шити ножів, виделок, ножиць і замків з Павлова, Ваці, Ворсми; у павільйоні військово-морському, орнаментованому рушничними патронами, шаблями і багнетами, показували довгогорлу, чистеньку гармату з Мотовилихи, блискучу й холодну, як риба. Кремезний, наче з бронзи вилитий матрос, погладжуючи синє підборіддя, підкручуючи чорні вуса, поблажливо й смішно пояснював публіці:

— Ця гармата зар'яжається ось з цього місця, ось оцим снарядом, якого ви навіть не підіймете, і палить у даному напрямі на ціль, значить — по ворогові. Пане, не штурхайте паличкою, не можна!

Блищала золота парча, як житне поле липневого вечора при заході сонця, смуги газету нагадували про голу-бувате світло місячних ночей взимку, різнобарвні матерії — осіннє забарвлення лісів; поетичні порівняння ці з'явилися в Кліма після того, як він побував у відділі живопису, де «пояснюючий пан», лобатий, довговолосий і худий, з розгвинченим тілом, захоплено розказуючи публіці про пейзаж Нестерова, Левітана, назвав Русь парчовою, ситцьовою і нарешті — «чудесно вишитою по бархату земному шовками різнобарвними рукою найбільшого з художників — божою рукою».

Клим відчув гордість патріота, розглядаючи в павільйоні Середньої Азії грубі підробки німецькі під російську парчу для Хіви і Бухари, під яскраві ситці Морозових і квітчастий фарфор Кузнецових.

Іграшки і машини, дзвони й екіпажі, продукція ювелірів і роялі, барвистий казанський сап'ян, такий приємний, коли його помацати, гори цукру, величезні купи прядивних мотузків і просмолених кодол, каплиця, збудована з стеаринових свічок, дивовижної краси хутра Сорокоумів-

ського і залізо з Уралу, викладене ароматне мило, чудово вичинені шкури, вироби з щетини — перед цим нагромадженням незчисленного багатства збиралися невеликі групи людей і, дивлячись на грандіозну працю своєї вітчизни, трохи бентежили Самгіна, прохолоджуючи своїм мовчанням його підвищений настрій.

Рідко чув він вигуки захоплення, а якщо вони лунали, то найчастіше з уст жінок перед вітринами текстильників і посудників, парфюмерів, ювелірів і хутовиків. А втім, можна було думати, що більшість людей німіла від безлічі вражень. Та часом Климові здавалося, що тільки жіночі похвали звучать щирою радістю, а в міркуваннях мужчин невдало приховано заздрість. Він навіть подумав, що, можливо, Макаров має рацію: жінка краще за мужчину розуміє, що все на світі — для неї.

Його патріотичне почуття особливо високо здіймалось, коли він зустрічав групи інородців, що зібралися на свято нації, яка владає ними, від Білого моря до Каспійського і Чорного та від Гельсінгфорса до Владивостока. Повільно йшли хівінці, бухарці і товсті сарти, що їх плавні рухи здавалися млявими тим людям, які не знали, що швидкості — властивість диявола. Розніжені перси, з розфарбованими бородами, стояли біля клумби квітів, високий дід з оранжовою бородою і пурпуровими нігтями, показуючи на квіти довгим пальцем виплеканої руки, розмірено, ніби читаючи вірші, говорив щось до почту, який шанобливо його оточував. Потворно великий перстень з рубіном виблискував на пальці, притягаючи до себе зачарований погляд худенького чоловіка в чорному, косо зрізаному, каркульовому ковпаку. Не відриваючи від рубіна мокреньких, червоних очей, чоловік ворушив товстими губами і, здавалось, боявся, що камінь вискочить з важкої, золотої оправы.

Часто траплялися благообразні казанські татари і татари-кримчаки, схожі на румун-музикантів, шумно бігали грузини і вірмени, не кваплячись, ступали похмурі, біляві фінни, будівники трамвая й фунікулерів у місті. Біля павільйону Архангельської залізниці, збудованого в стилі стародавніх церков Північного краю Савою Мамонтовим, меценатом і будівником цієї залізниці, жила родина кирпичних самоїдів, показуючи публіці моржа, який жив у прибудованому до павільйону басейні і нібито в хвилини благодушного настрою говорив:

«Дякую, Саво!»

В повстаній юрті сиділо навпочіпки дев'ять душ киргизів чавунного кольору; семеро з них, з великою силою, дули в довгі сурми з якогось глухого до музики дерева; юнак, з неймовірно широким переніссям і чорними очима десь біля вух, дрімотно бив у бубон, а іграшково-маленький дідок з обличчям, оброслим зеленуватим мохом, похлоп'ячому бив руками по казану, обтягнутому шкурою осла. Часом він широко роззявляв беззубого рота, зашитого волоссям ріденьких вусів, і хвилини зо дві, зо три тягнув тонким горловим голосом, що різав вуха:

— Йо-йо-и-и-йо-е-е-о-и-и-и...

Володимирські пастухи-ріжечники, з аскетичними обличчями святих і очима хижих птахів, чудово грали на різках російські пісні, а на другій естраді, проти військово-морського павільйону, чорнобородий красунь Главач диригував струнними інструментами свого оркестру, що грав химерну п'єсу, яка звалася в програмі «Музикою небесних сфер». Цю п'єсу Главач грав по три рази на день, публіка дуже любила її, а люди допитливого розуму бігали в павільйон слухати, як тиха музика звучить у сталюму жерлі довгої гармати.

— Чудовий акустичний феномен, — сказав Климові якийсь дуже чемний і женоподібний чоловік з гарними очима. Самгін не вірив, що гармата може відгукуватися на «Музику небесних сфер», але, настроений благодушно, спокусився й пішов слухати гармату. Нічого не почувши в її холодній дірі, він відчув себе дуже безглуздо й вирішив не підкорятися голосові народу, який вихваляв Орину Федосову, розповідачку стародавніх билин Північного краю.

Щоденно, в час вечірньої відправи в церквах, до дерев'яних помостів, на яких висіли дзвони Оконишнікова та інших заводів, підходив літній чоловік у чумарці, в теплом кашкеті. Оголивши лисий череп, формою схожий на диню, він тричі хрестився, дивлячись у небо люто розширеними очима, очі в нього були білі й порожні, як у сліпого. Потім він у пояс кланявся глядачам і слухачам, що чекали його, вилазив на поміст і розгойдував п'ятипудовий язик великого дзвона. Поважчо пливли, м'яко бухаючи, соковиті зітхання чутливої мілі; здавалося, що залізний, чорний язик ожив і сам, у розпачі, б'є лисим черепом об край дзвона.

Нарешті йому вдавалося спинити розгойданий язик, тоді він переходив на другий поміст, до маленьких дзвонів, і чорний, починав судорожно смикати руками й ногами, видзвонюючи «Слався, слався, наш російський цар». Смикався дзвонар так, що здавалося — він висить у зашморгу невидимого мотузка, хоче звільнитися з нього, мотає головою, сухе довге обличчя його пухне, наливається кров'ю, та що далі, то гучніше славословить царя слухняна мідь дзвонів. Віддзвонивши, він втирав пітний череп, мокре обличчя великою синьо-білою картою хусткою, знову дивився в небо страшними білими очима, кланявся публіці і йшов собі, не відповідаючи на похвали, на запитання. Казали, що його прибило якесь лихо, і він дав обітницю мовчати до кінця днів своїх.

Клим Самгін кілька разів дивився на дзвонаря і раптом помітив, що дзвонар схожий на Диякона. З цієї хвилини він став думати, що дзвонар учинив якийсь злочин і ось — мовчки кається. Климові захотілося бачити Диякона на місці дзвонаря.

А взагалі Самгін жив у тихому розчуленні перед ряснотою і різноманітністю речей, товарів, створених руками ось оцих, різноманітно простеньких чоловічків, які, не поспішаючи, ходять по доріжках, посипаних чистеньким піском, скромно розглядають продукти праці своєї, негolosно похваляють те, що бачать, а найбільше вдумливо мовчать. І Самгін починав почувати себе винним у чомусь перед чоловічками, він дивився на них приязно, навіть з відтінком шанобливості до їх зовнішньої незначності, за якою криється казкова, всестворююча сила.

«Ось — університет, — думав він, зважуючи свої враження. — Пізнання Росії — ось найголовніша жива наука».

Йому дуже заважав Іноков, безглузда постать якого в широкій розлітайці, в капелюсі факельщика здаля привертала до себе увагу, сновигаючи всюди, наче фантастичний і голодний птах у пошуках їжі. Іноков дуже змужнів, щоки в нього обростали дрібними кучериками темного волосся, це трохи пом'якшувало його вилицювате й рябе, грубувате обличчя.

Відмовитися від зустрічей з Іноковим Клим не наважувався, бо цей мало приємний хлопець, так само як і брат Дмитро, багато знав і міг до пуття розказати про кустарні промисли, рибництво, хімічну промисловість, судно-

плавну справу. Це було корисно Самгіну, але мова Інокова завжди трохи знижувала його благодушний і розчулений настрій.

— Є в усіх оцих принадах щось... удовине,— говорив Іноков. — Знаєте: літня і наче не дуже розумна вдова, сумнівної краси, хвастається посагом, мужчину спокусити на шлюб хоче...

Ніби розв'язуючи складне завдання, він закушував губи, рот у нього витягався в тонку лінію.

Потім буркотливо лаявся:

— Чорти незграбні! Надумали влаштувати виставку скарбів своїх на піску і болоті. З одного боку — виставка, з другого — ярмарок, а посередині — превеселе Кунавине-село, де з трьох будинків два набито жebraками і річковими злодіями, а один — повіями.

Коли Клим захоплювався розвитком текстильної промисловості, Іноков говорив, що село одягається дедалі гірше і щодо якості і щодо барв матерії, що бавовну возять з Середньої Азії до Москви, щоб, переробивши її на товар, відіслати назад до Середньої Азії, говорив, що, незважаючи на безліч лісів на Русі, папір мільйонами пудів купують у Фінляндії.

— Кедр на Уралі — скільки хоч, графіту — теж, а олівців робити не вміємо.

Ще неприємніше було слухати розповіді Інокова про якихось невдалих винахідників:

— Були в сільськогосподарському? — питав він, на-смішкуювато кривлячи губи. — Там один російський геній велосипед виставив, якраз такий, на яких англійці ще у вісімнадцятому столітті пробували їздити. А інший осел піаніно змайстрував: усе сам зробив, клавіатуру, струни, дві третини струн, звичайно, з жил. Гримить ця музика, наче старий віз. Якийсь колишній нотаріус експонує хлопавку, оводів на конях бити, хлопавку прикріплюють до передньої осі воза, і вона ляпає коня, ну, кінь, звичайно, казиться. В лісі дрімучі ховати б дурнів, а ми їх усенародно показуємо.

Самгін щодня снідав з ним у шведському картонному будиночку біля входу на виставку, Іноков скромно живився шматком шинки, їв багато хліба, випивав пляшку чорного пива і, погладжуючи обличчя своєю долонею, наче стираючи з нього ластов'яння, розказував:

— Панно якогось Врубеля, художника, як видно,

великої сили, відмовилися прийняти на виставку. Я в живописові нічого не тямлю, а силу скрізь розумію. Сава Мамонтов збудував для Врубеля окремий сарайчик за межами виставки, он там — бачите? Вхід — безплатний, але публіка погано відвідує сарайчик, навіть у ті дні, коли там співає хор опери Мамонтова. Я там часто сиджу й дивлюся: на одній стіні — «Принцеса Мрія», а на другій — Мікула Селянинович і Вольга. Дуже дивно. Один газетяр подивився в кулак на Мрію, на Мікулу та й сказав: — «Політика. Альянс франко-рюс. Не співчуваю. Мистецтво повинно бути вільне від політики».

Іноків знехотя посміхнувся, але зразу ж стер усмішку з губ рукою. Він завжди переказував Климові різні новини:

— Вітте приїхав. Учора йде з інженером Казі й Квінтіліана цитує: «Легше зробити більше, ніж стільки». Самовдоволений мужик. Привозять робітників зустрічати царя. Тутешніх, мабуть, мало, або не покладаються на них. А втім, вербують у Сормові і в Нижньому, у Доброва-Набгольці.

— Ви як ставитеся до царя? — спитав Клим.

Іноків глянув на нього здивовано.

— Ніколи не думав про це.

Клим Самгін чекав царя з тривогою, яка навіть бентежила його, але якої він не міг приховати від себе. Він почував, що йому необхідно бачити людину, яка очолює величезну, багату Русь, країну, населену якимось слизьким народом, про який важко сказати що-небудь певне, важко тому, що в цей народ занадто рясно вкраплено якихось бешкетнуватих людей. Була в Самгіна невиразна надія, що в ту хвилину, коли він побачить царя, все, що пережив, передумав він, дістане остаточне завершення. Можливо, що ця зустріч матиме значення того першого променя сонця, що ним починається день, або того останнього променя, за яким землю ласкаво повиває тепла літня ніч. Може, Діюмидов має рацію: молодий цар неабияка людина, не така, якою був його батько. Він, що так сміливо зруйнував сподіванки людей, які хочуть обмежити його владу, може, має характер рішучіший, ніж характер його діда. Так, можливо, що Микола Другий здатний стояти один проти всіх і молода рука в нього досить дужа, щоб озброїтися дубцем Петра Великого й гукнути до людей:

«Та — чого ви бешкетуєте?»

Днів на два Іноков відштовхнув його набік від цих думок.

— Не хочете послухати Орину Федосову? — здивовано спитав він. — Вона ж — чудо!

— Я не охочий до чудес, — сказав Самгін, згадавши про гармату і «Музику небесних сфер».

Та Іноков, вимахуючи рукою, збуджено говорив:

— Проти неї все це — мотлох!

І, схопивши Кліма за рукав піджака, вів далі:

— Пам'ятаєте Матерів у другій частині «Фауста»? Але вони говорять там щось маячне, а ця... Ні, ходімо!

Клим уперше бачив Інокова в такому настрої і, зацікавлений цим, пішов з ним у зал, де читали лекції, доповіді і Главач чудово грав на органі.

— Побачите — це чудо! — повторив Іноков.

На естраду вийшов великий, бородатий чоловік, в довгому і наче з листів бляхи склепаному піджаку. Гучним голосом він почав говорити, як говорять люди, що показують муштрованих мавп і тюленів.

— Я, — говорив він, — я-я-я! — дедалі частіше повторював він, роблячи руками рухи плавця. — Я написав передмову... Книжка продається біля входу... Вона — неграмотна. Знає напам'ять близько тридцяти тисяч віршів... Я... Більше, ніж в Іліаді. Професор Жданов... Коли я... Професор Барсов....

— Нічого, — заспокійливо сказав Іноков. — Цей — завжди дурний.

На естраду, дрібно ступаючи, похитуючись, вийшла кривобока бабуся, одягнена в темний ситець, закутана рябенькою, заношеною хустинкою, смішна, добренька відьма, зліплена із зморщок і складок, з ганчір'яним круглим обличчям і усміхненими дитячими очима.

Клим глянув на Інокова сердито, влевнений, що знову, як перед гарматою, повинен буде відчутися себе дурнем. Та обличчя в Інокова світилося хмільною радістю, він несамовито ляскав у долоні й бурмотів:

— Ах ти, любя моя...

Це було смішно, Самгін трохи полагіднішав, і, вирішивши перетерпіти щось протягом десятка хвилин, він, витягнувши годинник, нахилив голову. І зразу ж швидко підвів її, — з естради полився надзвичайно співучий голос, зазвучали переконливі, старовинні слова. Голос був

бабський, але не можна було подумати, що вірші читає баба. Крім добротної краси слів було в цьому голосі щось нелюдськи ласкаве й мудре, магічна сила, що примусила Самгіна заціпеніти з годинником у руці. Йому дуже хотілось оглянутися, подивитись, з якими обличчями слухають люди кривобоку бабусю? Та він не міг відірвати погляду свого від гри зморшок на зім'ятому, доброму обличчі, від чудового блиску дитячих очей, які, красномовно договорюючи кожен рядок віршів, надавали стародавнім словам живого блиску й чарівного, лагідного дзвону.

Одноманітно помахуючи ватяною ручкою, схожа на потворно зшиту з ганчірок ляльку, стара жінка з Олонецького краю оповідала про те, як мати богатиря Добрині прощалася з ним, виряджаючи його в поле, на богатирські подвиги. Самгін бачив цю огрядну матір, чув її тверді слова, за якими все-таки чути було і страх і печаль, бачив широкоплечого Добриню: стоїть навколішки й тримає меч на витягнутих руках, дивлячись покірними очима в обличчя матері.

Хвилинами Климові здавалося, що він сам у залі, більше нікого нема, можливо, і цієї доброї відьми нема, а крізь гамір за межами залу, з прожитих віків, воістину чудесно долинає до нього віджилий голос героїчної старовини.

— Ну, що? — урочисто спитав Іноков; розширене радісною усмішкою обличчя його осовіло, очі були вологі.

— Чудово, — відповів Клим.

— Чи те ще буде! Майте на увазі: вона не актриса, не грає людей, а людьми грається.

Цих чудних слів Клим не зрозумів, але згадав їх, коли Федосова почала оповідати про сварку рязанського мужика Іллі Муромця з київським князем Володимиром. Самгін, знову зачарований, дивився на чаклунське обличчя, яке говорило всіма зморшками, і його голубив лагідний блиск незгасних очей. Розумом він тямив, що кремезний богатир із села Карачарова, будучи прогніваний розпеченим князем, не так, не цим голосом говорив, і, звичайно, в пильних степових очах у нього не могло бути такої гострої іронічної усмішечки, що трохи нагадувала хитренькі й мудрі іскорки очей історика Василя Ключевського.

Та, згадавши про безжалісного вченого, Самгін раптом, і вже не розумом, а всім еством своїм, погодився, що ось

оця погано пошита ситцьова лялька і є справжнісінька історія правди добра і правди зла, яка повинна і вміє говорити про минуле так, як оповідає олонецька, кривобока бабуса, однаково любовно і мудро про гнів і про ніжність, про невтоленні печалі матерів і богатирські мрії дітей, про все, що є життям. І, можливо, ось так само співучо голублячи людей однаково чарівним голосом,— чи говорить вона про правду чи про вигадку, — скаже історія колись і про те, як жив на землі чоловік Клим Самгін.

Потім Самгін відчув, що ніколи ще не був він таким хорошим, розумним і майже до сліз нещасним, як у цю дивну годину, в рядах людей, що аж зацікавили, зачаровані старою, милою відьмою, яка з'явилася з стародавніх казок у дійсність, хвастовито збудовану нашвидку й на показ.

Почувати себе незвичайним, яким він ніколи не був, Климові заважав Іноків. У коротких перервах між розповідями Федосової, коли вона, відпочиваючи, облизуючи темні губи кінчиком язика, погладжувала кривий бік, смикала кінці хусточки, зав'язаної під підборіддям, схожим на шапочку гриба, коли вона, похитуючись набік, усміхалася й кивала головою людям, що захоплено кричали,— в ці хвилини Іноків розбивав настрої Климові, несамовито ляскаючи долонями й вигукуючи ридуючим голосом:

— Спасибі-і! Бабусю, люба — спасибі-і!

Він був збуджений, як п'яний, підскакував на стільці, оглушливо сякався, тупав ногами, розлітайка спала в нього з плечей, і він топтав її.

Решту дня Клим прожив у стані відчуження від дійсності, пам'ять наполегливо підказувала стародавні слова і вірші, перед очима хиталася лялькова фігура, плавала м'яка, ватяна рука, мінилися зморшки на доброму й розумному обличчі, усміхалися великі, дуже ясні очі.

А через три дні ранком він стояв на ярмарку в юрбі, що оточувала капицю, на якій підіймали прапор, відкриваючи Всеросійське торжище. Іноків сказав, що він постарається провести його на виставку в той час, коли буде цар, однак це навряд чи вдасться, але що, напевно, цар відвідає Головний будинок ярмарку і краще подивитися на нього там.

Навпроти Самгіна, праворуч і ліворуч від нього, двома нескінченними лініями стояли дужі, рослі, непогано

одягнені люди, деякі — в нових чумарках і каптанах, більшість — у піджаках. То тут, то там різко виділялися червоні плями кумачевих сорочок, лисіли проти сонця плисові штани, блищали халяви яскраво наваксованих чобіт. Клим уперше бачив так близько й таку силу народу, про який він з дитинства так багато чув суперечок і читав десятки сумних повістей про його важке життя. Він розглядав сотні кошлатих, гладенько причесаних і лисих голів, кирпаті, бородаті, здорові обличчя, такі солідні, з хорошими очима, ласкавими і суворими, добрими й розумними. Люди ці стояли спокійно, щільно одно до одного, і широкі груди їхні зливалися в одні груди. Було ясно, що це той самий великий російський народ, чії розумні руки створили незчисленні багатства, гарно розкидані там, на похмурому полі. Так, це саме він відсіяв і виставив наперед краших своїх людей, і добре, що всі інші люди, чепурніше одягнені, але дрібніші, не такі показні, покірно стали за спиною в людей праці, поступившись їм першим місцем. Що більше придивлявся Клим до людей першого ряду, то більше підносилося, приємно хвилюючи, пошана до них. Зовсім не можна було уявити, що такі прості, скромні люди, спокійно впевнені в своїй силі, можуть піти за веселими студентами та якимись божевільними честолюбцями.

Ці люди такі скромні, що деяких з них мусили висовувати, витягати наперед, що й робили могутній, вусатий поліцейський чиновник у золотих окулярах і якийсь спритний, тонконогий чоловік, в солом'яному капелюсі, з трикольоровою стрічкою на ньому. Вони, повільно йдучи вздовж стіни людей, лагідно покрикували, то один, то другий:

— Лисий — подайся наперед!

— Ти чого, велетню, ховаєшся? Стань тут.

— З сережкою у вусі — сюди!

Спритний чоловік, глянувши на Кліма, торкнувся до плеча його рукавичкою.

— Трошки назад, юначе!

Хлопець із срібною сережкою у вусі легко, тараном плеча свого відсунув Самгіна за спину собі й сказав негласно, хрипко:

— В окулярах і звідси побачиш.

Але з-за його широкої спини нічого не можна було бачити.

Самгін спробував стати між ним і лисим бороданем, але хлопець, виставивши непереборний лікоть, спитав:

— Куди?

І порадив:

— Стий на своєму місці!

Клим підкорився.

«Так, — подумав він. — Цей усякого зможе поставити на місце».

І спитав:

— Ви — звідки?

Чоловік із сережкою у вусі повернув тугу шию, нахилив червоне обличчя з чорними вусами.

— З другої часті, — сказав він.

— Робітник?

— Сокирник.

Самгін помовчав, подумав і знову спитав:

— Чому ж ви не у формі?

Чоловік із сережкою у вусі не відповів. Замість нього балакуче заговорив його сусід, стрункий красунь у жовтій, шовковій сорочці:

— Робітників, майстрових не показуватимуть. Це виставка не для їхнього брата. Якщо майстровий не при роботі, то він — п'яний, а п'яних показувати цареві нема чого.

— А так, — сказав хтось дуже голосно. — Неподобство наше йому не цікаве.

Сердито втрутився лисий велетень:

— Розрізняти треба: хто — робітник, хто — майстровий. Ось я — робітник від Вукола Морозова, нас тут де-в'яносто чоловік. Та з Микольської мануфактури є.

Почалася некваплива розмова, і незабаром Клим довідався, що чоловік у жовтій сорочці — танцюрист і співак з хору Сниткіна, улюбленого на Волзі, а сусід танцюриста — мисливець на ведмедів, лісовий сторож з удільних лісів, чорнобородий, кремезний, з круглими очима, як у пугача.

Почуваючи, що розмова цих випадкових людей обтяжує його, Самгін побажав перемінити місце і боком прослизнув уперед між пожежником і танцюристом. Та пожежник важкою рукою схопив його за плече, відіпхнув назад і сказав повчально:

— Гуляти — не можна, бачиш — усі стоять?

Танцюрист, глянувши на Кліма з усмішкою, пояснив:

— Сьогодні до публіки уваги не виявляють.

— О, — їде!

Чийсь командуючий голос гукнув:

— Трескін! Щоб не сміли лазити по дахах!..

Всі замовкли, підтяглися, прислухаючись, дивлячись на Оку, на темну смугу мосту, де дві лінії іграшково маленьких людей розмахували тонкими руками і, зриваючи голови в себе з в'язів, гралися ними, підкидаючи догори. Було чути передзвін, особливо поважно гув дзвін собору в кремлі, і разом з мідним гудінням зростав, швидко накочуючись чимраз ближче, інший, ревучий. Клим чув, як Москва, зустрічаючи царя, ревла ура, тоді цей рев не хвилював його, образливо загнаного в двір разом з п'яним кишеньковим злодієм. А сьогодні він почував, що хвилювання аж похитує його й темнить очі.

Можна було думати, що цей могутній рев тягне за собою загін поліцейських, які швидко мчали, цокання підків по бруку не заглушувало, а підсилювало рев. Загін спритно дробився, через кожні десять, двадцять кроків від нього відскакував верхівець і, ставлячи коня свого боком до людей, втискував їх на панель, випихав за каплицю, до незабудованого берега Оки.

Із щільної стіни людей по той бік вулиці, з-за товстого заду коня тяжко виліз дзвонар з виставки й за три кроки досяг середини бруку. До нього зразу ж підбігло двоє, скрикуючи злякано й смішно:

— Куди, чорт? Куди, пико?

Але дзвонар, відпихаючи людей лівою рукою, підвів до неба люті очі і, широко вимахуючи правою, тричі перехрестив дорогу.

— Ач ти, — прихильно вигукнув ткач.

Дзвонаря поквапливо запхнули в юрбу, а теплий кашкет його залишився на камінні бруку.

Самгину здалося, що повітря темнішає, стискуване потужним виттям тисяч людей, — виттям, що наближалось, як невидна для ока хмара, стираючи всі звуки, поглинувши гудіння дзвонів і крики мідних труб військового оркестру на площі біля Головного будинку. Коли це виття і рев накопилися на Кліма, вони оглушили його, трохи піднесли догори й теж примусили горлати на всю силу легенів:

— Ура!

Люди підстрибували, розмахуючи руками, підкидаючи

в повітря кашкети, шапки. Кричали вони так, що зовсім не було чути, як пара баских коней губернатора Баранова б'є копитами по бруку. Губернатор стирчав в екіпажі, поставивши коліна на сидіння його, дивлячись назад, розмахуючи кашкетом, був він сталювого кольору, одчайдушний і героїчний, золоті бляшки орденів блищали в нього на опуклих грудях.

За ним, на деякій відстані, рясую мчала тройка білих коней. Від срібної зброї її летіли білі іскри. Коні тупотіли беззвучно, широкий екіпаж котився нечутно; було дивно бачити, що коні перебирають дванадцятьма ногами, бо, здавалося — екіпаж царя летів у повітрі, відірваний від землі могутнім криком захоплення.

Клим Самгін відчув, що на якийсь момент все навколо, і сам він теж, відірвалося від землі й летить у повітрі у вихорі стихійного реву.

Цар, маленький, менший за губернатора, голубуватосірий, м'яко підстрибував на краечку сидіння екіпажа, одною рукою впирався в коліно, а другу механічно підніс до кашкета, рівномірно кивав головою направо, наліво й усміхався, дивлячись у незчисленні кругло роззявлені, зубасті роти, в червоні від натуги обличчя. Він був дуже молодий, чистенький, з гарним, лагідним обличчям, а усміхався — провинно.

Так, він усміхався саме провинно, лагідною усмішкою Діомидова. І очі в нього були такі самі, сапфірові. І якби йому зголити маленьку, біляву борідку, він став би зовсім таким, як Діомидов.

Він пролетів, супроводжуваний тисячоголосим ревом, такий самий рев і зустрів його. Мчали і ще якісь екіпажі, блищали мундири й ордени, але вже було чути, що коні б'ють підковами, колеса котяться по камінню і все взагалі спустилося на землю.

На дорозі знову опинився дзвонар, тяжкими помахами руки він хрестив повітря услід за екіпажами; люди обминали його, як стовп. Червонопикий чоловік у сірому піджаку нахилився, підняв кашкет і подав його дзвонареві. Тоді дзвонар, ударивши ним по коліну, широко ступаючи, пішов серединою бруку.

Очі Климові, жадібно поглинувши царя, все ще бачили його голубуватосіру постать і на гарненькому обличчі — провинну усмішку. Самгін почував, що ця усмішка позбавила його надії й засмутила до сліз. Сльози з'явилися

в нього раніше, але то були сльози радості, яка охопила й піднесла над землею всіх людей. А тепер услід цареві і крикові, що затихав удалині, Клим плакав сльозми суму і прикрості.

Неможливо було примиритися з тим, що цар схожий на Діомидова, недозволенна була провинна усмішка ніяковості на обличчі владики стомільйонного народу. І незрозуміло було, чим міг цей молодий, гарненький і лагідний чоловік викликати такий стрясаючий рев?

Безвільно й пригнічено Самгін рухався в юрбі людей, які чомусь раптом гучно повеселішали, чув їх пожвавлені голоси:

— За старих часів — навколішки стали б...

— Гей, наші, гайда пиво пити!

За спиною в Кліма хтось дзвінко захоплювався:

— Ну, як же ж просто б'ють!

— Кого?

— Всякого.

Солідний голос поважно сказав:

— Критиків і треба бити.

— Романе — скільки дав за чоботи?

Про царя не говорили, тільки одну фразу почув Самгін:

— Важко йому буде з нами.

Це сказав кремезний хлопець, мабуть, фарбувальник матерій, руки в нього були пофарбовані густосиньою фарбою. Ішов він, ведучи під руку акуратненького дідка, зухвало розпихаючи людей і тукаючи на них:

— Рушай!

Та й цей, може, не про царя говорив.

«А що, коли всі ці люди теж почувають себе обманутими і лише вміло приховують це?» — подумав Клим.

Гостроокий чоловік заглянув в обличчя йому й недовірко спитав:

— Чого ж ви плачете, паничу? Яка ж у вас причина сьогодні плакати?

Самгін зніяковіло втер очі, прискорив ходу й звернув на одну з вулиць Кунавіна, всю поспіль зайняту будинками розпусти. Майже в кожному вікні, чергуючись з трикольоровими смугами прапорів, стирчали напіводягнені жінки, показуючи голі плечі, груди, цинічно перегукуючись з вікна у вікно. І, крім прапорів, усе на вулиці було

таке звичайне, начебто нічого не трапилось, а цар і захоплення серед людей — сон.

«Ні, Діомидов помилився,— думав Клим, найнявши візника на виставку. — Цей цар навряд чи наважиться крикнути, як горбатенька дівчинка».

Біля входу на виставку його зустрів Іноков.

— Можна пройти, — поквапливо сказав він. — Жалко, спізнилися ви.

Іноков постригся, поголив щоки і, замінивши розлітайку дешевеньким костюмом мишачого кольору, став непомітним, як усяка пристойна людина. Тільки ластовиння на обличчі виступило ще різкіше, а в іншому він майже нічим не відрізнявся від решти трохи одноманітно пристойних людей. Їх було не багато, на виставці вони дуже цікавилися архітектурою споруд, поглядали на дахи, заглядали у вікна, за роги павільйонів і чемно усміхалися одно до одного.

— Охранники? — пошепки спитав Клим.

— Мабуть, не всі, — сердито й недоречно голосно відповів Іноков; він ішов, тримаючи капелюх у руці, нахмурившись, дивлячись у землю.

— Тут уже розіграли водевіль, — говорив він. — При вході до царського павільйону царя зустріли гідні, знаєте — отакі російські велеліпні отроки в білих каптанах з сребром, у білих, високих шапках, з сокирами в руках; кажуть, — це стародавній літератор Дмитрій Григорович придумав їх. Стояли вони в два ряди, цар питає одного: «Ваше прізвище?» — «Набгольц». Він — другого: — «Елухен». Він — третього: — «Дітмар». Четвертий виявився Шульце. Цар усміхнувся, пройшов повз кількох мовчки; бачить, — якась кирпата пика вп'ялася в нього з обожуванням, усміхнувся до пики: «А ваше прізвище?» І пика йому як гримне басом: «Антор!» Це пика так скорочено рахунки трактирні підписувала, а справжнє ім'я і прізвище її Андрій Торсуев.

Іноков розказав це півголосом, неохоче й задумливо.

— Це — правда? — недовіжливо спитав Самгін.

— Ну, звичайно. Вже коли безглуздо, значить — правда.

Клим замовк, згадавши пожежника і танцюриста, яких він визнав за робітників.

Пристойні люди раптом остовпіли, поскидавши капелюхи. З павільйону хімічної промисловості вийшов цар у

супроводі трьох міністрів: Воронцова-Дашкова, Ванновського і Вітте. Цар ішов повільно, бавлячись рукавичкою, і слухав, що казав йому міністр двору, легенько смикаючи його за рукав і показуючи на павільйон виноробства, невисокий горб, обкладений дерном. Здаля і на землі цар здався Климові ще меншим, ніж він був в екіпажі. Йому, як видно, не хотілося спуститись до павільйону Воронцова, він, одвернувши обличчя набік і усміхаючись ніяково, говорив щось військовому міністрові, одягнуеному в цивільне і з паличкою в руці.

Вони, троє, стояли щільно один коло одного, а на них, з височини важкого тіла свого, дивився широкоплечий Вітте, на в'язи йому недбало й нашвидку було увіткнуто маленьку голівку з непомітним носиком і негустою, мордовською борідкою. Він дивився на маленького в порівнянні з ним царя і таких самих невеликих міністрів, заклопотано випнувши губи, сховавши очі під горбами брів, дивився на них і на золотий годинник, що танув у руці в нього. Самгину впало в очі, як щільно і міцно притиснув Вітте до землі довгі й широкі ступні своїх важких ніг.

За кілька кроків від цієї групи шанобливо спинилися молодшовагати, сухий і колючий губернатор Баранов і си-вобородий комісар відділу художньої промисловості Григорович, який робив рукою в повітрі широкі кола й ворущив пальцями, наче солив землю чи сіяв щось. Тісною, німою групою стояли комісари відділів, якісь солідні люди в орденах, великий чоловік з обличчям нехитрого мужика, одягнений у каптан, вишитий золотом.

— Микола Бугров, мільйонер,— сказав Іноків. — Його прозивають удільним князем нижегородським. — А це — Сава Мамонтов.

З павільйону Північного краю швидко йшов міцний, лисуватий чоловічок з білою борідкою й веселим рожевим обличчям, — ішов і, сміючись, відмахувався від «пояснюючого пана», лобатого й довговолосого.

— Дурниці, любий мій, суцці дурниці, — голосно сказав він, примусивши губернатора Баранова суворо подивитися на нього. Всі пристойні люди теж звернули на нього увагу. Подивився й цар все з тією ж самою провинною усмішкою, а Воронцов-Дашков все ще смикав його за рукав, обурюючи цим Клима.

«Адашев», — згадав він і побажав міністрові долі наставника Івана Грозного.

На виставці було тихо і нудно, як у непогожі буденні дні. По-буденному свистіли паровози на вагонному дворі, скреготали рейки на стрілках, бухали буфери й похмуро співали ріжки стрілочників.

День, з ранку яскравий, теж занудьгував, небо заволокли рівним шаром сіруваті, рідкі хмари, сонце, прикрите ними, стало, по-зимовому, тьмянобілим, і розсіяне світло його стомлювало очі. Строкатість споруд зблякла, нерухомо й знебарвлено висіли незчисленні прапори, пристойні люди ходили мляво. А голубувата, скромна постать царя, потемнівши, стала ще менше помітною на фоні огрядних, солідних людей, одягнених у чорне і в мундири, вишиті золотом, прикрашені бляшками орденів.

Цар поволі йшов до військово-морського відділу поперед тих людей, але здавалося, що вони штовхають його. Ось губернатор Баранов гнучко нахилився, підняв щось з землі з-під ніг у царя й шпурнув набік.

— Ну, досить з вас? — спитав Іноков, усміхаючись.

Самгін мовчки кивнув головою. Він почував себе фізично стомленим, хотів їсти, і йому було сумно. Такий сум він почував у дитинстві, коли йому дарували з різдвяної ялинки не ту річ, яку він хотів мати.

— Знаєте, на кого цар схожий? — спитав Іноков.

Клим мовчки глянув в обличчя йому, чекаючи грубощів. Та Іноков сказав задумливо:

— На Бальзамінова, переодягненого офіцером.

— Ісаак, — пробурмотів Самгін.

— Що?

— Ісаак, — повторив Клим голосніше і з досадою, якої не міг стримати.

— Ах, це — з біблії, — згадав Іноков. — Ну, а хто ж тоді Авраам?

— Не знаю.

— Дивне порівняння, — усміхнувся Іноков і загсворив, зітхнувши:

— Кореспонденцій моїх — не друкують. Редактор, старий собака, пише мені, що я занадто підкреслюю негативні сторони, а це не подобається цензорові. Навчаче: всяка критика повинна виходити з якоїсь загальної ідеї й спиратися на неї. А чорт її знайде, ту загальну ідею!

Клим перестав слухати його буркотливу мову, думаючи про молоду людину, одягнену в голубуватосірій мундир, про її ніякову усмішку. Що сказала б ця людина,

якби перед нею поставити Кутузова, Диякона, Лютова? Так, якої сили слова вона могла б сказати цим людям? І Самгін згадав — не насмішкувато, як завжди згадував, а — з гіркістю:

«Та — чи був хлопчик? Може, хлопчика й не було?»

Але, перевантажений враженнями, він взагалі начебто розучився думати; завмер павучок, який тче павутину думки. Хотілося поїхати додому, на дачу, відпочити. Та їхати не можна було. Варавка телеграмою просив почекати його приїзду.

І, очікуючи Варавку, Клим Самгін побачив хазяїна.

Це був чоловік середнього зросту, одягнений в широкий, довгий одяг того невловного забарвлення, якого набуває листя на дереві пізньої осені, коли його вже припік мороз. Легкий, як тінь, одяг цей прикривав сухе, кощаве тіло старого чоловіка з двобарвним обличчям, крізь тьмяножовту шкіру обличчя проступали коричневі плями якоїсь стародавньої іржі. Кам'яне обличчя це робила довшим сіра борідка. Волосся в ній легко було полічити; кущики такого самого сіренького волосся стирчали в кутках рота, спускаючись донизу, нижня губа, теж кольору іржі, гидливо одвисла, а над нею нерівний ряд жовтих, як бурштин, зубів. Очі в нього трохи косо підняті до скронь, вуха, гострі, наче у звіра, щільно притиснуті до черепа, він у капелюсі з кульками і шнурками; капелюх робив чоловіка схожим на жерця якоїсь невідомої церкви. Здавалося, що зіниці його вузьких очей круглі і не гладенькі, як у всіх звичайних людей, а зліплені з дрібних, гострих кристаликів. І, як з портрета, намальованого вправним митцем, очі ці стежили за Климом неухильно, з якої точки він не дивився б на стародавній, оживий портрет. Оксамитні тупоносі чоботи на потворно товстих підошвах, мабуть, дуже важкі, та чоловік ішов тихо, його ноги, не підіймаючись від землі, сунулися по ній, як по маслу або по склу.

За ним шанобливо рухалася група людей, серед яких було четверо китайців у національних костюмах; нудно йшов молодцюватий губернатор Баранов поряд з генералом Фабріціусом, комісаром павільйону кабінету царя, де було виставлено скарби Нерчинських і Алтайських рудників, дорогоцінні самоцвіти, самородки золота. Люди з орденами і без орденів шанобливо, тісною групою, теж ішли позаду чудного відвідувача.

Пливучою своєю ходою цей поважний чоловік пере-

ходив з одного будинку до іншого, кам'яне обличчя в нього було нерухоме, тільки ледве-ледве здригалися широкі ніздрі монгольського носа й стискувалася гидлива губа, але її рух був помітний лише тому, що найжувалось сіре волосся в кутках рота.

— Лі Хунг-чанг,— шепотіли люди один одному.— Лі Хунг-чанг.

І, шанобливо кланяючись, відскакували. На людей знаменита людина Китаю не дивилася, речі Лі Хунг-чанг оглядав на ходу і, лише перед деякими зупиняючись на секунди, на хвилину, роздирив ніздрі, ворушив вусами.

Руки його лежали на животі, сховані в широкі рукава, та часом, як видно, догадуючись чи скоряючись невловному знакові, один з китайців тихо починав говорити з комісаром відділу, а потім, ще більше притишивши голос, говорив до Лі Хунг-чанга, схиливши голову, не дивлячись в обличчя йому.

У відділі військово-морському він говорив йому про гармату; старий китаець, стоячи нерухомо й боком до неї, подивився скоса на неї кілька секунд — і поплив далі.

Генерал Фабріціус, розправивши запорозькі вуса, виступив наперед високого гостя й жестом воєначальника показав йому на павільйон царя.

Лі Хунг-чанг спинився. Китаець-перекладач почав метушливо крутитися, кланятись і шепотіти щось, розводячи руками, усміхаючись.

— Не можна йти поперед нього? — голосно спитав поважний чоловік з безліччю орденів, спитав і усміхнувся. — Ну, а поряд з ним—можна? Як? Теж не можна? Нікому?

— Так точно, ваше превосходительство! — відповів хтось голосом візника-лихача.

Поважний чоловік надув щоки, аж почервонів, подумав і сказав французькою мовою:

— Спитайте перекладача: хто ж має право йти поряд з ним?

Всі замовкли. Потім голос лихача сказав, але вже не голосно:

— Перекладач каже, ваше високопревосходительство, що він не знає; можливо, ваш — тобто наш — імператор, каже він.

Поважний чоловік торкнувся орденів на грудях у себе й пробурмотів сердито:

— Справді... церемонії!

Генерал Фабріціус пішов позаду Лі Хунг-чанга, теж почервонівши і смикаючи себе за вуса.

В павільйоні Алтаю Лі Хунг-чанг спинився перед вітриною дорогих самоцвітів, поворошив вусами, перекладач зразу ж попросив відкрити вітрину. А коли підняли її важке скло, старий китаець, не кваплячись, висунув з рукава руку, рукав начебто сам, своєю силою, з'їхав до ліктя, тонкі, кігтісті пальці старечої, залізної руки опустились у вітрину, сколупнули з білої пластини мармуру великий кристал ізумруда, гордість павільйону. Лі Хунг-чанг підніс самоцвіт на рівень свого ока, переніс його до другого і, ледве помітно кивнувши головою, сховав руку з самоцвітом у рукав.

— Він його бере собі, — чемно усміхаючись, пояснив перекладач цей жест.

Генерал Фабріціус, збліднувши, забурмотів:

— Але ж... дозвольте! Я ж не маю права робити подарунки!

Знаменитий китаець уже виплив з дверей павільйону і йшов до виходу з виставки.

— Лі Хунг-чанг, — неголосно говорили люди один до одного й низько кланялися людині, схожій на стародавнього мага. — Лі Хунг-чанг!

День був неприємний. Тривожно метався вітер, здіймаючи пісок з дороги, вихоплюючись з-за рогу. В небі метушилися дрібно порвані хмари, сонце теж неспокійно метушилося, наче дбаючи про те, щоб якомога краще освітлити химерну постать китаїця.

ПРИМІТКИ

У дванадцятий том зібрання творів увійшла перша частина «Життя Кліма Самгіна», написана М. Горьким у 1925—1926 роках. Після першої публікації ця частина твору, як і інші частини, автором не редагувалася.

Переклади тексту і приміток до цього тома здійснені за дев'ятнадцятим томом видання: М. Горький, Собрание сочинений в 30-ти томах, Гослитиздат, Москва, 1952.

ЖИТТЯ КЛИМА САМГІНА

(Сорок літ)

Повість

Частина перша

Вперше надруковано в збірці творів у виданні «Книга», 1927, т. XX. Того ж року публікувалось частинами в газетах «Известия ЦИК СССР и ВЦИК», №№ 143—173, 26 червня — 31 липня, і «Правда», №№ 139—158, 23 червня — 15 липня; в журналах «Красная новь», №№ 5—7, травень — липень, «Огонек», №№ 25—31, червень — липень, «Красная панорама», №№ 26—36, 24 червня—2 вересня, і в альманасі «Круг», 1927, книга 6.

Про задум твору «Життя Кліма Самгіна» М. Горький розповів 1931 року на засіданні редакційної ради видавництва ВЦРПС:

«Ця книга затіяна мною давно, після першої революції п'ятого—шостого року, коли інтелігенція, що вважала себе революційною, — вона й справді брала деяку фактичну участь в організації першої революції, — в сьомому — восьмому роках почала круто відходити направо. Тоді з'явився кадетський збірник «Вехи» і цілий ряд інших творів, які вказували і доводили, що інтелігенції з робітничим класом і взагалі з революцією не по дорозі. У мене з'явилось бажання дати постать такого, на мою думку, типового інтелігента. Я їх знав особисто і в досить великій кількості, але, крім того, я знав цього інтелігента історично, літературно, знав його як тип не тільки нашої країни, але і Франції, й Англії. Цей тип індивідуаліста, людини обов'язково середніх інтелектуальних здібностей, позбавленої будь-яких-яскравих якостей, проходить у літературі на протязі всього ХІХ сторіччя. Цей тип був і в нас: людина — член революційного гуртка, потім ввійшов у буржуазну державність як її захисник. Вам, певно, не треба нагадувати про те, що та інтелігенція, яка живе в еміграції за кордоном, зводить наклепи на Союз Рад, організує змови і взагалі займається підлотою, ця інтелігенція в більшості складається з Самгіних.

Багато хто з людей, які зараз зводять на нас наклепи найцинічнішим способом, були людьми, що їх не я один вважав вельмишановними...

Хіба мало було людей, які круто обернулись і для яких соціальна революція органічно несприйнятна. Вони себе вважали надкласовою

групою. Це виявилось невірним, тому що тільки-но трапилось те, що трапилось, вони зараз же повернулись спиною до одного класу, обличчям — до іншого.

Що ж іще сказати? Мені хотілося зобразити в особі Самгіна такого інтелігента середньої вартості, який проходить крізь цілий ряд настроїв, шукаючи для себе найбільш незалежного місця в житті, де б йому було вигідно і матеріально і внутрішньо» (Архів О. М. Горького).

Прямі вказівки на роботу над «Життям Кліма Самгіна» містяться в листах М. Горького до різних осіб, починаючи з березня 1925 року. 15 березня 1925 року М. Горький писав С. Цвейгу: «Тепер я пишу про тих російських людей, що, як ніхто інший, вміють видумувати своє життя, видумувати самих себе» (Переклад з французької. Архів О. М. Горького). «...Дуже захоплений роботою над романом, який пишу і в якому хочу зобразити тридцять літ життя російської інтелігенції, — писав М. Горький йому ж таки 14 травня 1925 року. — Ця копітка і важка робота палко захоплює мене» (Переклад з французької. Архів О. М. Горького).

З листів М. Горького видно, що спочатку роман мав зображати «тридцять літ життя російської інтелігенції»; в процесі роботи автор розширив цей період до сорока літ. 3 червня 1925 року М. Горький повідомляв К. Федіна: «Романа я не написав, а — пишу. Довго писати, рік і більше, це буде річ громіздка і, здається, не роман, а хроніка, 80-і—918 р. ...Тема — цікава: люди, які видумали себе» (Архів О. М. Горького).

«Спасибі, товариші, за лист Ваш, — відповідав М. Горький 4 квітня 1926 року літгуртківцям Ніколоуссурійської школи ФЗУ. — Дуже радий, що мої книги подобаються вам. Зараз я пишу ще одну, дуже велику, в ній хочеться мені показати, як жили, як думали, що робили російські люди з 80-х років по 1919-й і які внутрішньо були ці люди. Ви прочитаєте цю книгу років через два, і, можливо, вона вам буде корисна» (Архів О. М. Горького).

Трохи пізніше, 1 травня того ж року, М. Горький писав до О. П. Чапигіна:

«...Пишу щось «прощальне», якийсь роман-хроніку сорока літ російського життя. Велика — міряючи фунтами — книга буде, і сидіти мені над нею років півтора. Всі наші «ходінки» хочу зобразити, всі гекатомби, які принесено нами в жертву історії за роки з кінця 80-х і до 18-го (Архів О. М. Горького).

Про свою роботу над романом М. Горький неодноразово повідомляв у листах 1925—1927 років (до В. В. Вересаєва, А. Богдановича, С. М. Сергєєва-Ценського і інших. Архів О. М. Горького).

М. Горький думав закінчити «Життя Кліма Самгіна» в 1926 році. «Напевно, поїду до Росії весною 26 року, якщо до того часу скінчу книгу», — відповідав він у серпні 1925 року на запитання одного з своїх кореспондентів. І пізніше: «Коли я повернусь до Росії? Коли закінчу розпочатий мною величезний роман. Просиджу я над ним не менш як рік, мабуть» (лист до В. Я. Шишкова, грудень 1925 року. Архів О. М. Горького).

За попереднім задумом письменника твір мав складатися з трьох томів. «Про нову річ — рано говорити. Це буде книга в 3 т., аркушів 45 (лист до І. О. Груздева, від 7 липня 1926 року. Собр. соч., изд. 3-е, Гослитиздат, 1947, т. 12, стор. 555).

В цьому ж листі М. Горький повідомив І. О. Груздева про те, що

один том «Життя Кліма Самгіна» він вже написав. 23 жовтня 1926 року М. Горький повідомляв його ж: «Пишу ж я роман, том другий, і більше нічого не можу писати». (Собр. соч., изд. 3-е, Гослитиздат, 1947, т. 12, стор. 555). Однак до видавництва «Книга» першу частину роману було здано, очевидно, аж наприкінці 1926 або на початку 1927 року. 21 березня 1927 року М. Горький писав до П. М. Керженцева. «Перший том роману відіслав у Росію» (Архів О. М. Горького). У травні 1927 року М. Горький вже працював над коректурою берлінського видання. «...Мені тепер доводиться сидіти за коректурою роману, а з Берліна надсилають аркуші на день, книга ж аркушів 25!»—повідомив він 25 травня 1927 року П. С. Когана (Архів О. М. Горького).

В одному з своїх листів до Долмата Лутохіна М. Горький писав на початку своєї роботи над «Життям Кліма Самгіна»: «Судити про Кліма ще рано, адже його тільки-но «розпочато». У всякому разі він не буде товаришем міністра в кабінеті Керенського — сила його честолюбства навіть і для цього недостатня». У цьому ж листі М. Горький відніс Самгіна до числа тих «контрреволюціонерів за вдачею», що намагалися стати на перешкоді соціалістичній революції (Архів О. М. Горького).

Для зарубіжної преси М. Горький написав у формі редакційної передмови таку замітку про «Життя Кліма Самгіна»:

«У новому романі своєму М. Горький поставив перед собою завдання зобразити з можливою повнотою сорок літ життя Росії, від 80-х років до 918-го. Роман повинен мати характер хроніки, яка відзначить всі найвизначніші події цих літ, особливо ж роки царювання Миколи II-го. Дія роману — у Москві, Петербурзі й провінції, в романі діють представники всіх класів. Автор думає дати ряд характерів російських революціонерів, сектантів, людей декласованих і т. д.

У центрі роману — постать «революціонера мимоволі», із страху перед неминучою революцією — постать людини, яка відчуває себе «жертвою історії». Цю постать автор вважає типовою. У романі багато жінок, ряд маленьких особистих драм, картини ходинської катастрофи, 9-е січня 905 р. у Петербурзі, Московське повстання і т. д. аж до наступу на Петербург ген. Юденича. Автор вводить в ряд епізодично діючих осіб: царя Миколу II-го, Савву Морозова, деяких художників, літераторів), що, на його думку, і надає роману частини характеру хроніки» (Архів О. М. Горького).

Висловлювання М. Горького про «Життя Кліма Самгіна» містяться в його листах до письменника С. М. Сергеева-Ценського, що відносяться до 1927 року, коли перша частина роману щойно вийшла у світ. «По суті, — писав М. Горький, — це книга про невільників життя, про будівника мимоволі...» (з листа від 16 серпня. Архів О. М. Горького).

І трохи пізніше:

«Ви, звичайно, вірно зрозуміли: Самгін—не герой» (з листа від 8 вересня 1927 року. Архів О. М. Горького).

В Архіві О. М. Горького збереглося два рукописи першої частини роману, що цілком охоплюють друкований текст. Один з цих рукописів є чорною редакцією роману, що включає першу частину і початок другої. Він відрізняється від друкованого тексту і загальною побудовою і розробкою деяких образів. Багатьох епізодів друкованого тексту в цьому рукописі зовсім нема, деякі епізоди рукопису не ввійшли до друкованого тексту, ряд епізодів має істотно іншу

розробку. Зберігся також ряд чорнових начерків, що з деякими змінами ввійшли до останньої редакції.

Другий рукопис першої частини роману — рукопис третьої редакції, як назвав її автор, — являє собою остаточний рукописний текст, що зазнав пізніше деякої правки в наборному примірникові та в коректурі. В рукопису третьої редакції роман спочатку мав назву «История пустой души». В рукопису ж цю назву М. Горький викреслив, замінивши її назвою «40 лет».

В газетах уривки з роману друкувалися під назвою «Сорок літ» і з підзаголовком: «(Трилогія). Часть 1. Жизнь Клима Самгина». В журналі «Красная новь» — під назвою «Жизнь Клима Самгина» з підзаголовком: «Повесть»; в «Огоньке» — «Жизнь Клима Самгина» з підзаголовком: «Из романа «Сорок лет»; в альманасі «Круг» — під назвою «Сорок лет». Остаточну назву твору було встановлено в окремому виданні.

В Архіві О. М. Горького зберігся також правлений М. Горьким машинописний примірник 4-го розділу першої частини, який правив за оригінал набору для газети «Правда». Виправлення, внесені М. Горьким до цього машинопису, відбито тільки в публікації газети «Правда» (23 червня — 15 липня 1927 року).

Прийнятий в друкованому тексті поділ першої частини роману на розділи встановлено М. Горьким під час роботи над рукописом останньої редакції.

Починаючи з 1927 року, першу частину «Життя Клима Самгіна» включалось до всіх збірок творів.

Друкується за текстом двадцятого тома збірок творів у виданні «Книга», звіреному з авторськими рукописами і авторизованими машинописами твору (Архів О. М. Горького).

З М І С Т

	Стор.
Життя Клима Самгіна (Сорок літ). <i>Повість.</i>	
Частина перша	5
Примітки	507

Оформлення
художника *М. Пікалова*

Редактор *Н. Лісовенко*
Художній редактор *К. Калугін*
Технічний редактор *О. Олешкевич*
Коректори *Г. Горлач, Б. Давиденко*

*

М. ГОРЬКИЙ.
Сочинения, т. 12
(На українском яыке)

*

БФ 09654. Здано на виробництво 22/VI 1954 р.
Підписано до друку 4/XII 1954 р. Формат
паперу 84×108/32. Папер. арк. 8,062. Друк.
арк. 26,445 + 1 вкл. Обліково-видавн. арку-
шів 28,433. В друк. арк. 68800 зн. Ціна 11 крб.
Зам. 353. Тираж 20 000.

*

Надруковано з матриць Київської книжково-журнальної ф-ки
в 4-ій поліграфічній ф-ці Голоовидаву Міністерства
культури УРСР, м. Київ, пл. Калініна, 2.